

ABDULLAH OCALAN

MANÎFESTOYA CIVAKA DEMOKRATÎK

Pirtûka Duyemîn

ŞARISTANIYA KAPÎTALÎST

Serdema Qralên Tazî û

Xwedayên Bêmaske

Weşanên Mezopotamyayê

ABDULLAH OCALAN

MANÎFESTOYA CIVAKA DEMOKRATÎK

Pirtûka Duyemîn

ŞARISTANIYA KAPÎTALÎST

Serdema Qralên Tazî û Xwedayên Bêmaske

Weşanên Mezopotamyayê

Werger: Rêşad Sorgul

Sererastkirin: Luqman Guldivê

Mîzanpaj û Bergê Pirtûkê:

Rêvan Mehmûd

Weşanxana Şilêr

Qamişlo - Sibat / 2018

weshanashiler@gmail.com

weje.vejin@gmail.com

NAVEROK

1-DESTPÊK.....	5
2-SEDEMÊN DERKETINA KAPÎTALÎZMÊ -DIZÊ MALÊ-	19
A-Rasyonalîzm	22
B-Ekonomîzm.....	46
C-Têkiliya wê bi Desthilatdariya Siyasî û bi Huqûqê re	64
D-Mekanê Kapîtalîzmê	78
E-Kapîtalîzm û Şaristaniyên Civakî-Dîrokî	90
3-KAPÎTALÎZM NE EKONOMÎ, FORMEKÎ DESTHILATDARÎ YE.....	111
-Xwedayê Bêmaske, Qralê Tazî û Pere-Fermandar Li Qesra Xwe- ...	111
A-Kapîtalîzm ne Awayekî Ekonomiyê, Formekî Desthilatdarî ye.....	118
B-Daneyên Dibêjin Kapîtalîzm Ekonomî Nîne	124
C-Kapîtalîzm di nava rastiya civakî û şaristaniyê de li ku û çi demê cih digire?.....	130
1-Serdema Komin a Destpêkê (Ji mirovê destpêkê heta dawiya serdema qeşayî ya çaremîn, heta 20.000 sal berê):	131
2-Serdema Neolîtîkê (B.Z. 15000-4000):.....	132
3-Serdema Şaristaniya Sumer (B.Z. 4000-2000):.....	133
4-Serdema Şaristaniya Asûr û Babîlê (B.Z. 2000-300):.....	140
5-Şaristaniyên Misr, Hind, Hitît û Fenîke	150
6-Serdema Med-Pers (700-330 B.Z.) :	152

7-Şaristanî û Çanda Greko-Roman:	153
8-Îslamiyet û Xiristiyanî	157
D-Di Dema Derketina Kapîtalîzmê De Rewşa Ewrûpayê	167
4-LEVÎATHANÊ MODERN: DEWLETA NETEWE	173
-Xwedayê Daketiye Rûyê Erdê-	173
A-Diyardeya Netewe, Pêşketina Netewe	178
B-Pênasekirina Dewletê	183
C-Îdeolojiya Modernîteya Kapîtalîst û Dînîkirina Wê	194
D-Ji bo Bîranîna Qurbanên Qirkirina Cihûyan -Çîroka Qebîleya Ibraniyan-.....	203
1-Cihû û Şaristanî	204
2-Îdeolojiya Cihûyan	209
3-Milletperestiya Cihûyan	212
E-Di Modernîteya Kapîtalîst de Desthilatdarî	218
F-Modernîteya Kapîtalîst û Dewleta Netewe	227
5-ZEMANÊ MODERNÎTEYA KAPÎTALÎST	255
A-Kapîtalîzma Bazirgan a Yekdestdar	257
B-Serdema Îndustriyalîzmê û Şoreşa Pîşesaziyê	266
C-Serdema Fîransê - Femandar Pere	283
6-ENCAM	
GELO ŞARISTANIYA DEWLET DAR DIKARE BI ŞARISTANIYA DEMOKRATÎK RE LI HEV BIKE?	303

1-DESTPÊK

Ez wexta hewl didim xwe li dijî sîstema kapîtalîzmê biparêzim yek ji karên pêşî divê ez bikim ew e ku divê ez xwe ji format û qalibên wê yên zêhnî rizgar bikim. Çawa ku di Îslamiyetê de mirov dest bi her karekî dike 'Bismillah' dibêje, kapîtalîzm bi xwe jî muqedesatên wê yên bi heman rengî hene. Madem em dixwazin ji kapîtalîzmê rizgar bibin, divê berê pêşî em dua wê ya niyetê qebûl nekin û red bikin. Di serê muqedesatên wê de jî 'rêbaza zanistî' tê. Ya em qala wê dikin exlaqê azadiyê û etîka wê nîne ku di parzûnkê jiyana civakî re derbashûye û mirov bê wê nikare bimîne. Berevajî, ew çanda maddî û manewî ye ku rê li ber rizîn û belavbûna civakê vedike û ew zêhniyeta jiyana koledar a herî pêşketî ye.

Ez wexta hewl bidim xwe ji vê xilas bikim, bêguman wê argumanê min ji MIN bi xwe zêdetir tiştêkî din nebe. Descartes bi felsefeya xwe ya bêyî ku haya wî jê hebe pê xizmet ji kapîtalîzmê re kir, ji her tiştî guman dikir, lê yê tenê jê guman nedikir ew bi xwe mabû. Gelo diviya ji xwe jî gumanê bikira? Pirs girîngtir ew bû ka çawa ketibû wê rewşê? Em dizanin ku di dîrokê de çend kesayetên rewşa wan dişibe ya Descartes hene. Rahibên Sumeran ên xwedê çêkirin, gumana zêde ya pêxember Brahîm der barê xwedê de, mînaka herî dawî jî serhatiya Hz. Muhammed a der barê xwedê de û septîsîzma (gumankarî) Îonya ji wan mînanan in ku divê mirov bîne bîra xwe. Di van qonaxên dîrokî de zêhniyetên berê yên her kes ketiye navê û divê bêne redkirin, xwedî wan xisletan e ku dikarin civakê hûrûkûr biguherin û şikil bidinê. Qet nebe paradîgmayên bingehîn pêk tînin. Zêhniyeteke bi kok ku mirov dikare jêre avahiya îdeolojîk jî bibêje, li hemberî şêwazê jiyanê nû zîl û geş dide, dikeve kêmasiyan û gumana wê ji ber vê yekê ye. Ji bo jiyanê nû jî qalibên zêhniyetê gelekî zehmet in, û gavavêtinên bi kok yên kesayetiyê jêre hewce dikin. Çi gavavêtineke pêxemberwarî be, çi qonaxêke fîlozofî be, çi jî keşfeke zanistî be, ya rastî hemû jî li bersiva heman pêdiviyê digerin. Qalibên zêhniyeta nû ku bêyî

wan nabe, ji bo jiyana nû wê çawa bêne danîn? Gumankariya dijwar xisleta vê qonaxa navberê ye.

Di sedsala 16. de li mekanê ku ji mezinbûneke mayînde ya kapîtalîzmê re dergûşî kir ango hema hema li Hollandaya îro, li jiyânên balkêş ên mîna Descartes, Spînoza û Erasmûs şopên bi vî rengî yên qonaxên dîrokî hene. Dîroka jiyana min li salên 1950î dest pê dike. Di van salan de kapîtalîzm di pêngava xwe ya global de derketiye asta herî bilind. Li mekanê min jî bermahiyên qalibên zêhnî yên reh û rîşên xwe digihên serdema neolîtîkê hene û em li erdên xam ên Kevana Bi Bereket ên li sîstema çiyayên Toros-Zagrosê li jorê Mezopotamyayê dimînin. Li qûntara van çiyayan şoreşa gund û cotkariyê çêbû, û şaristanî derket. Ji van qadên bingeheîn neolîtîk derbas bû û bi heybet qurbanî hatin dayîn. Li nêzî Ûrfayê beriya 12 hezar salan mînakên vê yekê kulta perestgehê ya bi kevirên mezin ên tîk dor lê hatiye girtin e.

Wexta ez dibêjim 'ji ber ku notirvanên sîstema kapîtalîst bi awayekî pîrr sîstematîk ji şêweyê Zeus Prometheus li zinarên Kafkasan girêda gelekî xirabtir ez li girava Îmraliyê mehkûm kirim, li ser min ferz e ku ez bi xwe dijberiya xwe ya sîstemê ji hev derxînim', bêyî ku ez van rastiyan dîrokî bînim bîra xwe û ez wan ji nû ve ji hev derxînim, wê haya me ji maneyê nebe. Eger ez herim û werim bela xwe li Tirkiyê bidim wê ti cudahiya xwe ji conegayê Spanî yê êrişî rengê sor dike nemîne. Bêguman li vir rola Tirkiyê pê radibe ketiye asta matedorekî. Lewra ev rol danê. Jê dixwazin ku vê rolê timî baş û kêrhatî bi cih bîne. Lê ya divê ez jî bikim ew e ku ez vê lîstika hov a qralan û xwediyên wê yên rastî tevî rastiya jiyana wan hemûyî bi nav bikim.

Ji bo em nekevin şaşiyek e ku pîrraniya civakê pê dixape, divê em bi awayekî girîng mînaka Karl Marks li ber çavan bigirin. Marks yek ji wan kesên li rêza pêş e ku dixwest kapîtalîzmê ji hev derxîne û ji wê xilas bibe ku ji vê hîç guman nayê kirin. Lê bi giştî tê qebûl kirin ku guhertinên mezin ên civakî yên ji wî îlham girtine, tê zanîn ku nikarîbûne ji xizmetkariya kapîtalîzmê bibihurin. Di vê çarçoveyê de ez ê nebim Marksîstekî ehmeq û mirîd.

Wexta ku ez nasnameya xwe bi nav bikim, parametreyên bingehîn ên ez ê bi wan tevbigirim hêjayî fêhmkirinê ne. Ew çi ne? Jiyana mirov hînbûyî û bermahiyên zêhniyeta neolîtîkê û derbasbûna neolîtîkê, kulta dewletê û hiyarerşiyên desthilatdariyê yên xwe dispêrin şaristaniya bajêr û herî dawî jî rastiyan lîstika kapîtalîzmê ku di ti dema dîrokê de bi vê mezinahiyê nehatiye dîtîn.

Divê mirov behsa qatên hînê jêr jî bike: xisletên mirov ji nifş û cinsên din cihê dike. Ji bo jiyane çî hêsan dikin û çî dixin rîskê.

Wexta ez van hevokan datînim, haya min ji cihê min ê di nava sînorên rewabûnê yên kapîtalîzmê de heye. Ez nikarim înkâr bikim ku ez xwe dispêrimê an jî pê dibim Prometheus. Ez her diponijm, ez bêhtir hay ji hêza xwe û maneya têde dibim.

Eger em bi mînakên têne zanîn rabin, em ê bibêjin; li ber deriyê desthilatdariya Sasanî Manî, li ber deriyên desthilatdariya Îslamîst Îmam Husên, Hellacê Mensûr, li aliyekî Suhreverdî û li aliyê din rêûresma Îsa bi sedan ezîz û ezîz e, her weha qurbanên desthilatdariyê yên rêûresma Bûda ji hovîtiya wê reviyar, yên di nava agirê engîzîsyona dêrê re derbasbûn û hovîtiyên kapîtalîzmê yên di asta qirkirinê de, tespîten nivîskî ne ku mînakên zêde beloq û darî çav in. Xisletên hevpar ên van mînakên sereke ew in ku ji bo hayjêbûna jiyane bi îsrar bûn. Nedixwestin li perdeya ku di navbera wan û jiyane de dihat danîn bialiqin. Gunehê wan ê bi tenê jî ev bû.

Eger dualîteya jiyane û mirinê di cihê de hatibe asêkirin, sedema vê ji sedî sed civakî ye. Ya rastî, ne mirineke weke tê gotin li ber me tê danîn heye, ne jî jiyaneke timî reklama wê tê kirin têtîkiliya xwe bi jiyane re heye. Divê em rastiya xwe ya jiyane ku kirine mîna sîmulasyonê (divê weke teqlîda mekanîk a jiyane were fêhmkirin) fêhm bikin. Hema hinekî jî rêz û hurmeta mirov ji jiyane re hebe, hewce dike mirov ji vê toqa lanetê ya her li dora xwe dizîvire û xwe dubare dike, xwe rizgar bike.

Ez gihiştim şêst saliya xwe. Min hînê jî meraqên xwe yên beriya dibistana seretayî nebihurandine. Ez hînê jî li sînorê wan im. Ez nikarim di nava sînorên rewabûna kapîtalîzmê de mezin bibim. Mîna ku di nava wan

sînoran de ji bilî jiyaneke sextekar û bejinbohstî pêve jiyaneke din nîne. Yan jî bi tevahî sîmulasyon, sextekarî, bejinbohstî, xapandin, bêwîcdantî, krêtî û cahiltî ye. Lê divê mirov jiyane di ser her nirxî re payeberz bigire. Ya esas divê mirov wezîfeya wê fêhm bike. Mirov fêhm bike dikare bijî. Mirov dijî ji bo fêhm bike. Ez yeqîn nakim ku şîroveyeke din a kozmosê hebe. Herçiqas zehmet be ku maneya mutleq di warê pêkhatinê de nêzî nemumkîniyê be jî ez li ser a xwe me ku ya jiyane dimeşîne rastî bi xwe ye. Ti hêz bi qasî hêza maneyê bi hêz nîne yan jî li hemberî maneyê ji xwenîşandanên sexte û pêve tişteki din nînin.

Ez dîsa divê li xwe vegerim. Ev qaşo parametreyên jiyane, yên min hewl da wan diyar bikim hem nikarîbûn bersivê bidin meraqên min ê jiyane, hem jî sedemên bingehîn bûn ku ez bikevim şik û gumanên hûrûkûr. Ez ne tenê gumanê dikim, dilê min jî ji wan dixele.

Kengî parastina maneya jiyane biqede yan jî bê manetî weke maneyê were pêşkêşkirin, bûyerên bi kansêr wê pêşî li wan neyê girtin. Sedema vê yekê jî ji sedî sed civakî ye. Kansêr nexweşiyeye civakî ye ku ev rastiyeke ji rêzê ya antropolojîyê ye. Kengî maddeya kor an jî bê manetiyê zêde dor li şaneyê girtin êdî kansêrbûyîn destpê dike.

Yên li min dipirsin hin pirsên wan hene. Ji bo ez bersivê bidim wan divê ez hin xusûsan diyar û destnîşan bikim. Ji ber hurmeta min a ji wan re divê ez vê bikim. Wexta min dest bi nivîsandina van hevokan dikir, heyeta rêveber a herî jor a Komara Tirkîyê û heyeta herî jor a sîstema kapîtalîzmê rêveberiya hêza hegemon a DYE'yê digotin 'Em DYE, hukûmetên Tirkî û Iraqê PKKê dijminê hevpar îlan dikin.' Li gorî ezmûn û tecrûbeyên xwe diviyabû min ev 'îlankirina PKKê weke dijminê hevpar' di çarçoveya maneya cih û dema xwe de hûrûkûr fêhm bikira. Bi vê ravekirinê dixwazim vê bibêjim: şeweyê jiyana kapîtalîst li gorî min nîne. Ez nikarim nebêjim ku hin caran dilê xwe nabijînimê. Lê der barê şeweyê vê jiyane de bi temamî haya min ji min heye ku şensê min ê serketinê tineye. Haya min ji min heye ku ez nikarim bibim ew 'zir mêrekî' berê hatiye qebûlkirin. Mirov dikare bibêje; li gorî sîstemê rewşa ez têde me, rewşeke welê ye, dikarin pê bikenin. Lê ez sîstemê xeternak, xwînrij, zordest û mêtinkar

dibînim. Di hebûna van diyardeyan de jiyana bi temamî krêt e, dilê mirov dixelîne û di jiyana min a filozofîk de ev parametreyên min ên dijber an jî paradîgma ye. Ez ê xwe qet mezin nîşan nedim. Lê weke mirovekî mafê xweparastinê, hem weke nîşaneyê bingehîn a hebûna jiyana ye, hem jî li hemberî kesên îdfaya wan a jiyana civakî heye, wezîfeya min a bingehîn a exlaqî ye. Ez welatîbûna desthilatdarî sînore wê destnîşan dikin manedar nabînim, lê eger em ê behsa welatîbûneke divê mirov ciddî bibîne bikin, weke hewcedariya exlaqê ez behsa wî dikim, ez ê li hemberî wê jî xwe wezîfedar bibînim. Pirsgerêk jiyîn an jî nejiyîn nîne, ya girîng divê mirov zanibe rast bijî; her çiqas em nikaribin rast bijîn jî ya girîngtir ew e ku em ji gera li wê negerin, rêwiyên rêya wê bin.

Di dîrokê de bi qasî ku hîç nebûye, di sîstema kapîtalîst de gotin û çalakî ji hev qut in, û ji vê jî wêdetir xiyamet û bêbextiyeke mezin heye. Mîna ku gotin timî çalakiyê çewt bikin hene. Çalakî bi qasî ku hîç nebûye di bendîtiya sîstema hegemonîk de mîna amûrekî mekanîk kirine xwediyê rol û ristê.

Eger mirov xwezaya kapîtalîzma ku ketiye qonaxa împaratoriya global, ji hev dernexîne, form û bernameyên der barê jiyana azad de yên mirov li ser wan difikirin, dikarin ji rê derxînin û ev yek ji gelek mînakên dîrokî tê fêhmkirin. Her gotina bê gotin, her çalakiya bê kirin, ango her teorî û pratîk li qada raqîbê xwe nikare rolekê bide xwe. Herî kêma çarsed sal in, modernîteya kapîtalîst bi rêûresmekê ketiye rewşeke hegemonîk û li dijî kirin û têgînên wê yên ji dînekî herî fanatîk bûye kulturek, mirov bi helwestên pêxemberî, ewliyayî û Bûdîstîk ranebe, wê her mîna ehmeqekî aşê sîstemê digerrîne bimîne. Gelekî behsa dijberiya kapîtalîzmê hat kirin. Di vê qonaxê de divê ev kes bi hosteyî li xwe mikur bînin ku pîrriya wan bi tenê bi ehmeqî aşê kapîtalîzmê gerandine û qeraşiya wê kirine..

Ez kapîtalîzma xwe gihandiyê serê globalîzmê hîç bi hêz nabînim. Belkî jî di qonaxa xwe ya herî qels de ye. Ya rastî, lawaz e, û her tim mumkin e ku bişkê. Ya nayê kirin ew e ku bi hostayî civak li hemberî wê nayê parastin. Ne ku ez ê bişibînim, lê fena rastiyeke jî em dikarin hegemonyadariya kapîtalîst weke kansêrbûna civakê bi nav bikin û em nikarin wê weke

çarenûsên din şîrove bikin. Divê mirov kapîtalîzmê weke sîstema hegemonîk a herî qels bibîne. Ya hewce dike ew e ku kesayetek bi tenê bimîne jî divê civakbûn rast û bi hostayî pêk bê. Di dîrokê de ya her tim hat kirin ew bû ku li dijî 'zîlamê bi hêz' yan jî 'hegemon' bi karanîna sîlehên wî bû. Hem wekheviya têngiştinê û hem jî wekheviya çalakiyê di encamê de yê mîna xwe çêdike. Ya diqewime jî ev e. Li dijî Romayê gelek Roma derketine. Em berê xwe bidin demên kevintir em ê bibînin, sîteya orjînal Ûrûk hînê jî 'Iraqên Nû' çêdike. Guhertin gelekî kêr e, lê dubare gelekî zêde ye.

Girîng e ku mirov hegemonyayê zêde mezin neke. Civakê ti carî desthilatdarî, mêtinkarî û zordestî bi dil û rizaya xwe qebûl nekirine û bawer nekirine ku bêyî wan nabe. Divê mirov xwe ji têngiştinên bi vî rengî xilas bike: têngînên weke 'civaka nipînû' û 'şêweyên civakan' yên li pey hev tîn naşibin hev, têngînên pûç in. Civak weke şêweyekî hebûna cinsê mirov çêdibin, lê weke hev pêş dikevin. Eger eşq bi awayekî çavkorî be, mirov dixwe rewşên rezîlane û dikare mirov bixwe rewşên herî cahilane. Ev yek hem di eşqa ji bo desthilatdariyê de û hem jî di eşqa ji bo têtikiliya cinsî de jî wisa ye. Lê eger mane li eşqê barkirî be, di asta 'Nîrwana' de ye. Fenafillahî ye; mirov di nava rastiye de dihele; 'Ena El-Heq' e; civaka azad û adil xwe dike hukumran ango rewşa bi temamî demokrasîyê ye.

Hemin rast e ku min xwe teslîmî civaka gund nekiriye. Ya şaş ew bû ku min modernîteya kapîtalîst weke rohnîyê fêhm dikir. Wexta mirov dereng ji hev derxîne, civaka gund be jî, hînê demokratîk nebûbe jî, tew jixwe ji qonaxên bingehîn mîna dewlet-netewe û îndustriyê dûr be jî veqetîneke radîkal şaşî bû. Yek ji serçavîyên kûr a xemên min ev e. Bavê min ku ez kêr navê wî hil didim, bi qasî ku haya wî bi awayekî rast ji enerjîya min a jîyanê çêbûbû, wexta rastiyeke dilêşane li rûyê min digot, weke diya min mirovekî arifane bû. Weke zaneyekî digot. Peyva wî ya 'ez bimrim tu yê dilopek rondik nerijîne' hînê di bîra min de ye. Ji bawermendên dinya kevin bû. Ji dinya kedê bû û weke cewher mirovekî demokrat bû. Ez hînê jî hûrûkûr diponijim û lêdikolim, ka xwedatiya kapîtalîst çawa evçend bi lanet û xapandin bala min dikişand ser xwe.

Karl Marks zêdetir bi helwesteke pozîtîvîst nêzî kapîtalîzmê dibû û dixwest wisa ji hev derxîne. Ew jî nîvrê ma. Negihîştê dest biavêje mijara dewlet û desthilatdariyê. Min ti carî nikarîbû hûrûkûr bi vê helwestê dakevim. Ez diyardeya mêtinkariyê fêhm dikim. Lê timî ji min wer dihat ku ew encam e. Ji encamê jî mirov dest pê bike, helwesteke gelekî kê m e, û ji aliyê polîtîk ve jî rewşa bêparastiniyê îfade dike. Ya rastî li ber serê Marks şoreşeke mîna pêvajoya salên 1848'an diqewimî. Bi qasî meşa bûrjûwaziyê ber bi desthilatdariyê ve, hilweşîn û veguherîna senyoran jî baş analîz dikir. Têra xwe eleqedariya wî bi ekonomî-polîtîk, felsefe û sosyalîzmê re heye. Lê diyardeya desthilatdariyê ya xwe ji nû ve organîze kiriye û mîna axtepotekê xwe li piraniya civakê û kedkarê xizan gerandiye, bihêlin ew wê fê m bike, nikarîbû pêşiyê lê bigire ku di encamê de sîstematîka wî bi xwe jî nebe destikê wê. Haya wî jê tinebû ku modela teorîk-pratîk ya pêşniyar dike, hegemonya kapîtalîzmê têra xwe xurt dike. Mînaka herî dawî jî pratîka Çînê ye, çawa ku bûye çavkaniya herî xurt a palpiştiya kapîtalîzma hegemon a DYE'yê dike. Ev rewş jî têkiliya xwe bi vê hayjixwenebûnê re heye.

Eger hegemonya kapîtalîst evçend bi hêz e, yek ji sedemên wê yê bingehîn ew e ku rê li ber koletiya mirov bi dilê xwe bikin, vekiriye. Ma îro karkerekî bi tenê heye ku heqdestekî zêde nexwaze? Bi rastî jî rewş mirov gelekî xemgîn dike. Ez wexta li ser têkoşîna li dijî kapîtalîzmê diponijim, timî têkiliya pîrek û zilamî tê bîra min. Eger zilam li gorî atmosfera têde, jiyaneke normal pêşkêş kiribe, zehmet e, mirov vê jinê bixe pozîsyona ku li dijî zilam têbikoşe, ha di vê çarçoveyê de eger karker jî heqdestekî baş bistîne, zehmet e, mirov karibe wî bixe pozîsyona têkoşînê li dijî efendiyê wî yê kapîtalîst ê heqdestekî baş dayê. Karkerê ku di berdêla heqdestekî gelekî kê m de li ber efendiyê xwe yê kapîtalîst xwe qulupanî dike, bihêlin azadbûna wî, wê li dijî pîrraniyên civakê jî xulamtiya sîstematîka efendiyê xwe bike. Jixwe di demekê de ku artêşa bê karan ref bi ref zêde dibe, karkerekî rewşa xwe misoger kiribe bi qasî karmendekî dewletê belkî jî ji wî wêdetir rewşa xwe ewle û misoger dihesibîne. Jixwe burokratê dewletê çiqasî dibe proleter, di nav refên proleteran de jî ewqasî burokratbûyîn

çêdibe. Çawa ku li jor bûrjûwazade û feodalzade têkel dibin, şiklekî mîna wan li jêr jî di nava karker û karmendan de pêk tê.

Civaka bajêr a weke miqnatîzê ez ji civaka gund kişandim, bi rewşa hatiye analîzkirin ji bo min mekanê bingehîn ê pîrsgirêkê ye. Gunehkarê sereke yê ji rizîna civakê di nava xwe de û veqetîna ji wê, bajar e, û civakbûna bajêr rê li ber vekirî ye. Ya rastî, civaka bajar a şaristaniya dewletdar a çîmî ye. Civaka klan a herî destpêkê jî bi qasî şaristaniya bajêr li hemberî jiyane cahl nîne. Berevajî, eger civaka bajêr a şaristaniyê di qonaxa kapîtalîzmê de bi temamî bûbe kujerekî hawîrdorê, herhal ev xuya ye ji cehaleta sîstematîk a bunyeya wê ye.

Eqlê ji mejiyê hisî qut bûye û têkiliya cinsî ya ji zû ve maneya xwe wendakirî, nîşaneyên bingehîn in ku kansorejeniya kapîtalîzmê berçav dikan. Ji bo desthilatdariyê piştî xwe bi nukleera xeternak ve girê dide, ji bo karkeriya erzan bi qasî ku di cîhanê de hilneyê dihêlin şênî zêde bibin, ev bi tevahî têkiliya xwe bi cewherê sîstemê re hene, nexasim jî bi şêweyê desthilatdariya wê ve. Şerên cîhanê, şerên mêtîngiriyê û şerên desthilatdariyê yên bi tevahî bandorê li civakê bikin, ji bilî îflasa sîstemê xwedî maneyeke din nînin.

Lîberalîzm û ferdiyeparêzî gelek caran weke çarçoveya bingehîn a îdeolojiya kapîtalîzmê tê gotin. Lê ez dikarim îdîa bikim ku ti sîstem bi qasî hegemonya îdeolojîk a kapîtalîzmê nebû xwedî wê hêzê ji bo ferd êsîr bigire. Dikare were gotin, zimanê tu bi kar tîni weke naverok hîne ji meşrûiyeta sîstemê dûr nîne, tu jî berhemê sîstemê yî. Lê mekanê ez tede me, di pozîsyoneke welê de ye, hêjayî dijberiya sîstemê ye. Hûrûkûr haya min jê heye ku di şexsê min de antî-kapîtalîstekî baş tê dadgehkirin û dadgeh dike. Gelekî normal e ku ev dadgehkirin qat bi qat ji huqûqê bibihure. Di aşê hegemonya kapîtalîst de bi qasî çarsed salan e ku bê hejmar çandên gelan hatin hêran, helandin û tinekirin. Mekanê ez lê mezin bûm mîna goristaneke kevin a çandan e. Eger mirov bikole ji her devereke çandek wê serî bide. Kurdên ku hîn bi temamî xwe negihandine têgînekê ku divê ez jî weke yekî ji wan werim qebûlkin, li tevahiya vê goristana çandan a bêdeng, mîna şahidan in. Kurdên di dîrokê de hema bêjin navê

wan li binê pirraniya vedîtinên pêşî hene, niha goristanên wan bi wendabûnê re rûbirû ne ku ev yek cihê êş û xemê ye. Hovîtiya îro li Iraqê, maneyeke wê ya din jî tolhildana çandan e.

Divê mirov çanda Rojhilata Navîn li hemberî kapîtalîzmê biparêze. Hemin, mirov ji oryantalîzma Rojava nebihure, nikare di wezîfeya xwe de bi ser bikeve. Ji nû ve Îslamtî jî ji serî heta binî ji oryantalîzmeke pûç e. Piştî ku mirov bi şîroveyên rastgir û çepgir ji Îslamtî û Oryantalîzmê bibihure wê pirsê bê hişê mirov ev be, ma wekî din li dawiyê çi ma? Jixwe divê ez jî parêznameya xwe ji vê nuqteyê û pêve bikim. Naxwe ez ê jî nikaribim xwe rizgar bikim û bibim berdevkekî vê sîstema ji zû ve bûye mîna verşiyê. Ew nabe parêzname, wê bibe dugîsinkirin û dubarekirineke papaxanwarî.

Mekanê serketinê yê kapîtalîzmê peravên Bakur-Rojavayê Ewrûpayê û girava Ingilistanê bû. Kapîtalîzm meşa xwe ya serketinê çarsed sale di asta sîstema dinyayê de dimeşîne. Mekanê lê dihilkume navenda çandên qedîm Rojhilata Navîn e. Ya rastî, kapîtalîzm bi xwe ewladê dawî yê bê xêr û înkarker ê vê çandê ye. Şerê di navbera wan de jî weke tê zanîn kûrtir e. Şerê niha diqewime yê amatoran e. Mîna kopyayên Skender û Darîûsê Sêyemîn dilîzin. G. W. Bush çiqas Skender e, Ehmedînejad jî ewqasî Darîûs e. Nakokiya diyalektîk gelekî kûr e, û bi pirr şêweyan diqewime. Nakokî bi tenê di navbera klîkên serwer de nayê ziman. Dijberiya civakê li beramberî desthilatdariyê jî bi awayekî berfireh li ser kar e.

Ya di şexsê min de tê ziman an jî hewl didim bînim ziman bi tevahî şêweyên li dijî desthilatdariyê ne. Kara kapîtalîzm vedidize û dibe jî yek ji van şêweyan e. Ji bo mirov li dijî vê be, têrê nake ku mirov sosyalîst be. Jixwe ev bi serê xwe serketinê misoger nake. Eger mirov heta bi tevahiya formên jiyana azad û berxwedanan di zikhev de bi devkî û bi çalakiyan bi awayê orkestrasyonekê hevdeng neke, mirov yan ji 'Laneta Agadeyê' yan jî ji 'Ji Bo Nîppûrê Lorîk' wêdetir nikare biçe.

Dost û hevrêyên min, serhatiyên min weke trajediyeke mezin bi nav dikin. Lê ez dixwazim ew piştrast bin ku ev trajedî nebûya, me yê jiyana azad nas nekiribûya. Di demekê de ku ti tişt pênc qiruşan nake, ma me yê

çawa li rûyê hev binêriya! Ez ewladek bûm ku nedikarî li ser mirina bavê xwe rondikan jî bibarîne, ma mirovî dikarî behsa kîjan anora jiyane bikira? Şaş fêhm nekin. Di sala wê mirinê de min sefera pêşî ya Kurdistanê bi îdeala nasnameyeke azad ji qûntara Çiyayê Agiriyê dabû destpêkirinê. Min bihîst ku Kurdên Serhedê hîne jî her gava wê meşê jî bi pîroztiyê bi bîr tînin. Lê dîsa jî rastiya me bi awayekî xedar li cihê xwe ye. Ji meşa azadiyê ya bi tamamî sîhûpênc salan wêdetir ez dikarim bibêjim meşa mîna maratone xwe nikare bi van hevokan bi mane bike. Ev maratona ku her kesê têde cih girtiye, her mekanê wê û her bêhdanûstendina wê ya di buhayê destanekê de wê çawa bi encam bibe?

Eger min bi artêşên xwe yê Skenderwarî serketin li pey serketinê bi dest bixista jî ev yek ê ji sedî sed nebûya serketina azadiyê. Jixwe serketinên eskerî, piranî ne serketinê, koletiyê tînin. Kengî bi artêşan xwe, dost û hevrêyên xwe biparêze qîmetek xwe heye. Berevajî, ez parastina xwe li dijî serketina desthilatdariyê herî kêr bi qasî parastina xwe li hemberî desthilatdariyê hewce dibînim. Eger artêşa min hebûya jî min ê li hemberî serketinên wê parastina xwe weke cîhada herî mezin qebûl bikira.

Di rastî û realîteya me de jiyana li erdê maye, di bin lingan de ye. Maneya wê bi tamamî pûç bûye. Heta mirov dikare bibêje em di rewşeke welê de ne, pir zêde xwe xapandin û derew heye, krêtiyeke ku ketiye her qul û deverê û zimanên bi qasî kundan jî nikarin bixwînin hene. Eger ez bi tena serê xwe neh salan dikarim di odeyekê de bimînim, ev yek hinekî têkiliya xwe bi derve re heye ango rewşa li derve ji rewşa li zindana Îmraliyê qat bi qat xirabtir e. Ez parêznameya xwe bi giştî li dijî çemê sereke pêvajoya şaristaniyê amade dikim û ez ê hûrûkûr li ser hegemonkariya kapîtalîst rawestim. Gelek îşaret û nîşane hene ku em bi wan dibînin dawîya sîstemê tê. Zanyarên rastî jî di warê van nîşane û îşaretan de hemfikir in. Pirs jî ew e ku mirovatiyê ji vê kaosê bi kîjan gavên tekûz karibe ber bi civakeke azad, demokratîk û wekhev biçe.

Ya rastî sîstema kapîtalîst bi xwe jî hewl dide xwe ji destên xwe xilas bike, ji lewra mirov dikare fêhm bike ka çima em bala xwe didin avakirina

civakbûnê. Sosyalîzmên me yên dused salan jî di nava kapîtalê de asîmîle bûn, ji lewra nabe ku aqûbeta me jî bibe weke ya wan şervanên bi îdealên mezin ên mirovatiyê rabûn. Nabe ku em di nava refên lanet li wan kirî de cih bigirin. Ji vê jî wêdetir, nabe ku em Sokrates, Bûda û Zerdeşt weke ku gotinên xwe yên dawî gotine û bêdeng bûne bihesibînin. Eger ji nû ve em wan bi ruh nekin hingî me ji felsefeya azadiyê ti tişt fêhm nekiriye. Wekî din mirovatiyeke dinale heye, heta mirov êşên wê nekewîne, xwezayêke tê talankirin heye, heta mirov vê talanê ranewestîne, eşqeke bêbextî lê hatiye kirin heye, heta mirov bersiva wê nede, ma mirov dikare behsa kîjan jiyanê bike?

Eger ez qala zanistîbûna parêznameya xwe bikim, gotina min a pêşî pirseke wiha ye; kîjan zanist? Eger weke hîmê bingehîn zanist 'xwe naskirin' be, hingî berevajiyê tê zanîn zanist û bi taybetî jî pozîtîvîzma sîstemê weke îdeolojiya fermî qebûl kiriye, ji bo mirov xwe nas neke xwedî rol e. Qonaxên dîn û metafizîkê yên ku gelekî rexne dike, belkî jî ji pozîtîvîzmê bêhtir nêzî zanistê ne. Bêguman di serî de zanistên insanî. Jixwe wexta mirov hûrûkûr baş bala xwe bide zanistên xwezayê jî mirov ê bibîne bi analîzên dawî ew jî di kategoriya zanista insanî de têne qebûlkirin. Belkî jî pozîtîvîzm dîn û metafizîka herî seresere ye. Mirovatî di ti qonaxa dîrokî de evqasî bi awayekî hov ji xelekên xwe yên zincîrwarî nebûbû. Dîsa evçend nehatibû asêkirin û girêdan. Li ser civak û xwezayê desthilatdarî evçend nehatibû danîn. Ev bi tevahî bi tenê bi dîn û metafizîka pozîtîvîst hatin bicihanîn.

Mirov heta xwe nas neke, dest bi çi hewldaneke zanistî bike, wê bi felsefe û dînekî dogmatîk bi encam bibe. Bi gotina 'xwenaskirinê' mebesta min fikra mirov dixê navenda xwe nîne. Ez dixwazim bibêjim ku mirov dikare kozmos û kaosê bi tenê bi çavdêriya hundirîn û bi hisên xwe yên ceribandînen hûrûkûr red nakin, fêhm bikin. Wexta cihê wê bê, ez ê nîşan bidim ku zanista xwe dispêre cihêkirina obje-sûbjeyê çawa koletiyê rewa dike. Ez ê îspat bikim ku objektîvîzm xwe çawa mezin dike û ev yek bi piçûkbûnê re çawa yek e. Ez ê bi heman awayî raber bikim ku objektîvîzma zanistî, alîgiriya hegemonya û kapîtalîzma herî rezîl e. Li gorî felsefeya me,

têderxistina ji maneya di çavê hespekî de heta jihevderxistina maneya di dengê çivîkekê de jiyânê yekpare his dike. Felsefeya me ewçend mane barkirî ye, bi rêz û hurmeta ji zanyarê pîr re dest pê dike, hewl dide ji lêgerîna di çavê keçeke ciwan a mîna xezaleke bizdonekî de bersivê bibîne. Jixwe têgihîştineke seksualîteyê ya ji qirkirinê xirabtir heye. Di encama vê têgihîştinê de cehaleta mezin di çêkirina zarokan de heye. Felsefeya me zanistêke welê dike bingehê xwe ku sedemên vê cehaletê yên di mirov û sîstemên hegamonîk de hûrdikole û hewl dide xelekên beridandinê tevan di xwe de ji hev derxe û çareser bike. Kapîtalîzmê zanist pêşde nebir, bi kar anî. Bikaranîna zanistê ji aliyê exlaqî ve ne bi tenê rê li ber rewşên xirab vedike, di heman demê de gelek Hîroşîmayan çêdike. Jiyanêke manedar diqedîne. Jiyanê medyatîk û sîmulasyon, gelo serketina zanistê ye? Yan jî manewendakirina jiyânê ye? Ez li vir qala keşfên teknolojîk û zanistî nakim. Ez li vir hewl didim rave bikim ku weke dîne zanistê pozîtîvîzm, zanist nîne. Heta ku mirov xwe ji hukumraniya zanistî ya pozîtîvîzmê xilas neke, di serî de ya dewlet-neteweyê, xilashûna ji ti hukumraniya desthilatdariyê mumkin nîne. Di serdema me de pozîtîvîzm dîne rastî ye pûtperestiyê ye.

Weke encam, nexweşiyêke gumankirinê ya Descarteswarî timî zêhnê min keritand. Ez ketim rewşekê welê ku nirx û buhayêke jê bawer bikim û nas bikim, nema. Ji ber ku li aliyekî min çanda berê bi awayekî trajîk wenda dikir, li aliyê din jî li hemberî min modernîzma kapîtalîst weke dêwekî -Leviathan- bilind dibû û tirsê kes nikare xwe bigihîne hebû. Min bi zor û zehmetî ji xwe bawer dikir. Ya rastî, min hewl dida li ser piyan bimînim. Hemin ev rewşêke seyr û xerîb e. Civak di rewşên bi vî rengî de dizanin rêyekê bibînin dilê endamê xwe xweş bikin. Ya hîne seyr jî ew bû ku min bawer nedikir civakeke min jî heye. Di van şert û mercan de baweriya min bi malbat û gund nema. Heta bi zanîngehê xwendina min, şoreşgeriya min, dîndariya min a berê hemû, ji bo dost û dewrûber bibînin şeklî û xwenîşandan bû. Ez nîhîlîstekî tûj nebûm. Min tiştek ji dil fêhm nedikir ku ez pîr bi kok jî pêdiviyên wê bi cih bînim. Ya hîne seyr jî di serî de mamosteyên min, dewrûbera min ez zîrek û bawermend didîtim.

Ez weke nîvdînekî bûm, ya rastî ez ji xwe piştrast nebûm ku bi rastî nîv jî hebûm. Lê wexta ez vedigerim li pey xwe dinêrim, ez dibînim ku ev dema dîrûdirêj ewqas bêkêr jî nebihurî ye. Veqetîn û pêve negirêdan, beza ber bi rastiye ji bo vekirina rûpelekî spî, maneyeke mîna paqijkirina zemîn jî bi xwe re tînin.

Şexsiyeta min bi vê xisleta xwe karîbû baştir avahiya sîstema hegemonîk nas bike. Ez gihiştibûm wê hêzê ku dîrokê jî şîrove bikim. Li şûna ku ez ji rewşa kaotîk bitirsim min karîbû maneyê lê bar bikim û di derketina ji wê de rêyeke îdeal vekir. Piştî ku min dît, baweriyên dogmatîk, li ser xetêke pan û rast gavavêtin, mutleqiyetên zanistî û hukmên hişk çavkaniya xwe heman zêhniyet in, hinekî bêhna min hate ber min. Piştî ku min bi hêsayî di şêweyê tevgera xwezayê ya li cem mirov de xweş dît, bend û sukirê li pêşiya têgihîştina min teqiya. Ew tirs û gumana di bin hîmê xerîbketina min ji min bi xwe de her ku li dawiyê dima, qabîliyetêke bi hêz û têgihîştineke xurt a şîroveyê di her şert û mercên insanî de bi zêdeyî rê dida cesaret û serwextbûnê.

Kapasîteya min hebû ku ez bêyî lêkolîn û lêgerînên hûrûkûr, û bêyî ku xwe bispêrim demên konjonktûrel kapîtalîzmê bi xwe weke rejîma krîzê bi nav bikim. Kapîtalîzm qonaxa şaristaniya bingehê xwe dewlet, çîn û bajar e, ev qonaxa dawî ya eqlê mirov gihiştîyê nîne, berevajî ev qonax a bi dawî hatina eqlê berê ye, û bi tevahî dewlemendiya xwe hilatina eqlê azadiyê ye. Di vê çarçoveyê de mirov dikare serdema modernîteya kapîtalîst weke serdemeke hêviyê şîrove bike.

2-SEDEMÊN DERKETINA KAPÎTALÎZMÊ

-DIZÊ MALÊ-

Eger mirov kapîtalîzmê weke dînekî di heqê wî de zêde tê axaftin û çalakî têne kirin şîrove bike, dibe ku ji bo em lê serwext bibin bi kêr bê. Mekanê kapîtalîzmê serketina xwe lê bi dest xist Ewrûpa ye. Zêhniyeta Ewrûpayê tevî ku der barê kapîtalîzmê de gelek gotinan dibêje û çalakiyan dike, weke di gelek dînan de hatiye dîtin, rastiya hebûna kapîtalîzmê mîstîsîze kiriye. Xirîstiyên, sosyalîst û anarşîst jî di navê de yê weke dijber jî xuya dikin li ser heman xetê çûne. Eqil û fikra navenda wê Ewrûpa ekolek e. Ji sedsala 16'an ve weke sîstema dinyayê pêvajoya hegemonyayê dest pê kirine. Li gorî ponijîna min a şexsî, ev ekoleke wisa ye ku ji avakirina sîstemên xweda yê rahibên sumeran qat bi qat bi hostayî karîbûn mîstîfikasyona rastiya civakê pêş bixînin. Di sîstema fikir û eqlê Rojavayê Ewrûpayê de 'rêbaza zanistî' xwedî roleke bingehîn e.

Mirov jî di navê de, ez behsa zanista hayjêbûna ji xwezayê nakim. Zanist weke xizna hevpar a mirovatiyê bi qasî ku mirov neke malê ti kes, kom, sazî û neteweyî, anonîm e. Mirov ê eger ille behsa pîrozbûneke xwedayî bike, di vê çarçoveyê de mirov vê payeyê bide zanistê wê helwesteke nêzî rastiye be. Lê belê 'rêbaza zanistî' di termonolojiya Ewrûpayê de xwedî cihekî cuda ye. Ew, prototîpa dîktatorê hemdem e. Ango şeweyê her cure dîktayê yê otorîter û total e. Ya rastî, ew tov e, dikeve malzarokê. Rêbaz weke peyv tê maneya usûl, rê û terîqetê. Di destpêkê de her çend erênî be, û bi kêra qabiliyeta fêhmkirinê bê jî demeke dirêj wexta mirov pêve girêdayî bimîne rê li ber dîktatoriyeke zêhnî ya tamam vedike. Li ser navê zanistê israra di rêbazê de dikare mirov ber bi dîktatoriya herî bi tehlûke ve bibe. Jixwe netewe-dewletdariya elman a parêzvaniyeke hişk a rêbaza zanistî dikir, çû faşîzmê û ev jî şîroveya me piştrast dike.

Hemin Rojavayê Ewrûpayê şoreşeke zêhniyetê kiriye. Lê mirov nikare vê, weke rêvekirinekê ji bo navendparestiya Ewrûpayê şîrove bike. Jixwe bi tevahî pêşengên vê şoreşê pêşketinên xwe yên zêhnî ji derveyî Ewrûpayê girtine. Sosyolojiya Max Weber di warê têkilîdanîna rasyonelîzma Ewrûpayê bi pêşketina kapîtalîzmê re bi roleke girîng radibe. Berhema wî ya bi navê 'Kapîtalîzm û Exlaqê Protestan' mîna bixwaze derî li vê tezê veke. Tevî ku di pêkhatina kapîtalîzmê de rola rasyonelîteyê yek ji sedemên diyarker e jî bi tena serê xwe mirov bi rasyonelîte û huqûqê vê diyardeyê nikare rave bike.

Di sosyolojiya Karl Marks de weke sîstem serketina kapîtalîzmê bi berhemdariya wê ya ekonomîk ve tê ravekirin. Ji ber ku ji tevahiya şeweyên hilberînê bêtir hildiberîne, nirxa zêde çêdike û werdigerîne sermaye û karê, bi vê qabîliyeta xwe rê li serketinê vekiriyê. Kêm cih dide dîrok, polîtîka, îdeoloji, huqûq, cografya, çand û şaristaniyê. Mirov dikare van, weke kêmasiyên wî yên bingehîn ên nirxandinê destnîşan bike. Pîrr bi hêsayî bûye ekoleke ku dikare weke reduksiyonîzma ekonomîk were dîtin. Bêguman mirov nikare qîmeta analîzên sosyo-ekonomîk ji nedîtî ve bê. Lê cihên wan di nava sedemên din de ji ber ku baş nehatine zelalkirin, tevî îdealên zanistî hemûyan tehlûkeya bikeve dogmatîzmê kêmbûnê. Bi pîrranî ji ber van kêmasiyan her tim tehlûke û rîsk hene.

Fikrên ku pêşketina kapîtalîzmê bi desthilatdariyê û bi îfadeya wê ya huqûqî ya bêhtir darî çav 'dewleta modern' ve girê didin, gelek in, ne hindik in. Di nav yekparebûna civakî de kok û rîşên hiyarerşiyên desthilatdariyê gelekî kûr diçin û kevin in. Rola wan a di rêvebirin û meşandina jiyana maddî de yek ji sedemên bingehîn e. Lê zor bi xwe nikare rê li derketina jiyana maddî, ekonomî û weke serê wan kapîtalîzmê veke. Rolên sererastkirin, pêşdebirin û astengkirinê her tim di zikhev de bûn.

Serketina kapîtalîzmê li Bakur-Rojavayê Ewrûpayê girîngiya faktora cografî û mekanê wê radixe ber çavan. Pîrrî caran tê gotin Amsterdamê jêre dayiktî kiriye. Weke faktorên din cografya jî ji bo ravekirinê bi sînor e.

Bêyî ku mirov zêde mezin bike, her tiştî li gorî qîmeta wî deyne, wê rastiya wî jî bi qîmeta wî diyar bibe.

Daxuyaniyên xwe dispêrin faktorên çandî û şaristaniyê hêza wan a şîroveyê nayê guftûgokirin. Kapîtalîzm di qonaxên şaristaniyê de li qonaxa rizînê rast tê. Teza min a ez giraniya xwe didimê ev e. Çemê mezin ê şaristaniyê li devera diherike okyanûsê di heman demê de dawîya vê sîstemê ye. Ji bo vê jî bi awayekî sembolîk mirov dikare peravên Amsterdamê û Okyanûsa Atlasê destnîşan bike. Bêguman sîstem ji okyanûsê bihuriye, bi dewleta netewe ya DYE'yê bi hegemonyayêke nû karîbûye xwe bigihîne serê globalîzmê. Ji ber ku jiyan zêdetir ketiye renekî ferazî û medyâtîk, civaka zêde dixwe û xwe nîşan dide bûye serwer, li şûna ku ekonomî bersiva pêdiviyên bide daxwazan har dike, desthilatdarî ketiye heta bi tevahiya mûrehekên civakê, îdeologên sîstemê bi xwe behsa bê dîrokbûnê dikin, ev giş eşkere kaos û rizîna sîstemê îfade dikin.

Mirov bê dîrok, bê zeman nikare rastiye bifikire. Pêşketin, beridandin, pîrrcuretî û cudatî bi dîrokê dibe. Gotina bêserûbinî ji bo şeweyekî tê gotin. Ti şêwe û awa xwedî payeya bêserûbinî nîne. Di şewegirtina civakan de têngînên mîna bêserûbinî, heta bi qiyametê, pêxemberê dawî, qanûnên naguherin, ji serî heta dawiyê û pêşketina bê dawî zêdetir bi dogmatîkbûna bawerî û fikrê re eleqedar e, di vê de hewldanên ji bo desthilatdariyeke mayînde û derdorên xwedî paye ji bo berjewendiyên xwe dewamî bikin, rol lîstine. Di vê de bi propagandayê jixwepişrastî û mayîndekirina berjewendiyan esas e. Lîberalîzma ku navenda îdeolojîk a kapîtalîzmê ye, îdeaya wê ya bibe gotina dawî ya bêserûbinîbûnê dubareya heman lîstikê ya modernîstîk e.

Wexta mirov kapîtalîzmê bi nav bike, divê weke nayê guhertin, afirandî, çalak û fikreke xwedî yek navend destnîşan neke. Ya rastî, di civakê de potansiyela berhemê zêde çiqasî pîrr bibe, komên di telş û terkan de kurtêlên civakê dikeritînin û ji vê çalakiya wan a sîstematîkbûyî re mirov dikare bibêje kapîtalîzm. Hejmara van kesan ti carî ji sedî yek û dudiyê civakê derbas nake. Hêza xwe ji firsendkarî û rêxistinîya xwe digirin. Ji ber

ku li ser mekan xwe baş bi rêxistin dikin, di nava neqebên civakê de ku telşê wê hîn mezin dibin pêdiviyên dixin kontrolê, di meseleya erz û daxwazê de bi buhayên dilîzin û bi vî awayî serketina xwe bi dest dixin. Eger hêzên fermî yê civakê wan nexin kontrolê, berevajî wê ji îhtîkara (spekulasyon) wan bibin deyndar û di berdêlê de timî xwe bi îltîzaman (xwedî derketina neheq) xwedî bikin, ev komên piçûk ku di her civakê de hene wê weke efendiyên nû yê civakê rewşa bibin. Di tevahiya dîroka şaristaniyê de, nexasim di tevahiya civakên Rojhilata Navîn de komên bi vî rengî yê marjînal ên faîzûr û îhtîkarê her hebûn. Ji ber nefreta civakê newêrbûn ji telş û terkan derkevin. Rêveberên herî zordest ên civakê nikaribûn van koman rewşa bikin. Ne tenê kêr û piçûk hatine dîtin, di heman demê de weke hêza herî bi tehlûke û hêza dejenere hatine nirxandin. Her weha ji aliyê exlaqî ve weke tovê xirabiyê hatine hesabandin.

Di dîroka mirovatiyê de bi qasî çarsed salên navend Rojavayê Ewrûpayê şer, talan, komkujî, mêtinkarî û xirakirina xwezayê ti carî evqas nehatiye dîtin û ev yek têkiliya xwe bi sîstema hegemonîk re heye. Bêguman dîsa heman cografyayê şahidî li têkoşînên mezin ên dijber kiriye. Nabe ku mirov weke pêvajoyeke mirovatî têde bi temamî xisiriye bibîne. Ya ez dixwazim bikim ew e ku destketiyên mirovatiyê yê Rojava bi nirxên pozîtîf ên qedîm ên Rojhilat re sentez bikim û qevdeke tîrêjên rohnîyê bidim pêngaveke manedar.

A- Rasyonalîzm

Kapîtalîzm di derketina xwe de roleke sereke dide rasyonalîzmê. Em di vê qonaxê de dibin şahidê kategoriyek bi navê şewazê fikrê yê Rojava. Rasyonalîzm mîna vedîtineke civaka Rojava be tê nîşandan. Li gorî vê feraziya Rojava civakên di tevahiya dîrokê de ji aqil mehrûm mane. Tê gotin aqlê xwe bi kar anîne û zanist afirandine; wexta îspat bûye ku zanist jî hêz e, êdî hegemonîktiya sîstemê jî bivê nevwê pêk hatiye. Jixwe roja îro bi sedema ku bi hegemonyayeke çavkaniya xwe aqil e, dor li me hatiye girtin, cîddiyeta vê îdfayê jî nîşan dide. Lê ji bo em aqlê vê sîstema xwe bi polîtîka

xeternak a nukleerê li ser piyan digire bi nav bikin, divê em berê pêşî aqil bi xwe û weke cinsekî biyolojîk xisletên mirov ji cinsên din cihêwaz dike bi nav bikin.

Mirov dikare ji du milan ve nêzî pirsê bibe: weke cinsekî biyolojîk û pêşketina civakî. Divê mirov bi awayekî herdu şêwe hevdu temam bikin û wan bigihîne hevdu bi nav bike.

1- Weke cinsekî biyolojîk mumkin e ku behsa zêhnê mirov were kirin. Ji bo mirov karibe bi hostatî li babetê temaşe bike divê mirov di sîstema zindiyan de bi pîvanên makro û mîkro bipirse ka aqil di çarçoveyeke gerdûnî de xwedî çi maneyê ye. Fikrên di çarçoveya perçikên jêr atoman de têne hûnandin pirrcuretiyê, cudatiyê û tevî van ji bo ravekirina pêşketinê bivê nevê mirov pêwîst e ku behsa aqil bike. Motora sereke ya tevahiya pêşketinê di gerdûnê de li mekanekî piçûk ê bi qasî atomê û dîsa bi lezên ku mirov nikaribe bifikire bi tevgerên pirrcure yê pêlan û perçikan vediguherin hev û bi vî awayî rê li pêşketinê vedibe. Ne tenê di alemên fizîkî de, di alemên biyolojîk de jî pêşketin weke pirrcuretiyê di vê çarçoveyê de diqewimin. Haya me ji me hebe ku em di nava sînorên metafizîkê de digerin.

Em bi heman rengî dikarin bi gerdûna makro jî dakevin. Gerdûn bi xwe bi kategoriyên mîna zindî-nezindî, bi dawî-bêdawî, cuda-wekhev, madde-enerjî, dahvdan-kişandin hebûna hebûnan e. Ango yekpare ye. Jêr atom û jor gerdûn dualîteya diyalektîk a bingehîn a heman yekpareyê ne. Zeman bi yekîtiya kûrahî û berfirehiya mekan diqewime yan jî xwe dide fêhmkirin û nîşan dide. Pirsê 'çima gerdûn heye' têgihiştina metafizîkê tîne hişê mirov, lê mirov nikare bibêje pirseke tewş e, an jî li cih nîne. Em ji bîr nekin ku yê pirsê dike mirov e, ew jî civakî ye. Fenomenolojî ji hiskirinê me wêdetir ji hebûnan zêde bawer nake. Em çiqasî his dikin û heta em difikirin em ewqasî jî hene. Berevajî, materyalîzm bi xwe hebûnek e, bi his û fikrê xuya dibe. Haya min ji vê dualîteyê heye ku çiqasî mirovî heyranî xwe dike û bi girîngî destnîşan dikim ku divê mirov wê ji hev derxîne û jê bibihure. Wer xuyaye ku mirov bi van dualîteyan nikare gerdûnê fêhm

bike. Cihêkirina fikir û bedenê felsefeyeke herî zêde jiyanê înkâr dike û heta ji rêderketineke dînî ye. Pirsgirêkeke welê ya gerdûnê tineye.

Em di rêxistinkirina zindiyê herî pêşneketî de jî hêmanekî seyr ê mejî dibînin. Xisleta pêşî ya em dibînin ew e ku ev mejî xwe di nav kêliyan de dabeş dike û bi vî awayî meyla xwe ya bê dawîbûnê nîşan dide. Ti zindiyê pêşî xwe çêkiriye tine nebûye. Berxwedana vî zindiyê xwe bi xwe çêkiriye, herî dawî weke cinsê mirov rê li potansiyela mejî vekiriye. Potansiyela di şaneyekê de pêkhatina zindîtiyê, çawa çêbû ku xwe kir pirrcure û rê li mejiyekî zindî yê cinsê mirov vekir? Dibe ku bi tenê ji bo şaneya zindî, heta ji bo gerdûnê herî mîkro jî xwe zêdekirin, bi hawîrdorê xwe xwedîkirin û xweparastin esas e. Perçikên jêr atoman bi awayekî tine nebin zêde dibin, pêdiviyên xwe yên zêdebûnê û xwe xwedîkirinê dibe ku bi tenê bi vî şêweyê gerdûnê mîkro pêk tînin. Sînorên wan ên ku wan sînordar dikin, yên ewlekarî, xwe-xwedîkirin û bê-serûbinî-pirrbûnê ne. Em bi kêmanî be jî dikarin bersiva pirsê xwe ya der barê mejiyê gerdûnê de li vir bibînin. Em vê gerdûnê li derveyî xwe nebînin. Gerdûnê em behsa wan dikin li hawîrdora me tijî ne, û dor li me girtine. Dibe ku gera me ya li ewlekarî, xwedîkirin û pirrbûnê bi van gerdûnê mîkro vê dinya me ya yekbûyî îfade dike. Belkî gerdûna makro jî bi heman awayî heye û xwe çêdike. Ew (gerdûna makro) di nava sînorên bê-serûbinî de bi awayekî ku zorê bide zeman û mekan di mejiyekî ewle û mezinbûnê de biryardar e. Heye ku gerdûna makro jî xwe di mejiyê mirov de nîşan dide.

Haya min ji min heye ku ez zêde mijarê dihûnim. Lê em nikarin potansiyela mejî ya mirov weke ji tine peyda bûbe şîrove bikin. Em çiqasî dikarin bi hebûn û beridandinê mejiyekî neberbiçav bifikirin? Mirov mejî weke ku bi tenê xisleteke mirov be, bibîne çiqasî rastbîn e. Mirin bi xwe jî ji bo jiyan an jî hebûn were fêhmkirin weke ku pêdivî pê heye tê qebûlkirin. Em têderdixin ku mirin nebûya, haya me wê ji jiyanê nebûya. Bêyî guherînê jiyanê bêdawî, ya rastî nejiyîn e. Ji ber ku di rewşekê de haya mirov ji tiştê nebe, di wê rewşê de ti tişt nîne. Di vê rewşê de jî ya rastî mirin ji bo jiyanê weke pêdiviyeye hewcedarî pê heye xuya dike. Baş e, mirin a divê weke nîmetekî were dîtin, çima mîna dawiya jiyanê bê em jê

ditirsin? Li şûna ku em jê bitirsin, em hewl bidin, jiyana ew dike ku mumkin be, fêhm bikin. Ji wir jî mirov biçe encamê û li gorî vê yekê tevî gerdûnê bibe, baştir e. Mirov çawa nikare ji destê mirinê xilas bibe, mirov nikare ji destê jiyane jî xilas bibe. Ya rastî, bi van dualîteyan em dikarin bi sirra gerdûnê derxin û ev weke armanca yekane li pêşiya me xuya dike.

Baş e, piştî ku ev dualîte ji hev hat derxistin, mirov wexta xwe bigihîne maneya jiyaneke hosteyane hingî ya diqewime û bi cih tê çî ye? Ev pirs ji bo min hem tewş e, hem jî gelekî hewce ye. Kengî mirov bigihîje sirra gerdûnê hingî mirov dikare behsa serketina dawî ya jiyane bike. Çi cenneta di Pirtûkên Pîroz de, çî jî di Bûdîzmê de xwe gihandina Nîrwanayê, yan jî di tesewifê de rewşa tam a wecdê mirov dikare weke pîrozkirina jiyane û rewşa timî pîrozkirina cejn û roşanê şîrove bike.

Hin fikirkarên Rojavayî, gotine; jiyaneke bi sînora a li dinya me bi temamî xweber e, û kengî sîstema rojê biqede wê dinya me jî di nava kozmogoniyêke bêmane de wenda bibe. Ev jî dişibe tesewireke mîna ya cehennemê. Hêmanên ku hûnandina bi vî rengî jî xwe dispêriyê, hene. Lê îdeaya jihevderxistina jiyane hûnandineke herî bêber e. Em ne tam bi gerdûnê dizanin, ne jî em maneya jiyane bi hostayî dizanin. Sedemên hunandina dabaşan bi vî awayî têra xwe bi hêz nînin. Dinya me bi xwe çawa ku rê nade jiyaneke têra xwe rewşa wê ya hebûnê tineye, bi wî rengî jî biqasî ku li gorî potansiyela xwe atmosfera jiyane ji her ruhberê dema wê hatî re çêbike, zindî û adil e.

Pirr girîng e ku mirov çîroka çêbûnê ya cinsê mirov neke ez-navend û neke ji rêzê, naxwe ev yek ê ji gera gerdûnê ya seyr re bibe bê hurmetî. Metafizîka herî xirab pozîtîvîzm e ku mirov ji tevahiya gerdûnê şuştîye û hewl daye behsa wî bike. Ez yeqîn dikim, em kengî pozîtîvîzma ku materyalîzma herî çor e, têkiliya wê bi kapîtalîzmê re destnîşan bikin, em ê manedartir û ewqasî jî bi rêz nêzî jiyane bibin.

Weke encam; wer xuya ye, weke cinsekî biyolojîk mirov di gerdûnê de herî zêde xwedî şens e ku hay ji gerdûnê hebe. Mirov haya xwe ji vê potansiyelê hebe tiştek e, bi cih anîna wê tiştekî din e. Di fikra Rojhilat de gotina 'çi hebe di mirov de ye' mîna haya xwe ji vê rastiyê heye. Divê ez

dubare bînim ziman ku fikra ber bi navend-mirov ve çûye, zindî-nezindî bi tevahî xwezayên din di xizmeta mirov de dibîne ku ev têgihîştina zemînê felsefa têgihîştina desthilatdariya totalîter û otorîteriya hiyarerşîk e, diyar e mirov digihîne aqlekî hûnandinê yê herî zêde ji jiyânê dûr. Ya rastî, ev yek berhema aqil e. Hin aqlên berevajî xuya dikin jî hene. Hin felsefeyên ekolojîk ên mirov bi tevahî bela serê xwezayê dibînin jî di encamê de ji têgihîştinên me qala wan kirî dûr nînin. Felsefeya mirov weke belayeke serê xwezayê dibîne, têkiliya wê bi jiyânê re qels bûye û bêber e. Eger qîmetê nede beridandineke heta gihiştîye mirov, wê wextê yan tayê wê yê bi jiyânê re zirav bûye li ber qetînê ye, yan jî têkildarî sîstemên li ser hîmê mêtinkariyeke zêde hatine hûnandin e.

Beridandineke gihiştîye sînore mirov, pirsên gelekî ciddî yên exlaqî datîne pêşîya me. Beriya ku em derbasî vê mijarê bibin, divê em têkiliya aqil bi civakê re rave bikin.

2- Cinsê mirov potansiyela xwe ya mejî çendîn bike civakî, xwediyê wê qabîliyetê ye ku wê karibe vê potansiyela xwe ya mejî nîşan bide. Ya girîngtir, çêbûna mirov a biyolojîk civakbûnê ferz dike. Civakbûneke di ti zindiyên din de nayê dîtin, mirov neçarî wê ye. Zarokeke mirov piştî panzdeh salan dikare ji zaroktiyê derkeve ku ev pêvajoyê jî bêyî civakbûnê nayê bihurandin. Zarok pirr qels ji diya xwe dibe. Çêlikên heywanên din di nava çend rojan de dikarin jiyana xwe bi xwe tedarik bikin. Civakbûna mirov gelekî tevlihev e, û divê hûrûkûr bê fêhmkirin. Cinsê mirov ê civakbûna xwe wenda bike, yan wê weke cinsekî nêzî meymûnê ji nû ve biberide ku ev beridandineke berevajî ye, û mumkin e; yan jî wê tine bibe. Bi tevahî zindî hem weke cins, hem jî weke tevahiya cinsan hewcedariya xwe bi bihevrebûneke xweser dibînin. Civak xweseriyeke cinsê mirov e, û ji bihevrebûnê wêdetir xwediyê xisleteke hebûnê ye.

Weke têgînekê civak mîna xwezaya duyemîn tê binavkirin ku ev helwesteke têra xwe hûrûkûr e. Kengî potansiyela mejî dikeve pêvajoya çalak, civakbûn destpê dike. Ji bo kom û civatê timî hewcedarî bi fikrê heye. Pêşketina civakî ya esas pêşketina fikrê ye. Bi wê derfet û îmkanê wê

yê hebûnê çêdibin. Civakbûn çiqasî mezin dibe, ewlekarî, zêdebûn û xwe xwedîkirin jî ewqasî pêş dikeve. Ez dixwazim bi awayekî eşkeretir bibêjim; ewlekarî, zêdebûn û xwe xwedîkirin li cem tevahiya zindiyan bi şiklekî aqil e. Bi awayekî herî çor, hînbûna bi ajoyên hundirî ne. Tevgerên hînbûnê yên tevgerên zindî ne. Eger em ji bo giştî bibêjin; bi tevahî pêşketina gerdûnê mejî û hînbûnê tîne hişê mirov. Weke xwezaya duyemîn civak, bi şiklekî qonaxa jor a xwezaya yekemîn an jî rûyê wê yê xuya dike ye.

Ez yeqîn dikim, eger weke xwezaya duyemîn em civakê ji hev dernexin, di pêkhatina çalakî û fikrên li ser xwezaya yekemîn de wê jirêderketineke bi tehlûke hebe. Madem mirov berhema xwezaya duyemîn e, wê wextê divê pêşî mirov hewl bide wê xwezayê fêhm bike da ku li insên serwext bibe. Ji lewra ez razî nebûme ku objektîvtiya zanista xweser bi xwezaya yekemîn re mijûl dibe, bêyî xwezaya duyemîn karibe bi cih were anîn. Ev timî bi min weke jirêderketinê ye. Ez difikirim ku fizîk, kîmya û heta biyolojiya xwezaya duyemîn, nabe ku ji zanista xweserî mirov serbixwe bin. Haya min ji min heye ku ez li peravên qanûnên dînî digirim. Lê di vir de pirs a bingehîn a divê bersiva wê bê dayîn heye. Ev pirs jî ev e; bi tevahî qanûnên xweserî xwezaya yekemîn bi navbeynkariya xwezaya duyemîn bi mirov têne ziman, gelo di rewşeke welê de çi maneya cihêkirina obje-sûbje heye? Mirov çiqasî dikare yê zane û tê zanîn ji hev bike? Pirs a hîne diwartir jî ev e; gelo mirov zane û ya tê zanîn weke obje-sûbje bike dualîte, hingî ev nabe ji rêderxistineke bingehîn? Li gorî min mirov xwezaya yekemîn û duyemîn weke obje û sûbjeyê deyne, bi tevahî hîmê rêveçûnên xweser ên çewt û pêvajoyên êşê bi civakan dikişînin datîne. Ev sîstema mentiq an jî hînbûna fikrê bi sîstema kapîtalîzmê tevahiya civakê dixe bin esaret û mêtîngeriye. Ya hîne xirabtir, ev mentiq heman zordestî û mêtîngeriye li ser tevahiya hêmanên xwezaya duyemîn belav dike û xwe ji vê dûr nagire.

Civakbûyîn ku ji bo rewşa trajîk a cinsê mirov weke çareseriyekê ket dewrê, di gelek qonaxên diyar de gav ber bi pêş ve avêtin û di vê yekê de hem di bunyeya civakê de û hem jî li ser hawîrdora xwezayî bû pirsgirêk. Em niha dikarin bibêjin ku em ê paşê di serî de pirsgirêkên aboriye û

sedemên din ên sereke bi nav bikin û niha em ê bûyerên di asta zêhniyetê de şîrove bikin.

Pirr girîng e ku mirov tespît bike, hêza zêhnî ya bi beridandina biyolojîk digihîje mejiyê mirov, bi beridandina civakî jî hem çalak û hem jî jê cihê dibe. Min berê jî diyar kiribû ku civakbûn bi xwe rewşeke zêhnî ya ji xew şiyar dibe û timî dixebite mumkin dike. Wexta zêhn timî bixebite bi awayekî xwezayî weke encameke beridandinê mejî jî pêş dikeve. Herçiqaşî demeke dirêj biçe jî jiyana civakî ya çalak, ji bo pêşketina zêhnî sedema bingehîn e. Ravekirinên der barê dehayên şexsî de mirov nikare zêde pê bawer bibe. Di bin her rewşa mejî de xweseriyên civakî hene.

Em ji agahiyên xwe yê antropolojîk dizanin ku beşekî mezin ê jiyana civakî ya mirov bi nêçîrê û berhevkirina pincaran bihuriye û bi cinsên nêzî xwe re bi zimanê sembolan têkilî daniye. Di vê qonaxê de em nikarin behsa pîrsgirêkeke ciddî ya civakî bikin. Bi awayekî xwezayî beridandin hukmê xwe dike û bi weznekê dimeşîne. Asta mejiyê wê hisî ye. Ya rastî, karaktera hisî ya mejî serdest e. Xisleta bingehîn a mejiyê hisî jî ew e ku bi refleksan dixebite. Xwestek an jî ajoyên hundirîn jî mejiyê hisî ye. Lê ev cureyê herî kevin ê mejî ye û mirov dikare heta zindiyê pêşî yê yekşane biçe. Bi awayekî dixebite ku li hemberî hişyarkirinên ji nişkê ve refleksan nîşan dide. Mîna ku bi awayekî otomatîk bixebite tevdigere. Bi vî şêwazî, pêdiviya bi ewlebûnê bi awayekî herî kêrhatî bi cih tîne. Em vî şêwazî li cem nebatan jî dikarin bibînin. Li cem mirov digihîje şêweyê herî pêşketî. Mejiyekî bi pênc hisan û koordînasyona di nava wan de bi qasî li cem mirov li cem ti zindiyên din pêş neketiye. Bêguman hisa dîtî, deng û tahmê li cem gelek zindiyên ji ya mirov pêşketîtir e. Lê di warê pênc hisên komple û koordîneyî de mirov li pêş e.

Xisleta herî girîng a mejiyê hisî têkiliya wî ya bi jiyanê re ye. Fonksiyona wî ya bingehîn parastina jiyanê ye. Di warê parastina jiyanê de gelekî pêş ketiye. Ev aliyê wî divê hîç piçûk neyê dîtî. Hema bêjin hîç şaşiyê nake. Ez vê yekê bi maneya yekser bersivdana wî dibêjim. Bêparbûna ji vî mejiyî di jiyanê de têra xwe rê li tehlûkeyan vedike. Nirxdan û rêza ji jiyanê re bi asta pêşketina mejiyê hisî re têkildar e. Tewazun û wezna di xwezayê de li

ber çav digire. Mirov jêre dikare bibêje; mejiyê jiyana xwezayî mumkin dike. Em dinya xwe ya hisan bi temamî deyndarê cureyê vî mejiyî ne.

Li cem cinsê mirov pêşketina komple ya mejiyê hisî, şensê têkilîdanîna di navbera hisan de zêde dike. Di serî de hisên dîtin, deng û tahmê di nava xwe de hev his dikin û tevgerên mejî datînin. Komên mirovan demeke dirêj bi zimanê îşaretan bi hev re danûstendin, piştî ku şertên fîzyolojîk ên axaftinê pêşketin xwe gîhandin zimanê 'sembolan'. Zimanê sembolan hîmê xwe li ser peyvan e. Bi van peyvan fikra neberçav pêş dikeve. Li şûna îşaretan bi têngînan danûstendin di dîroka mirovatiyê de şoreşeke mezin e. Êdî ya mirov divê bike ew e ku nav li obje û bûyerên bersiva pêdiviyên wî dide bike. Navlêkirin qonaxeke mezin e. Têkiliyên di navbera navên curbecur de bi xwe re çêbûna têngînan pêş dixîne. Çi xisletên objeyên bi nav têne temsîlkirin, çi jî fonksiyonên di nava wan de rê li ber lêker û daçekan vedikin. Bi hevokdanîne re şoreşa ziman bi ser ketiye.

Ev şêweyekî nû yê fikrê ye. Di zêhn de bi cihkirina peyvan, mumkin dike mirov bêyî obje û bûyeran li ser wan bihizire. Em li destpêka pêkhatina mejiyê dikare bûyeran bihûnî ne ango ev mejî dikare teoriyê bike. Ev pêşketineke mezin e. Aliyê çepê yê mejî beşê loba pêş bi vî cureyê mejî dibe pispor. Bi qasî aliyê xwe yê kêrhatî, ev beş dikare rê li ber rewşên bi tehlûke jî veke. Yek ji xisleta wî ew e ku ji hisan qut dixebite. Mirov dikare vî mejiyî weke FIKRA ANALÎTÎK an jî mejiyê bûyeran dihûne jî bi nav bike. Mejiyê analîtîk an jî aqil avantaja wî ya herî mezin ew e ku bêyî xwe biwestîne, kengî bixwaze dikare di heqê tevahiya gerdûnê de bifikire. Qabîliyeteke wisa ye ku bê sînor dikare xeyalan bike. Mejiyê analîtîk bi awayekî pirr seyr dikare dinya form û qaliban biafirîne. Qabîliyeta wî ya pîlan, dafik û bêbextiyê pêş ketiye. Dikare xwezayê teqlîd bike û her cure vedîtinê peyda bike. Bi pîlan dikare dafikê vede û bi her cure bêbextiyê bigihîje xwesteka xwe, ev jî li derve û hundirê civakê wî dike çavkaniya sereke ya her cure pirsgerêkan.

Pêşketina mejiyê analîtîk û hisî di nav hev de xwesertî û fazîleteke mirov e. Lê ya girîngtir ew e, ka wê bi çi armancê were bi karanîn. Hînê di qonaxên pêşî de haya civakê ji vî dualîteyê çêbûye. Bersiva civakê ji vî re

weke prensîba bingehîn a rêxistinîyê, EXLAQ e. Eger exlaqê civakê tinebe bi mejiyê analîtîk re nikare serî derxe. Mînak kesekî bi ber hisa hêrsbûnê bikeve, hinekî mejiyê analîtîk bixebitîne her zindî û koma mirovan a li dij e, dikare tine bike. Li hemberî vê tehlûkeyê civakê exlaq weke prensîbeke bivênevê qebûl kiriye û xwestiye serî bi vî mejiyî re derxe. Her komê xwestiye endamên xwe pirr bi exlaq mezin bike û ev yek weke wezîfeya sereke erê kiriye. Di exlaq de dualîteya ‘qencî û xirabî’ têkiliya xwe bi fonksiyona vî mejiyê analîtîk re heye. Eger mejiyê analîtîk kêrhatî bixebite ji aliyê exlaqê qenc ve tê xelatkirin û na eger bi zîrar bixebite weke exlaqê xirab tê mehkûmkirin. Ya rastî, xirabî divê di ti exlaqî de tinebe, were tepisandin û cezakirin heta exlaqê qênciyê bibe yê sereke.

Lê belê ev çareya civakê ji sedî sed nabe bendeke ku pêşiyê li vê tehlûkeyê bigire. Di telş û terkên civakê de her tim kesên xasûk dahfikan vedidin û yên li kirina bêbextiyan digerin wê hebin. Jixwe di vê de rola çandêke pirr kevin heye: NÊÇÎRVANÎ. Prensîba çanda nêçîrvaniyê li dijî zindiyên din dahfikvedan û bêbextî ye. Ev çand rîş û rehên xwe di alema heywan û nebatan de jî heye. Ev reh û rîş di heman demê de reh û rîşên biyolojîk ên mejiyê analîtîk in; ev çanda nêçîrvaniyê ku li cem civaka mirov cuda ye, bi pêşketina mejiyê analîtîk re dibe yek, sentez dike û di bunyeya civakî û hawîrdora ekolojîk de pirr zû dibe tebeqeyek û digihîje hiyarerşiyek an jî hêzekê. Felaketê bi vî awayî destpê kiriye. Dualîteya cennet-cehennemê bi hiyarerşiya civakî ya mejiyê analîtîk bi hev re dimeşin. Di civaka hiyarerşîk de komikeke ‘zîlamên bi hêz’ li ser civakê konê xwe vedigirin û rê li texeyula jiyana cennetwarî vedikin, ji bo civaka li jêr jî rêya cehennemê tê vekirin ku bi giranî, sedem û derketina wê civak fêhm nake.

Li hemberî zîlamê bi hêz qurbana pêşî jin e. Ji ber têkiliya xwe ya bi jiyana re mejiyê jinê yê hisî hînê pêşketîtir e. Bi kedeke bi êşê strayî, weke diya zarokan, berpirsiyara sereke ya jiyana ye. Bi qasî ku haya wê ji jiyana heye dizane wê çawa dewam bike. Pel û pincaran berhev dike. Ev berhevkariya wê hem encameke mejiyê wê yê hisî ye, hem jî ji ber ku ji xwezayê hîn bûye. Daneheva civakî demeke dirêj li dora jin-dayikê pêk

hatiye û em ji agahiyên antropolojîyê jî dizanin ku jin-dayikê bi şiklekî, ji dewlemendî û nirxan re rola navendê bi cih aniye. Mirov dikare texmîn bike ku dayika nirxên zêde ye. Ji lewra mirov dikare fêhm bike ku zilamê bi hêz ê bi rola nêçîrvaniyê radibe çima çav berdaye vê daneheva civakî ya jin-dayikê. Diyar e ku wexta serdest bibe wê gelek avantajan bi dest bixe. Gelek tişt hene ku dilê xwe dibijîne wan û çavbirçiyê wan e. Rewşa jinê ya weke objeyeke cinsî, bavtiya zarokan û hin tiştên din rê dide zilamê bi hêz ji bo li ser danehevên maddî û çanda manewî bi xwedî gotin be. Hêza bi nêçîrvaniyê digihîjê, firsend û keysê dide wî hiyarerşiya civakî çêke û serdest bibe. Em di van bûyer û diyardeyan de cara pêşî dikarin bibînin ku mejiyê analîtîk di bunyeya civakê de bi armanceke xirab û bi awayekî sîstematîk hatiye bikaranîn.

Ji çanda dayika pîroz derbasbûna çanda bavan, dihêle ku mejiyê bûyeran dihûne, zirxê pîroztiyê jî li xwe bike. Mirov dikare texmîn bike ku sîstema bavikan bi vî awayî şax û rehên xwe berdane erdê û xwe girtiye. Em derketina bi heybet a zêhniyeta bavikan li tejaneya Dicle-Firatê bi belgeyên dîrokî jî îspat dikin. Li derdora salên 5500-4000î B.Z. li Mezopotamya Jêr derketiye û li tevahiya Mezopotamyayê belav bûye û em dibînin ku weke çandê sereke bûye xwedî rol. Berî ku em behsa vê çandê bikin, em Berî Zayînê li Mezopotamya Jêr li keviyên deştan û li qûntarên çiyayî civakeke dayikan a xwe dispêre bereketa berheman dibînin ku di tevahiya qonaxên mezolîtîk û neolîtîk de xwedî roleke sereke ye, û em vê yekê nexasim ji agahiyên arkeolojîk fêhm dikin. Em di çanda nivîskî de jî li gelek îşaretên di vî warî de rast tên. Hêmanên ziman û dîn ên xwe dispêrin dayikê gelekî pêşketine.

Pirsgirêka civakî cara pêşî bi awayekî ciddî di nava komên bavikan de yê li dora zilamê bi hêz civiyabûn derket holê. Ev destpêka koletiya jinê ye, û ji zarokan destpê kir zemînê koletiya mêr jî amade kir. Koleyên jin û mêr di serî de çiqas bibin xwediyê tecrubeya danehev a nirx û berhemê zêde, ewçend jî êdî tene kontrolkirin û serdestiya li ser wan zêde dibe. Desthilatdarî û otorîte her diçe girîng dibe. Weke beşekî xwedî îmtiyaz zilamê bi hêz + pîremêrê bi ezmûn + hevkarîya şaman kulmozeke

desthilatdariyê ava dike ku kes nikare xwe li ber bigire. Di nava vê kulmozê de mejiyê bûyeran dihûne, ji bo serdestiya zêhnî bi awayekî awarte vegotina mîtolojiyan pêş dixîne. Ev dinya mîtolojîk a em wê ji dîroka civaka Sumeran nas dikin, mêr dike mîna xwedê û wî weke yê erd û ezman afirandiyê mezin dike. Xwedawendiya jinê û pîrozbûna wê heta mirov bêje piçûk tê xistin û weke xwediyê hêza mutleq a serwer mêr bi her kesî didin qebûlkirin û bi tevneke mezin a mîtolojîk a destanan têkiliya yê hukim dike û ya hukim lê tê kirin, yê diafirîne û ya tê afirandin, tê çêkirin. Ev dinya mîtolojîk a bi pirraniya civakê didin qebûlkirin, weke vegotineke bingehîn bi nirx dibe û dibe dînî. Em êdî bi vî şewazê zêhniyetê yê di warê hûnandin û sazîbûnê de sînor nas nake rûbirû ne.

Ev pergala têkiliyên hiyarerşîk a derketiyê holê, nîzama otorîter a sazî, zordestî û mêtîngeriya pêşî ye. Ev nîzam, bi mejiyê mîtolojîk ê rehên wê digihîjin sîstema baviktiyê û qalibên zêhniyeta çavkaniya xwe sîstema baviktiyê ne, bi temamî tê rewakirin. Di qonaxên curbecur de em vê pêşketinê li cem gelek komên mirovan dibînin. Her çiqas di warê şewe, kêr û zêdebûnê de wekhev nebin jî. Mejiyê zordestî û mêtîngeriya ferz dike nabe ku hisî be. Heta ku negihîje asta analîtîk û bi dafik û xasûkiyên ji çanda nêçîrvaniyê re nebe yek, nabe zêhniyeteke rê li ber pirsgirêkên civakî vedike. Ev zêhniyet ji bo fonksiyona xwe ya bingehîn veşêre, neçar e ku efsaneyên sexte û qelp biafirîne.

Hemin mirov dikare bibêje, mejiyê bûyeran dihûne û mejiyê hisî di nav hev de xwedî rêûresmên gelekî erênî ne, û sazîbûna xwe afirandine. Eger mirov bi tevahî cîhana zêhniyetê weke ya desthilatdariyên hiyarerşîk bibîne, rast nîne. Ji ber vê yekê ye ku bi qasî şerên eşkere, em şerên fikrê û qalibên zêhniyetê yên bê eman, di van pêvajoyan de gelekî dibînin. Gelek bûyer û diyardeyên em ji wan re şerê îdeolojîk dibêjin, gelek şeweyên dînî, felsefî, etîk û hunerî yê derdikevin pêşiya me, em bi vî awayî dikarin dakevin reh û rîşên wan. Şerên em pirrî caran li cem dînan û di mîtolojiyan de dibînin, di cewherê xwe de têkoşînên polîtîk û aborî ne. Şerên desthilatdariyên siyasî û ekonomîk, heta serdema zêhniyeta kapîtalîst, timî xwe di kirasê dînî û mîtolojîk de nîşan didan. Dewlet avahiyên hiyerarşiyê

yên bi sazî û mayînde bûne, temsîl dike. Temsîla ferdî ya avahiyên desthilatdariyê ya veguherî sazîbûnê, têkiliya xwe bi civaka çînî re ya ku bi bajarvaniyê pêş ketiye, heye ku em di dîrokê de jêre şaristanî dibêjin.

Çîneyetî û bajar zêdetir bi sîstema kapîtalîst re dibin têgîn. Lê hînê girîngtir ew e ku mirov reh û rîşên wan rave bike. Mirov nikare ti têkiliya civakî ya ku derketin an jî kokên wê baş nehatiye ravekirin, bi awayekî temam û têtûtîjî nayê bi navkirin. Pêkhatina bajar hînê bi temamî ji hev nehatiye derxistin. Bi kêmanî bi qasî derketina kapîtalîzmê girîng e, û divê were ravekirin. Ez bi xwe yeqîn dikim ku mirov ji bajar re bibêje, proto-kapîtalîsta pêş, wê ne şaş be. Çawa ku bazar meydanek e ku kapîtalîzm xwe li ser xwedî dike, pê bi gewde dibe û têkiliyan datîne, mirov dikare bajar jî weke mekanê bazarê yê pêşketî û mayînde bi nav bike. Têkiliya wê bi mijara me re ew e ku mekanê pêşketî yê mejiyê bûyeran dihûne, xwe dispêre hebûna bazarê. Bajar bi xwe ji bo avabûna civakeke mezin amûr û navgînek e. Ji ber bazarê, hewcedariyê xwe bi mejiyekî analîtîk û mucceder heye. Cihekî welê yê têkiliyan e ku dinya mîtolojîk û dînî ya hînê zêdetir bi aqil rabûn, bi zanistî tevgeriyan û ewqasî jî berevajî kirin, pêre rê li ber pêşketina felsefeyê vekirin û di encamê de bûyerên dîrokî bi lez kirin. Zêdetir bi mejiyê analîtîk kar û xebatê dike.

Cîhana têgînan a neberçav, kengî xwe di hunerê de nîşan da, bajar hînê bi heybet û balkêştir bû. Bazarê bi vî rengî, cîhana şiklên li naverastê ji bo her cure bêbextî û dahfikê lotikan didin û têkiliyên spekulatîf ên sînornenas û ji mejiyê hisî hatiye şuştin, ber zêhniyeta civakê dide. Di nav bajêr de aqil pêş dikeve, lê xisletên wî çi ne? Zêdetir rohniyê yan jî tariyê çêdike? Bersiva rast a pirsên bi vî rengî hê bi temamî nehatiye dayîn. Guloka têkiliyên sereke yê civaka bajêr çêkirine; şer û mêtinkarî, desthilatdarî û çîneyetî ye. Di nava xwe de bi pirranî rê li beşekî civakê vedike ku xwe dike çîneke din û tebeqe li dijî hawîrdorê jî bi temamî saziyeke qirkirinê ye. Komên ji derveyî bajaran, herçiqas îfadeyên wan ên dînî û mîtolojîk têkiliya xwe bi mejiyê analîtîk re hebin jî zêdetir bi roleke pozîtîf radibin. Di serî de xwedayên wan, cîhana wan a baweriyê, dinya wan a bi hisên samîmî barkirî nîşan dide. Dost, dilovan, dilovîn û bi

mehder in. Êşan kê, zehmetiyan hêsan dikan. Formên dînî û mîtolojîk çiqasî bûn bajarî, xwedayên wan jî neberçavbûn, diceribandin û ceza dikirin, û xwe xistin postekî ku diviyabû her kesî lavahiya ji wan bikira. Êşê bi mirovan didin kişandin û zêdetir ji hukimkirinê hez dikan. Ya rastî, tişta hatî serê dinyaya malê ketî bazarê û di nav destan de digere, tê nîşandan. Xwedayên bajar û bazarê di nav hev de ne.

Kengî têtikiliyên komên mirovan ên klanê yên bi rêya xizmtiyê bi hiyarerşiya desthilatdariya jor ve girêdayî, têtikiliyên malbat, eşîr û qebîleyê parçebûn, çînayetî pêşket. Komên jor dibin dewletdar, komên jêr jî dibin komên têne rêvebirin. Ev pêvajoyê jî bê rehm e, û dike ku mirov li hemberî xwe xerîb û biyanî be. Bi paşketina mejiyê hisî ve têtikiliya wê heye. Çiqasî çînên bindest girêdayî komên rêveber ên çîna serdest bin, ev rêveber serweriya xwe ya zêhnîyetê jî ewqasî rewa dikan û ketîbûna xwe ya exlaqî jî didin erêkirin. Ev rewş kêliya herî bi lanet a bindestan e. Bi zordarî mêtinkariya li ser xwe erê dike û ev jî nîşan dide ku ji her du mejiyan jî êdî bi temamî mehrûm e. Bêparmana ji zêhnîyetê di nava civakê de rewşa herî neyênî û deklase¹ îfade dike. Li serê herî jor çiqasî mejiyekî bûyeran ji bo bendekirinê dihûne û bi awayekî neberçav dike qurban hebe, li herî jêr û binî jî ewqasî bêaqilî, parsektî û koletî heye.

Eger em dîrokê ji aliyê zêhnîyetê ve dabeşî deman bikin, em dikarin weha bêjin; serdemên pêşî B.Z. di salên 5000 û P.Z. salên 500'î bi giranî ji qonaxên mîtolojîk û dînî pêk tên, serdema navîn a teolojîk salên 500 û 1500'î P.Z. ji senteza dîn û felsefeyê pêk tê, û serdema hemdem a ji salên 1500'î P.Z. û heta roja îro cihêbûna felsefe û zanistê îfade dike.

Bi dogmabûyîna mîtolojiyê re dîn pêk tê. Mirov bi temamî nikare ji mîtolojiyê re dîn bibêje. Ji bo dîn şeweyên bawerî û perestîyê yên naguherin hewce dikan. Bi tevahî hûnandî ye. Bingeha dînî bawerkirina ji bûyerên hûnandî ye. Aliyê wê yê bi tenê erênî ew e ku di gavavêtina fikra neberçav de telşên mezin di nava civakê de vedike, zorê dide fikra felsefî û zanistî, û nebidestê xwe ji wan re zemîn amade dike. Fikra zanist û

¹ Deklase: (Déclassé) Gotineke Fransî ye. Kesên karakterê xwe yê çînî wendakirine.

felsefeyê bi fikra dînî re di nava pêwendiyê diyalektîkî de pêş dikeve. Şopên kûr ên dînî li ser felsefe û zanistê hene.

Felsefe herçiqasî çavkaniya xwe mejî be jî bi giranî bûyeran dihûne û bi çavdêriyê objektîv re timî têkildar e. Bi tevahî têkiliya xwe ya bi mejiyê hisî re qut nake. Şêweyê fikra mucered û neberçav, şêweyê fikra herî payebilind e. Kêrhatina wî ya ji bo zanistê, ji ya dîn pêşdetir e.

Ya rastî, zanist zêde cudahiya xwe ji felsefeyê nîne. Mirov dikare zanistê weke felsefeya bingehê xwe yê ceribandinê xurt, şîrove bike. Bi çavdêrî û ceribandinê hewl dide herdu xwezayan manedar bike. Ya rast jî ev e. Lê pirsê dîn a 'çima' bersiva wê nîne û ev kêmasiyê wê ya girîng e. Mirov bersiva xweza 'çawa ye' bide, ev nabe bersiveke têrûtîjî ya ji bo jiyane. Gerdûneke gelekî mezin heye, nabe ku mirov wê weke bê armanc, çima heye û bê sedem hebûna wê bibîne. Ev yek li gorî daxwazê nîne. Zanista nikaribe ji bo jiyane bersiva pirsê 'çima' bide, bivê nevê wê di encamê de ji bo desthilatdariya koleker bibe amûr. Ez weke tezeke xurt pêşkêş dikim ku zanist ji ber têkiliya xwe ya bi zêhniyeta kapîtalîst re ji felsefe û dîn cihê bûye.

Ez vê teza xwe weha dikarim piştrast bikim: Dîn û felsefe, û heta mîtolojî bîr û nasnameya civakê, hêza parastinê ya zêhnê wê ne. Gelekî berevajî bikin û bikin dijberê xwe jî ev yek rastiyeke civakî ye. Civakeke têkiliya wê ya bi bîr û dîroka wê re hatibe qutkirin, wê zanista wê bi vî rengî di xizmeta desthilatdariya rojane de be ku ew jî kapîtalîzm e. Di kapîtalîzmê de mîtolojî, dîn û felsefe ketine rewşekê hema bêje pênc pere nakin. Çima? Bersiv êşkere ye. Bi hezar salan, felsefe, dîn û destanan rê neda kapîtalîzma di telş û terkên civakê de ketibû kemînê. Wan kesên faîzxiwîr û spekulatorên bi buhayê alavan lîstin û kareke neheq bi destxistin şermezar kir û ew di civakê de nerewa îlan kirin. Di fikra civakê de heta dîn, felsefe û efsaneyan cihên xwe parastin û mejiyê hisî giraniya xwe dewam kir, mumkin nîne kapîtalîzm bibe ya sereke. Ti desthilatdarî di vê rewşa zêhniyetê de ango di rewşa exlaqî de nikare kapîtalîzmê rewa bike. Nîzama civakî-aborî ya xwe dispêriyê, nikare biparêze.

Sosyolog Max Weber, mezhebê Xirîstiyantiyê Protestantiyê weke mezhebê ji kapîtalîzmê re zemînê zêhnî amade kirî û weke cîhana zêhnî ya rê daye kapîtalîzmê bi nav dike. Ev şîroveya ku para xwe ya rastiyê gelek e, divê mirov wê ji du aliyan ve rexne bike.

a- Protestanî bi xwe dînekî qels e. Nêzîkî zanista bi şêweyê kapîtalîzmê ye. Ya girîngtir, serdema dînen millî dide destpêkirin. Bi awayekî, qonaxa pêş milletperestiyê ye. Milletperestî jî îdeolojiya xas a kapîtalîzmê ye. Eger mirov di vê çarçoveyê de li şerên mezin ên dînan ên li Ewrûpayê binêre, ev ê rê li ber maneyeke temamkertir veke.

Li devera dîn lê herî qels, yan jî li cografya nû bûyî protestan (Hollanda, Ingilîstan, DYE) cara pêşî derfet û îmkanê serektinê bi dest kapîtalîstan ketin. Li van welatan, di heman demê de her cure mezhebên ji rêderketî bi cih bûne. Ez li vir ortodoksiya dîn naporêzim. Ya ez dixwazim bibêjim ew e ku exlaqê Protestaniyê exlaqê herî qels ê Xirîstiyantiyê ye, ji lewra bi hêsayî rê daye kapîtalîzmê. Ez di vê nuqteyê de ji Weber cihê dibim. Ya ew erênî dibîne, ez jî weke neyînî şîrove dikim.

b- Weke paradoksê xuya bike jî di dawiya meşa dirêj a dîrokî ya zêhniyeta dînî û qonaxa wê ya herî qels de bi giştî zêhniyeta kapîtalîst rewa bûye. Ez zanistê ji sedî sed weke berhemeke pêşketina kapîtalîzmê nabînim. Ya qewimiye, ew e ku li qonaxa pêşketinê ya bêşens rast hatiye. Ew jî ew e ku şoreşa zanistî û şoreşa ekonomîk a kapîtalîst li Rojavayê Ewrûpayê hema hema di heman sedsalê de pêk hatine. Avakerên zêhniyeta kapîtalîzmê, ev hevde miya herdu bûyeran, weke ku kapîtalîzmê zanist derxistibe holê nîşan dane û bi vî awayî dereweke mezin li şûna rastiyeke danîne. Bêguman kesên di warê zanistê de kêrhatî û civaka kapîtalîzm di navê de bi lez pêş diket, di zikhev de bûn. Lê ev xusûs bi ti awayî rê nade wê totolojiya ku dibêje; zanyaran kapîtalîzm derxistine holê. Nakokiya zanyaran bi fikra dînî re hebû. Lê pîrraniya wan jî di wê astê de bûn ku li xwe danedianîn guh bidin zêhniyeta kapîtalîzmê.

Ya divê mirov bibêje ew e ku kapîtalîzmê çawa ji mal, ji spekulasyona peran kar-sermaye bi destxistiye, ji tevahiya şêweyên fikrê sîd wergirtiye.

Bi tevahî formên fikrê li weznê xistine û yên bi kêra wê hatine bi şeweyê dibistanên dînî yan jî felsefeyê hılanîne, bi navê lîberalîzm û pozîtîvîzmê ji nû ve xistine piyaseyê. Ya bêhtir cihê xemgîniyê jî ew e ku jê hatiye wan weke cawekî nû bin bi kareke gelekî zêde bifiroşe, ango wan bike zêhniyeta serdest, hostatî yan jî xasûkiya wan bide qebûlkin.

Mirov zêhniyeta kapîtalîzmê dikare bi gelek awayan bi nav bike. Berê pêşî mirov dikare ji bo wê bibêje; qetqetokî û bi serhevkirî ye, dikeve her reng û qalibî, tehlûkeya wê ya xapandinê zêde ye, ji dogmayên herî hişk ên dînî dogmatîktir e, ji felsefeyên herî mucered beredayîtir e, spekulatîf e, ji pûtperestiyê jî wêdetir pûtperestiya pozîtîvîzm û lîberalîzmê dike. Bi pozîtîvîzmê zanist xesandiye û bi vî awayî li dijî cîhana bawerî û exlaqê rakiriyê, bi lîberalîzmê jî ferdperestiyê canê civakê stendiye veguherandiye xwedayetiya dewletperest a netewe ku heta bi qirkirinê biriye. Ti zêhniyeta dînî bi qasî zêhniyeta kapîtalîzmê rê li şer, zordestî û êşkenceyê venekir. Ti ferdê civakê bi qasî zêhnê ferdê civaka kapîtalîzmê têde bi ser ketiye, bê berpirsiyarî, nefsokî, zalim, qir dike, asîmîlasyonîst û dîktator nîne.

Weke sîstema yekdestdar a li ser cîhana mal û peran hatiye avakirin kapîtalîzm, wexta zêhniyeta xwe ya finansê ava dike, civaka mirov bi qasî ti nemrût û firewnî neaniye hişê xwe bi qalibên zêhniyetê ve girê dide û li hemberî pûtên herî rezîl mirovatiya global dibe sucûdê û mirov wê wextê tenê dikare behsa têkçûna zêhnî û rizînê bike.

Gelekî girîng e ku mirov zêhniyeta kapîtalîzmê hinekî din ji nêz ve hûrbikole. Berê pêşî divê ez bibêjim ku yekalî binavkirin û ravekirinên kapîtalîzmê, encama xebatên zêhniyetên bi giranî di bin bandora sîstemê de ye. Şîroveyan bi vî rengî li cem anarşîst û Marksîstên herî zêde îdîa dikin ku civaknasên zanistî ne, û herî zêde antî-kapîtalîst in, têne dîtin.

Marks bi xwe jî binesaziya ekonomîk ji bo tevahiya formên huqûqî, siyasî û îdeolojîk weke çavkaniya ravekirinê bi cih kiriyê, belkî jî yek ji sedemên bingehîn ê serneketina sosyalîzma di rêya wê de şerên mezin hatin kirin, ev e. Divê em vê xusûsê baş zanibin ku ti koma mirovan demeke dirêj forma zêhniyetê nas neke, neceribîne, wê nikaribe şewazê

jiyana maddî ango jiyana ekonomîk ava û sîstematîze bike. Analîzên li ser sîstemê yên pêşketina zêhniyetê di tariyê de dihêlin, ew bi xwe jî ji hegemonya sîstemê re xizmetê dikin. Herçiqas dijber rawestin jî wê nikaribin xwe ji xizmetkariya wê xilas bikin. Sîstemên serdest beriya her tiştî vê serdestiya xwe bi sazîkirina zêhniyet û siyasetê misoger dikin. Jiyana maddî jî bi tenê di vê çarçoveyê de tê sererastkirin. Îdeaya Marks a dibêje; 'Ez diyalektîka Hegel rast dikim' berevajiyê tê zanîn, ew piştrast nekiriye, ew zêde dixape. Êdî baş hatiye fêhmîkirin, weke asta herî jor a metafîzîkê, îdealîzma Hegel di pêlika diçe dewleta netewe ya elman de yek ji gavên pêşî ye. Hînê beriya wî avakerê îdeolojiya Prostestaniyê Luther û E. Kant ê li dijî objektîvîzma hişk sûbjektîzmê, hinekî jî exlaq li ber çav digire, tên. Ya rastî, Karl Marks jî weke nakokî xuya bike jî ev xeta proleter, bi navê sîstema antî-kapîtalîst dewam kiriye. Di encamê de îdeolojiya elman ango zêhniyeta wê bi şêwazê faşîzm û pêşengiyên mîna Hîtler bi encam bûye.

Di pirsgerêka zêhniyetê de yê li vê tehlûkeyê herî baş hayil bûye filozofê elman Nietzsche ye. Şêwazê xebatê yê Nietzsche li ser zêhniyetê dijberiyêke rastî ya modernîteya kapîtalîst e. Kêmasiyêke mezin e ku nehatiye pêşxistin, paşê felsefeya siyaseta wê nehatiye kirin û bi cih nehatiye anîn. Fîlozofên Frensî Deleuze, Guattarî, M. Foucault û hwd. û hewldanên Gramsci yê Îtalî yên derengmayî gelekî kêmtir in, û ji aliyê siyasî ve bi sazî nebûne. Jixwe ya bi sosyalîzma pêkhatî bi serketî, herî kêmtir sedûpêncî salî bi navê çepgiriyê hevkarîya objektîf a bi modernîteya kapîtalîst re ye. Ezmûneyên Sovyeta Rûsyayê û Çînê vî hukmê me bi awayekî balkêş piştrast dikin. Ez hêvîdar im ku di dabaşên pêwendîdar de li ser vê mijarê bi awayekî berfireh rawestim.

Ji anarşîstan, nexasim ji yên pêşî yên kevin di serî de Proudhon, Bakunîn û Kropotkîn rexneyên wan ên li ser derketina kapîtalîzmê di gelek waran de mirov rohnî dikin. Aliyê siyasî û îdeolojîk hînê baştir didîtin. Lê ji ber ku nikaribûn fikrên xwe bi felsefe û sazî bikin û dîsa ji ber ku haya wan ji exlaq û dîrokê tinebû, li gorî analîzên dawî; neçar di destê kapîtalîzmê de bûn metayeke îdeolojîk. Her weha divê ez bibêjim ku xebateke zêhnî bi

siyaseteke hostekarî, exlaq, dîrok û pratîkê re nebe yek, çare nîne, yan wê ji aliyê dijberên xwe ve were bi karanîn, yan wê were tinekirin yan jî were asîmîlekirin û bi vî awayî were bêtesîrkirin. Cihê xemê ye ku ya hatiye serê antî-kapîtalîstan weke di dîrokê de gelek mînakên wan hatine dîtin di serî de Xirîstiyantî, Bûdîzm, Zerdeştî û Manîî hatiye serê heman rêwiyên vê riyê û bûne hevparê heman çarenûsê. Ez hema divê di cihê cih de bibêjim ku ez îdîa nakim van doktrînan badilhewa çûne û mirov nikare ji çarenûsê xilas bibe. Eger wisa bûya, jixwe ne hewce bi nivîsandina van hevokan dikir, ne jî maneya exlaqê azadiyê hebû. Ya ez dikim rexne ye.

Eger roja me ya îro, ya rastî di nava yekparebûna dîrokê de qonaxa dawî ya şaristaniyê kapîtalîzm bi şêweyê xwe yê hat binavkirin û li dijî spartekên wê yên dîrokî, ji bo xwegihandina sîstemeke alternatîf a serketî, divê felsefeya siyasetê, sazîbûna siyasetê û di jiyana maddî de çalakîyên wê bi pêşengiya xebatên yekpare yên zêhniyetê, bi eşq û şewq di zikhev de werin hûnandin.

Di hegemonkariya sîstema kapîtalîst de tevî ku cihê zora eskerî û siyasî gelekî girîng e jî ya esas civakê bi çanda îndustriyalîzmê teslîm digire û heta mirov dikare bibêje ditevizîne. Eger gotin li cih be, mirov dikare destnîşan bike ku zêhniyetên komên di bin bandora sîstemê de ji meymûnên nêzî cinsê mirov paşdetir in û bi hêsayî sîstem dikare wan bireqisîne. Nîzamê li baxçeyê heywanan, ya rastî mînakeke baş e ku ji bo mirov fêhm bike, çawa civak bi awayê baxçeyê heywanan li gorî xwe sererast kirine. Gelek fîlozof destnîşan dikin û dibilînin ku çawa li bexçeyê heywanan, heywan ji bo temaşekirinê ne, sîstemê jî civak kiriye civakeke ji bo temaşekirinê. Di serî de bi sê 'S'yan ango îndustriya seksê, paşê û di zikhev de îndustriya sinaet-çand-huner û sporê bi kampanyayeke berfireh a reklama medyatîk, sîstem timî mejiyê analîtîk û hisî bombe dike, bi tamamî bêkêr dike û kengî civakê tîne asta temaşeker fetha wê ya zêhniyetê tamam dibe, diseride.

Ev civak ji teslîmgirtinê jî xirabtir, civakeke welê ye ku sîstem çawa bixwaze welê rêve dibe û îdare dike. Ya rastî, ezmûna faşîzmê ya di warê civaka temaşekirinê de têkneçû. Serekên wan têkçûn. Lê di şerê sar de û

piştî şerê sar, şîrketên finansê yên global û dewletên netewe li ser tevahiya komên mirovan serwer kirin. Ya qewimî, di serî de ji demên Sumer, Misr, Hind, Çîn û Romayê ji fetha dema sîstemên împaratoriyan bi hêz li ser civakan qat bi qat bi hêztir pêk hat. Piştî qonaxên mêtîngerî û emperyalîzmê, qonaxa împaratoriya kapîtalîzmê qonaxa asta herî jor a hegemonya wê ye. Herçiqasî bi awayekî berçav kaotîk be û gelek nîşaneyên rizînê pîre bêne dîtin jî sîstem gelekî bi civakê dilîze ango dike ku serdestiya zêhnî têra xwe tevlihev bibe ku mirov nikaribin ji navê derkevin. Bi vî awayî dixwaze kaotîkbûna xwe û nîşaneyên rizînê telafî bike, veşêre.

Di gihîştina vê qonaxê de weke îndustrî pêşkêşkirina seksê rola xwe diyarker e. Mirov xistine rewşekê ku serketinê di hêza seksualîteyê de dibînin. Lê tîkiliya cinsî di jiyana tevahiya zindiyên de weke fonksiyoneke hayjixwehebûnê û bêserûbinîkirina wê de roleke mirov jê hîn bibe bi cih tîne. Ji zindiyên yek şaneyî bigirin heta cinsê mirov fonksiyona seksualîteyê mirov dikare bi vî awayî rave bike. Ji lewra manedar û heta pîroz e. Komên mirovan jî di tevahiya dîrokê de şeweyekî bi vî rengî yê şîroveyê esas girtine. Bi tevahî lêkolînên antropolojîk jî vê şîroveyê piştrast dikin. Eger tîkiliyek an jî tîkiliyên divê nebin meta ango îndustrî hebin, pêwîst e ku di serî de tîkiliyên cinsî bên. Ji ber ku tîkiliya cinsî tîkiliya xwe bi pîrozbûna jiyânê, bi bilindî û mezinahiya wê, û domdariya wê re heye. Tîkiliyên cinsî divê zêdetir ji rê neyên derxistin, ji ber ku berpirsiyariya wê heye ku jiyânê din nexwe tehlûkeyê.

Bikaranîna seksualîteyê, mirov dikare bibêje yek ji amûrên hegemonîk ê bîngêhîn ê sîstemê ye. Ne tenê kiriye meta û wergerandiye îndustriyeke mezin; di civakê de xwedatiya fallûs a Hindî hem rizandiye hem jî çilcarî jê bihurandiye û dînekî mêran ê cînsperest û serwer pêk aniyê. Nexasim her mîr vî dîne nû weke nîşaneyekê, di serî de wêje li serê quncika hunerê datîne û bi temamî dike fena amûrekî narkotîkê. Li ber vî dîne seksualîteyê narkotîkên kîmyewî jî nabin tiştêk û heta mirov dikare bibêje hîç in. Bi tevahî ferdên civakê bi reklamên medyatîk, ne bi tenê bi reklamên ji rêzê, bi kampanyayan kirine kesên di warê seksualîteyê de ji rê derketî. Ciwan,

pîr û kal û heta zarok ferq nake; her kes tê bikaranîn. Jixwe jin kirine weke amûrekî herî pêşketî yê seksualîteyê. Ew bi zêhniyeteke wer mehkûm kirine ku bi qasî serê derziyê beşekî wê bi awayekî cinsî xîtab neke, mîna pênc quriş qîmeta wê nîne, difikire. Malbata pîroz kirine dergeheke seksualîteyê. Ji dayika pîroz û xwedawendiyê 'pîrejineke' bêkêr li dawiyê maye. Rewşeke gelekî xemgîn û xembar e. Bi rêya sînî ya avishiştinê jin bi temamî kirine amûrekî seksualîteyê û ev yek gihandine asta herî jor.

Rewşa berovajî jî, li gorî sîstemê, gihiştîye wê astê ku mirov nikaribin xwe lê ragirin. Anîna pîrr zarokan di cewherê xwe de rêûresmeke civaka bavikan e, lê bi teknîkên bijîşkî jinên tebeqeya jêrîn kirine mîna makîneya zarokanînê. Bi vî awayî, karekî zehmet ango gihandina zarokan jî dixin stûyê xizanan û bi vê riyê hewcedariya bi karkerên ciwan jî tê tedarikkirin, û li aliyê din jî malbateke riziyayî tê afirandin. Ango bi kevirekî çend nîşanan bi hev re radikin. Mêr û jinên tebeqeya jor bi zarokên sînî, kurê hewiyê û xwedîkirina heywanan têgîna zarok dirizînin qaşo pê kêmasiya ewlad tedarik dikin û bi vî awayî hewl didin heta dawiyê seksî bimînin, û bi awayekî ji xwe biçin dîne nû yê seksualîteyê rîtualîze dikin. Encam; şênîyên zêde yên bêmane ku mirovatî nikare di binî de rabe, bê kariyeke di dîrokê de hîç nehatiye dîtin û pêsiirtengiya hawîrdorê, kiriye ku mirov nikarebe vî barî rake. Mirovatî wê çawa ji heqê vê pirsgirêkê derkeve? Ez difikirim ku di 'Sosyolojiya Azadiyê' de hûrûkûr li ser vê mijarê rawestim.

Wexta çand dibe îndustrî, ango bi gotineke din, wexta bi berfirehî bibe metayeke hilberandinê dibe duyemîn amûrê bi bandor ê koledariyê. Di çarçoveyêke teng de mirov dikare çandê weke cîhana civakan a zêhniyetê bi nav bike. Sê mijarên xwe yên bingehîn hene, û ew jî ev in: fikirkirin, ecibandin û exlaq. Di nava sedsalan de desthilatdariya ekonomîk û siyasî di nava sîstemê de dor li hêmanên çandê girtine û kirrî ne. Di tevahiya dîroka şaristaniyê de hêmanên çandê hemû bi xwe ve girêdane û ev yek ji bo rewabûna wan şert e. Erkdarên aborî û desthilatdariyê pîrr zû haya xwe ji vê xusûsê çêbûye û tedbîrên di vî warî de ti carî dereng nexistine. Asîmîlekirina çandê ji aliyê desthilatdariyan ve heta bi damezrandina demên hiyarerşiyê ve diçe. Amûrên wan ên bingehîn ên rêveberiyê ne.

Eger hegemonya çandî nebe, nikarin yekdestdariya aborî û desthilatdariyê rêve bibin. Sîstemên xwe bi mêtinkarî û darê zorê rêve dibin, tenê bi talanên demkurt dikarin xwe li ser piyan bigirin, wexta tiştê talan bikin nemîne jî xwe bi xwe bi hev dikevin an jî hildiweşin û belav dibin, diçin.

Di şaristaniya kapîtalîst de rola çandê gelekî girîng e. Weke tevahiya zêhniyeta qadên civakî çand berê hat asîmîlekirin ango li gorî desthilatdariya siyasî û aborî hat hûnandin û paşê li tevahiya komên dinyayê ango netewe, gel, dewlet-netewe, civakên sivil û şîrketan hat belavkirin û xistin îndustriyeye mezin. Wêje, zanist, felsefe, qadên din ên hunerê û qadên sereke yên weke dîrok, dîn û huqûqê kirin obje û bi vî awayî kirin meta. Pirtûk, film, rojname, TV, internet, radyo û amûrên wekî wan, fena metayên vê îndustriyê kêrhatî ne. Li vir metayên çandî rê li ber hatineke mezin a aborî vedikin, tevî vê jî fonksiyona wan ya herî hilweşîner di êsîrgirtina zêhniyetê de bi awayekî di dîrokê de hîç nehatiye dîtî bi cih tînin. Ango mirovan ji dewaran jî wêdetir, dikin çînek, neteweyek, eşîrek û her cure cemaeta maneya xwe wendakirî, bi kurtî GIRSEyeye mîna meymûnên nefsokî, bêserûber û çeloxwarî diafirînin û pê dilîzin. Mîmarên wan ên sereke dewletên netewe ne, şîrketên global û yekdestdarên medyayê ne. Ji bilî hatina peran û çûna wan, ti tiştî civakê wan eleqedar nake. Derdorên herî xizan kirine jî xistine rewşekê ku nikarin bifikirin û tenê xeyal dikin rojekê gelek peran bi dest bixin û li gorî kêf û dilê xwe bijîn.

Bala xwe bidinê, xizankirina mirovan weke diyardeyeye çandî tê bikaranîn. Di wan serdemên navîn de jî ku em wan naecibînin, xizanî weke sedema isyanê tê qebûlkirin, lê di bin hegemonya çandî ya fermî de bi destxistina heqdestekî bûye armanc û hedef, ev jî serketina çandî ya sîstemê nîşan dide.

Îndustriya çandî û îndustriya seksê bi hev re dibin serwer ango mirovan bi riza dilê wan êsîr digirin û heta vê yekê weke azadiya li herî asta bilind bi nav dikin. Ji sedî sed diyar e ku ev stûneke bi hêz e ku rêveberî ji bo rewabûnê xwe dispêrê. Qonaxa împaratoriya kapîtalîzmê bi tenê bi îndustriya çandê mumkin e. Ji lewra têkoşîna li dijî hegemonya çandî

têkoşîneke dijwar a zêhnî ferz dike. Li dijî şerê vê sîstemê yê asîmîlekirin, fetihkirin û bi rêya îndustriya çandî dimeşîne, heta ji aliyê naverok û form ve neyê bi rêxistinkirin, şensê serketinê yê ti têkoşîna demokrasî, azadî û wekhevîyê tineye. Ez ê pirsgirêkên di vî warî de jî hewl bidim di Sosyolojiya Azadiyê de bi berfirehî guftûgo bikim.

Di civakan de spor ji destpêkê ve ji bo tevîkirina mirovan weke lîstikeke amadekariyê bi kêr hatiye. Ji bo mirovan bi awayekî serketî tevî jiyânê bikin lîstikên sporê amade dikin. Mîna ku bi van lîstikan mirovan hînî rola wan a civakê dikin. Nexasim, em dibînin ku împaratoriya Romayê di qonaxa rizînê de, hînê nû sporê weke îndustrî bi kar tîne. Gladyatorî bi xwe saziyeke bi vî rengî ye.

Kapîtalîzmê ji destpêkê ve spor jî bi desthilatdariyê re kir yek û ew ji cewherê wê yê amatoriye şuşt (profesyonektî) û îndustrîbûna wê ferz kir. Qadeke din a girîng e ku kirine meta û pê civakê ditevizînin. Li şûna ku mirovan bi moraleke bilind û li ser hîmê bedeneke tekûz tevî civakê bike, hevrikiyeke dînanê ya ji bo bi destxistina peran sor dike û civakê jî dixwe rewşa temaşekerên bêkêr. Çanda arenayê ango avêtina mirovan a ber şêran û qetlên gladyatoran weke ruhekî di tevahiya qadên sporê de hatiye bicihkirin. Rekor û çepik di vî warî de du nîşaneyên berçav in. Li şûna dîn û felsefeya kesekî hebe, hebûna tîmekî wî/wê ya sporê hînê girîngtir bûye. Piştgirî û alîgiriya tîmên sporê mîna nexweşî û şewbekê ye. Bi vî awayî ji bo rêveberan dibe amûrekî baş ê rêvebirinê. Mînak rola fûtbol ji bo rêveberan bi cih tîne, kîjan dîn an jî felsefe dikare bi cih bîne?

Kurtebirr mirov dikare bibêje; sê 'S' kirin îndustrî û bi vî awayî di hunerê rêveberiyê de xwe gihandin asta herî jor û bilind. Bêyî sê 'S'yan, ne rêveberiya sermaya global, ne jî desthilatdariya dewleta netewe bi cih tê. Ez dubare dibêjim; em li vir bi serê xwe seksualîte, çand û sporê xirab û rexne nakin. Em van qadên her tim di pêkhatina civakê de hewce dikin, bi karanîna wan weke îndustrî û dejenerekirina wan rexne dikin.

Cîhana ferazî ya di bin hegemonya zêhniyeta kapîtalîzmê de ji aliyê saziyên medyayê yê bingeşandin ve tê meşandin, dîsa amûrekî girîng ê zêhnî ye. Ferazîbûna jiyânê asta herî jor a mejiyê analîtîk gihiştîyê nîşan dide.

Wexta bûyereke mîna şer ya herî bi dehşet jî bi awayekî ferazî were nîşandan, heye ku ew bi serê xwe karibe exlaq hilweşîne. Jiyana beden û mejiyê mirov nediceriband, ji berê de jêre digotin jiyana sexte. Navê ferazî lê kirine, bi vê jiyana ji sextetiyê xilas nabe. Em li vir teknîk û zanista rê û derfet daye jiyana feraziyê gunehbar nakin. Em li vir careke din li bikaranîneke xirab rast tên û dibînin zêhnê ferd ditevizîne. Teknolojiya serberdayî, sîleha herî bi tehlûke ye. Serdestiya kapîtalîzmê li teknîkê û hewcedariya bi rêvebirina mîlyaran, sedema bingeşîn e ku sînoren jiyana ferazî berfireh dike. Jiyana êdî nayê jiyîn. Timî dibe ferazî. Mîna ku mirov şîpiya bimire û mirî bimîne. Simulakr îfadeyên herî berçav ên jiyana ferazî ne. Mirov her têkilî, bûyer û berhemî sîmule bike pê nabe xwedî zanîn. Ev yek mirovî ehmeq dike. Bi teqlîdkirina tevahiya berhemên şaristaniyê pêşketin çênabe; hegemonya çanda teqlîdê tê çêkirin. Di cewherê jiyana de cihêtiya heyî, xwe naspêre dubarebûnê. Dîrok bi xwe jî xwe dubare nake. Teqlîd dijberê pêşketinê ye. Jiyana ferazî jî xwe dispêre teqlîdeke bê sînor. Her kes hev teqlîd dike û bi vî awayî wan dişibînin hev. Bi vî awayî keriyên pez diafirînin. Serdema finansê jiyana ferazî nebe nikare li ser piyan bimîne. Lê bi ehmeqiyêke bê sînor dikare bimeşe, ew jî bi sextetî û jiyana ferazî dibe.

Yek ji wezîfeyên bingeşîn ên jiyana azad ew e ku divê mirov li ber vê jiyana ferazî rabe. Ji bo em jiyana azad bi nav bikin, bi rêxistin bikin û civakan li ser piyan bihêlin, wezîfeyêke bivênevê, divê em bi cih bînin. Pirsên herî zêde divê sosyolojiya azadiyê bersiva wan bide di vê qadê de ne.

Em serketina sîstemê ya di vê qadê de dikarin ji çend aliyan ve şîrove bikin.

Yekemîn, girêdana kêrhatî ya dîn û exlaq bi civakê re sist dike, bi huqûqê laîk re dixwe dereceya duyemîn û bi xwe ve girê dide. Dîn û exlaq bi qasî ku ji sîstemê re xizmetê bikin destûra wan tê dayîn. Huqûq û laîktî di cewherê xwe de ji bo kontrola civakê bikeve bin desthilatdariya kapîtalîzmê, du amûrên girîng in. Ji civaka berê hem beşê arîstokratîk, hem jî serfên wê digire nava sermaye û hêza xebatê, û ji bo rezervên xwe çêke,

bi sîleha huqûq û laîktiyê tasfiye dike. Bi tevahî ji holê ranake. Ji ber ku ew amûr in, ji alî şaristaniyê ve gelekî têne bi karanîn, weke gotina dawiyê ya şaristaniyê hewcedariya wê bi wan gelekî heye. Lê bi şertê ku nebin hevparê desthilatdariya wê ya siyasî û ekonomîk, û li pêşiya wê nebin asteng. Di dîn de reform û dewleta huqûqê, bi vê fonksiyonê radibin û dibin nîşaneyên bingehîn ên modernîteya kapîtalîst. Kengî civak û ekonomî dikevin rewşa kapîtalîzmê, hingî weke du amûrên bingehîn bi rolên sereke radibin. Di heman demê de pirsgrêkên sîstemê yên zêhniyetê çareser dikin.

Ya diduyan, 'rêbaza zanistî' ye. Cihêkirina obje û sûbjeyê kilîta hegemonya zêhniyetê ye. Bi qasî xuya dike, rêbaza zanistî bêyî prensîba objektîvîzmê nabe, lê ya rastî ji bo serdestiya sûbjektîvîzmê qonaxeke pêş e, hewcedarî pê heye. Ji bo mirov karibe bi rê ve bibe divê mirov sûbje ango kirdar be. Di vê rewşê de bi awayekî xwezayî yên têne birêvebirin jî dibin obje. Tiştê dibe obje yanî dibe eşya jî serdestî lê tê kirin û tê rêvebirin. Eşya weke xweza obje ye, ji lewra mafê kirdar çêdibe wê bi rê ve bibe. Ango ev îfadeyeke birêvebirina eşya ji aliyê kirdar e. Mîna amentû ya zanistê be. Cihêkirina obje-sûbjeyê reh û rîşên xwe diçin heta dema Platon. Cîhana 'îdea'yan a Platon ku xwe bi dualîteyên basît nîşan didin, bingehê tevahiya cihêbûnên bi heman rengî ye. Jixwe em bingehê mîtolojîk ê van dualîteyan bi awayekî harîqûlade li cem civakên Sumer û Misrê dibînin. Hiyarersîya jor bi awayekî xwedayî tê mezinkirin û bilindkirin, yên li jêr jî dikin benî û bende. Ev rewşa dîrokî reh û rîşên dabaşê ne. Îfadeya zêhnî ya dualîteyên mîna afirîner û yê tê afirandin, rêveber û yê tê rêvebirin, xweda û bende, kelam û eşya, îdeayên mukemmel û nîşandanên wan yên basît hêdî hêdî pêş dikevin û xwe digihînin cihêkirina obje û sûbjeyê. Cihêkirina beden û ruh jî di vê çarçoveyê de ye. Maneya siyasî ya vê yekê înkara demokrasîyê ye, û rêvekirina li olîgarşî û monarşiyê ye.

Divê mirov baş fêhm bike ku bi kapîtalîzmê zêhnê analîtîk kirasê herî hîlekar û bêbext li xwe dike. Borsa ji bo vê yekê rastiyeke balkêş e; qadeke welê ye ku mejiyê bûyeran dihûne (mejiyê spekulatîf) zêde jê karê dike. Di nava sîstemê de mejiyê bûyeran dihûne û spekulatîf dibin mîna cêwîyan.

Di qada eskerî û polîtîk de jî her wisa ye. Şer li ser xasûkî û hîlekariyê hatiye avakirin. Asta herî jor a çanda nêçîrvaniyê ye. Mejiyê bûyeran dihûne, di qada borsa, polîtîka û eskerî de bi qasî ku li ti devera din nebe, bûye amûrekî manîpulyasyon û komployê. Bi qasî serê derziyê cih nade wicdan û hisan. Li aliyekî bi carekê bi bombeyên nukleer û bombeyên din mirov bi hovîtiyeke mezin diqelin, li aliyê din jî li qadeke din bêyî ku dilopeke xwêdanê birijînin, di nava çend rojan de dibe ku mîlyar werin bidestxistin. Mirov dikare bi hêsanî bibêje, kapîtalîzm zêhniyeta xwe bi tevahî di borsa, polîtîka û şer de nîşan dide. Kapîtalîzm ji bo karê bike ti nirx û hisa mirovatiyê nîne ku binpê neke.

Ya rastî mejiyê ji bo jiyane bivênevê hewce ye, mejiyê hisî ye. Wexta mirov ji vî mejiyî qut bû, wê maneya jiyane jî hêdî hêdî nemîne. Felaketên ekolojîk, mîna nûçeyên qiyametê bin, tehlûkeya li ser dinyayê radigihînin. Berpîrsê vê felaketê mejiyê analîtîk e. Ev mejiyê bûyeran dihûne, bi ziman, desthilatdarî, bajar, dewlet, zanist û hunerê xwe xwedî kir û di dawiyê de bû Levîathanê global ango bû împaratoriya dinyayê ya sermaye global. Ji bo rawestandina vî cinawirî hewcedarî bi hewldanên berfireh ên mejiyê hisî heye. Ji bo mirov wî bê zirar bike divê mirov zordestiya wî ya li ser jiyana azad kêmbike. Hê dinya me neketiye rewşekê ku jiyane lê nebe, divê mirov wê bixîne rewşekê ku nikaribe bijî û bimîne. Wezîfeya bingeîn a sosyolojiya azadiyê ew e ku xwe bi awayekî serketî bigihîne teoriya vê çalakiyê û wê rast ava bike ku ev yek bi qasî man û nemanê girîng e.

B-Ekonomîzm

Fikrên derketina kapîtalîzmê weke encameke xwezayî ya pêşketina aborî dibînin, di vê komê de cih digirin. Nexasim Marksîzm ji vî aliyê ve hêsan û besît kirine û kirine ku bi tenê ekonomîzm jê bimîne. Weke ku hewldane kapîtalîzmê mîna modeleke ekonomîk fêhm bikin. Ji ber vê yekê, fena ku ekonomî-polîtîka danîbin serê quncika civaknasiyê, jêre cih veqetandine. Di avabûna dewleta modern de hin biryarên der barê jiyana ekonomîk de dane, weke zanistê hatine disîplînekirin.

Ji ber ku kapîtal, ango sermaye karê dike li bazarê buhayên alavan îstîsmar dike, di çêbûna vê fikrê de dibe xwedî roleke girîng. Weke ku ji dîrok, civak, desthilatdarî û tevahiya pêşketina şaristaniyê qut pêşketineke kapîtalîst mumkin be. Meyleke bi vî rengî xuya dike. Bi awayekî paradoksî kesên herî zêde antî-kapîtalîst xwe dihesibînin, bi awayekî kapîtalîzm hîç heq nake, wê li cihekî welê didin rûniştandin qaşo bi vî awayî li dijî kapîtalîzmê şer dikin.

Mirov dikare aborînas û siyasetvanên bi eslê xwe ji Ingilistanê fêhm bike. Ji ber ku li vî welatî kapîtalîzm bi ser ketiye, mirov li bendê ye ku ew ekonomiya nû bikin model. K. Marks li ser vê modelî ponijiye û weke rexneyeke li ekonomî û siyasetvanên Ingilîz, hewldanên wî gelekî girîng in, û têra xwe rewşê rave dike. Bê şensî ew e ku berhema Marks nîvco ma û Marksîstên piştî wî jî hatin ew bi temamî karîkaturîze kirin. Yek ji kêmasiya wî ya bingeîn ku mirov dikare diyar bike, ew e ku têkiliya kapîtalîzmê bi desthilatdarî û dewletê re bi rêkûpêk analîz nekir û ji hev dernexist. Hewl daye rola îdeolojiyê diyar bike. Der barê zêhniyeta kapîtalîzmê de hin caran ravekirinên wî têra xwe xurt in.

Lê ew bi nêrîna pozîtîvîzmê ya li bûyeran, xapiya. Di dema Rohnîbûnê de îdeolojiya berdilê her kesî pozîtîvîzmê ji zû ve mohra xwe li atmosfera entelektuelan xistibû û wî jî bi nêrîna vê îdeolojiyê ya li bûyeran, analîz kirine. Bawer kiriye û guman nake ku weke zanista fizîkî mirov dikare zanista civakê jî bike. Ev helwesta wî, hiştiye ku xebata wî ya bi navê Kapîtal a gelekî hêja ye, berdara nebe û kiriye ku mîna pirtûkeke dînî were şîrovekirin. Jixwe ya mirîd jî bikin diyar e. Şîroveyên Lenîn ên der barê emperyalîzm, kapîtalîzma yekdestdar û dewlet-şoreşê de hewldanên ku ji felsefeya dema Ronahiyê nebihurîne ne. Dîsa tevî ku gelek fikrên kêrhatî pêşkêş kirine jî, nebûna kapasîteya wî ya bihurandina ji modernîteya kapîtalîst, di serneketina ezmûna Sovyetê de jî dibe yek ji sedemên sereke.

Şîroveyên anarşîstan der barê kapîtalîzmê de jî bi giranî ekonomîk in. Mîna ku kapîtalîzmê bi ekonomîkbûnê mehkûm bikin, bawer kirine ku wê hilweşe. Têgihîştinên bi pozîtîvîzmê seqetbûyî; çî ye, ne çî ye qanûnên zanistê hene. Ekonomî jî zanistek e. Ji lewra qaûnên wê jî hene. Li gorî van

qanûnan, ji ber ku krîz û arîşeyê diafirîne, kapîtalîzm sîstemek e ku wê nikaribe bimîne. Eger wisa be, wê wextê divê mirov van qanûnan bi lez bikêrhatî bike. Encam, kapîtalîzm ê hilweşe û li şûnê komînîzm ê ava bibe! Li ser hîmê van fikran civak rast nayê binavkirin. Civak bi giştî li derveyî îdeolojiyên dema Rohnîbûnê xwedî sîstemekê û hata kaosekê ye. Ekonomî jî di navê de, bi tevahî avahiyên sazî û zêhniyetê yên civakê bi xisletên xwe ji zanistên weke pozîtîf têne bi navkirin cihê ne, û rewşa wê ya çalakiyan bi pirranî xwedî xisletên kaosê ye ku ev yek jî helwestên gelekî cihê yên çalakiyan û çareseriyên hewce dike.

Di çarçoveya rohiya van rexneyan de em dikarin pêwendiyên di navbera ekonomî û kapîtalê ango nîzama sermayeyê de bidin fêhmkirin. Belkî nakok xuya bike, lê ya pêşî divê em bikin ew e ku em kapîtalîzmê ekonomî nehesibînin. Eger em kapîtalîzmê weke rejîmeke siyasî analîz bikin, ev dikare me hinekî li kara wê ya di naveroka wê de cih digire, serwext bike. Girîng e ku em li vir nekevin reduksiyona dewlet û desthilatdariyê. Ango em ê ji ekonomîzmê ber bi desthilatdariyê ve, bi ber bê nekevin. Eger civaknas Max Weber li şûna nirxandina xwe ya bi navê 'Exlaqê Protestan û Kapîtalîzmê' yekser kapîtalîzm weke terîqetekê şîrove bikira, wê şensê wî yê ravekirinê zêdetir bûya. Fernand Braudel dixwaze derketina kapîtalîzmê bi hewldana wê ya li bazarê kontrolkirina buhayan, rave bike. Marks jî di navê de, ev şîrove bi tevahî girîng in, lê kêmasiya wan a bingeîn ew e ku timî xwe mecbûr his kirine mijarê ji awirê ekonomiyê rave bikin.

Li gorî min, kapîtalîzmê ji destpêkê ve xwe weke eskerî, siyasî û çandî bi rêxistin kiriye, ji rêûresmeke kevin a rêxistinî tê ku bi xasûkî di serî de danehevên maddî nirxên civakî desteser kirine, ha vê rêxistiniyê ji sedsala 16'an û pêve li Rojavayê Ewrûpayê weke civakeke serdest şikil girtiye û bi gewde bûye. Zilamê bi hêz ê pêşî tevî koma xwe ya rêberr û tolaz nirxên civakî yên li dora jin-dayikê desteser kirin û em dikarin kapîtalîzmê weke xelesa modern a vê rêûresmê bi nav bikin. Li Ingilistan û Hollandayê, berê jî li bajar-dewletên serkêş ên Îtalyayê Cenova, Floransa û Venedîkê, komên kapîtalîst ên pêşî bi dewletê re di zikhev de weke terîqetekê jiyana wan a

taybet hebû, bi tiştên nû dikirin bi hostayî pere ji piyasê dimêtin, li bazarên li her devera dinyayê belav bûbûn, bi buhayê alavan dilîstin û bi vî awayî nirxeke mezin desteser dikirin û wexta hewce dikir bêfîkar serî li darê zorê didan. Ango kapîtalîzm çalakiya wan komên xwediyê mejiyê analîtîk e. Li hin deveran mirov ji van kesan re dikare xanedan, arîstokrat û bûrjûwa jî bibêje. Ji dizek û heramiyên serdema navîn û destpêkê cudahiya wan a bi tenê û girîng ew e ku bi giranî li bajaran rûdiniştin, bi otorîteya dewletê re ketibûn zikhev û wexta hewce bikira bi awayekî sernuxumandî û di dereceya duyemîn de serî li darê zorê didan. Li gorî xuya dike, rêzik û pîvanên ekonomiyê hene. Ew jî li gorî van rêzikan bi mejî û pereyê xwe yê pêşî, karê dikin. Eger li dîroka kapîtalê baş hûrûkûr were kolan wê were dîtin ku nirxê vê helwestê bi temamî bi qasî çîrokekê ye.

Di şerên mêtîngehan de wexta danehevên pêşî ti rêzik û pîvanên ekonomiyê tinebûn. Li Portekîz, Spanya, Hollanda, Franse û hînê berê jî li koloniyên bajarên Venedîk û Cenovayê rasterast bi temamî bi darê zorê danehevên kapîtal ên pêşî bi dest hatibûn xistin. Hem li bazarên welatên nêz, hem jî li qadên mêtîngeriye tespîtkirina van rastiyan zehmet nîne. Ji Çil Heramiyan paşê efendî çêbûne. Begzade çêbûne. Mirov ji çil heramiyên modern re efendiyên bûrjûwa bibêje, ev ê ne ji modeyê wêdetir be. Disîplînên bi navê aborînasiyê fonksiyonên wan ên bîngêhîn ew in ku ser cewherê meseleyê bigirin. Kîjan teorî di van mijaran de pêşkêşiyê serketî bike weke berhema sereke lêkolîna wê tê kirin û xelatê didinê. Bi qasî zanista diyardeya ekonomiyê, ti zanist bi rastiyan nelîstiyê û rastî berevajî nekirine. Aqlê bûyeran dihûne, berevajîkirina wî ya herî mezin di qada polîtîk-ekonomiya kapîtalîst de derdikeve pêşiya me. Modernîteya kapîtalîst sîstema bi tenê ye ku xwedî luks e, bi temamî li ser vê zanista qelpezaniyê mezin bibe.

Ekonomî yan jî bidestxistina objeyên jiyana maddî, yek ji pîrsgirêka bîngêhîn a zindîtiyê ye. Ji bo pêkhatina beridandinê, ekonomî amûrek e. Sîstema zindî, bi riya metabolîzmayê objeyên li gorî hezma xwe ji derve peyda dike û bi vî awayî hebûna xwe dewam dike. Rêzikeke gerdûnî ye; bi cihêbûnê beridîn jiyane domdar dike. Ji bo bi awayekî pîr zêde pêşî li

pirrbûna cinsekî bigire û cinsên din jî ji dagirkeriyê biparêze ango ji bo pêşî li tinebûna wan bigire, timî weznek an jî rewşek li ber çav girtiye. Ji bo mişk pirr zêde nebin û nebatan tine nekin bi mar pêşiyê li zêdebûna wan digire, ji bo bizin, mîh û heywanên din hemû yên mîna dewaran giha û nebatan talan nekin bi heywanên dirinde pêşî li zêdebûna wan girtiye û weznek daniye û rê daye hebûna cinsên wan. Gelo xweza çima bi vî awayî diberide? Mirov li gorî encamê dikare bersiva vê pirsê bide. Li gorî min, sedema bingehîn a vê yekê ew e; sîstema zindiyan bi vî awayî xwe domdar dike. Gelo mirov ji vê re dikare bibêje hovîtiya xwezayê yan jî dadperweriya wê? Ev guftûgoyeke cuda ye. Dîsa gelo ev yek encama mejiyekî pêşketî ye, yan jî têkiliya xwe bi paşvemayînê re heye? Xusûsa tê pirsîn, gelo mirov vê mijarê bixe çarçoveya metafizîkê yan na jî li gorî min pirseke manedar e, û divê mirov van pirsan weke yên der barê gerdûnê de bibîne û bi mejiyekî analîtîk li ser rawest e. Mirov dikare têkiliya wê bi hebûnparêziyê (existentialism) re deyne.

Bersiva mirov bide van pirsan ew e ku beridîn hostatiyê timî li ber çav digire. Bi awayekî din, di rêveçûna gerdûn û zeman de hostatiyek, gera li seridandinê, kemaliyetê heye yan jî wer xuya dike. Naxwe em ê beridînê heta bi mirov û pêşketina mirov weke civakeke teng çawa rave bikin? Eger bi tevahî şêr an jî dewar hebûna wê naverast dagir bikirana û belkî jî jiyan ji asta kevzên destpêkê wêdetir neçûya. Beridandina bi heybet a heta bi mirov rê li pêkhatineke mîna wicdan û exlaq jî vekiriyê. Maneya vê çi ye? Dilovanî û dadperwerî! Mirov vê rêzîkê jî weha dikare îfade bike: 'Eger fikir yekbûya, gur û mîh wê bi hev re bijiyana.' Di vir de jî rêzîka gerdûnîbûnê veşartiyê. Gelo biratiya gur û mîhê mumkin e? Tevgera mirov nîşan daye ku ev yek mumkin e. Ango mirov bifikire û bixwaze ku mirov nabe gurê mirov, armanceke dest jê nabe ya mirovbûnê bi xwe ye. Pîvana hov a kapîtalîzmê ew e ku mirov bike gurê mirov. Jixwe demekê pêşiyên gur û mîhê yek bûn. Piştîre ji hev cihêbûn. Herdu jî çima bi kêmanî ji bo xwişk û biratiyê nebin yek û nekevin ser vê rêyê? Ev qet nebe weke teorî mumkin e, û em li gelek mînakên di vî warî de rast tên.

Ez van xusûsan ji ber vê dibêjim: kapîtalîzm ji bo derketina xwe kêmbûyerên hovane yê em di beridandina xwezayê de dibînin ji xwe re weke mînak nîşan dide, lê bi mînakên me dan eşkere ye ku ev îdîaya wê tewş e. Em dikarin bersiveke balkêştir bidin û weha bibêjin: ji kevzên destpêkê ber bi kevzên bejî ve, ji wan jî ber bi darên bi heybet, ji vir jî sîstema bi mîlyonan zindiyên gihaxwir (heywanên hev naxwin) heye, em ê van mînak negirin, çima em ê çend mînakên ku weke kansêra beridandinê bin, mînak bibînin? Ez divê weke pêşekê bibêjim ku di qanûnên beridandina xwezayî de cih ji teoriyên derketina kapîtalîzmê re tineye. Timî artêşa bê karan zêde dike û bi vê yekê dixwaze heqdesta kêmbûnê di rojevê de bigire. Cihê vê prensîba wê jî di nav qanûnên xwezayî yê beridandinê de tineye.

Biyolojî tespît dike ku cinsê mirov, li ser hîmê civakbûnê hebûna xwe dewam dike û tevahiya qonaxên beridandinê di nava xwe de digire û wisa tevdigere. Eger em zanistê bêyî ku tevî dîne pozîtîvîzmê bibin şîrove bikin, divê em baş zanibin ku ev bi xwe tesbîteke muhtesem e. Ezli vir dixwazim bibêjim; çî ev xisleta cinsê mirov çî hêza wî ya hîlbijartina exlaqî û çî jî xisleta wî ya dadgeriyê (derfeta tercîha azad) ez ê wan di Sosyolojiya Azadiyê de guftûgo bikim. Ez ê bi kurtî PÊŞKETINA AHENGDAR ya ku bi beridîna xwezayî ya pêşketina xwezayî re li hev e, bînim ziman. Dema min ev kir, ez ê hewl bidim îspat bikim ka çima divê em jiyana şaristaniyê ya xwe disipêre mezinbûna zêde ya bajaran û hêmanên dewlet û desthilatdariyê yê bi hiyerarşî û çîneyiyê mîna kulmozan mezin dibin, yan di kategoriya 'zêde weke şêran' de yan jî berevajî wê di kategoriya 'zêde weke dewaran' de bi cih bikin. Beriya her tiştî divê ez bibêjim ku bûyerên bi vî rengî kêmbûnê be jî reh û rîşên xwe di beridandinê de hene, lê em dikarin van bûyeran di beridandina mirov de weke nexweşiyekê, ji rêderketinekê, mirovxwariyekê yan jî bermahiyeke çor şîrove bikin. Her weha divê em baş fêhm bikin ku şêwazê ahenga xwezayî yê beridandinê ev nîne. Nabe ku mirov bi xisleta bermahiyeke bi taybetî ji şaristanî û bi taybetî ji qonaxa wê ya kapîtalîzmê mayî sîstemeke civakî ango xwezaya duyemîn çêke û tenê bi vê ve têkildar destnîşankirin têrê nake (ev wezîfeyê li pêşiya akademîsyenan e), di heman demê de divê mirov wê

weke prensîbeke misêwa û mayînde ya jiyânê şîrove bike. Naxwe ji serî ve em ê şîroveyên xwe yên civakî seqet bikin.

Fernand Braudel wexta derketina kapîtalîzmê şîrove dike, vê yekê dispêre hebûna derfet û îmkânên danaberhev û hêza çavdêriyê. Her weha ji aliyê dîrokî, civakî, desthilatdarî, çand-şaristanî û mekanî yekpare di zikhev de li bi mijarê dadikeve, şîrove dike û bi vî awayî pîrsgirêka rêbazê jî zelal dike. Li hemberî helwestên pozîtîvîst bi îhtiyat e. K. Marks di bin bandora zêde ya Rohnîbûnê de zanista pozîtîvîst dike bingehê xwe û ji bo ekonomiyê bike zanistek têra xwe bi îddîa ye. Ji ber ku civaknasî hînê bi çarpîkan diçe para xwe di vê rewşê de heye. Di zanistê de misogerî û li ser xetekê qewimîna bûyeran ji zû ve weke 'amantû'yekê di mejîyan de cih girtibû, bist bûbû. Romantîzmê wexta hewl da vê xetê hilweşîne, berovajî bi îradepereştiyê ji rê derket û bi vî awayî, pîrsgirêkên zêhnî hê girantir kirin. Helwesta Nietzsche ya bi giranî bi mejiyê hisî, guherbar (relativizm) û li dora xwe dizîvîre zêde nehat pêşxistin. Di vê hengameya zêhnî de lîberalîzm hema bêjin lotika dide û meydan jêre maye. Kapîtalîzm zanista fizîkî ango kîmya, biyolojî û matematîk jî di navê de bi pozîtîvîzmê re dike felsefe bi gotineke rasttir dike dîn û di heman çarçoveyê de rastiya civakî bi lîberalîzmê dike felsefe û dîn. Li ser vî hîmî di şerê îdeolojîk de bi ser dikeve û bi sedsala 19'an re globalbûna sîstemê êdî hema zelal dibe. Jixwe di şerê aboriyê de beriya hingî bi ser ketiye. Em van rexne û şîroveyên xwe hinekî din bi firehî bînin ziman wê baştir bibe.

Komên mirovan di nava zêhnê xwe de timî li objeyên maddî yên pêdiviya wan pê heye geriyane û xwestine baştir bikin; xwarin, bicihbûn, zêdebûn û parastin timî fikarên wan ên bingehîn bûn. Berê çî didîtin û peyda dikirin qîma xwe pê dianîn. Bicihbûna di şikeftan de, xwe baştir parastina li keviyên gol û daristanan û qedirgirtina dayika dizê jî ji ber van pêdiviyên bû. Her diçe nêçîrvanî jî dikeve dewrê. Hem xweparastin û hem jî xwe xwedîkirina bi goşt çanda nêçîrvaniyê xurt dike. Lê belê ji destpêka civakbûnê ve di navbera berhevkirina pincaran a jinê û nêçîrvaniya bi giranî bi destê zilam de tengezariyek û pêşketina beridînên çandî yên cihê tene dîtin. Li herdu aliyan jî bûyerên yekalî ango pêşketin û paşketin hene;

yek ji wan her diçe dibe ‘mêrê weke şêran’, ya din jî gav bi gav dikeve nav çanda ‘jina weke dewaran’. Têgihîştinên cihê yên li ekonomiyê cara pêşî bi vî rengî hîmê xwe datînin. Di serdema neolîtîkê de çanda jinê derdikeve asta herî jor. Piştî dema dawî ya qeşayî ango ji 15 hezar sal B.Z. ve, nexasim li qûntara çiyayên Toros-Zagrosan gelek cureyên nebat û heywanan, dihêle ku mirov bi hûnandina jiyanêke mîna cennetê rabin. Ji wê demê heta roja me ya îro çemê mezin ê civakbûnê diherike bi dîroka nivîskî û şaristaniyê cihêwaztir bû û mohra xwe li globalbûnê xist. Rewşa kom û malikên zimanan jî berhemên vê demê ne.

Di vê dîroka dirêj a mirovatiyê de xusûsa bi tenê ya mirov dikare li ser kapîtalîzmê bibêje ew e ku mêrê çanda nêçîrvaniyê her ku çûye hegemonîk bûye. Bi qasî ku tê tespîtîkirin çanda neolîtîk a di salên 10 hezarî B.Z. de mayînde bûye, bi giranî çanda jin-dayikê ye. Di pêvajoya berhevîkirina nebatan de ji şikeftê derdikeve li kêleka wê li bin holikan bi cih dibe, tovên nebatan datîne û bi vî awayî rê li şoreşa gund û cotkariyê vedike. Li gorî erdkolanên arkeolojîk ên di roja me ya îro de ev çanda em behsa wê dikin li tevahiya Mezopotamya Jor, nexasim li hundirê qûntara çiyayên Toros-Zagrosê li Bradostiyân, Xerza, Amanos, li herêmen hundir ên qûntara çiyayên Torosa Navîn, Newala Çorî, Çayonu û Çemê Hallanê tê dîtin. Berhemê zêde hindik be jî êdî didin serhev û hiltînin.

Ne weke têtîgîn, lê weke cewher mirov dikare cara pêşî ekonomiyê di vê daneheva berheman de bibîne. Weke tê zanîn, gotina eko-nomos Yewnanî ye û maneya wê; qanûna xaneyê ye. Kengî malbatên li dora dayikê çêbûne bi erdê re mijûl dibin û zêde nebe jî hin qût û zad hiltînin û dixin kewaran, mirov dikare êdî behsa ekonomiyê bike. Lê ev danehev û hılanîna qût û zad ji bo bazirganiyê nîne, ji bo malbatê ye. Jixwe ekonomiya rast û insanî jî ev e. Ji ber ku mirov danehevên xwe diyarî hev dikin, kes çavê xwe ber qût û zadê hev nade. Bi vî awayî danehev ji bo mirovan nabe sedema tehlûkeyê. Prensîba ‘mal timayiyê tîne’ herhal ji vê demê maye. Çanda xelat û diyariyê şeweyekî girîng ê ekonomiyê ye. Bi ahenga pêşketina mirov re jî têra xwe li hev dike.

Çanda qurbankirinê jî mirov dikare ji vê demê bide destpêkirinê. Hatina aborî ya mirovan her diçe zêde dibe. Ji ber vê yekê, weke hurmeta wan a ji nasnameya wan re şeweyê qurbankirinê ji têgîna xwedayan re çêdibe. Bi vî awayî mirov dikare meselê fêhm bike û bibîne. Ji ber ku bereket malavahî û spasdariyê hewce dike. Têkiliyeke xwe ya xurt bi şoreşa cotkariyê re heye. Li gorî şeweyê koma mirovan ê beridîne, xwestine xwe bi nasname bikin, xwe mezin bikin, xwestine dua bikin, îbadetê bikin û bi pêşketina cîhana zêhnî hebûnên xwe pêşkêş kirine. Berhemên arkeolojîk vê fikrê bi awayekî balkêş piştrast dikin. Hînê bi awayekî berçavtir têgîna dayika xwedawend û dayika pîroz jî weke belgeyan li pêşberî me radiwest in. Pirrbûna figurên jinan jî vê rastiyê têra xwe piştrast dikin.

Lê tehlûkeya tirs jê heye wê paşê bê. Berhemê zêde yê bi pêşketina zêhnî û ezmûneyê dikeve ser hev bi diyarî û xelatdayîne naqede, lê mêrê nêçîrvan ê li benda keys û firsendê ye, tevî karê xwe bazirganiya vî berhemê zêde jî dixê hişê xwe û li çanda xwe zêde dike. Li herêmên cuda berhemên cuda zêde dibin û ev yek bazirganiyê dixê dewrê. Berhem pêdiviyên beramberî hev ên aliyan tedarik dike, ev jî bi xwe re pişeyê yan jî cara duyemîn dabaşkirina kar a civakî weke bazirganî û bazirgan derdixîne holê. Herçiqaş bi fikaran barkirî be jî rewa dibe. Ji ber ku malên têne veguhestin dabaşkirina kar hêsan dike. Ew jî bi xwe re hilberîneke hînê bi bereket mumkin dike. Kengî li aliyekî zad û tevn, li aliyê din jî kanên madenê zêde dibin bazirganî jî manedar dibe.

Dîrok ji salên 4000 B.Z. de nîşan dide ku bazirganî bi awayekî berfireh heye. Li Mezopotamya Jêr dewleta bajêr a pêşî li dora sîteya Ûrûkê di salên 4000-3000 B.Z. de bi pêşketina şaristaniyê re ji Elam a li Başûr-Rojavayê Îranê û li Mezopotamya Jor li herêmên Elezîz û Meletiya îro koloniyeyeke bazirganî tê dîtin. Bi vî awayî cara pêşî deriyên mêtîngeriyeke vedibin. Beriya hingî jî di salên 5000-4000 B.Z. de em kolonîvaniya çanda beriya Ûrûkê serwer a El Ubeydê dibînin. Ev çand berî dewletbûnê yekemîn çanda bavikan e ku hatiye tespîtkirin. Bazirganî û kolonî di zikhev de ne. Di berdêla dîzik û berhemên tevnê de bi giranî alavên maden û kereste têne veguhestin. Bi bazirgan re bazar jî şiklê xwe digire. Navendên berê yên

qurban û diyarî dayînê hêdî hêdî vediguherin bazarê. Bazirganê wê demê li gorî xwe buhayê berhemên herêmên cuda diyar dike û belkî mirov dikare wî weke kapîtalîstê destpêkê bi nav bike. Ji ber ku bi destnîşankirina buhayê alavan ew wer dibe xwediyê malekî ku heta wê rojê ti kes têde bi ser neketiye.

Em hînê di nava mijarê de ne, ji lewra divê ez bibêjim, dîsa cara pêşî bi hev guhertina mal û tevgera bazirganiyê rê li pêvajoya metabûnê vebûye. Ji ekonomiya diyarîkirinê ber bi hev guhertina nirxê hînê gav nehatiye avêtin. Ji ber ku ji bo civakê ya esas nirxa bikaranîna mal û alavan e. Nirxa bikaranîna, ji bo tedarîkkirina pêdiviyekê, xisleteke mal e. Ji bo mirovan jî nirxa bingeşê ev e. Têgîna 'nirxê pevguhertinê' têra xwe cihê guftûgoyê ye. Ji lewra pirr girîng e ku mirov wê rast bi nav bike. Li gorî min, Marks jî di navê de gelek kesan ked xistine bingeşê nirxê guhertinê ku ev cihê nîqaşê ye. Mirov kedê çi berçav û çi jî neberçav rave bike, timî nirxê guhertinê aliyekî xwe yê spekulatîf heye. Ferazî em bibêjin; bazirganê pêşî yê Êrûkî li koloniya xwe ya li peravên Firatê xwest dizîkan bi kevirên madenê biguhere. Gelo kî wê nirxê guhertinê diyar bike? Em dikarin bibêjin; pêşî wê hewcedariya herdu aliyan, ya duyemîn jî wê însiyatîfa bazirgan. Eger xwesteka hewcedariyê zêde be, bazirgan çawa bixwaze wê li gorî dilê xwe nirxê diyar bike. Bi hêsayî dikare li şûna yekê diduyan, li şûna yekê çaran diyar bike. Tiştêkî wî ji vê bigire nîne. Ji wicdanê wî, ya rastî ji hêza wî wêdetir ti tişt nîne wî bigire. Baş e, wê wextê rola kedê li ku ma?

Ez li vir bi tevahî faktora kedê li derve nahêlim. Lê ez îdîa dikim ku ya diyarker ew nîne. Di dîrokê de di tevahiya bi hev guhertinên mal de mirov dikare vê xusûsê bibîne. Car caran di reqabeta azad a kirîn û firotinê de mirov dikarin di asta wekhevîyê de nêzî keda dane, bidin û bistînin. Lê ev danûstendineke zêdetir di asta teorîk a ked-nirxê de ye. Di pratîkê de ya diyarker spekulasyon e. Di hin rewşan de zêde mal dikeve ser hev. Wê wextê jî nirx û qîmeta wî dikeve binê sifrê. Îcar ji bo îmhakirina mal wekî din hewce bi kedekê heye. Em di vê rewşê de nikarin bibêjin nirxê kedê nîne, lê derdikeve holê ku ked xwedî roleke diyarker nîne. Dîsa yê xwediyê

şensa afirandina tinebûn û zêdebûnê ye, hêza bazirgan bi xwe ye. Jixwe mal bi malan tê hilberandin. Di tevahiya dîrokê de bi keda danehev a hezaran kedkarên bê nav mal tê hilberandin. Baş e, gelo wê kîjan mekanîzmayê karibe berdêla heqê xwediyê keda qeşagirtî bide? Em wexta pîşesazan û heta bi tevahî çalakiyên civakî yên hewcedarî bi wan heye li van zêde bikin, keda zindî jêre tê gotin çiqasî mumkin e ku bibe xwedî buhayekê ango nabe ku heqdestekî xwe hebe.

Seqetî an jî sextekariya ekonomî-polîtîka Ingilîzan di vir de li xwe eşkere dike. Çawa ku tê zanîn, kapîtalîzmê weke sîstem serketina xwe ya pêşî li girava Ingilistanê û Hollandayê bi dest xist. Ji bo kapîtalîzm rewa bibe, hewcedariya bi teoriyekê şert e. Nexasim jî hewcedarî bi teoriyekê heye ku kara wê ya spekulatîf veşêre. Çawa ku dînen bazirganiyê yên Êrûkê hewcedariya wan bi vegotinên mîtolojîk hebû, pêşkêşkirina versiyoneke wan a nû jî bi zanyarên qaşo ekonomîk-polîtîk û di cewherê xwe de jî bi mûcîdên dîni yên nû yên kapîtalîzmê ket. Ya hat avakirin ne ekonomîk-polîtîk bû, dînekî nû bû. Mîna her dîni bû xwedî pirtûkên pîroz û mezhebên curbicur şaxên xwe jê berdan. Ekonomîk-polîtîk berhemeke sextekar û talanê ya mejiyê bûyeran dihûne ye ku ji talana Çil Heramiyan a kapîtalîzmê gelekî wêdetir spekulatîf e, ango bi cudahiya di navbera herêman de lîstina bi buhayên alavan e. Di vê mijarê de teoriya ked-nirxê bi temamî amûrekî nêçîrê ye. Ez bi rastî meraq dikim ka çawa hatiye hilibijartin. Ez yeqîn dikim ku sedema wê ya sereke ew e ku pê serî li kedkaran bigerînin. Yekî mîna K. Marks jî mîna kesekî êm dide nêçîrê ketiye nava meseleyê û nikarîbûye xwe ji vê rewşê vede. Ez wexta vê rexneyê dikim, ez êşeke mezin dikişînim. Lê weke erkeke rêz û hurmeta me ya ji bo zanistê, qet nebe divê em gumanên xwe eşkere bikin.

Eger em hinekî din berfireh li ser van xusûsan rawestin em dikarin weha bibêjin:

Di dîrokê de em gavavêtina mezin a duyemîn a bazirganan di şexsê koloniyên Asûran de salên 2000î B.Z. dibînin. Dikare bê gotin, ti despotîzmê (ez ê di beşên paşê de têkiliya desthilatdariyê bi kapîtalîzmê re guftûgo bikim) bi qasî ya Asûr xwe nespardiye bazirganî û koloniyên

bazirganiyê û şaristanî neafirandiye. Di asta global de (globalbûna wê demê) cara pêşî yê kolonî û bazirganî di salên 2000-600 B.Z. de pêkanîn, Asûr bûn. Herçiqasî di heman demê de bazirganên Fenîkiyan piştî xwe dan şaristaniya Misrê û bazirganî û kolonî bi hostayî pêşde birin jî dîsa di dereceya duyemîn de man. Li cem Ingilistanê mîna Hollanda û Portekîzê, herduyan jî di dîrokê de bi zordariyên çavsorane bi bazirganiyê mîna Çiyayê Qafê nîrx desteserkirin. Eger dîroka dewlemendiya Asûr û Fenîke ya bi bazirganî û zordariyê di zikhev de bi pêş ket, were lêkolînkirin, belkî mirov şopên kolonyalîstên Ewrûpî yê mîna Spanya, Portekîz, Hollanda, Ingilistan, Fransa, Belçîka û hwd. di van mînakên de bibîne. Bi pesn û serbilindî tînin ziman ka çawa bi serê mirovan keleh û dîwarên bircan lêkirine. Ev çand û exlaqê jiyanê ya li ser hîmê desteserkirinê ava kirin, hîmê jî dest ji pêşîra Lubnan û Iraqê bernade û herdu welat hîmê jî her mijarên şerên dilêşane ne. Komara Romayê bê sêdem Kartaca ango koloniya bazirganiyê ya Fenîke bi erdê re nekîr yek û nekîr zevî. Dîsa Medan di salên 612an B.Z. de Nînova bi erdê re kirin yek û wêran kirin.

Divê mirov balê bikişîne ser şaristaniyên bazirganî. Di dîrokê de yek ji sedema bingehîn a damezrandina dewletan û şeran ewlekariya kolonî û bazirganî e, ya rastî parastina berjewendiyên wan in. Baş tê zanîn ku şerên li Rojhilata Naverast di cewherê xwe de ji bo serdestiya li ser bazirganiya petrolê ye. Cihê xemê ye ku şerên pêşî yê bazirganiyê lê destpêkirin, şerê dawî jî hîmê bi dijwarî û bê rehm lê dewam dikin. Ev şer li Iraqê ye û navê Iraqê jî Êrûkê tê. Mirov dikare hîmê gelek mînakên bide, lê hewce nake.

Di vê demê de ku gav ber bi kapîtalîzmê ve tîne avêtin û navenda şaristaniyê konê xwe li Ewrûpayê vedigire, dîsa em dibînin ku bazirganî serî dikişîne. Şaristaniya bazirganî û bazirganî a navenda wê Rojhilata Naverast, di serdema navîn de bi Îslamê jî nû ve pêngavek avêt. Xetîce bi xwe û karkerê wê yê paşê pêre zewicî Muhammed, li ser hîmê hevrikiyê xwe li selefkar û bazirganên bi koka xwe Cihû û Suryaniyên bi koka xwe Asûrî radikişînin û li ser hîmê zorê bingehê şaristaniya bazirganiya xwe dispêre Meke û Medîneyê datînin. Di bin perdeya Îslamê de bajarên qedîm

ên Rojhilata Naverast li dora bazirganiyê ji nû ve şên dibin. Bi têkçûna Bîzans û Sasaniyan re, di serî de Heleb, Bexda, Qahîre û Şam dibin xwedî toreke mezin a bajar û bazaran. Ji Çînê heta Okyonûsa Atlasê û heta hundirên Îndonezya û Efrîkayê tevn û tora bazirganiyê global dibe. Piyaseyeke berfireh a dirav û metayan çêdibe. Pereyekî mezin di destê Cihû, Ermenî û Suryaniyan de dikeve serhev.

Ewrûpa bi temamî xwe dispêre vê mîrateyê. Dîrok şahid e ku çanda bazirganiyê ya li Rojhilata Naverast bi destê bazirganên misilman gaveke din avêt û ji sedsala 13'an û pêve bi pêşengiya bajarên Cenova û Floransê yên Îtalyayê, gav avêt Ewrûpayê. Pere û bazirganî sedema bingeîn a dewlemendiya van bajaran e. Ji bazirganiya di navbera Ewrûpa û Rojhilata Naverast re heta sedsala 16'an pêşengî kirin. Di dîrokê de belkî jî cara pêşî kapîtalîzm hem weke têgîn û hem jî weke pratîk serketinên xwe yên piçûk bi dest xistin. Di van serketinên piçûk de korsantiya li Derya Spî û yekdestiya buhaya alavan a di navbera du aliyên rojava-rojhilatê Derya Spî de bi roleke sereke radibin. Dîsa di bin siya darê zorê de spekulasyon bi wan re dimeşe. Prototîpeke vê qonaxê li serdema Athena-Roma ya klasîk di salên 500 B.Z. û salên 500 P.Z. de çêbûbû. Di vê serdemê de bi ser neketina kapîtalê ji ber hebûna giraniya cotkariyê û di şerên dînî de têkçûna wan bû. Li bajarên dewlet ên Îtalyayê ezmûneya serketî ya kapîtalîzmê di salên 1300-1600î de pîr dereng nebû li Bakur-Rojava û Bakurê Ewrûpayê belav bû. Jixwe Spanya berê hatibû fetihkirin. Ji sedsala 16'an û pêve çîroka dirêj a bazirganî, cara pêşî ji sînorên bajarên bihurî û ew ji bo serketineke li gelemperiya welêt tengav kir.

Li gelemperiya dinyayê bazarek çêbûye. Efrîka û Emerîka kirine mêtingeh. Împaratoriya Osmanî li derve hiştine, di ser Okyonûsa Atlas û Efrîka Başûr re ghiştine Hindistan û Çînê. Li Ewrûpayê gelekî bajar çêdibin. Cara pêşîye bajar ji cotkariyê serdestir dibin. Qraliyetên feodal dibin dewletên monarşîk. Împaratoriya Îslamê ya dawî împaratoriya Osmanî li pey hev derbên têkçûnê dixwe. Ronensans di sedsala 14'an de li Îtalyayê destpêkiribû û li tevahiya Ewrûpayê belav bûbû. Di dîn de tevgera Reformasyonê li bakurê welatên Ewrûpayê bi ser ketibû. Şerên ji bo dîn

cara pêşî êdî serdema xwe bi dawî kirin. Ya hînê girîngtir bi tevahî nixrên çandî û şaristaniyên Çîn, Hind û heta Efrîka û Emerîkayê li benderên Ewrûpayê hatine rijandin. Li aliyekî dewleta modern û li aliyê din jî netewe derdikevin holê.

Kapîtalîzm wexta ber bi serketina xwe ve dimeşe, çand, dîrok, daneheveke bazirganiyê ya ev çend mezin, şaristanî, erka siyasî û dinyayeke yekpare ya bazarê daye piştta xwe. Ji bo ekonomiya kapîtalîst ev şertên pêş çênebin û xwe nesipêre wan, ma dikare gavê biavêje? Ji karîn û nekarînê wêdetir, ma mirov dikare kapîtalê bi xwe bifikire?

Dîrokê çawa li Mezopotamya Jêr bi sîteya Ûrûkê gava xwe ya pêşî bi bajarvanî, çîneyatî û dewletdariyê avêt, û gava xwe ya diduyan a mezin bi bajarî û bazirganiya li Fenîke û Iyonyayê avêt, vê carê jî gava xwe ya mezin a sêyemîn li mekanê cografîk ê di nava şertên navbihurî de îdeal bûyî yê Îtalya, Hollanda û Ingilistanê li ser hîmê serketineke mezin û mayînde bi bajarî û bazirganiyeke mezin gav avêt ekonomiya kapîtalîst a li gelemperiya dinyayê weke di ser bazarê re be û dijberê wê be berfireh bûbû. Ev yek hînê jî bi pêşengiya DYE dewam dike.

Fernand Braudel bi israr wexta dibêje; “Ekonomiya kapîtalîst li dijî bazarê ye û şeweyekî ekonomiyê ye ku di qada bazirganiya mezin de xwe dispêre buhayên yekdestdar ên spekulatîf” di warê rastiya ekonomiyê de ji K. Marks bêhtir nêzî rastiyê ye.

Em şêwe an jî cureyekî tevgera ekonomîk dibînin ku di neynika dîrokê de bûye desthilatdar, di nava xwe de heta tu bibêjî bazar mezin kiriye, ji bajêr êdî serdestiyê li derve li gundan dike, di nava civakeke girêdana wê ya bi dîn û exlaq ketiye dereceya duyemîn, metayên ketine serhev bi talaneke îdeolojîk û finasgenî desteser dike. Hemin ev şeweyê desteserkirinê bi vî rengî li gorî berê gelekî bi hostayî tê kirin. Li bazarê di çarçoveya xwestin û pêşkêşkirinê de buha diyar dibe û ev buha bi riya peran re tê nîşandan. Li şûna selefkarî û serafkariyên pêşî, banke, sened, perê kaxizî, kredî, muhasebe û şîrket têra xwe pêşketine û ev hemû di serdema modern de mijarên bingehîn ên îlmîhala ekonomiyê ne. Li vir a kê mîhala vegotîneke zanistî ye. Vê jî siyasethanên aboriyê yê Ingilîz li

welatê kapîtalîzmê û nakok be jî dijberên wê yên kişandin cem xwe; di serî de K. Marks û sosyalîstan hewl daye bikin.

Pergala talanê ya bi navê ekonomiya kapîtalîst kengî civakên dinyayê yên nû û berê û cografyayên wan bi tevahî kir mêtîngeh û ji nû ve kir kole, bi tevahî hêzên wan ên erkê (dewletên wê demê bi deyndarkirinê ku şêweyekî desteserkirinê ye) bi xwe ve girêda, şerên herî hov ên dîrokê meşandin, li ser bunyeya civakê bi her tiştê wê lîst û hegemonya xwe da erêkirin. Bi ya min, K. Marks, yên piştî wî hatin û dibistanên fikrê yên weke wan ên ku ekonomiya kapîtalîst li gorî civaka berê weke şoreşger îlan kirin, li gorî min zanistê ava nakin. Pirtûka Das Kapîtal yek ji wan pirtûkan e ku li dijî kapîtalê bi herî zêde kêmasiyan hatiye nivîsandin û lewra jî pirtûkeke welê ye ku gelekî derfetê dide da ku mirov wê şaş şîrove bikin. Ez li vir Marks gunehbar nakim. Ez tenê dibêjim; pirtûka wî ji aliyê dîrok, dewlet, şoreş û demokrasîyê ve kême, û nehatiye pêşxistin. Rewşenbîrên Ewrûpayê ku weke karakter xwe gelekî 'zanistparêz' dihesibînin, ji qastîka nebe jî bi awayekî sêbjektîv, ji ber pozîsyona xwe ya objektîv, bi lêkolîn û lêgerînên xwe yên li ser Das Kapîtalê, tevî antî-kapîtalîstiya xwe, li ser navê 'kedkaran' nîkarîbûn îdeolojî û zanistê bikin. Lîberalîzm jî pirr baş bi vê kêmasiya wan hisiya û ji ber ku derketina kapîtalîzmê weke bûyereke şoreşê îlan kirin, ev yek gelekî baş bi kar anî û îstîsmar kir. Jixwe piştî pêşî sosyal-demokratên elman, paşê sîstema sosyalîst a pêkhatî (Rûsya û Çîn jî di navê de) û herî dawiyê jî sîstemên rizgariya neteweyî asîmîle kirin (bi hêza îdeolojiya modernîst, dewleta netewe û îndustriyalîzmê) û bi vî awayî di şerê çînan de ku gelekî têkkoşîn hat kirin, bi ser ket. Li hemberî lîberalîzmê hersê ekol jî pirr eşkere têkçûne û gelekî mixabin di vê mijarê de hînê jî kes eşkere rexneyê li xwe nagire.

Gotinek heye dibêjin: zanist dûr nêz wê ya xwe bi cih bîne. Eger ev metnên rewşenbîran, bi rastî der barê kapîtalîzmê de ku di serî de çîna karker şerekî li dijî dîrok û civakê ye, metnên zanistî bûbûna, wê li hemberî sîstema dijber bi vî rengî bi bin neketana. Ya hînê xirabtir jî mîrateya wan ê evqasî badilhewa nehatibûya xwarin. Ez niha bi tenê bibêjim, ez ê vê guftûgoyê di Sosyolojiya Azadiyê de bi awayekî berfireh

bikim û ez ê li vir rastiyên weke 'ekonomiya kapîtalîst' baştir bi nav bikim û hewl bidim fonksiya wan ji hev derxim. Der barê daneheva sermayeyê de hin gotin hene gelek têne bi karanîn weke berhemê zêde, nirxa zêde, nirxa kedê, heqdest, kar, buha, yekdestdarî, bazar, pere û wekî din. Ez hewce nabînim li ser vê ferhenga ekonomîk rawestim. Li ser van mijaran bê hejmar lêkolîn hatine kirin. Ez ê li gorî helwesta xwe ya exlaqî û civakî wan di nava hêsantiya wan de bihêlim û ez ê bi mijarên sereke yên divê bêne ravekirin mijûl bibim, lê bi qasî hewce kir jî ez ê destê xwe bidim wan û bi wan bilebikim.

Mirovatiyeke heye ku kapîtalîzmê perçeperçe kiriye. Bi tevahî daneheva mirovatiyê ya dîrokî bi rê û rêbazên bêrehm û xasûkî asîmîle kir û di dawiyê de bi qirkirin û xeternakiya nukleerî bi dinyayê ket. Di çarçoveya ekonomîk de çêkirina têgînên weke kar û heqdestê û di çarçoveya civakî de jî têgînên bûrjûwa û proleter ji bo ravekirina vê sîstema bi دنیا me ketiye, şeweyekî pozîtîv ê zanistkirina wê ye, û ev gavên pêşî ne têne avêtin. Mîna ku proleter bi serê xwe nirxa kedê diafirîne, paşê jî sermayedarê bi awayekî mîna xwediyê wî ye, berdêla pere û amûrên xwe yên din ji vê nîrxê weke kar distîne. Yên bi vê tespîtê radibin wê weke hukmekî zanistî datînin holê û ev helwest bingehê ekonomîzmê ye. Herhal têgihîştina reduksiyonîst a ekonomîk ev e. Fikreke bi vî awayî ji ravekirina nîrxê ya ji erkên siyasî, civakî û dîrokî qut bi serê xwe pîrsgirêk e. Eger em karker û sermayedar weke xwedê mezin bikin jî nîrx û qîmet bi vê têgihîştinê çênabe. Xisletên civakî-dîrokî yên nîrxên ekonomîk gelekî zelal in. Jixwe bi sedema ku mirov zêdeyîyan diyarî hev dikin û wan pîroz dibînin, destpêkê bi hev guhertina nîrxan jî şerm dibînin. Hînê jî ti cotkar nabêje; 'ez vî zadî çêdikim' hînê jî cotkar dibêjin; 'Em bi malê pêşiyên xwe debara xwe dikin'. Jixwe gotina hin cotkaran a weke 'Mala Xwedê ava em bi dayîna wî debara xwe dikin' pirr eşkere nîşan dide ku ew ji çavkaniyê çî fêhm dikin û ew bi vê gotinê xwe ji qaşo 'zanistê' manedartir îfade dike.

Dayikek, proleterekî neh mehan di malzaroka xwe de hildigire û bi hezar zehmetiyan wî tîne dinyayê, baş e, em ê berdêla keda vê dayikê çawa bi nav bikin? Amûrên hilberînê yên bi daneheva hezaran salan çêbûne û

sermayedaran ew dizîne, em ê çawa xwedîtiya wan û para wan diyar bikin? Em ji bîr nekin ku ti malê li bazarê tê firotin nirxa wî ya firotinê ya rastî nîne. Vedîtina teknîkî ya karxaneyekê berhema afirîner a bi hezaran kaşîfî ye. Em ê nirxê van çawa diyar bikin û bidin kê? Eger mirov bi tevahî bê exlaq nebe ma mumkine para van a civakî ji nedîtî ve bê? Ma mirov van nirxên civakî û dîrokî di nava du kesan de par ve bike çiqasî bi têgihiştina li dadê re li hev dike? Jixwe malbat û derdorên van herdu kesan jî hene. Îcar malbat û civaka ev herdu kes parastine, ma hîç heqê van li ser wan nîne? Em hînê jî dikarin pirsên no zêde bikin. Lê evqas bi xwe jî têrê dike ku nîşan bide dualîteya kar-heqdestê çiqasî pirsgirêk e.

Em vê carê xwediyên karê û heqdestê weke bûrjûwa-proleter têkiliya wan deynin. Çiqasî rast e ku mirov di qonaxa derketinê ya van herdu çînan de wan weke du çînên şoreşger bi nav bike û îdîa bike ku li hemberî civaka berê ev herdu çîn rê li civaka nû vedikin? Di dîrokê de ti berdêla vê hevqirtinê nîne. Paşê li ser nakokiya bingeşîn bi têne beramberî hevdu, lê têra xwe mînak nînin ku şerekî welê bi esas di navbera wan de nîşan bidin. Ew mînakên kêr jî jixwe şerê rêûresma berê ne. Ya berçav û diyar di nava jîyanê de ew e, çawa kole mîna bedena Fîrewn e, karker jî ji bo bûrjûwa di heman pozîsyonê de ye. Di dîrokê de ti çalakîyeke serketî ya koleyan li dijî efendiyên wan tineye. Spartakus bi xwe jî ku gelekî di vî warî de navê wî tê hildan, li gorî tehlîla dawî, em fêhm dikin ku ew jî asiyeke e ku hesreta wî ya efendîtiyê heye. Em dizanin ku ji bilî vê ti bernameya wî tinebû.

Divê em ji bîr nekin ku patron-karkeran mîrateya têkiliyên hezar salan ên kole-efendîyan, wergirt. Ev têkilî bi hezar girêkan bi hev ve girêdayî ne, û çend mînakên îstîsna ne têde kes li ber patronan ranebûye û yên serî rakirine jî mirov nikare wan serketî bihesibîne. Jixwe em dizanin, çend serîrakirinên karkeran jî pirranî yên nîvgundiyan bûn û li dijî bêkartiye pêk hatine. Serîrakirin bi bandorên giştî yên civakî ve têkildar in. Ya di têkiliyên karker-patron de xwe dide der jî ev bandor in. Ya girîngtir jî ne têkoşîna heq a karkeran li dijî patron e (me gotibû bi pirsgirêk e), têkoşîna li dijî proleterkirinê, karkerkirin û bêkarkirinê ye. Helwesteke manedar e, û têkoşîneke civakî ya etîk e ku mirov proleterkirin, karkerkirin û

bêkarkirinê qebûl neke. Em weke kesên bindest divê ti carî koletî, serftî û karkertiyê mezin û bilind nekin. Eger bi rastî tişteki divê em mezin û bilind bikin hebe ew jî ew e ku mirov nebe kole, nebe serf û nebe karker. Meyla muşterek a tevahiya oportunistan ew e ku efendiyan nas dikin, bi nav dikin, paşê jî têkoşînê pêşniyarî xizmetkaran dikin. Ev zêhniyet in ku tevahiya têkoşîna ked û heq a dîrokê pûç kirine. Bi kurtî, bi van têngên pêşî yê 'zanistê' ne mirov dikare sosyolojiyê manedar bike, ne jî mirov dikare têkoşîneke serketî ya civakî pêşde bibe! Em wexta behsa van xusûsan dikin, em ked, nirx, çîn û karê înkâr nakin, em zêdetir şeweyê wan ê di avakirina zanistê de rast nabînin. Ez dixwazim bibêjim ku sosyolojiyê çewt hatiye avakirin.

Di jiyana ekonomîk a civakê de kapîtalîzm li qatên herî jor pêk tê. Di destpêkê de bazirganê mezin bi buhayên yekdestdariyê sermayeyê dide serhev. Sermaye jî li gorî terîfa xwe, nirxên pereyî ye ku timî xwe mezin dike. Nexasim bazarên ji hev dûr û di nava wan de cudahiyeke mezin a buhayê heye bala sermayedaran dikişîne. Sermayedar bi pey danehevên mezin dikevin. Rêya duyemîn a ji bo mezinbûnê jî ew e ku weke finansê deynan didin dewletê û di berdêla wê de faîz û îltîzaman distînin. Dîsa di demên şer û xelayê de û di bikaranîna kanên madenê de têra xwe dixwe. Ji bilî bazirganiyê eger kara xwe têde bibîne di cotkarî, îndustrî û sektora çûnûhatinê de cih digire. Bi şoreşa îndustiriyê re qadên bingeîn ên karê êdî di sektora pîşesaziyê de ne. Di herdu deman de jî bi xwestin û pêşkêşkirinê dilîze û bi vî awayî hewl dide hem hilberînê û hem jî bikaranînê diyar dike. Çiqasî karibe diyarker be, ewçend jî dikare rêjeya kara xwe zêde bike. Di dema destpêkê û stewîna kapîtalîzmê de bazirganiya mezin û pîşesazî qadên wê yê karê ne, lê di roja me ya îro de giraniya sektora finansê heye. Amûrên sereke yê finansê pere, senet, banke û kredî, ekonomiya kapîtalîst bi lez dike û qonaxên wê yê karê kin dike, bi vî awayî wê zêde û berfireh dike. Ji ber vê yekê di rêjeyên karê de balonên mezin ên spekulatîf çêdikin. Bi vî awayî pêvajoyên krîzê dibin parçeyekî vê ekonomiyê û ev ekonomî nikare bê wan bimeşe.

Bê karan zêde dikin û bi vî awayî heqdestan kê m dikin, li welatên ku karker lê bi heqdestekî kê m dixebitin sermayeyê radizînin û ev jî ji wan rêbazan e ku karê zêde dikin. Weke encam em dikarin bibêjin; ev şeweyê ekonomiyê çavkaniya xwe nêçîrvaniya berê û çanda bazirganiyê ye. Bi hêza xwe ya dikare bi buhayan bilîze şens û keysa pêşketinê dibîne, bi sistkirina dîn û exlaq xwe ji kontrola civakê xilas dike, desthilatdariyê bi deynan bi xwe ve girê dide û bi yekdestdariya li ser bazarê pêş dikeve. Li gorî tehlîla dawî ev şeweyê ekonomiyê talan e. Bi armanca karê dest avêtiye îndustriyê, li gorî rêjeyên karê nêzî hilberîn û bi karanînê bûye. Ji ber vê yekê, barên gelekî giran ên nayên hilgirtin li bunya civakî û hawîrdora xwezayî kiriye û bi vî awayî rê li krîzan vekiriye û ji roja derketina wê ve hilweşîn û rizîn hevrêyên wê ne. Bêguman bi tevahî ekonomî ew nîne. Ne bazirganî, cotkarî, pîşesazî, ne jî çûnûhatina mal, bazar û teknîk, vedîtinên kapîtalîzmê nînin, berevajî ev saziyên bingehîn ên ekonomiya civakî rastî îstîsmar û talaneke giran a kapîtalîzmê tên. Bi dîrok û şaristaniyê diyar bûye û bi polîtîkayê di zikhev de ye.

Bi vî awayî, min hewl da nîşan bidim ku ekonomîzm ekoleke fikrê û têgihîştinek e, bi navkirina ekonomiya kapîtalîst gelekî berevajî kiriye. Di çarçoveya van rexneyan de min hewl da wê rast bi nav bikim û li ser hîmê têkiliyên civak û dîrokê, siyaset, çand û şaristaniyê di zikhev de şîrove bikim, ez yeqîn dikim ku bi vî awayî hindik be jî min mijar hinekî rohnî kir.

C- Têkiliya wê bi Desthilatdariya Siyasî û bi Huqûqê re

Bi tevahî lêkolîn jî piştrast dikin ku kapîtalîzm hînê kakil e, şitl e, li meştela desthilatdariya siyasî û huqûqê çêdibe. Kapîtalîzm ji her desthilatdariyê û huqûqa wê sûd wergirtiye û wexta bi kêra wê hatiye bi awayekî muhafezekar ew parastiye, lê wexta zirar li berjewendiyê wê bûye bi her rêbaza komplowarî –tevlîbûna çalakiyên şoreşgerane jî di navê de- ketiye nav tevgerê. Carnan bi çavkorî jî tevlî lîstika şoreşgertiyê bûye. Ji darbekariya faşîst heta darbekariya sexte ya kominîzmê –nexasim di demên pêşîrtengî û kaosê de- şerên desthilatdariyê pêk anîne. Di dîrokê de

şerên mezin û berfireh ên împaratorî, emperyalîzm û mêtîngeriye meşandine.

Ti şeweyê ekonomiyê bi qasî kapîtalîzmê hewcedariya xwe bi zirxê desthilatdariyê nabîne û divê em bi girîngî destnîşan bikin ku kapîtalîzm bê desthilatdarî nikare pêk bê. ‘Zanyarên’ ekonomî-polîtîk weke xisleta bîngêhîn a kapîtalîzmê îdîa dikin ku di dîrokê de cara pêşî li derveyî desthilatdariyê bi rêbaza ekonomîk bi dilxwaziya bi hev re a kedsermayeyê berhemê zêde-nirx û kar çêbûye. Hem jî vê weke feraziyeke sereke dibêjin. Li vir em bi gotinekê re ku bi qasî teoriya kedê hatiye berevajîkirin rûbirû ne. Ji hin deveran bi şeweyekî aştîyane sermaye hatiye peydakirin; dîsa di encama têkiliyên aştîyane de gundî, serf û pîşesazên ji amûrên hilberînê qut dibin, têne cem hev û mîna zewaceke şoreşgerane û bextewer kiribin, weke nirxên kêrhatî sentezekê çêdikin û bi şeweyê ekonomiyeye nû derdikevin ser dika dîrokê. Yanî kurtûkurmancî çîrok welê tê nivîsandin. Çi çepgir û çi jî rastgir ekonomî-siyasetvanên mezin di metnên li biryargehan de amade dikin, weke ‘amentûyekê’ qîmet didin vê îdîayê. Ev îdîa nebe ekonomî-polîtîk jî nabe. Eger tu li vê reqabeta li bazarê jî zêde bikî, te pirtûkeke temam a ekonomî-polîtîk di çarçoveya prensîbên bîngêhîn de nivîsandiye.

Ez dibêjim hewce nake ku ez bi xwe tiştêkî îdea bikim. Fernand Braudel weke sosyolog û dîroknasekî di lêkolîna xwe ya bi navê Şaristaniya Maddî de (ku berhemeke şahane ya sê cild a keda sîh salan e) bi helwestên xwe yê muqayesekirin û lêkolînê vê yekê derew derdixîne. Braudel di cilda yekê ya vê berhema xwe de îdea dike ku kapîtalîzm li dijî bazarê ye. Duyemîn, kapîtalîzm heta qirikê di nava hêz û desthilatdariyê de ye. Sêyemîn, ji destpêkê ve berî û piştî îndustiriyê her yekdestdar bû. Çaremîn, kapîtalîst ne bi reqabeta ji hundir û ji jêr ve, lê ji derve û ji jor ve bi yekdestiyê –bi talanê– hatiye ferzkirin. Fikra sereke ya pirtûkê ev e. Herçend aliyê pirtûkê yê kêm û ez tevî nabim hene jî bi giştî ji aliyê naverok û cewherê ve şîroveyeke civaknasî û dîrokî ya hêja ye. Bi kêmanî ji bo sererastkirina texrîbat û berevajîkirinên ekonomî-siyasetvanên Ingilîz, sosyalîstên Fransî, dîroknas û filozofên elman destpêkeke baş e.

Sîstemeke ekonomîk nîne ku di nava atmosfereke reqabetê ya bi dilê xwe û serbest de karker û kapîtalîstan hêz û daneheva xwe ya kedê kiriye yek. Çîrok û çîvanok jî evqasî ji rastiyan dûr neketine. Kom û yek bi yek hêmanên em dikarin weke çîna kapîtalîst bihesibînin û dîsa hêzên xwediyê ekonomiyê saniyeyekê jî bêyî parastina desthilatdariyê nikarin li ser piyan bisekinin û desthilatdarî di destê wan de namîne. Dîsa bêyî dorgirtina berfireh a desthilatdariyê li ti bazara bajêr kirîn û firotina mal bi reqabeteke serbest û li ser hêza kar, bazar nabe. Ya girîngtir, ev yek jî heta ku serf, gundî û pîşesazê li bajêr bi awayekî bêrehm û bêdalet ji erd û dezgehên wan neyên kirin, ev atmosfera em behsa wê dikin, bi cih nayê. Li Ewrûpayê ji sedsala 14'an heta 19'an kedkarên erd û dezgehan ên mîna bi diya xwe ve girêdayî bi kar û xebata xwe ve girêdayî bûn, kengî ew ji cih û debara wan kirin, serî rakirin û bi serhildanan rabûn. Bi hezaran mirov hatin darvekirin, bi mîlyonan mirov di şerên navxweyî de hatin kuştin, di hepîxane û nexweşxaneyan de hatine rizandin. Van jî têrê nekiriye, di şerê netewe û mezheban de naverast bûye derya xwînê. Şerên mêtîngeriye û şerên emperyalîst li vê encama kambax bobelatên nû zêde kirine. Ev bi tevahî bandorên bi darê zorê di derketina kapîtalîzmê de têkiliya xwe bi karakterê wê yê talanker ê yekdestdar re heye ku ferz dike. Em vê têkiliyê bi hêsanî û eşkere dibînin. Ma kîjan retorîka ekonomîk-polîtîk dikare vê rastiye berepaş û berevajî bike?

Em ji bo rastiye hînê eşkere bibînin divê em ji nêz ve çav li şerên di sedsala 16'an de bigerînin ku van şeran kapîtalîst bi ser xistin. Hêmanên sereke yên şer û desthilatdariyê yên sedsalê ev in; binemala Habsbûrgê ya milê împaratoriya Spanyayê, li Franseyê qralên ji binemala Valois, li Ingilistanê xanedanên Stuart ên Anglo Sakson ku ketin şûna qralên bi koka xwe Norman û ya herî balkêş jî Prenstiya Orange ya Hollandayê bû ku ev prenstiya hînê varik bû û nav lê nehatibû kirin, ew ê rêzeke reaksiyonan bida destpêkirin.

Împarator û qralên elman ên bi koka xwe Habsbûrgî, piştî ku misilman ji Spanyayê di salên 1500'î de hatin qewitandin bi hêz bûn û ber bi împaratoriye ve meşyan, xwe weke xwediyê mîrasa Romayê dibînin. Di

sala 1453'an de ketina destê Osmaniyan a Konstanatînopolsê û di şerê bi Osmaniyan re serkêşiya Habsbûrgiyên Awusturyayî weke sedema vê îdîayê tê bikaranîn. Silaleyê qralê Fransewî Valoîs jî bi pey împaratoriye ketiye. Xwe weke xwediyê rastî yê mîrateya Romayê dibîne. Qraltiya Ingilistanê û mîregtiya Orange ya Hollandayê ji bo ji aliyê van herdu împaratoriyan ve neyên daqurtandin şerekî mîna yê proto-rizgariya neteweyî dimeşînin. Qraltiya Swêdê, Mîregtiya Prûsyayê û heta dema Mîregtiya Moskovayê bû çartî, wê li pey hev weke tevgerên bi heman rengî li dinyayê deng vedana. Qraltiya Ingilistanê û Mîregtiya Orangê di serê sedsala 16'an de bi tehlûkeyeke rastî re rûbirû ne ango heye ku ji aliyê Qraltiya Franse û Spanyayê ve werin daqurtandin. Eger ev çalakî bi serketana, di serî de Ingilistan û Hollanda wê pêşketina kapîtalîst a bajarên Bakur-Rojavayê Ewrûpayê bi îhtîmaleke mezin biketa rewşa bajarên Venedîk, Cenova û Floranse ya Îtalyayê.

Ji van bajarên Îtalyayê yên gelekî bihêzbûyî yên kapîtalîst nehat ku kapîtalîzmê li seranserê Îtalyayê bi ser bixin; sedema sereke ya vê yekê bêtaqetiya wan a siyasî bû. Bi gotineke hînê rasttir mirov dikare bibêje ku li ser dewlemendiyên Îtalyayê şerên mêtîngeriye û serweriye yên împaratorî û qraliyetên Spanya, Franse û Awusturyayê kir ku bajarên Îtalyayê serî bitewînin. Ji lewra hem yekîtiya Îtalyayê dereng maye, hem jî ezmûna Îtalyayê ya kapîtalîzmê nivco maye û li tevahiya welat belav nebûye. Demborî be jî di vir de zor bi roleke diyarker rabûye. Çawa ku her hêmana kapîtalîstî dike, kapîtalîstên bajarên Îtalyayê jî di berdêla ji serweriya siyasî bigerin wan bi fînanse siyasî bi xwe ve girêdidin û xwe ji polîtîkaya 'bide û bistîne' paşve nadin. Ji ber ku dîne nû yê kapîtalîzmê li dora pere > pere (PP) şikil digire.

Qraltiya Ingilîstanê û Mîregtiya Orangê têk neçûn. Hêmanên kapîtalîstî hem kredî dabûn dewletê, hem jî bi dewletê re pîşesaziya keştiyan a çûnûhatinê çêkiribûn, ev sedema sereke ya binneketina Qraltiya Ingilîstan û Mîregtiya Orangê ye. Li ser artêşa reşahiyê zêde nesekinîn, giraniya xwe bêhtir dan hêza deryayê û vê yekê rêya serketinê li wan vekir. Di vê pêvajoyê de du bûyerên girîng ên stratejîk qewimîne:

1- Qraltiya Ingilîstanê û eyaletên Hollandayê bi şêwazê kapîtalîst giraniya xwe dan modela dewleta ji nû ve xwe bi rêxistin dike û çalak dibe. Dewletên bi vî rengî dibin mînakên pêşî yê bi rêkûpêk bacê berhev dikin, budçeyê maqûl parve dikin, bi burokrasiyeke aqilane û profesyonel radibin. Bi hêza xwe ya deryayî ya serketî hêzên deryayî yê Spanya û Franseyê têk birin. Serweriya wan a li Okyanûsa li Atlasê û paşê jî li Derya Spî çarenûsa şerên mêtîngeryê diyar kir. Serberjêrçûna Franse û Spanyayê jî bi vî awayî dest pê dike. Serketina Franse û Spanyayê ya di şerê erdê re, bi sedema deyndarbûne serketina wan vediguhere serketina Pîrûsê. Li gorî şîroveyeke giştî ya tê qebûl kirin, guhertinên nû yê di desthilatdariya Ingilîstan û Hollandayê de çarenûsa ekonomiya kapîtalîst diyar kiriye. Em careke din dibînin ku di werçerxeke krîtîk de zora siyasî dikare li ser şeweyê ekonomîk bi roleke diyarker rabe. Ya bajarên Îtalyayê têde nikarin bi serkevin, bajarên London û Amsterdamê têde bi ser dikevin.

2- Bûyereke berevajî erka siyasî ya Hollanda û Ingilîstanê, di vê sedsalê de li cem dewletên împaratoriya Awûsturya, Franse û Spanyayê diqewime. Van hersê dewletan jî dixwest modeleke mîna Romayê ava bikin. Di nava wan de hem xizmantîyeke xurt hebû, hem jî nakokiyên mezin hebûn. Qraltiya Ingilîstanê pirr zû ji vê xwesteka xwe xilas bû. Li şûna împaratoriya Ewrûpayê çavê xwe berda împaratoriya dinyayê. Di çarçoveya serketina sîstema kapîtalîst de rejîmên dewletên Spanya, Franse û Awûsturya herçiqas ji bo bibin monarşiyên modern gelek reform kirin jî ya rastî ji aliyê cewherî ve amûrên siyasî ne ku li gorî civakên berê şikil girtine. Ji wan nedihat ku sîstemeke bacê ya modern, burokrasî û artêşeke profesyonel damezrînin. Budçeya wan bê wezin bû. Timî deyn dikirin. Aloziyên ji ber kapîtalîzmê nikarîbûn çareser bikin. Bihêlin kapîtalîst alîkariya wan bikin, ji ber deyn û îltîzaman bi wan re di nava nakokiyên mezin de bûn. Navendbûna bi arîstokrasiya feodal re, bi pêngava qraltiya monarşîk re nakokî gelekî zêde bûn. Ji ber nakokiya di navbera bajar û gund de tevahiya civakê serî rakiribû. Serhildanan bi tenê jî dikarîbû

bêhnê li van monarşiyên biçikîne. Ji ber ku Hollanda û Ingilîstanê di binî re destek dida muxalifan, rê li ber gelek şoreşan vedikirin. Bêguman carnan armanc û encam gelekî cihê dibûn. Çawa ku di Şoreşa Mezin a Franseyê de çêbû.

Li Îtalyayê heman hêzên ku serketina civakî û siyasî ya ekonomiya kapîtalîst asteng kirin, monarşiyên Franse, Spanya û Awûsturya; li hemberî modelên dewletên ji aliyê kapîtalîstên bajêr ên Ingilîstan û Hollandayê dihatin destekkirin, gelek caran nikarîbûn xwe ji têkçûnê xilas bikin. Em careke din eşkere dibînin ku têkiliyên di navbera sîstemên zorê û şeweyên ekonomiyê de rê li ber encamên stratejîk vedikin. Ji bo serwextbûna li têkiliyên di navbera zor, desthilatdarî û ekonomiyê de Ewrûpaya sedsala 16. weke laboratuarekê kêrhatî ye. Fena ku bi tevahî dîroka şaristaniyê ji gora xwe rabûbe û qala çîroka xwe bike. Mîna ku wiha bibêje: tu bi qasî ku sedsala 16. ya Ewrûpayê fêhm bikî, tu yê min jî fêhm bikî!

Eger mirov têkiliya di navbera zor û ekonomiyê de bi kurtî bi bûyerên dîrokî-civakî bîne ziman mijar wê hînê baştir were fêhmkirin.

a- Di serdemên civakê yê beriya şaristaniyê de bi zora cara pêşî ji aliyê 'zîlamê xurt' ve hat birêxistinandin ne tenê heywan pê ketin dafik û xefikê, keda hisî ya jinê ku mirov dikare weke nûra çavan jî bi nav bike û daneheva malbat û klanê ye, heman rêxistiniyê çav berdayê, dest avêtê û xist dafikê. Cara pêşî ye ku zor evçend ciddî tê birêxistinandin. Bi vê zorê, jin, zarokên wê û xizmên wê yê din; bi tevahî danehevên wan ên maddî û manewî hatin desteserkin; ev talana pêşî ya mal û aboriyê bû. Li ser vî hîmî, proto-rahîb şaman, şêxê xwedî tecrûbe û ezmûn destê xwe didin rêxistiniya zorê ya zîlamê xurt û bi vî awayî di dîrokê de rêveberiya pîroz a hiyerarşîk a bavikanî cara pêşî pêkhat û em qonaxên vê bi heman rengî di tevahiya pêvajoyên dîrokê de dibînin. Eşkere ye ku ev hiyerarşî di jiyana ekonomîk û civakî de heta qonaxa çînîbûn, bajarbûn û dewletbûnê bi roleke diyarker rabû.

b- Şêweyê aboriyê yê bi pêvajoya şaristaniya bi pêkhatina çîn-bajar-dewletê dest pê kir û ev kulmoza hêzê ya em dikarin weke rahib-qral-fermandar muşexes bikin jêre dewlet tê gotin. Eskerî-siyaset-dîn weke sazî di zikhev de desthilatdariyê pêk tîne. Yek ji xisleta bingehîn a vê sîstema hêzê ew e ku aboriya xwe bi şêweyê kominîzma dewletê bi rêxistin kiriye. Min hînê nedîtibû Max Weber bi kar aniyê, min jî ji vî şêwazê aboriyê re 'sosyalîzma firewn' digot. Aboriya dayikîyê di nava aboriya eşîrî-feodal û bavikîyê de bi awayekî bermahî hebûna xwe dewam dike. Di sosyalîzma firewnan de mirov weke koleyên ji rêzê têne xebitandin. Mafekî wan heye ew jî tasek şorbe ye. Li dora perestgeh, qesr û avahiyan hînê jî bi hezaran kûzikên tasên şorbê peyda dibin û ev, a em behsê dikin piştrast dike.

Zor a bi şêweyê dewletê, li her qada digihîjê di warê aboriyê de çi bibîne li cem xwe heq dibîne ku talan bike. Talan şiklekî berdêla zorê tê dîtin. Zor tiştêkî xwedayî û pîroz e. Çi bike heq e, û helal e. Nemaze navend Rojhilata Naverast şaristaniyên Hind û Çînê avahiya jor a siyasî yan jî kast, li cem xwe heq dibînin ku avahiya jêr bi her awayî di warê aboriyê de bi kar bînin û rêve bibin. Ji ber ku bazar û reqabet hînê çênebûne têgîneke karûbarê aboriyê bi maneya îro, îfade bike çênebûye. Herçiqaq bazirganî hebe jî ev çalakî yek ji fonksiyona sereke ya di navbera dewletan de ye. Bazirganî hînê taybetî nebûye. Yekdestdariya dewletê di heman demê de yekdestdariya bazirganiyê ye. Bajarên bazarê pîrr kêman li herêmen tampon ên dewletan, ew jî car caran, çêdibin. Ew jî di demeke kin de vediguherin dewletên bajêr. Ji ber ku di vê pêvajoyê de bazirganî bi karwanan tê kirin, şêlandinên 'Çil Heramiyan', 'Korsan' û 'Cerdevanan' piştî 'zîlamê xurt' herî kêman bi qasî dizî û şêlandina dewletê hene.

c- Di dema şaristaniya Grek-Roma de em dibînin ku bajar, bazar û bazirganiya xweser pîrr zêde û belav in. Babîl û despotîzma Asûrê ku mîrateya Êrûk û Êrê wergirt, bi vekirina nûneriyên bazirganiyê belkî jî cara pêşî di warê aboriyê de ji bo şaristaniyê gaveke kêrhatî avêt. Li vir têgînên bazar-karûm-kar ketine zikhev. Jixwe dîroka koloniyên bazirganiyê diçe heta bi Êrûkê û beriya wê. Pêkhatina bazarê û zêdebûna guhertinê, dike ku dewleta Asûr weke împaratoriya pêşî ya bi heybet

derkeve ser dika dîrokê. Ya rastî împaratorî bersivê didin ewlehiya ji bo aboriyê pêdivî pê heye. Li cem Asûran ji ber ku stûna sereke ya aboriyê bazirganî ye, bazirganî û karûm rêxistineke siyasî ya bi şeweyê împaratoriyê ferz dikin. Dîrok ji me re wexta behsa împaratoriya Asûrê dike wê weke împaratoriya herî xedar û despot bi nav dike. Ji ber ku Asûr di warê yekdestdariya bazirganiyê de pêşnûmeyerê kapîtalîzmê ye. Li cem Asûran avahiya jor a kapîtalîzma bazirganî-yekdestdariya bi xwe re rêveberiya herî xedar a împaratoriyê aniye.

Erka siyasî ya Grek-Romayê, li mîrateya ji Asûran girtibû mîrateya ji Fenîkeyan mayî jî zêde kir û bi vî awayî bi jor-avahiyeke siyasî binesaziyeke ekonomîk pêkanîn. Bihevguhertina mal zêde bûye, bi sînor be jî bajarên xweser, bazar, bazirganî û reqabet êdî li ser kar in. Em bajarvaniyekê dibînin ku êdî bi gund re di weznekê de ye. Gund êdî bi armanca guhertinê ji bo bajaran berhemê zêde hildiberînin. Bazirganiya berhemên tevnê, maden, qût û zad pêş ketiye. Nexasim ji bo vê yekê, ji Çînê heta Okyonûsa Atlasê rê hatine vekirin. Erka siyasî ya li Îranê bi bazirganiya rojhilat-rojava vediguhere împaratoriyeke bazirganiyê ya mayînde. Bi qasî ku Grek û Romayê bixin bin hegemonyayê ew tengav kirine. Li pêşiya tevgerên dagirkirina rojava ji aliyê qewmên Çîn, Hind û Asya Navîn û erkên wan ên siyasî Îran benda sereke ye. Ji bo Rojava jî Rojhilat dagir neke, dîsa bi rola bendê radibe. Lê Skender û yên piştî wî tî, di demeke kin de salên 330-250 B.Z. vê bendê xira dikin û deriyên bendavê vedikin.

Şaristaniya Greko-Roma li mekanekî ye ku em mînakên pêşî yên aboriya kapîtalîst temsîl dikin, lê dibînin. Asta xweser a bajaran, li bazarê guhertin û destnîşankirina buhayan, û hebûna bazirganên mezin êdî nîşan dide ku hebûna kapîtalîzmê hatiye ber derî. Çi hêza gundan a li hemberî bajêr, çî jî rêxistiniya împaratoriyê (xwe dispêre aboriya gundan), nahêlin ku kapîtalîst bibin sîstema serdest a civakî. Kapîtalîst bi pirranî weke bazirganên mezin dimînin. Destwerdana wan a hilberîn û îndustriyê gelekî bi sînor e. Her weha ji aliyê erka siyasî ve timûtim tê astengkirin. Koletiya bi efendiyê xwe ve girêdayî hîne gelekî xurt e, ji lewra şensê hêza kar a

serbest bi qasî tine be, hindik e. Jin weke cariyê, mêr jî bi tevahî bedena xwe weke kole têne kirîn û firotin. Hemin hêza bi tenê ya diyarker a aboriya kole, şîddet e. Hebûna koleyan bi tenê weke nirxekî ekonomîk weke têkiliya şîddet-ekonomî (ekonomiya xwe dispêre desteserkirina berhemê zêde) bi qasî neyê nîqaşkirin eşkere heye. Di sîstema Serdema Destpêkê ya Çîn û Hindê de ji damezrandina kasta siyasî û eskerî heta mêtîngeriya kapîtalîst civaka li jêr weke kargeheke aboriyê hatiye dîtin û xebitandin û ev yek weke wezîfeyê xwe ya bingehîn a rêveberî û heqekî xwe yê xwezayî hesibandine, ya rastî weke mafekî xwe yê xwedayî dîtine.

Ekonomî weke gotin, a Serdema Kevin a cîhana Grek-Helen e. Weke qanûna malê tê şîrovekirin, ev yek hem têkiliya wê ya bi jinê re destnîşan dike, hem jî rêûresma erka siyasî eşkere nîşan dide. Ew di ser ekonomiyê re mîna rola yekdestdariyê ya di serdema kapîtalîzmê de bi rola yekdestdariya siyasî radibin. Ez divê vê xusûsê bi girîngî bînim ziman ku di navbera yekdestdariya siyasî û yekdestdariya ekonomîk de têkiliya bi hev re ya dualî-pirralî (correlation) şidandî heye, û yek hewcedariya bi ya din ferz dike. Hêza siyasî ya Roma û Atînayê ji ber ku gelekî mezin e, bi awayekî paradoksî li kapîtalîzmê girtî ye. Li aliyê din, ji ber ku li hemberî gund piçûk e, hêza wê têra ekonomiyê bajêr nake. Ev dema şaristaniyê tevî ku kapîtalîstan nas dike jî hînê di wê rewşê de nîne ku rê bide pêşketina wê ya bi pergal û sîstem.

d- Di şaristaniya Îslamê ya Serdema Navîn de bazirganî bi roleke mezin radibe. Dînê Îslamê û Hz. Muhammed ji aliyê aborî ve têra xwe têkildarî bazirganiyê ne. Arîstokrasiya ereb a di navbera Împaratoriye Bîzans û Sasanî de tengav bûye, ji aliyê bazirganiyê ve pêş dikeve û di derketina Îslamê de jî ev sedema bingehîn a aborî û civakî heye. Jixwe tê zanîn ku Îslam bi derketina xwe re şûr weke esas dibîne. Serdestiya li ser pere û bazirganiyê ya Suryaniyên ji ber Asûr û Cihûyan mayî nakokiya wan bi Ereban re eşkere nîşan dide. Jixwe rê nade ku du hêzên yekdestdar Bîzans û Sasanî bêhna xwe bidin. Di vê qonaxa dîrokî û mekanê qedîm de têkiliya di navbera zor û ekonomiyê de balkêş dibe. Serdema Navîn weke serdema Îslamê ye. Ji bo bazirganiyê bi qasî ku pêdivî bi şewazê

Împaratoriye heye, haya wê jê heye ku ji ber heman sedeman pêşiya wê tê astengkirin. Ji bo sermaye bazirganiye veneguhere şewazê hilberîna kapîtalîst timî wê asteng dike. Di bin kontroleke şidandî ya exlaq, dîn û tevna civakî de ye. Serbestiya bi sînora li bajaran bi dest xistiye venaguhêrîne hêza siyasî. Tevî tevneke mezin a bajar û bazaran û mezinbûna bajaran, di wê hêzê de nîne ku ji bajarên Îtalyayê bibihure. Pirsgerêk ji sedî sed teknolojîk nîne; sedema wê yekdestdariya dînî û siyasî ye. Gelek caran bazirgan tê musaderekirin ango bi qanûnan malê wî tê desteserkirin ku ev jî ji sîstemê ye. Ji Îslamiyetê kapîtalîzm peyde nabe û mirov dikare vê yekê ji qenciya wê bihesibîne. Hînê jî li dijî kapîtalîzmê astengeke ciddî ye û eger mirov ji aliyê erênî ve li meseleyê binêre dikare di projeyên azadiyê yê civakî de gelekî bi kêr bê. Ji ber ku têgihîştinên Îslamê yê mîna enternasyonalîzm qewm û ummetê, dijberiya wê ya faîzê, alîkariya bi xizanan re û xusûsên wekî van aliyê wê yê kêrhatî ne. Lê divê mirov baş bibîne ku îslama radîkal a heyî di himbêza xwe de neo-Îslameke kapîtalîst a milletperestiya ekonomîk û rastgir dihevine.

Emewiyên Endulus, bi pêşengiya Ereba û Berberiyana, çanda şaristaniya Îslamê derbasî Ewrûpayê kirin. Bazirganên bajêr ên Îtalî jî ekonomî-bazirganî barkirin û derbaskirin. Bi tenê bi sînora be jî, Osmaniyana jî yekdestdariya siyasî derbasî Ewrûpayê kiriye. Bandora wan li ser hêzên dînî û siyasî yê Ewrûpayê bûye ku ji bo li dijî Osmaniyana bi ser bikevin xwe bêtir bi kapîtalîzmê girtine. Eger Osmanî nebûna belkî jî yekdestdariya siyasî û dînî ya Ewrûpayê evçend neçarî rêxistiniya eskerî, siyasî û ekonomîk a kapîtalîzmê nebûna. Em careke din dibînin ku hêz hêzê derdixê holê û ew jî lêgerîna li şeweyên ekonomîk bi lez dike.

Li Ewrûpayê di derketina kapîtalîzmê de rola Rojhilata Naverast a diyarker bi Xiristiyanîyê re têkildar e. Ez niha qîma xwe pê tînim ku bibêjim ez ê vê mijarê di Sosyolojiya Azadiyê de bi firehî bigirim dest û berhema Max Weber a bi navê Kapîtalîzm û Exlaqê Protestaniyê bi bîr dixim. Li vê jî mirov dikare zêde bike û bibêje; Rojhilata Naverast heta sedsala 10'an diyarkirina exlaqê Ewrûpayê temam kiriye, di derketina feodalîzma Ewrûpayê de hem ji aliyê siyasî û dînî ve bi roleke bingehîn

rabûye û di Şerê Xaçperestan de careke din Rojhilata Naverast barkirin Ewrûpayê. Bi tevahî xusûsên me destnîşankirî xisletên diyarker ên bivê nevé ne.

Wexta em vê vegotina xwe ya xulase der barê dîrok û civakê de bi vegotina xwe ya der barê sedsala 16. de bikin yek, em ê bandora li ser derketina erka siyasî û kapîtalîzmê baştir fêhm bikin. Bi hêsayî mirov dikare bibêje ku carnar dereng dixê, asteng dike, carnar jî bi lez dike û heta dike ku ber û dol bigire. Di sîstema kapîtalîst de herî zêde yekdestdariya dewletê nêzî yekdestdariya kapîtalîst dibe ango yekdestdariya dewletê = yekdestdariya kapîtalîst.

Mirov ji çend aliyên ve bi kurtî be jî behsa têkiliya huqûqê bi sîstema nû re bike wê baş be. Bi giştî kengî têkiliyên bazirganî, bazar û bajêr pêşketin huqûq xwe weke saziyekê ferz dike. Di civakê de kengî huqûq bikeve dewreyê, di wê civakê de exlaq dejenere bûye, rola zorê zêde dibe û rê li kaosê vedike, her weha pîrsgirêka newekheviyê gelekî xwe dide der û xuya dike. Ji ber ku pîrsgirêkên mezînan ên exlaq û wekheviyê li bajaran li dora çînan û bazarê çêdibin di nîzamê dewletê de huqûq bivênevê xwe ferz dike. Bêyî huqûqê rêvebirina dewletê bê îmkân nebe jî gelekî zehmet dibe. Mirov dikare huqûqê wiha bi nav bike; hêza çalakiya siyasî ya dewletê mayînde, bi pîvan û bi sazî dike. Bi awayekî din mirov dikare bibêje; dewleta aram, sakin û camid îfade dike. Yek ji wan saziyan e ku herî zêde têkiliya xwe bi dewletê re heye. Têkiliya dewlet û bazirganiyê heta bi kapîtalîstbûyîna her pêş de çûye, grîft bûye û dewam kiriye. Ji civaka Babîlan heta Romayê metnên qanûnî yên em dikarin ji wan re huqûq bibêjin hatine amadekirin. Bi giranî ev metn li ser jidestdana mal û can hatine amadekirin. Armanca huqûqê hem kêmkirin û hêsankirina pîrsgirêkên siyasî ye, carnar jî berevajî rê li pîrsgirêkên wê vedike. Wezîfeya huqûqê weke ku tê yeqînkirin, bi awayekî wekhev nêzîkbûna her welatîyê xwe nîne, berevajî hewl dide newekheviyên heyî bîne astekê ku rewşa bêne qebûlkirin û kes nikaribe destê xwe bide wan. Bi kurtî, mirov huqûqê weke rêxistinkirina yekdestdariya erka siyasî bi awayekî mayînde bi nav bike, wê ev bibe şîroveyeke nêzî rastiyê.

Têkiliya xwe bi exlaq re gelekî girîng e. Exlaq mîna çîmentoyê civakekê ye. Civak tineye ku exlaqê xwe tinebe. Exlaq prensîba pêşî ya rêxistinîya civaka mirov e. Fonksiyana wê ya esasî ew e, ka mejiyê analîtîk û mejiyê hisî wê ji bo başiya civakê çawa bêne bikaranîn û çawa bibin helwest, rêzik û pîvan. Li hemberî tevahiya civakê bi awayekî wekhev tevdigere, lê rola cudahiyan û mafê wan li ber çav digire. Di destpêkê de wicdanê kolektîf ê civakê temsîl dike. Kengî erka siyasî û hiyerarşî xwe weke dewlet bi sazî dikin, civaka exlaqî derba pêşî dixwe. Dabeşbûna çînî bingehê dabeşbûna exlaqî amade dike. Pirsgerêka exlaqî bi vî awayî destpê dike. Elîta siyasî vê pirsgerêkê bi huqûqê dixwaze çareser bike, lê rahib zêdetir hûrûkûr bi ser mijarê de diçin û dixwazin rêyekê bibînin. Ji vî alî ve dîn û huqûq, exlaq weke çavkanî qebûl dikin. Çawa ku siyaseta ji hêza siyasî ya mayînde, bi pîvan û mekanîzmayên bi sazî huqûqê pêk tîne, damezrînerên dîn jî bi heman fonksiyonê radibin û bi avakirineke din a bi sazî, bi pîvan û mayînde ya çavkaniya xwe exlaq ango bi dîn dixwazin krîza exlaqî çareser bikin. Di nava wan de cudahiyeke heye, ew jî ew e ku hêza huqûqê ya bide kirin heye, dîn ne xwediyê vî wesfî ye, li şûna wê tirsaxwedê û wicdan esas digire.

Exlaq ji ber ku bi qabîliyeta hîlbijartinê ya mirov re têkildar e, pêwendîya wê ji nêz ve bi azadiyê re heye. Exlaq azadiyê hewce dike. Ya esas, civakeke bi exlaq azadiya xwe diyar dike. Ji lewra ya azadiya xwe nebe exlaqê xwe jî nabe. Rêya herî hêsan a têkberîna civakekê ew e ku têkiliya wê bi exlaq re were qutkirin. Kêmkirina bandora dîn, bi qasî ya exlaqê re li ber têkçûna civakê venake. Îdeolojiyên bûne mîna dîn ên curbicur, felsefeyên polîtîk û jiyanên ekonomîk dikarin valahiya çêbibe dagirin. Valatiya cihê ji ber exlaq mayî, mehkûmiyet û bêparbûna ji azadiyê bi tenê dikarin dagirin. Teoriya exlaq, etîk an jî exlaqiyet, weke pirsgerêkeke bingehîn a felsefî wezîfeya wê ye hebûna exlaqê mirov zêdetir lê digerin, divê lêbikole û jinûve bigihîne rola wê ya rastî û bingehîn. Bi qasî ku fonksiyona rast a exlaq were destnîşankirin, heta bibe prensîbeke jiyanê ya bingehîn wê girîngiya xwe weke pirsêkê di nava civakê de dewam bike û biparêze.

Em wexta behsa ekonomiya kapîtalîst bikin, ev bi navkirinên kurt ên der barê exlaq û huqûqê de têkildarî desthilatdariya siyasî gelekî girîng dibin. Dîn û exlaq, heta huqûqa feodal hinekî neyê dejenerekirin û hin caran neyê şikandin, ekonomiya kapîtalîst di nava civakê de nikare cih bigire. Em li vir çîna jor a berê ya dîn û exlaqê wê naporêzin. Ya em dibêjin ew e ku dînên mezin, rêûresm û doktrînên exlaqî yê mezin, gelekî zehmet e ku têkiliya sîstemeke mîna kapîtalîzmê bi pîvanên xwe re deynin. Hêza siyasî jî di van mijaran de xwedî bandoreke bi sînor e. Hilweşandina dîn û exlaq dawiyê li erka siyasî jî tîne.

Di sedsala 16. de ev guftûgoyên der barê reformasyon, huqûq û felsefeya exlaq de eşkere ye ku der barê derketina kapîtalîzmê de ne. Ji ber ku me şerên siyasî û rewşa hêzê bi kurtî bi nav kir, ez ê xwe ji dubarekirinê dûr bigirim.

Reformasyona Protestaniyê û pêre guftûgoyên rê li ber vekir û encama şerên qewimîn, ji bandorên sereke ne ku çarenûsa Serdema Nû ya Ewrûpayê diyar kirin. Li gorî min wexta Max Weber rola exlaqê Protestaniyê nixandiyê, xala herî girîng îhmal kiriye. Protestaniyê derketina kapîtalîzmê hêsan kiriye. Lê bi giştî dîn û exlaq, bi taybetî jî derbeke mezin li Katolîkiyê daye. Ji tevahiya gunehên kapîtalîzmê Protestanî jî têra xwe berpirsiyar e. Ez li ser navê parastina dîn û Katolîkiyê nabêjim; ez îdîa dikim ku civak bê parastin hiştiye. Li ku derê Protestanî mezin bûye, li wê derê kapîtalîzm jî gelekî pêş ketiye. Bi awayekî bi rola Hespê Trûva yê kapîtalîzmê rabûye.

Li hemberî rewşên neyînî yê reformasyona Protestaniyê rê lê vekir û Levîathanê nû yê afirand, hin fikarkarên serdemê, cara pêşî ji dil hişyar kirin. Ji van fikarkaran yek Nietzsche ye ku mirov dikare wî weke pêşengê van fikarkarên li dijî modernîteya kapîtalîst xwedî helwest bibîne. Fikarkarên em behsa wan dikin, girîngiya xwe weke antî-kapîtalîst, lêgerînerên ferdê azad û civaka azad di roja me ya îro de jî dewam dikin.

Hobbes û Grotius ên serkeşiya guftûgoyên li ser huqûqê kirin, ji bo rê li Levîathanê nû (dewleta kapîtalîst) vekin huqûq ji nû ve teorîze kirin. Yekdestdariya li ser tevahiya şiddetê dan destê dewletê û bi vê civak ji

çekan kirin. Encam, bi qasî ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin hêza dewleta netewe ya navendî xwe gihandiye faşîzmê. Pîvana serweriya nayê parvekirin, teoriyek e ku ji bilî dewletê bi tevahî hêzên civakî ji erkan dike. Li hemberî cinawirê kapîtalîst bi awayekî di dîrokê de hîç nehatiye dîtin civak ji amûrên xweparastinê hatine kirin. Van herdu fikarkaran îlan kir ku mirov gurê mirov e, tevî vê yekê jî rewşa yekdestdariyê ya monarkan mizgîn kirin û bi vê jî ji tevahiya bereyan rê li pêşiya yekdestdariya kapîtalîst vekirin. Eger em dubare bikin em ê bibêjin; yekdestdariya siyasî = yekdestdariya aborî ye. Machiavelli yek ji fikirkarê sedsala 16'an e ku bêyî xwe veşêre û rûyê wî biêşe, dibêje û destûrê dide ku ji bo serketina siyasî hewcedarî bi ti pîvana exlaqî nîne. Bi vî awayî prensîbeke xwe bigihîne faşîzmê beriya bi sedsalan aniye ziman.

Ji bo şaş neyê fêhmkirin dibêjim; divê were zanîn ku ez bi tevahî hewldanên reformasyonê gunehbar û rexne nakim. Ez dibêjim; divê reformasyona dîn ne tenê çend caran divê gelek caran were kirin. Nexasim bi salan e ez dibêjim; ji reformasyona Xiristiyantiyê hûrûkûrtir hewcedarî bi reformasyoneke Îslamî ya dewamî heye. Eşkere ye ku ji bo hewldaneke bi vî rengî hewcedarî bi kesayet û kapasîteyê heye. Lê ji bo li dawîhiştina despotîzma Rojhilata Naverast ev wezîfeyeke ferz e. Di xebata xwe ya bi navê 'Konfederasyona Demokratîk a Rojhilata Naverast' de ku weke cildeke cihê difikirim, ez ê hewl bidim mijarên bi vî rengî û gelek mijarên din guftûgo bikim.

Ne karê van çend rêzan e ku behsa tevgerên Ronasans û Rohnîbûnê bikin. Ji ber ku ev tevgerên sedsalên cihê ne. Eger têkiliya wan bi kapîtalîzmê re were danîn jî ev têkilî yekser nîne. Her weha rast nîne ku mirov her tiştî giştî bibîne. Di nava wan de bi qasî ku yên li ber kapîtalîzmê rabûne, yên xwestine pêşî û rê lê bigirin jî hene. Kapîtalîst dijberên xwe bi hêza peran asîmîle dikin û ev xusûs tê fêhmkirin. Çawa ku desthilatdarî dixwaze wan bi xwe ve girê bide. Lê demên em behsa wan dikin bi filozof, reformator (Brûno, Erasmûs), Utopiyager û Kominkarên mezin ên dikarin şewitandina xwe jî li ber çav bigirin di xizmeta tevahiya mirovatiyê de ne. Ez dubare bînim ziman ku di serdema Ronasans, Reformasyon û

Rohnîbûnê de bi tevahî şaristanî rabûn ser piyan. Ji nû ve vejyan. Xwe anîn ziman, kirin wêne û awaz; bûn xweda, bûn evd; şer kirin, li hev hatin; bi ser ketin, têkçûn. Lê belê di encamê de hêmanên kapîtalîstî yên bi sedsalan di hinav û telşên civakê de bi awayekî marjînal ketibûn kemînê, di tevliheviya van sedsalên mehşerî de weke xwediyê hêza maddî û rêxistina amade, naverast bi xebatên xwe yên zêhniyet, şiddet û pereyan îstîsmar û asîmîle kirin û kengî hewce dîtin kirin bin serweriya xwe û bi vî awayî sîstema kapîtalîst bi serketinê tacîdar kirin. Heta roja me ya îro jî vê meşa xwe ya serketinê dewam dikin.

D- Mekanê Kapîtalîzmê

Hêja ye ku mirov li ser pirsgirêka mekan a civakê rawest e. Mijareke berfireh e. Li ser têkiliya civaka mirov bi cografyayê re radiwest e, û hewl dide vê têkilî û pêşketinê fêhm bike. Mirov dikare mijarê bi pêkhatina sîstema rojê bide destpêkirin. Û heta ji vê jî wêdetir xelesa sêyemîn a li dora rojê pêkhatina qonaxên dinya me; tebeqeyên atmosferê, derya, okyanûs, çem û pêkhatina baranê, derketina holê ya teht û zinaran, tebeqeya axê, li okyanûsan rewşa zindiyan û şaneyên pêşî yên zindî, cîhana nebatan a bi kevzê destpêkirî, dîsa cîhana heywanan a bi bakteriyên pêşî destpêkirî, têkiliya heywan-nebatan, bi giştî beridandina cîhana heywan û nebatan, di xelesa beridandinê de prîmatên ku pêşiyên mirov ên pêşî tene hesibandin di kîjan xelekê de weke cinsê mirov şikil digirin, ha em wisa gelek pirs û bersivan dikarin li lîsteya cografyayê zêde bikin.

Bi xetên stûr û xelekên li hev badayî têkiliyeke xurt û eşkere di navbera mirov û cografyayê de heye. Mînak eger rojekê atmosfer, nebat, heywan, erd û çavkaniyên ava vexwarinê ji ser mirov qut bibin, cinsekî bi navê mirov namîne. Ev rewşên ku me behsa wan kirî mîna berhemên mejiyekî mezin bin kêliyêkê jî xira bibin wê dawî li jiyana mirov bê. Ji lewra divê bi giştî têkiliya mirov û cografyayê timûtîm li ber çav were girtin. Bêyî vê nabe ku mirov li civaknasiyê bikole. Lê heta van demên dawiyê mîna ku hewcedarî bi lêkolîna vê têkiliyê tinebe der barê zanist, felsefe û dîn de bi

hezaran pirtûk hatine nivîsandin. Seyr e, mîtolojiyên em wan li derveyî rastiye dihesibînin, bêhtir bi têkiliya mirov û cografyayê re pêwendîdar bûne. Diyar e, ev encama qutbûna mejiyê analîtîk ji mejiyê hisî ye.

Di qonaxa 'dema dirêj' a asta klan a koma mirovan de ku forma pêşî ya civakbûna mirov e, mekan ango bandora şertên cografyayê bêhtir diyarker in. Heta dawiya dema qeşayî ya çaremîn civaka klan nikare gav biavêje, ji bo vê şîroveyeke rast e ku mirov bibêje; di vê yekê de ji kêmbûna beridandina hundirîn wêdetir, bêkêrbûna rewşa cografîk bandorê dikin. Çend mîlyon salên tê texmînkirin ku jiyaye, ji bo ji hundir ve biberide, demek e ku têrê dike. Lê diyar e ku şert û mercên derve ji bo vê derfetê nadin. Cografyanas hemfikir in ku ji dawiya dema qeşayî ya çaremîn (ji salên 20.000î B.Z. heta îro) heta rojên îro rewşeke cografî ya bi xetên sereke dişibe şertên niha pêk hatiye. Cinsê mirov heta vê demê (wer texmîn dikim ku ji bilî pirraniya Giravên Okyanûs û Emerîkayê) li cografya bi gelekî paşê weke Asya, Ewrûpa û Efrîka hatin bi navkirin, piştî derbaskirina gelek qonaxan, di dawiya dema qeşayî ya çaremîn de bi cinsê Homo Sapiens (Mirovê difikire) gav diavêje dema nû.

Piştî salên 20.000î B.Z. em dibînin sê komên çandê diyar dibin. Li gorî antropolojiya li ber hev digire û arkeolojiyê, koma pêşî semîtîkên nêzî reşikan e, ku pêla dawî ya qutbûnên timî yên ji parzemîna Efrîkayê ne. Ev kom li Bakurê Efrîka, Erebaşistan û li hin deverên qûntara çiyayên Toros-Zagrosê belav dibin. Ev belavbûna wan heta qonaxa şaristaniyê dewam dike û piştî jî bi qasî ku karibin bi dewrûbera xwe ve diçin. Koma duyemîn jî ji keviyên Sibîryayê qut bûne di ser Tengava Berîngenê re çûne parzemîna Emerîkayê, milekî wan ên sereke jî çûye perav û giravên rojava yên Okyanûsa Mezin, çûne Asya Navîn û hinek jî ji wan li hin deverên Ewrûpa Rojhilat (Fîn-Uygur) belavbûne. Weke Çermezer û Çermesoran têne bi navkirin. Koma wan a herî mezin ji Çîn, Japon û Tirkan pêk tê. Di qada navberê ango qada hîne fireh û kêrhatî de koma em jêre Hind-Ewrûpa dibêjin ango cinsê spî cih digire. Koma şaristaniyê û qonaxa wê ya pêş serdema cotkariyê ya neolîtîkê dide destpêkirin ev kom e. Herçiqas bi derengî be jî cinsê bakur û başûr cinsê zerik û reşik gavavêtine neolîtîk û

şaristaniyê jî şîroveya min ew e ku bêyî cinsê spî yê li qada naverastê cih digirin zehmet e ku vê yekê bikin.

Antropolog, arkeolog, jeolog û biyologên xwedî gotin hemû hemfikir in ku di koma Hind û Ewrûpiyan de mekanê neolîtîkê û weke qonaxa paşê şaristaniyê qûntarên Zagros-Torosan e, lewma ji bo derbasbûnê derfetên herî baş û kêrhatî li wan heye. Ev dever bi rewşa xwe ya diyarker a heywan û nebatan, bi rewşa xwe ya çem û baranê, bi rewşa xwe ya bahewa û jeolojiyê di navbera Efrîka, Asya û Ewrûpayê de derbasokeke esas û mekanekî bêhndanê yê sereke ye. Kakilê pêşengî ji koma Hind-Ewrûpî re kir di dîrokê de ji aliyê yên şaristanî cara pêşî dan destpêkirin ve weke koma Aryen hatin bi navkirin. Di belavbûna li dinyayê ya şoreşa neolîtîk-cotkariyê û piştî jî serdema bajar-dewlet-şaristaniyê de mekanê Aryenan bi roleke sereke rabûye. Dibe ku Sumeran ji bo çandiniya nebatên li ser giran û li nav zeviyan bi nav bikin peyva Aryan –Îrana îro – bi kar anîbin û bi vî awayî bûbin çanda pêşî ya ev nav bi kar anî. Ji ber ku min pirtûka yekemîn a parêznameya xwe ji vê mijarê re veqetandibû ez ê dubare nekim.

Xusûsa mijara me ya bingehîn ew e ku em lêbikolin ka li Hollanda û Ingilîstana di dîrokê de navê wan kêmtê hildan çawa ekonomiya kapîtalîst bi ser dikeve û di vê serketinê de rola cografyayê çi ye. Civaknasên di roja me ya îro de rola cografyayê di bin navê ‘jeopolîtîk’ û ‘jeostratîjîk’ de teng dikin, cewherê wê yê bingehîn ji nedîtî ve tînin û bi vî awayî hewl didin şîrove bikin. Lê ya rastî divê mirov berê pêşî û weke esas bi tînkiliya di navbera cografya û dîrok-civakê de dajêve. Herhal a manedar ew e ku mirov bi rehan re, ne bi şax û guliyên re bilebîke. Bi giştî ji bo lêkolîna cografya şaristanî û serdeman zanîna dîrokî û antropolojiyê şert e. Dîrok bê mekan nabe. Jixwe bi xetên sereke dualîteya zeman-mekan a gerdûnê her tim awir li ser in. Bandora li hev dikin, heta veguherînên wan û qabîliyetên wan ên bi hevrebûnê ji aliyê zanistan ve timî tînin guftûgokirin û nirxandin.

Em careke din li çîroka xwe ya ‘zîlamê bihêz û xasûk’ veşêrin. Lê wexta em derbasî çîroka xwe bibin divê ez destnîşan bikim ku ez ji hewcedariya

têkiliya di navbera zanist-zanîn û çîrokê de bawer dikim. Ez yeqîn nakim ku zanista bê çîrok bi temamî manedar bibe. Ji ber vê, çîroka ‘zilamê bihêz û xasûk’ di civaknasiyê de yek ji wan têgînan e ku kevirê çarqozî ye, divê li serê quncikê were danîn. Ji bo em gelek têkiliyên civakî şîrove bikin, hewce dike. Jixwe di gelek qadan de wexta gelek bûyer û têkilî dikevin zikhev, weke çîrok anîna ziman ji bo zanistê awayekî kêrhatî û hêja ye. Dîndartiya bi navê pozîtîvîzmê evçend bûyer û têkiliyên nayên jimartin nikare û pêkan nîne bi awayekî pozîtîvîst tespît bike, ji lewra heye ku anîna ziman û pêşdebirina zanistê bi rêya çîrok, dîn, exlaq û cureyên din ên hunerê rêyeke rast be. Zilamê bihêz û xasûk ê destpê kir gav avêt qonaxa zilamê serwer û di nava kulmozên hêzê yên super de cihê xwe girt, di vê pêvajoya dirêj de rêyeke bi labîrent û tijî bêbextî şopand. Gelekî girîng e ku mirov mekanê vî zilamî yan jî zilaman ên carnar eşkere lê dimînin û carnar jî xwe vedişêrin lêbikole. Eger mirov wan timî weke hêzên timî di nava pêngavên stratejîk ên civakî (ekonomîk, siyasî, eskerî) û taktîkan de bifikire wê me bêhtir nêzî zanînen wan bike.

‘Zilamê bihêz û xasûk’ mîna dizekî ket ekonomiya malê ya jinê. Qîma xwe bi talanê jî neanî. Ya hîne xirabtir û tehlûketir jin xist rewşeke timî destavêtinê û malbata pîroz kir mîna nivîna Çil Heramiyan. Rewşa xayînekî dizane çi dike ti carî neterikand. Tovên danehevên sermaya pêşî li vî mekanî hatin çandin. Yekemîn, li nêzî ekonomiya malê, mal bi xwe hat dagirkirin; duyemîn, li dijî yekdestdariya fermî û rewa ya dewletê yekdestdariya taybet li baregehên navendî yên çil heramiyan an jî li nêzî wan mekan girtin. Ji ber ku ji çavdêriya civak û dewletê direve, pirr zû bi maske û hîle di nava mekanên wan de cih girt. Kemîn danî. Kengî keys dît weke şêrekî xwe çeng ser nêçîra xwe kir. Carnar bi xasûkiya rovî nêçîra xwe zevt kir. Mîna bûkalemûn li gorî rewşê reng girt. Di nuqtayên marjînal de xwe weke pisporê bazirganiyê îlan kir. Qadên gund û bajaran ên şaristaniyan nikarîbû xwe bigihînine wan bi dijwarî di bin çavdêriya wî de ne. Gelekî hoste ye ku xwe di qelş û terkên nav civakê de veşêre. Pirr baş dizane bi rola balansê rabe û herdu aliyan jî bişêlîne. Haya xwe jê heye ku ji bazirganiyên mesafe kin hindik, ji bazirganên rê dirêj gelekî karê bi dest

bixe. Yek ji pîvanên bingehîn ê pîşeya wî ye ku mîna bi pozê xwe bêhn bike qadên jê karê bike nas dike, bi ser de diçe. Eger mirov çalakiya wî weke korsantiya stratejîk a van rêyan binirxîne wê zêdetir hînker be. Wexta ku tê gotin welatê sermayê tineye, ev rastî tê destnîşankirin.

Mirov dikare bibêje eger bajar-bazar-bazirganî şertên pêş ên kapîtalîst in, çima li van mekanan serketina xwe zû îlan nekir? Di vê nuqtayê de divê ez bi girîngî bibêjim ku kapîtalîzm weke sîstem ti têkiliya xwe yekser bi zanist û teknolojiya pêşketî re nîne. Çawa ku bi awayekî serketî li Amsterdamê derket holê, dikarîbû li sîteya Ûrûkê jî derketa. Li şûna ku hewl bide bibe xwediyê tevahiya sîstemê û xwe lê rakişîne, mayîna wî weke bazirganekî hevkar yan jî serdezgedar û bûna xwediyê gundikekî zêdetir dikare li hesabê wî bê. Sedema bingehîn a vê yekê dibe ku ev be; yekdestdariya rahib, siyasetvan û esker cih nedayê ku bibe serdest. Ev kulmozên hêzê yên rewa bûne û hatine ceribandin, dibe ku kulmozeke çaremîn, zêde û belkî jî ji ber pêkhatina wê weke tehlûkeyekê dîtibin.

Em dibînin 'zîlamê bihêz û xasûk' weke hêza çaremîn a yekdestdariyê ji bo bibe sîstem xwe radikişîne. Lê timî têk diçe. Ez yeqîn dikim, kaviil û wêranbûna gelek bajarên li cografyayên kesek ne li bendê, bi van bûyeran pêkan e. Di serdema pêşî û navîn de bajarên bazirganiyê yên gelekî dewlemend ji nişkê ve bi awayekî di dîrokê de tine bibin, wêran bûn, dibe ku ev yek bi berxwedana eskerî û siyasî ya yekdestdariya çaremîn re (kapîtalîzma destpêkê) têkildar be. Li cografya Hindistan û Pakistanê bajarê Harappayê (gelekî pêşketiye, nivîsê jî bi kar tîne, avahî û mîmariya wê gelekî bi rêkûpêk e, bajarekî dewlemend e, B.Z. 2500) pirr zû ji holê radibe, dibe ku ev yek ji reqabet û serhildana wê ya li hember yekdestdariya sêber a rahib-siyaset-esker a li cografya cîran be. Îhtimaleke xurt e, pêşî koloniyêke bazirganiyê ya şaristaniya bi koka xwe Sumer be, piştî ji bo serxwebûnê serî rakiribe. Bi serketa, belkî jî ji ber şertên wê yên mîna hevrikê wê tinebûn, weke Amsterdama pêşî xwe li avakirina sîstemekê biceribanda ango wê xwe li avakirina kapîtalîzma destpêkê rakişanda.

Mîna keke balkêş jî çîroka Kartacayê heye. Fenîkiyan di sedsala 8. B.Z. de ev bajar li deverên herî dûr û berfireh ên Derya Spî ava kiribûn û bi tamamî bajarekî bazirganiyê bû. Mîna ku Rojavayê Derya Spî û Efrîkayê temsîl bike û weke hinterlandê xwe bi kar bîne. Pirr êşkere pêş diket, lê bi sedema şert û mercên xwe qelsiya wê hebû, nikaribû împaratoriye ava bike. Yê dixwestin ava bikin jî asteng dikirin. Heye ku nakokiya wê ya bi Romayê re ji vê yekê be. Bi saya nîvgirava Îtalyayê ji Romayê dihat ji dewleta bajêr bibihure, li ser deverên fireh komar û împaratoriye ava bike. Ji bo Kartaca rizgar bibe yek şert hebû; diviyabû ya ku Amsterdamê li dijî împeratoriye Spainya û Franseyê kir, bike. Ango karektera yekdestdar a bazirganiya bajêrî pêşketî bi dewleteke kapîtalîst li ser cografyayeke her diçe berfireh dibe bigihîne hev û taqwiye bike. Ji bilî vê ti rêya wê tinebû ji Komara Romayê rizgar bibe. Ji bilî têkberina Kartacayê, ti rêya Romayê jî tinebû. Ji ber ku Kartaca dikarîbû li ber serê wê bibe alternatîfek û dawiyê lê bîne. Têkiliya Kuba-DYE'yê tîne bîra mirov! Hînê jî weke gotineke li ser zimanan tê gotin: senatorên Romayî di destpêka her civînê de ji cihê xwe çeng dibin û dipirsin, 'Ma wê ev meseleya Kartacayê çi bibe?'

Qurbanekî din ê bi heman rengî yê Romayê bajarê navdar ê li rojhilatê Sûrî Palmyra ye. Di nivê duyemîn ê sedsala 3. B.Z. de wexta krîzên pêşî yê hilweşîna împaratoriye dikeve rojevê, serhatiyên Palmyrayê balkêş in. Ez wexta li Sûrî bûm, ez timûtim diçûm serdana xirbeyên vî bajarî û bi heyranî min lê temaşe dikir. Li nava çolê li dora aveke ji binerdê derdikeve ava bûye. Li dora avê daristaneke xurmeyan û li keviyên wê jî kelheyeke tevî bircên xwe heye. Herweha bi agora xwe, Perestgeha Delfê ya navdar, avahiya senatoyê, goristanên li newalê, çarşiyên wê yê dirêj û bi gelek qesrên xwe bajarekî bi heybet e. Di warê niqirandin, verotin û şehkirina kevîran de bi tamamî xwedî wesfên harîqa ye. Bajarekî welê ye ku mirov matmayî dihêle û dixê nava aramiyê.

Palmyra bajarekî girîng e. Ji ber ku di navenda çûnûhatina bazirganiya rojhilat-rojava û bakur-başûr de cih digire. Herweha di navbera împaratoriya Îran-Sasanî û Romayê de bi rola bajarekî dewlet ê tampon radibe. Salên dûrûdirêj li ser yekdestdariya bazirganiyê her mezin û

dewlemend dibin. Li gorî min mirov wê bişibîne Amsterdam an jî New Yorka demê têrê nake. Ji aliyê gerdûnbûnê! Împaratoriya Romayê weke Kartacayê ji vê mînakê jî bêzar e. Dîrok nîşan dide ku bajar di demên xwe yê dawî de ango di salên 270'î P.Z. de qîma xwe nayne weke silaleyêke xwedî statuya fena qraltiya bi ser Romayê ve bimîne, û heta hez kiriye weke alternatîfeke Romayê rabe.

Ya Kartaca têde nikarîbû bi ser bikeve, gelo wê Palmyrayê bi ser biketa? Pirs ev e, û diyar e ku xwedî potansiyeleke bi tehlûke ye. Li gorî gotinê, Împaratorê Romayê Aurelius piştî şerê dûvdirêj bajar zevt kiriye û xwestiye bajar çawa zevt kiriye welê jî radestî qralîçeya bi hêz a bajêr a wê demê Zennûbeyê bike. Kengî bajêr weke eyaletekê radestî Zennûbeyê dike, vedigere. Lê di nivê rê de dibihîse ku li bajêr dîsa serhildanê destpê kiriye û bajar doza serxwebûnê dike. Ji nû ve bi hêrseke mezin bi ser bajêr de diçe û wer li bajêr dide ku careke din bi ser xwe ve neyê. Li dawiya xwe xirbeyê bajêr dihêle û vedigere Romayê. Zennûbeya direviya cem Sasaniyan û li peravên Firatê girtibû jî bi xwe re jî dibir. Bûyernivîsên dîrokê radigihînin ku Zennûbe bi tevahiya dewlemendiya xwe ve weke êsîrekê li pêşberî gelê Romayê hatiye teşhîrkirin.

Zimanê jinê yê Romayê timî tesîr li min kiriye. Piştî ku ez li çîroka Zennûbeyê serwext bûm, mîna ku min sirra vê yekê zevt kiribe. Roma ne bi tenê ew bajar e ku tevahiya rêyan diçinê, herweha bi tevahî qral û qralîçeyên xwediyê hêzê û bi qabîliyet jî bar dikinê. Wer xuya ye ku ya niv-komîk niv-trajîk di çûna min a Romayê de bi serê min de hat, ji nêz ve bi vê dîroka Romayê re têkildar e. Eger min Spartakus, Saint Paul û Brûno baş û ji dil fêhmkiribûna, ez ê herhal hînê bi baldarî tevgeriyabûma. Wekî din jî diviyabû min Gramsci xwendibûya. Ax Sosyalîstno ax!

Ji bo Palmyrayê rêya bi tenê ya rizgariyê rêya Amsterdam an jî Londonê bû. Li ber xwe da, lê bi ser neket. Eger mirov Atîna Serdema Antîk mînak nîşan bide, heye ku mirov jê hîn bibe. Ev bajarê ku berhemekî bazirganiya deryayê bû, di salên 500-350 B.Z. de mîna stêrka şaristaniyê bû. Pirr bi hêsanî mirov dikare tespît bike ku kapîtalîzma destpêkê herî zêde li vî bajarî pêş ketiye. Yekdestdariya bazirganiyê ya mezin û taybet (ne dewlet)

bi sedan mîl û kîlometreyan li deverên dûr karê xwe dimeşînin. Dewlemendî diherikin Atînayê. Ji Rojhilatê Derya Spî heta bi Marsîlyayê, ji Bakurê Efrîkayê heta bi Makedonyayê, tevahiya Anatolê bi tevna bazirganiyê ya Derya Reş pere û berhemê zêde diherikînin Atînayê. Felsefe afirandiye, pîşesazî li ber fabrîkebûyîne ye; hunerê çêkirina keştiyan li asta herî jor e, pere li ser kar e. Li her deverê kolonî hene. Ji her alî ve dewlemend û xwediyên pereyan tene Atînayê. Cara pêşî ye ku dibe xwediyê rewşeke kozmopolît. Li gorî şîroveya min a şexsî, kêmasiya wê bi tenê ew bû ku nikarîbû yekîtiya di nava nîvgiravê de pêk bîne û ev li pêşiya serketina kapîtalîzmê astenga sereke bû. Pirsgirêka peydakirina hêza ji bo kar tinebû. Li bazarê kole û bend ji xweliyê erzantir bûn. Di vê qonaxê de Atîna yan wê ji koletiya berê bibihure di çarçoveya nîvgiravê de dewleteke netewe ava bike û zû bibe Hollandayek, yan jî wê li ber hevrikên xwe têk biçe û di rewşeke bê qîmet de bimîne. Qraltiya Spartayê ya hêza bejahiyê bû û Împaratoriya Pers a ji deryayê dûr bû ji sedsalekî zêdetir timî li vî bajarî dan. Lê wê bi demokrasiya xwe her hewl da li ser piyan bimîne. Qralên Makedon Filîp û kurê wî Skender Atîna ber bi têkçûneke strajîk ve birin. Li hemberî qraliyetên Helenîstîk ên Anatolyayê û Romayê yên di salên 300î B.Z. de mezin dibûn ti şensê wê yê gavavêtinê nemabû.

Eger mirov mînakên proto-kapîtalîzma şaristaniya Îslama serdema navîn û mînakên li devê nîvgirava Hindê hatin avakirin bide, bawer dikim ku wê bibe dugêsinkirina mijarê. Mînakên balkêş ên vê demê bajarên kapîtalîst ên navdar ên li nîvgirava Îtalyayê ne. Spanya, Franse û Awûsturyayê hez dikir bi şêwazê berê împaratoriyan ava bikin, yên ku hêza xwe ji van digirtin kengî li tevahiya nîvgiravê û yek bi yek bajaran desthilatdariya Venedîk, Cenova û Floransayê şikandin û girtin destê xwe, hingî şensê ku bibin Amsterdam û Londonekê zû jî ji destê wan çû.

Bajarên Îtalyayê ji bo kapîtalîzmeke modern çî hewce bike afirandibûn. Bi daneheva sermayê, banke, şîrket, krêdî, weke amûrên finansê sened, bazirganiya dûr û nêz, manîfaktur, pîşesazî û her cureyê hunerê, bi tevahî berhemên pîşesaziya demê, ezmûnên komar û împaratoriye, bi dîn û her cure mezheban, nîvgirava Îtalyayê prototîp û labûratûvareke ji bo

Ewrûpaya ku wê di salên 1300-1600î de çêbibe. Her weha welatê Ronesanê ye. Bêguman ev yek bi têkiliyên wê bi cografya Rojhilat a pêşeng û mîrateya wê ya dîrokî re têkildar e. Îtalya vê demê, weke Îslama Rojhilata Naverast, Çîn, Hind û heta Rûsyayê ye ku mezin dibe. Danehevên vê cografyayê di serî de Venedîk, Floranse û Cenovayê ji aliyê yekdestdariyên bazirganên bajarên ve bi çavbirçîtiyeke têr nabe anîne nîvgiravê. Ya girîngtir, di dîroka Ewrûpayê de cara pêşî ye ku bi pêşengiya bajarên Îtalyayê tevgerên bajarbûnê pêş dikevin û ji daneheva sermayê re hinterlandeke mezin çêdikin. Li her bajarekî Ewrûpayê bi hêsayî mirov dikarîbû destê bazirganekî Îtalî bidîta. Jixwe Dêra Katolîk ji zû ve zemîne şaristaniyê danîbû. Ronesan ji bo pêşengiyê dibû gotina ji sedî sed a dawiyê.

Îtalya nebû Ingilîstan û Hollanda, ev yek tenê ji ber cografya wê bû. Bi awayekî paradoksî heman cografya di kapîtalîzma bajêr de pêşengiyê dike, li tevahiya nîvgiravê wê tîne ber serketinê, lê di dawiya dawî de nikarîbû gava dawî ya serketinê biavêje. Wexta biavêta jî ti tiştê nehata serê wê nedima. Sedem eşkere li naverastê ye. Eger Îtalya zû bûbûya Ingilîstana demê, wê tacên Spanya, Franse û Awûsturyayê yê ku dixwestin wê dagir bikin, bi serê wan de bianiya xwarê mîna Împaratoriya Romayê gavek biavêta û bûbûya emperyalî dinyayê ya duyemîn. Lê wê li ser hîmê sosyo-ekonomîk a kapîtalîst ev gav biavêta. Mirov fêhm dike ka çima xwediyên tacan li serê bajarên Îtalyayê piçikîn. Yekîtiya bajarên Îtalyayê li ser hîmê sosyo-ekonomîya nû wê dawî li Împaratoriyan bianiya, pêşî li Ewrûpayê û paşê jî li tevahiya dinyayê wê demeke belavbûnê xwe ferz bikira. Ji bo vê jî di serî de sermaye, her tişt di destê wan de hebû. Ya rastî, serneketin bê şensiyeke mezin bû û dihat maneya paşvemayîneke neteweyî ya sêsedesalan bikudîne.

Bi ya min, ji ber sedemên cografî nikarîbû bibe Romaya duyemîn û ev firsend bi tişteki pirr hindik ji dest çû. Piştî meşeke dirêj Hannîbal ji bakur ve êriş biribû ser Romaya yekemîn û Romayê bi şenseke mezin dûvê xwe ji nav lepan xilas kiribû. Yê wê carê ji bakur êriş dikirin, ne yek çil carî ji Hannîbal bi hêztir bûn. Ji lewra şensê wê tinebû. Ji bo vê bi tenê rêyek

hebû, mîna Îslama Ereban a li tevahiya Rojhilata Naverast belav bûbû wê bûbûya dînekî bi zora şûr. Li şûna Xirîstiyantiya li Romayê eger Îslam an jî Xirîstiyantiya Katolîk belavbûna dînê û siyasî bi hev re û bi şûr bimeşanda, belkî rêveçûna dîroka dinyayê pirr cuda bûna. Mirov xwe nagire û dipirse: eger Xirîstiyantî nebûya wê aqûbeta Romayê bibûya çi û rê li ber çi vekirana? Ya hînê seyr û balkêş: eger Fatih Siltan Mehmed bi vexwendina Papa Xirîstiyantiya bi şûr qebûl bikira, encam ê çi bibûna? Dîrok qadeke spekulasyonê nîne. Lê nayê înkarkirin ku her tim gelek alternatîfan di hundirê xwe de dihewîne. Ya bajarên Îtalyayê nikarîbû têde bi ser bikevin, di dawiya sedsala 16. de Amsterdam û London têde bi ser ketin. Yek ji wan qadan e ku dîroknas herî zêde li ser sedem û encamên wê radiwest in, û dikin mijara tezan. Ev qad gelekî hatiye rohnîkirin. Eger em sedeman bi kurtî rêz bikin:

- 1- Bi tevahî qadên şaristaniyên berê li serê Bakurê Ewrûpayê cih digirin ku li vir herî dereng û lawaz digihîjin Okyanûsa Atlasê.
- 2- Sê hêzên mezin ên Ewrûpayê, Qraliyetên Spanya, Awûsturya û Franseyê ji bo serweriya Ewrûpayê di nava xwe de şer dikin.
- 3- Bi qasî bajarên Îtalyayê bi tehlûke nayên dîtîn, ji lewra jî bi hêzeke yekbûyî û têrê bike bi ser de naçin.
- 4- Ji belavbûna Reformasyona li Bakurê Ewrûpayê re pêşengiyê dikin.
- 5- Ji ber ku li peravên Okyanûsa Atlasê ne, di bazirganiya dûr û nêz de xwedî avantajê mezin in.
- 6- Tevahiya çanda maddî û manewî ya bajarên Îtalyayê transfer kirine.
- 7- Yek ji wan qadan e ku çanda maddî û manewî ya feodalîzmê lê qels û lawaz e.
- 8- Ji ber ku negihîştine feodalîzmeke bi hêz a karibe pêşî li kapîtalîstbûna çûnûhatin, cotkarî û îndustriyê bigire, li gelek herêman şaristanî belkî jî cara pêşî bi rengekî kapîtalîstîk pêş dikeve.

Em dikarin hejmara van sedemên bandor kirine, hînê zêdetir bikin, ji nêz ve têtikiya van sedeman bi rewşa cografîk re heye. Ya rastî jeostratêjî û jeopolîtîka rewşeke gelekî baş pêşkêş dikin. Kengî ev rewş bi şertên civakî re bûye yek serketin jî mumkin bûye.

Ewrûpa, Asya û heta Efrîka sê parzemînên yekbûyî ne. Yek ji tespîtên girîng ên antropolojiyê ew e ku heta dema qeşayê ya dawî di serhatiya mirovatiyê de Efrîka bi rola pêşengiyê rabûye. Cografya pêşeng paşê di vê rola xwe de li qûntara çiyayên Toros-Zagrosê bi şoreşa neolîtîkê dest guhertiye. Qûntarên van çiyayên ji salên 15.000'î B.Z. heta salên 4000'î B.Z. ji bo pêvajoya paşê bi navê şaristaniyê dest pê bike, her tişt çêkir: çi maddî çi manewî her tişt amade kir. Mirov ji bo şoreşa neolîtîkê bibêje, di dîrokê de şoreşa herî mezin e, bawer dikim ku tespîteke li cih e. Avên Firat û Dîcleyê ji van çiyayên û qûntarên wan ne tenê axa bi bereket birin devê Halîçê; bi keştiyên pêşî û pîşesaziya keştîvaniyê, xwe û bi tevahî nirxên xwe yê çandî birin. Bajarên Ûrûk û Erîdûyê wexta dest bi meşa şaristaniyê ya pêşî kirin, ya rastî nirxên vê rêwîtiya bi qehr sentez kiribûn. Mezinbûnê li devê çemên pîroz û heta ketina li devê okyanûsan mîna herikîna çemekî dewam dikir. Bê navber dewam dikir û her diçû mezin dibû.

Ûrûk çandê mirovatiyê ya ji rêzê nîne. Destpêka mûcîzeyê nû ye. Dengê Xwedawenda Ûrûkê Înannayê hînê jî çavkaniya tevahî destan, helbest û stranên e. Ev deng, dengê vê çanda muhteşem û bi heybet e. Dengê wê jinê ye ku zîlamê krêt hînê ew ne lewitandî ye. Çanda Ûrûkê li cografya xwe kulîlk vekirin. Li pey hev bajar zêde bûn. Kêmberek ji bajaran çêbû. Zîlamê bihêz û xasûk vê carê çavkaniya danehevan di derfetên bajaran de dît ku her diçû zêde dibûn. Bi awayekî berevajî çandek herikî û çû heta qûntarên çiyayên. Bajar cografya neolîtîk dadiqurtîne û ev destpêka vê pêvajoyê ye. Dengê Înannayê her diçe kêmbê dibe û ev dengê jinê ye ku her diçe bê tesîr dibe. Dengê zîlamê bihêz û xasûk her diçe gurr derdikeve. Di zîmanê Sumerî de daçekên pêş bi karakterên jinê ne, ango mê ne. Ev xusûs di pêkhatina zîman de rola jinê nîşan dide.

Li vir hewce nake ku em behsa serhatiya cografya şaristaniyê ya xwe dispêre hêzê bikin. Lê were nivîsandin baş e. Lê em bi tenê bi awayekî

sembolîk bi gotina hevokê qîma xwe bînin û bibêjin; mîna çemekî sereke û mezin diherike, ji hezaran kîlometir perav û erdên bi kaş bihuriye, herî dawî li peravên Amsterdam û Londonê çandê nû li pey xwe hiştiye û ketiye Okyanûsa Atlasê.

Eşkere ye ku çanda maddî û manewî ya ji tevahiya serdem û cografyayan hatiye girtin herî dawî bi pêşengiya van herdu bajarên ekonomiya kapîtalîst a modern û netewe derxistiye ser dika dîrokê. Dîsa heman herêm ji wan herêman e ku herî dereng çanda neolîtîkê girtine. Em di navbera cografya û çandê de timî têkiliyekê dibînin ku weha ye: li devera ku çanda kevin bi reh û kok e, pêkhatina çanda nû zehmet e. Çanda kevin a nû bi hêsanî qebûl nake. Li ber xwe dide û ev jî tê fêhmîkirin. Li Rojhilata Navrast çanda şaristaniya berê bi tenê herêma hundir a nîvgirava Erebiyê têra xwe dagir nekiribû. Ev valatiya cografî, cografya Îslamê ya civakî pêkanî. Ev cografya nebûya wê Îslam jî nebûya.

Bakurê Ewropayê û du welatên din ên li seriyê wê Ingîlistan û Hollanda ji bo şaristaniyên berê erdên bakîr bûn û beyar bûn. Têgîna welat bi maneya sînorên neteweyî di vê demê de hînê nû derdikevin holê. Ji lewra jî tovek li ser van erdan were danîn hema yekser wê zîl bide û serî bigire. Dikare kok û rehên xwe kûr berde erdê û mayînde bibe.

Ev tovê ekonomiya kapîtalîst hatiye danîn û xwe baş girtiye. Warisê dawiyê yê çanda Êrûkê ye ku ji peravekî derbasî peravê din bûye. Barhîlgirên vê mîrateyê her tim bazirgan bûn. Tê gotin, bazirgan ew kes in ku deverên kar jê tê xweş dibînin. Ez bi girîngî destnîşan dikim ku ya kulmozên hêzê nikarîbûn pêşbîniya wê bikin û bifikirin, rewşa wan a herêmê ya marjînal û avantaja wan a rêyên dirêj, hişt ku şensa wan di warê erênî de tecellî bike. Bi tevahî hebûnên kapîtalîstîk ên bajarên Îtalyayê û rêyên cografî yê nîvgirava Spanya-Portekîzê keşif kirin bi awayekî korsanwarî desteserkirin û bi vî awayî şensê pêşengiyê xurttir kirin. Ya dikirin, asîmîlekirina zimanê wan bi xwe bû. Li Ewropayê şerên mezin ên navxweyî pêşî li tehlûkeyên ji der ve bînin digirtin, li hundir jî berdariya ekonomiya nû (hêza kar û maddeya xam a erzan) di dawiyê

sedsala 16. de ji bo hilatineke serketî û mayîndebûna li vê cografyayê têrê dikir.

Di nava van herdu hêzan de bi tenê hin cudahiyên şiklî hebûn. Bi hev girtina herdu hêzan ekonomiya nû li çarnikarê cîhanê temsîl kirin. Ekonomiya nû, hişt ku dewlet jî xwe nû bike û ber bi dewleteke berdar û serketî ve biberide. Serdestiya ekonomîk bi kêra serdestiya siyasî û eskerî hat. Yekdestdariya bazirganiyê cara pêşî bi yekdestdariya dewletê re şirkatî danîn û bi vî awayî bûn hêzeke nîv fermî. Desteserkarên şaristaniyê yên timî xwe di dehlîz û serê quncikan de vedişartin cara pêşî bûn ew giregirên rewa yên li ser wan guftûgo neyê kirin. Tevahiya pûlikên berê yên arîstokratan bi destê qral û qralîçeyan bi xwe vekirin. Çawa ku di dema xwe de şêrê Ûrûkê taqeta xwe tinebû li ber 'Gilgamêş' rawestiya, warisên herî dawî jî taqeta wan tinebû li ber dirindeyên (em şêr nebêjin) Amsterdam û Londonê rawestiyana. Eger rawestiyana jî mîna Gilgamêş bi stûyê şêr girtiye, zehmet nîne bi stûyê wan bigire û bixeniqîne.

Xwedawend Înanna hewl dide 99 vedîtinên berhemên hunerî ji destê xwedayê pêşî yê mêr ê xasûk û zordar (mêrê serwer ê kirin xweda) û parêzvanê bajarê Erîdûyê Enkî rizgar bike. Destana behsa vî şêrê di navbera xwendawend Înanna û Enkî de dike, ya rastî destana pêşî û herî bi bandor e. Qralîçeyên Ingilîstan û Hollandayê yên warisê Înannayê têne hesibandin mîna fîgurên sembol ên wê jinê bin; tevahiya krêtiyên mêrê xasûk û zordar di wan de bi gewde dibin. Ev yek jî weke ku tevahiya serhatiya şaristaniyê xulase tîne ziman.

E-Kapîtalîzm û Şaristaniyên Civakî-Dîrokî

Dema weke çalakiya şikildayîna civakan em rola sektora kapîtalîst şîrove bikin, em ê bi awayekî berçavtir nêzî pîrsa der barê şiklên civakan de bibin. Ez hewl didim bersiva vê pîrsê bidim: gelo şêweyê civak û ekonomiya kapîtalîst mecbûriyeteke civakî û dîrokî bû? Ez weke bersiv di vî beşê parêznameya xwe de dibêjim; ne mecbûriyeteke civakî-dîrokî bû. Şaşî û jirêderketineke mezin a şîroveya Marksîst a dîroka materyalîst

(materyalîzma çor) ew e ku îdîa dike; ev yek mecbûriyetek e. Dîsa şîroveya bi tehlûketir ew e ku şêweyên civakan li pey hev bi heman têgihîştinê têne rêzkirin û îdealîzma Hegel di bin navê meteryalîzmê de tê pêşkêşkirin. E. Kant li hemberî vê yekê bi şermokî be jî hewl dide li dijî têgihîştina objektîv hêza sûbjektîv ango rola exlaq weke tercîheke azadiyê diyar bike. Ji aliyê exlaqê azadiyê ve Marksîzm ji Kantparêzan jî bêhtir paş ketiye. Jixwe hewce nake mirov behsa têgihîştinên din ên rastgirên lîberal bike. Ew kapîtalîzmê ne bi tenê mecbûriyet, weke gotina dawî ya dîrokê dibînin.

Ev kapîtalîzma ji dîn jî tehlûketir e, û dînperestiya pozîtîvîst daye pişt a xwe heta rast neyê bi navkirin û rûyê wê rast neyê nîşandan, wê ti şensê tercîha azadiyê tinebe. Jixwe dîroka dused salî ya sosyalîzmê û sosyalîzma reel nîşan dide ku ji aliyê çepgiriyê ve palpiştiya kapîtalîzmê kirine û ji vê jî wêdetir neçûne. Mesele ew nîne ka şaşî di ku de hatiye kirin. Mesele ji vê jî wêdetir e. Paradîgma bi xwe şaş e. Di navê de hebûna çend şaşî yan jî rastiyan, ji aliyê paradîgmatîk ve encamê naguherîne. Nabe ku mirov weke xeteke dûz rasterast nêzî civakê bibe û li gorî rêzê mîna ku her tişt di Lewh-î Mehfûzê² de hatiye nivîsandin, bibîne û ku wexta wan hatibe bi cih tîn. Guftûgoyên di serdema navîn de li ser îradeya kullî û cuzî jî di ser nêzîkatiyên materyalîst-pozîtîvîst ên bi vî rengî re ne. Ji bo sosyalîzmê têkoşîneke mezin hat dayîn û di têkçûna wê de para diyarker a vê nêzîkatiya paradîgmatîk der barê civakê de heye.

Diyar e ku di bin sernavê berî niha de rewşên min bi nav kirin bi temamî li derveyî van nêzîkatiyan e. Bihêle ku kapîtalîzmê weke qonaxeke mecbûrî ya civakî bibîne, nêzîkatiyeke bi vî rengî bi xwe yan bi zanebûn an bi nezanî yan jî bi awayekî serwextnebûyî dikeve bin bandora vê sîstemê û dibe destikê propagandaya wê. Gotina ez ê dawî bibêjim, ez hema niha pêşî bibêjim: kapîtalîzm nabe ku bibe şiklekî civakê. Dixwaze bandorê bike, bandorê jî dike, lê nikare bibe şiklekî civakê. Dikare were gotin; ma çarsed sal e ku şêweyê bi tenê yê li cîhanê serwer nîne? Serwertî tiştek e, şikilbûyîn tiştekî din e. Dîrok sê şiklên civakan an jî şewazê wan nas dike:

² Lewh-î Mehfûz: Pirtûka li qatê Xwedê her tişt têde berê hatiye diyarkirin.

civaka klan a destpêkê, dewleta çînî yan jî civaka şaristaniyê û civaka demokratîk. Nêzîkatiyên dîrokê weke xeteke dûz dibînin û pêşketina li ser vê xetê bi navê civaka destpêk, koledarî, feodal, kapîtalîst û sosyalîst kategorîze dikin jî dogmatîk in. Bi gotineke din nêzîkatiyên bi vî rengî îdealîst û qedewarî ne. Ya girîngtir, li gorî bi navkirina min hersê şêweyên civakê jî li ser xeteke dûz pêş nakevin. Ev nêzîkatiya me nêzî sistemekê ye ku li dora xwe hûrûkûr û berfireh digere. Tevî ku ez fonksiyona diyalektîk qebûl dikim jî şîroveya dibêje du serî hevdu tine dikin û pêşde diçin rast nabînim. Nêzîkatiya fonksiyonên bingehîn ên gerdûnê bi tez, antî-tez û sentezê şîrove dikin dikarin zêdetir bibin beraqlekî kêrhatî yê ravekirinê. Lê belê têkiliya simbiyotîk a hev xwedîkirinê ku cihêti û dewlemendiyê mumkin dike, weke şêwazekî têkiliya diyalektîkî yan jî têgihîştinê nêzî rêveçûna diyalektîka xwezayê ye. Yan jî xwedî xisletên ravekirinê ye.

Divê mirov ji bîr neke û haya xwe jê hebe ku di gerdûnê de ji pirtikên piçûk heta yekparebûna di asta kozmosê de, dualîteyên van pêkhatinan mumkin dikin û ya ji bandor û têkiliya van dualîteyan derdikeve holê, herduyan jî di hinavê xwe de dihewîne, lê ji yekparebûna herduyan wêdetir şêwazê pêkhatineke cuda esas e, gerdûnî ye. Em di bingehê tevahiya veguherîn û pêşketinê de vî şêwazê pêkhatinê dibînin.

Civak jî li derveyî vî şêwazê pêkhatinê hebûnek nîne. Xwediyê heman zimanê pêkhatinê ye. Bi kurtî, dualîteyan timî pêk tîne. Ji ber vê jî herduyan di hinavê xwe de dihewîne, lê ji yekparebûna herduyan wêdetir jî derfetê dide pêkhatinên nû. Bi vî awayî serwestbûna me li diyalektîka veguherîn û pêşketina civakan, me hewcedarî zêdetir agahiya berçav dike. Em kengî bi vê têgihîştina diyalektîk nêzî şiklê civakan ên ji parçeyên herî piçûk heta yê yekpare pêkhatî bibin hingî hêza me ya hiskirin û şîrovekirinê, xisletên me yên mirovane ango potansiyela me ya mirovê azad wê hînê zêdetir bikevin nava tevgerê. Em dikarin civakê di ferd de berçav bikin hem ferdê azad ê bi berpirsiyarî pêş bixin, hem jî em dikarin civaka ji ferdên azad bi tesîr bûyî azad bikin. Derfetên azadbûnê herî zêde xwedî şensê wekhevîyeke baş û potansiyela demokratîkbûnê ne.

Ez divê dubare bînim ziman ku wexta ez dînamîzma sêalî ya rastiya civakî destnîşan dikim ez keşfeke nû nakim. Ez bi tenê hewl didim kirasê dînamîzma pêkhatina gerdûnî li civakan bikim. Eger were pirsîn ka çima dînamîzmên sêalî, ez ê bibêjim; ji ber HEBÛNê. Eger ji hebûnê re jî weke pirs bersivêk bivê, wê wextê divê em pirsê 'em çima hene' bikin. Lê li gorî min hebûn nayê guftûgokirin. Eger hebûn tinebûya, jixwe hewce bi vê pirsê û pirsên din nedima. Ji tiştêkî tine re cih tineye. Di rewşa tinebûnê de bi tenê pêk nehatin heye ango mirov dikare behsa ne tiştêkiyê bike, ev bi xwe jî ew tiştê em jêre dibêjin beredayî ye, tewş e.

Eger em hebûn, çêbûyînê qebûl bikin, wê wextê manedar e ku em behsa şeweyê çêbûnê bikin. Kesên li ser tevahî maneya jiyanê û pêşketina fikrê ponijîn, pê hisiyên ku guherîn û pêşketin bi pêkhatin û çêbûnê ye. Li ser vî hîmî, ji kategoriyên fikrê yên zanistî, felsefî, dînî û mîtolojîk kulliyateke mezin pêk anîbûn. Ma em dikarin van kulliyatan înkâr bikin. Di bingehe meseleyê de bi tevahî hemûyan xwestiye bersiva çêbûn û hebûnê bidin. Hin ji wan serî li rêbaza mîtolojîk û hinan ji wan jî serî li rêbaza dînî daye, van jî têra wan nekiriye, kategoriyên zanist û felsefeyê di hewara wan de hatine. Fonksiyon yek e, lê bersivên wan cihê ne. Li sedemên çêbûna hebûnê, çawa çêbûye û armancên wê her tim hatiye pirsîn û her kategoriyê li gorî disîplîna xwe hewl daye bersivan biafirîne. Weke disîplîna herî bi îdîa zanistê dînamîzma sêalî ya pêkhatinê bi pirranî rohnî kiriye. Wexta ku em di asta mekanîka kûantûmê de li dualîteyên madde-enerjî û pêl-parçik binêrin, em ê bibînin ku timî rê li ber pêkhatinan vedikin. Û encama ku berhema van pêkhatinên dualîte ye, weke dewama wan a sêyemîn derdikeve holê. Jixwe tevgerên vê dualîteya madde-enerjiyê gerdûnî ne. Herdu dualîte xwe di nav a sêyemîn de bi veguherîna dewam dikin, veguherîn bi awayekî pêşketinê yan jî berevajî bi paşketinê xwe dewam dike ango dînamîzma hebûnê piştrast kiriye ku ev şewaz karakterê wê yên bingehîn e. Jixwe hewce nake ku mirov ji nû ve piştrast bike.

Em li xwe binêrin. Zaroka dê û bav, gelekî dişibe dê û bav, ji herduyan digire û dewam dike, lê ev yek cihêwaziyeke nû û bi şeweyekî nû temsîl

dike. Ev cihêwazî gelekî hêdî dibe û ev yek di her bûyera xwezayê de bi vî rengî ye. Ev rewşa mirov weke çêbûna zereyeke ezêlî jî dikare were şîrovekirin. Ya rastî çêbûn bi vî şewazî dikare di şerê hebûnê de bi ser bikeve. Çi ye şerê hebûnê? Mirov çawa mana xwe misoger dike? Mayîn, xwe bi guherînê dewamkirin e. Çima? Dibe ku ji bo piştrastkirina hebûna xwe be. Yan jî bi guhertinê temaşekirina li xwedayetiya hebûnê be!

Ya bi serê mirov nakeve û dûrî aqilan ev e: diviyabû em bi çavdêriya li tiştên çêbûne yên li nêzî xwe, bibin xwedî mentiqekî, lê çima em ji van heqîqetên bingehîn evqas dûrketin an jî hatin dûrkerin? Eger em vê rewşa beredayî û dûrî aqilan zelal bikin, em ê wê wextê karibin bên ser meseleya bingehîn. Ez behsa karakterê rêveçûna diyardeya civakî dikim ku hînê ji destpêkê ve bi vegotinan li hev hatiye alandin, sernuxumandin û piştperdekirin. Civakbûnê çima hewcedarî bi van veşartin û piştperdekirinan dît? Mejî li hemberî van bûyeran çima weke hisî û analîtîk bi du awayan dabeş bû? Fonksiyonên wan çi bûn? Bi bersivên em bidin, em ê karibin civakbûyîna xwe weke heyî, weke em dixwazin şîrove bikin û biguherînin. Mirov weke kirdar xwedî wê xisletê ye **DIKARE ŞÎROVE BIKE Û ÇAWA DIXWAZE DIKARE BIGUHERE**. Lewma mirov hebûneke xwediyê vê qabîliyetê ye. Şîrove û daxwaza guhertinê, bi gotineke din fikirkirin, pêhisîn û xwestek çiqasî li gorî dînamîzma pêkhatinê be, şensê pêşketina şeweyê nû ewqasî zêde ye. Çendîn jê dûr bikeve jî di civakbûnê de yan muhafezekar dibe yan jî paşve dikeve. Pêşketina mejiyê hisî û analîtîk li dora van pirsan pêk tê.

Divê em li vir dawiyê li vî beşê bînin ku em têde zêde bi nav felsefeyê de çûn. Ez ê zêdetir di Sosyolojiya Azadiyê de hewl bidim li ser vê mijarê rawestim.

Civakbûna em weke klan bi nav dikin, bêguman hebûneke sekan nîne. Cinsê mirov xwe ji prîmatên mirovane vediqetîne û ev yek herwisa pêşketina civaka klan e. Pirsgirêka bingehîn man e. Bi giştî jî pirsgirêka civakekê man e, û karibe li ser lingên xwe bisekine. Li hemberî wan hêzên ku dixwazin wê ji civakbûnê derxin, hebûna xwe diparêze. Her dem û li her deverê pirsgirêkên civakan ên bi vî rengî hene. Hin caran li dijî tehlûke û

rîskên berê xwe dane hebûna civakê ev parastin bi şeweyê xweparastinê pêk tê û civak bi vê hedefê ve xwe kilît dike. Carnan hin hebûn û rewşên bikêr ên derfetê didin pêşketineke danûstendinê, ên simbiyotik û berdarderdikevin holê. Hingê li wir jî pêşketineke pozîtîf bi lez dibe. Cins, klan an jî civak ji aliyê maddî û manewî ve dewlemend dibe. Di van demên dawiyê de yek ji têngîna civaknasiyê dualîteya 'ez û yên din' e. Eger em vê dualîteyê bidin ser hev û bînin ziman; li hemberî yên din ên dibin tehlûke û rîsk 'ez' ê xwe biparêze. Yan wê yên din têk bibe, pêşketina xwe dewam bike, yan bikeve weznekê, hebûna xwe biparêze lê pêşketina wê hêdî pêk bê; yan jî wê bi bin bikeve, li gorî asta binketina xwe wê hebûna xwe qismî yan jî bi temamî ji dest bide. Hingê weke hebûn ew êdî bi xwe nîne. Dibe objeya tiştêkî din. Yan jî wê were asîmîlekirin weke yê din hebûna xwe dewam bike. Hingê jî kategoriyên weke mirov wan, çeloxwarî yan jî riziyayî bi nav bike, pêk tên.

Em bi awayekî berçavtir bînin ziman û ji têkoşîna manê ya civakê mînakên asta hêsan bidin, em ê bibêjin: ji bo xwe ji heywanên dirinde û şertên bahewayê, ji kêmxwarin û nexweşiyên biparêzin mirov timî li beramberî şert û mercên xwezayê têkoşiyane. Tehlûke gefê li hebûnê dixwin, derfetên rê didin jiyane û şertên erênî jiyane xweş dikin, pêşde dibin. Ev serhatiya beşekî wê yê mezin li Efrîkayê û milyoneke sala dawî jî li Ewrûpa û Asyayê derbas bû û xelekên wê yên bingehîn jî hatine rohnîkirin. Ev civak ji komên ji sed kesî nabihure, dişibin hevdu û hîne xwe negihandine zimanê nîşanan. Di vê civakbûnê de bi pirranî xisletên biyolojîk bi bandor in, lê zêdetir kom bi tevger û pratîka xwe li dora jindayikê dicive, pêk tê. Zimanên pêşî yên bi daçeka mêbûnê ve rastiyê piştrast dikin. Divê mirov karektera civakê ya dayikîyê piştguh neke. Pir girîng e ku mirov dayikê weke şefekê, otorîteyê nebîne, ew bi ezmûn, tecrûbe û xwedîkirina zarokan stûneke hêzê ya 'rêveber'îya xwezayî ye. Li cihûwarên dişibin pergala malbatê bêhtir mirovan li dora xwe dicivîne û balkêş dibe.

Têngîna bavtiyê gelekî paşê weke têtîliyeke civakî derdikeve holê, lê civak di qonaxên dûrûdirêj de vê têngîne nas nake. Saziya mîrasê, piştî

pêşketina nîzama milkiyetê girêdayî sîstema baviktîyê pêş dikeve. Aîdiyeta zarokan û xalên wan, ango birayê dayîkê ji wan têgînan e ku zû derketine holê. Berhevkirina pel û pincaran û bi sînor be jî nêçîrvanî ji şêweyên tedarik û debara maddî ne. Endambûna klanê ji bo misogerkirina jiyane gelekî girîng e. Bi îhtîmaleke mezin kesek li derveyî civaka klan bihata hiştin an jî bi tenê bimana wê di dawiyê de bimira. Ya rast ew e ku mirov klanê weke sîsik an jî kakilekî tekûz ê civakê bibîne. Şêweyê herî resen ê civakê ye.

Piştî qonaxên pêşketinê yên dûvdirêj bi saya cografya xêrûbêr mirovan gav avêtiye civaka neolîtîk û me gelek caran anî ziman ku sîstema çiyayên Toros-Zagrosê derfet û îmkân dane da ku ev der weke çemekî sereke yan jî mezin biherike. Di vê qonaxê de civaka dayîkê derdikeve asta herî jor û ji bo berhemê zêde derfet û îmkân çêdibin. Pirraniya sosyolojiyê civaka dayîkê weke nîzama komin a destpêkê, serdema berê û nû ya kevir û nîzama hov bi nav kirine. Li gorî min mirov ji vê serdemê re bibêje 'civaka dayîkê ya komin' manedartir e. Ev qonaxa em behsa wê dikin, qonaxek e ku ji tevahiya dema jiyana civaka mirov ji sedî nodûnehê wê digire. Divê mirov piçûk nebîne. Zehmet nîne ku mirov fêhm bike, ji nava civaka dayîkê ya komin berhemê zêde û danehevên din ên çandî derketine û li beramberî vê, zîlamê bihêz û xasûk ê li ber serê wê aware aware geriyaye, hin caran bi awayekî serketî nêçîrvanî kiriye û bi van seferên nêçîrvaniyê her çûye bi hêz bûye û cara pêşî çavê xwe berdaye serweriya nîzama civakê. Gelek nîşaneyên antropolojîk û belgeyên arkaeolojîk, ev çavdêrî û danaberhev, vê îhtîmalê bi hêz dikin.

Dîsa me gelek caran anî ziman ku civaka bavik ji şaman + şêxê kal ê bi tecrûbe + zîlamê fermandar ê esker pêk hatiye. Ya rast ew e ku mirov di vê pêşketinê de prototîpa şêweyê civaka nû bibîne. Ango mebesta me ji civaka nû ew e ku klan bi hiyerarşî dibe. Hiyerarşiyê bi awayekî mayînde rê li ber çînîbûn û rêxistinîya şêwazê dewletê vekir û ev dabeşbûn vebirî kir. Civaka dewlet û çîn nas kiriye diyar e ku xisletên wê guherîne. Berhemê zêde êdî weke diyarî nayê dayîn, li bazarê weke malê guhertinê nirxekî metabûnê digire û ev kirîn û firotina li bazarê dînamîzma bingehîn

a bihevguhertinê ye. Kengî di civakê de bazar-bajar-bazirganî weke sê hêmanên mayînde ketin dewrê dewletbûn û çînîbûn jî pêş dikevin. Ji ber ku me di nava şertên zeman û mekan de behsa vê pêşketinê kiribû, ez ê dubare nekim. Bi vegotinên cihê gelek sosyolojiyan ev civaka nû weke civaka çînî, civaka bajêr, civaka dewletdar, koledar, feodal û kapîtalîst bi nav kirine û hewldane bi van têngînan bersivê bidin. Çînîtî, bajartî û dewletdarî xisletên eşkere û mayînde ne. Ji lewra ji van pêvajoyan re ‘şaristanî’, ‘medenî’ hatiye gotin. Bi ya min, mirov dikare li gorî naveroka wê gotina ‘civaka şareza’ bi awayekî kurt weke ‘şaristanî’ bi kar bîne.

Lê bala me dikişîne ku wexta em şaristanî dibêjin li gorî etîka civakê em behsa mezinkirin, bilindkirin û pêşketinê nakin, em wê weke serberjêrçûyîne û zordestiyê şîrove dikin. Civaka şareza li gorî nirxên berê yê dayika komin di warê exlaqî de serberjêrçûyîne îfade dike. Di zimanê herî kevin de ku em nas dikin, di Sumerî de ev yek bi awayekî balkêş tê îfadekirin. Gotina amargî hem tê maneya azadiyê û hem tê maneya vegera li dayik û xwezayê. Pêhisîneke rast e ku di navbera dayik, azadî û xwezayê de têkiliyeke wekhev a balkêş û rast hatiye danîn. Civaka Sumer a cara pêşî civaka şareza nas dike, bi gotina amargî hesreta xwe ya ji bo civaka komin a dayikê îfade dike ku hînê ji wan nirx an jî civaka berê ya komin dîr neketiye. Di orjînalîteya Sumerê de mirov vê serûbinbûnê hem dikare bibîne, hem jî balkêş e, û mirov jê hîn dibe.

Wezna di têkiliyên navbera jin-mêr de li dijî jinê xira bûn. Rewşa vê bûyerê di diyalogên navbera Înanan-Enkî de xuya dike. Ev diyalog weke ceribandineke destanê ya pêşî hatiye çêkirin. Destanek berî Destana Gilgamêş e. Şerê navbera nîzama komin a dayikê an jî civakê û civaka hiyerarşik a bavik (civaka derbasî şaristaniyê dibe) de tîne ziman. Pirr eşkere ye ku pêvajoyên bi awayekî zêde neadil û bi têkoşîn dimeşe. Li gorî daneyên dîrokî civaka Sumerê di qonaxa pêşî de pêvajoyek e ku mirov dikare wê weke demokrasiya destpêkê bi nav bike. Civata rûsipiyan hînê wernegeriyaye nîzameke bavikan. Guftûgoyên gelekî gurr û geş tîne kirin îşaret bi şiklekî demokrasiyê dike. Têngînen mîna fermana Xwedê hînê çênebûne. Jixwe ev têngîn pîvaneke pergala eskerî despotîk a yekalî ye ku

çavkaniya wê tîpekî bi maske ye yê ku zilamê bihêz û xasûk li xwe kiriye. Şêwazê hevpeyvînê di Destana Înanna de gelekî geş e, û di civakê de çî diqewime tîne ziman; behsa bêedaletiyê, û ya bi ser jinê, danehevên wê û zarokên wê de hatiye, dike. Eger belge gelek hebûna, me yê karîbûya bidîtana yan jî haya me wê jê bibûna ku bi ihtimaleke mezin ji demokrasiya Atînayê ya çîna koledar gelekî wêdetir, gihiştine qonaxeke demokrasiyê.

Ji aliyê teorîk ve em dikarin têderxin ku derbasbûna civaka şareza di heman demê de bi derbasbûna civaka demokratîk re di zikhev de pêk hatiye. Guftûgoyên dijwar ên pêşî li civatên rûsîpiyan re prepa hatina dengê piyê demokrasiyê ne. Li cem tevahiya civakan di heman qonaxan de em dualîteyên bi heman rengî dibînin: dualîteya civaka şareza û civaka demokratîk. Eger bi awayekî berçavtir em bînin ziman, em ê bibêjin dualîteya dewlet û demokrasiyê. Li her devera dewlet heye pirsgirêka demokrasiyê heye. Li her devera demokrasî hebe jî rîskeke dewletbûnê heye. Demokrasî şêweyekî dewletê nîne, her weha weke demokrasî jî tégîna dewletê şaş e. Divê mirov baş bala xwe bide ser xisletên tékiliya di navbera herdu dualîteyan de.

Di tevahiya dîrokê de dualîteyê fenûfût li ser hatiye kirin jî ev e. Ya ji nava civaka berê derketiyê û pêşketiyê, demokrasî ye yan jî dewlet e, vê yekê rê li ber berevajîkirin û guftûgoyan vekiriyê. Ev yek jî nîşan dide ku pêvajoyê, di zikhev de bi gelek şeran, xwelihevrakişandin û pevçûnan derbas bûye. Di mînakê Îslamê de ku em baş dizanin, pevçûn û guftûgoyên li ser demokratîyet-cumhûriyet û seltênatê de balkêş û zelal in. Muqaweleya Hz. Muhammed a Medîneyê mîna Peymana Civakî ya J.J. Rousseau ye. Mirov vê yekê bi hêşayî dikare di Quranê û hedîsan de bibîne. Lê arîstokrasiya eşîran a li ber serê wan bi hêz bûyî, nemaze nîzama hiyerarşîk a qebîleya Qureyşîyan pîrr eşkere li seltênekteke mîna ya Bîzans û Sasaniyan digere. Hîne di dema Hz. Muhammed de ev pevçûn heye. Jixwe maneyêke pevçûna di navbera Mekke û Medîne de ev e. Pevdîçin gelo nîzama nû wê cumhûriyet be (bi Erebi tê maneya demokrasiya gel) yan jî wê seltênat be (nîzama monarşîk a ji bav derbasî kur dibe. Vê pêvajoya bi pevçûn bi reva

H.z. Muhammed ji Mekkeyê di sala 622'an P.Z. de destpê kir, bi kuştina H.z. Elî li Kûfeyê di sala 661'ê de bi şiddeteke bi heman rengî li cihê îro şer li ber serê wî diqewime dewam kir, û klîka Muawiye ya alîgirê seltanê ji vê pevçûna pêncî salî serketî derket. Di wê demê de nîzama bi hêz a hiyerarşik a eşîrê rê nade cumhûriyetê, ya rastî şens neda demokrasiya destpêkê. Ji vî alî ve jî Îslamiyet bi sosyolojiyeke rastî were lêkolîn wê gelekî encamên balkêş derxîne holê!

Dîrok mînakekî din ê balkêş di dema avabûna Împratoriya Îran a Pers de pêşkêş dike. Persan mîrasa Konfederasyona Medan piştî guftûgo û pevçûnên dûvdirêj veguherandin împaratoriye. Di vê de binemala Axamenît bi roleke diyarker rabû. Gelek nîşane hene ku bi pêşengiya rahibên Mediyana ji salên 560 B.Z. heta salên 520'an demeke pirr dijwar derbas bûye. Bûyera Kambîzê sexte ji bo vê mînakeke balkêş e. Damezrandina berê ya Konfederasyona Medan mînakeke tîpîk ê demokrasiya destpêkê ye. Dîroka Herodot di vî warî de vegotinên balkêş pêşkêş dike.

Demokrasiya Atînayê dîsa yek ji wan mînanan e ku baş tê zanîn. Çi bi Qraltiya Spartayê, çi jî bi Makedon û Persan re şerê kirin, bi awayekî din ew şer bûn ku gelo divê demokrasî, împaratorî yan jî divê qraliyet be. Destpêk be jî li ser hîmê çînî be jî guftûgoya civakeke demokratîk e, yan jî civakeke şaristaniyê ye, hatiye kirin û li ser her pevçûne. Li Romayê di şerê li ser cumhûriyet û împaratoriye de, di serî de Sezar kesên herî navdar jî dikarin di van şer û pevçûnan de bêne kuştin ango ev pevçûn hebûna dualîteyeke bi şer û şiddetê nîşan dide. Em dikarin van mînanan zêde bikin. Ji bo em eleqeya xwe ya ji mijarê re xurt bikin û hêza têgihîştina xwe mezin bikin, em dikarin Şoreşên mezin ên Fransî û Rûs jî di vê çarçoveyê de bibînin û wan bi nav bikin.

Şoreşa Franseyê (1789) li dijî monarşiya mutleq destpê kir. Bi cumhûriyetê jî bi encam bû. Ango bi demokrasiya civakî ya radîkal bi encam bû. Di pêvajoyeke pirr dijwar re ango dema terora şoreşger re derbas bû. Piştî Triumvira bi Împratoriya Napolyon dewam kir. Piştî

demên derbasbûnê yên curbicur heta roja me ya îro dîroka Franseyê şahidî li îlankirina pênc cumhûriyetan kir. Ya şeşan jî tê guftûgokirin.

Di Şoreşa Rûs a Mezin de (1917) perde bi demokrasiyeke radîkaltir vebû (dema şûrayan, Sovyet). Di şerê navxweyî de dîktatoriya şoreşgerî nas kir. Di dema Stalîn de dîktatorî mayînde bû. Di 1989'an de di salvegera dusedsaliya Şoreşa Franseyê de ji nû ve li demokrasiyê vegeyî. Hînê jî dixwaze demokrasiya xwe pêşde bibe. Di dema modernîteya kapîtalîst de bi sedan mînakên bi heman rengî hema bêje her sal tene dîtin.

Min ev vegotina dûvdirêj a bi mînakan ji bo du têkiliyên li hev geriyayî, nakokiya di navbera demokrasî û şaristanîyê de, rewşa bi pevçûn û tengezar nîşan bidim, pêşkêş kir.

Xusûsa ku divê em bala xwe bidinê ew e ku herdu civakan jî dixwest li ser civaka komin hebûna xwe dewam bikin. Weke me berê jî anîbû ziman, civaka komin hînê jî dewam dike, di tevahiya şaneyên civakan de weke dewijmê hebûna xwe dom dike. Şaneya dayik e ku ji bo mayîndebûna cinsê mirov divê guman jê neyê kirin. Di wicûd de çawa ku şaneyên dayik ji bo bunyeyê xwedî bikin şaneyan tamîr dikin û wexta hewce bike wan ji nû ve çêdikin, civaka komin a dayikê jî di tevahiya civakên dualîte de hebûna xwe bi şeweyekî bi vî rengî dewam dike. Ez gelek caran dibêjim; civaka komin a dayikê wê bi civakên şareza û demokratîk ên ji nava xwe derxistî re şer bike, tengezar bibe û carnar jî bi wan re li hev bike, dîsa jî tine nabe û wê nebe. Bi vî awayî mirov rewşa civaka komin a dayikê destnîşan bike sedem û encamên xwe yên girîng hene. Wexta ku cihê wê bê, ez ê dîsa jî timûtim behs bikim.

Ez timî behsa şerê di navbera civaka şareza û civaka demokratîk de dikim. Ev nayê wê maneyê ku ew li hev nakin. Berevajî di navbera van herdu civakan de lihevkerin esas e. Ya rastî diviyabû esas bûna. Ji ber ku li gorî diyalektîkê du seriyên dijber, hevdu tine nakin. Ji lewra civaka demokratîk û civaka şareza bê hev nabin. Hebûna yekî bi yê din e. Berê jî min gotibû, şaristanî û demokrasî herdu jî ji civaka komin a dayikê tîn. Demokrasî zêdetir li bêbextî, zordestî û mêtinkariya tebeqeya jor a hiyerarşik rast hatiye û ji xwe re pîrraniya jêr û pîrraniyan esas digire,

şaristanî jî zêdetir tebeqeya jor a hegemonya îdeolojîk, mêtinkarî û zordestiyê dewam dike, dixê bingehê xwe. Lê ev alî weke du beşên bi kêrê ji hev hatine kirin û ji civaka komin a dayikê qut nînin. Di zikhev de ne, lê cudahiya wan ji hev têra xwe pêşde çûye.

Di vê nuqteyê de divê em bi tevahî têgihiştina li têngîna civakê di ber çavan re derbas bikin. Hem jî bi şertê ku em lê serwext bibin û timî ji bîr nekin. Weke çînîbûnê, di her çînê de bi hezaran komên jêr, bi mîlyonan malbat, gelek cureyên koman ên nebûne çîn û li hemberî çînîbûnê li ber xwe didin, bi qasî yê globalbûne komikên herêmî bûne, bi hezaran cure têkilî û nakotiyên dîn, ziman, siyasî, ekonomî, eşîr, netewe, navneteweyî, kaos û nîzamên tengezar, cangiran, bi şer û bi piştgirî ketine nav hev, ne bi şeweyê yek bi tenê bi hezaran ên bi tenê bi tevahî yekpareya yekparebûnekê; divê civak werin fêmkirin. Di nav vê germoleya mezin de demokrasî û dewlet çiqasî hev di weznekê de bigirin, pergaleke nêzî aştiyê pêk tê. Ji bo bi tevahî aştiyê bibin, divê dewlet nemîne, herçiqas em vê yekê weke teorîk bifikirin jî di warê pratîkê de em hînê ji vê gelekî dûr in.

Jiyaneke demokratîk a demdirêj bi tevahî civakê û heta civaka dewletê dikare bigihîne aştiyêke temam. Di momenta dîrokê ya heyî de li gorî wezna hêzên qala wan tê kirin ango hêzên dewlet û demokrasiyê bikevin pêvajoya şernekirinê mirov dikare behsa aştiyê bike. Eger demokrasî bixwaze bi tevahî dewletê daqurtîne, di momenta dîrokê ya heyî de zêdetir wê xisletên kaotîk xwe nîşan bidin. Ezmûnên li gelek welatan vê rastiyê nîşan didin. Eger dewlet timî rewşeke demokrasî tede tine ferz bike wê sîstemên dîktatorî û despotîk pêk bên ku di momenta dîrokî ya heyî de encam dîsa kaos e. Şaristaniya jêre pêvajoya dîrokî tê gotin pênc hezar sal e ku dewam dike. Mafê jiyane kêm bi destê demokrasiyê ket. Lê pîrrianiya civakê û pîrranî her tim li benda demokrasiyê man. Ji bo wê têkoşîyan. Belkî jî bi hezaran sal derbas bibin jî û bi heman awayî nebe jî bi awayekî, dewlet û demokrasî wê di zikhev de bijîn û dewam bikin.

Pirsgirêk ew e ku bi qasî mirov dewlet û demokrasiyê ji hev bike divê karibe pîvanên sîstematîk ên pê karibin bi hev re bimînin û hev înkâr nekin, diyar bike. Belkî jî divê mirov destûrên nû yê bingehîn çêke. Di nav

hev de bûna dewlet û demokrasiya heyî bi tamamî xapandine. Mîna pelên mêwan e ku pê eybên hev vedişêr in. Ji vê rewşê neyê bihurandin, guftûgoyeke hev girtî ya demokrasî û dewletê nayê kirin. Du şoreşên herî modern ên Rûsya û Franseyê bihêlin ku van mijaran pêşde bibin û zelal bikin, alozî mezintir kirine. Teoriya siyasetê, divê herî kêr dewleta li demokrasiyê vekirî ango dewleta demokrasiyê qedexe nake û xwe naxe şûna wê, û demokrasiya dewletê înkâr nake ango demokrasiya xwe bi lez nake dewlet û dewletê weke sazûmaneke timî divê ji holê were xirakirin nabîne, pêwîst e ku bi lez ji aliyê naverok û şêweyê ve diyar bike. Bi rastî hewcedarî bi teoriyê heye; lê hewcedarî bi teoriya bersivê bide pratîka naverastê tevlihev dike, heye. Ez bawer dikim ku mirov dikare dewlet û demokrasiyê bîne astekê ku kêr şer bikin û hev bêtir berdar bikin. Şêweyên bi vî rengî yên dewlet û demokrasiyê hem hewce ne, hem jî mumkin in. Siyaseta pêdivî pê heye jî mirov dikare li ser vî hîmî pêşde bibe. Dewletên heyî demokrasiyê bi awayekî cewherî qebûl nakin. Dewletên heyî gelekî cangiran û xwedî wicûdekî dêw in. Demokrasî jî mîna karîkaturekî dewletê ne ku çeloxwarî û bêkêr in. Bêguman meseleya bingehîn a felsefeya siyasetê û pratîka wê ev e.

Divê ez dubare bînim ziman ku ez ê van xusûsên di wan de gelek tespîtên nû hene di pirtûka Sosyolojiya Azadiyê de bi firehî guftûgo bikim.

Haya min ji min heye ku min di çarçoveya teoriya bingehîn de paradîgmayek ji paradîgma sosyalîst û ya rêûresma lîberal cudatir pêşkêş kiriye. Ez ê hewl bidim hinekî din jî naveroka wê tijî û xurt bikim. Min di çarçoveya vê vegotina kurt de hewl da bersiv bidim ka em dikarin kapîtalîzmê weke 'şêweyekî civakê' di ku de û çawa bi cih bikin. Eşkere, ez kapîtalîzmê ne weke şêweyekî ekonomiyê û ne jî weke şêweyekî civakê dibînim.

Beriya her tiştî, em hewl bidin têkiliya jê re ekonomiya kapîtalîst dibêjin, di nava yekparebûna civaka şareza de bibînin. Ekonomiya kapîtalîst jê re ekonomiya bihevguhertinê jî tê gotin. Bi şêweyê vê ekonomiyê metabûn çêdibe. Di vê ekonomiyê de yekdestdariyek heye ku ji têkilî û reqabeta di bazarê de keysê dibîne, bi buhayan dilîze û ji cudahiya

di navbera deveran de sûdê werdigire. Girîng e ku mirov vê xusûsê baş fêhm bike. Li gorî vê binavkirinê jî divê mirov baş zanibe ku ne sektorek e ku nirxê guhertinê diafirîne. Bi giştî pirr hindik bi jiyana ekonomîk re têkildar e. Lê belê ji ber pozîsyona xwe ya stratejîk hindikayîyeke diyarker e. Di destê hindik kesan de nirxekî mezin ê guhertinê yê ketiye ser hev e. Ji lewra jî bi serdestiyê stratejîk dikare hem bi ajotina mal a bazarê û hem jî xwesteka ji bo wê bilîze. Divê neyê jibîrkin ku ev serdestiya heta wê rojê di destê dewletan de jî nîne. Çêbûna vê serdestiyê û şeweyê bikaranîna wê balkêş e. Kêm zêde, mirov çêbûna wê fêhm dike. Lê şewazê çêbûna wê, ji ber ku xwe dispêre timî mezinbûna sermayeyê, gelekî bi bandor e, û dikare civakê serûbinî hev bike. Eger mirov ji vê rola wê re bibêje şoreş e, ev bi civakê re îxanet e. Nexasim jî bi civaka dîrokî û demokratîk re!

Zanista ekonomî-polîtîk wê kengî li xwe mikur bê ku xwemezinkirin û bikaranîna sermayê talanek e ku kirasek lê hatiye kirin û ev gelekî hûrûkûr tê kirin. Jixwe supermenên ekonomiyê siyasetvanên ekonomiyê ji navê qudsiyeta qanûnê sûdê werdigirin û ev jî qanûna navdar a karê ye ku wê cîla dikin û pêşkêş dikin. Ez ji zilamê bihêz û xasûk re çima kapîtalîst nabêjim? Ji ber ku desteserkirina wî xwe dispêre hêzê û şer, ji ber wê. Bêguman em ji bîr nakin ku şer dafik e. Hewce nabîne kirasê huqûq û dîn lê bike. Lê pêwîst e ku mirov heqê ekonomiya kapîtalîst di vê nuqteyê de bide: têkiliya ekonomî-dewletê ya beriya wê bi desteserkirina bi darê zorê bû. Rêûresma huqûqa hiyarerşiyê dînê bi ser ve bû rêzika wê ya 'malê kafîran helal e' eşkere weke heqekî destûrê dide desteserkirinê. Ango zilamê bihêz û xasûk êdî dibe dewlet. Ekonomiya kapîtalîst di vê nuqteyê de ji dewleta klasîk vediqete. Ez nabêjim dijberê wê ye. Asta pêşketina civaka şareza ji ber ku talaneke mîna xenîmetê berdar nabîne, li vê sektorê pêşî vedibe. Jixwe wexta dewleta koledar û feodal bêber bû, ji wê kêliyê û pêve ew li ser kar e ku ev jî cudahiya wê nîşan dide. Jixwe bi vî awayî derfetê dide xwe ku navê sistemeke nû ya ekonomiyê li xwe bike.

Yekdestdariya dewleta koledar di serdemên pêşî de gelekî berdar e. Em wexta li qebrên Firewnan pîramîdan dinêrin, em li bermahiyên bajarên

Greko-Romen dinêrin em vê rastiye dibînin. Sektora kapîtalîst jî di vê demê de heye, lê gelekî bi sînor e. Berdarbûna yekdestdariya dewletê rê nadiyê ku di wê sektorê de pêş bikeve yan jî hindikî rê didiyê. Kengî nîzama xebatê ya koledar bêber dibe, em dibînin nîzama xebatê ya feodal belav dibe. Mijara me nîne ku em analîz bikin bê ka şaristaniya koledar çima bêber bûye. Lê di vî warî de em bi kurtî dikarin qîma xwe bi gotina çend hevokan bînin. Ev şaristaniyê bi têgihîştina xwe ya jiyan û xebatê ya demeke dirêj (B.Z. 4000-P.Z. 500), bi belavbûna xwe ya li mekanekî fireh, bi mesref û lêçûna zêde, ji ber ku sînorên wê yên bi zorê û kolekirinê yên peydakirina mirovan bi dawî bûn, ji ber ku ji derve û hundir bi hezaran serhildan û berxwedanên bi karaktera azadîxwazî û demokrasîxwaziyê li dawiyê ma.

Civaka şaristaniyê ya hat avakirin û zêdetir ji aliyê Îslama Rojhilata Naverast û Xirîstiyantiya Ewrûpayê ve hat temsîlkirin, li gorî şaristaniya Greko-Romen a mîrasa wê wergirt û ji şaristaniya ew jî li ser hatin avakirin ji şaristaniya Sumer û Misrê cuda xwe spart şeweyekî meşrûiyet û mêtinkariyê. Herdu dînan zemînekî xurt ê meşrûiyetê danê. Li gorî kole bi gundiyê serf ku yê wê ye, civaka şareza karîbû xwe nû bike. Bêguman dema dirêj a Xirîstiyantiyê bi qasî sêsed salan bû wicdanê xizanan û têkoşîna azadîxwazî û wekhevîtiyê ya di bin perdeya mezhebên cihê yên Îslamê de dewam kir, ango hewldan û lêgerînên li civaka demokratîk, bi roleke sereke kirin ku şaristanî hem xwe nû bike û hem jî xwe dewam bike. Weke îdeologên şaristaniyê îdîa dikin, ev yek ji mezinbûna şaristaniyê û pêşketina wê ya bi rûmet nîne. Herçend hin destketiyên wê hebin jî ya rastî bi saya bermahiyên civaka komin a berê, bi saya hezaran berxwedan û serhildanên xizanan, reva koleyan, qewman û eşîran xwe gihandiye vê astê.

Di civaka şareza de zordestî û mêtingeriyê xwe bi amûrên nû yên rewakirinê nû kirin, bi vê re amûrên wê yên bingehîn çîn, bajar û dewlet jî veguherîn û nû bûn. Di nava t êkiliyên nû yên serf-senyor, bajar-bazar û dewlet-evd de pêşketina hêmanên kapîtalîst hêsan bû. Bajarên ji Çînê heta Okyanûsa Atlasê li dora bazarê çêbûn, kirin ku hilberîna metayê zêde bi lez

bibe, bihevguhertina mal hûrûkûr û berfireh bibe. Buhayê cihê yê di navbera bazaran de kir ku kara yekdestdariya bazirganan bigihîje asteke nedîtî. Bi vî awayî cara pêşî bû ku bajarên keys dît bi gundan re bikevin weznekê. Şaristaniya Îslamê ya di navbera Rojhilatadûr û Ewrûpayê de bi awayekî, şaristaniyeke bazirganiyê bû. Ji aliyê bazirganiyê ve ji Ewrûpayê re çî hewce dikir, pêşkêş kir. Çî ji aliyê çanda maddî, çî jî ji aliyê çanda manewî ve. Amûrên din ên bingehîn ên şaristaniyê jixwe ji serdemên destpêkê ve dihatin pêşkêşkirin. Barkirina bajar, çîn û dewletê bi Îslamê re bi dawî dibe. Di vê de bêguman rola Ereba û Cihûyan sereke ye. Karên Greko-Romenan di serdema antîk de nîvco hiştibû, zanyarên Ereba û Cihûyan, pîşesaz û bazirganên wan temam kirin.

Kêmasiya girîng a bi tenê ya şaristaniya Rojhilata Naverast ew e ku sektora kapîtalîst nikarîbû ji bajarên bibihure û di nava mekanê welatekî de bi roleke sereke rabe; angoyên Amsterdam û London têde bi serketibûn, ew nikare têde bi ser bikeve. Di vê de ji rejîmên mutleqiyetê yê Ewrûpayê wêdetir otorîteya navendî ya despot diyarker bû. Avahiyên siyasî yê li Çîn û Hindistanê di warê navendîbûn û asîmetrîkbûnê de ji seltênatên Rojhilata Naverast serdesttir bûn. Japonya hinekî di şêweyê siyasî yê feodal ê mîna Ewrûpayê de ma.

Em dema tîna digihîjin sedsala 16., em dibînin êdî taqeta şaristaniyên Asya qedîm nemaye ku gaveke nû biavêjin. Seferên Tîmûr û Cengîz, koçên ezbetên tirk û êrişên wan bi tenê bûn sedem hinekî din temenê xwe dirêj bikin û bibin xwîneke teze. Çî bibûya wê li Ewrûpayê bibûya ku weke nîvgiraveke li serê rojavayê Asyayê disekinî. Ji ber ku laboratuara nû ya şaristaniyan ew der bû.

Tevî şaristaniyê wexta bazirganî û sektora kapîtalîst barkirin Ewrûpayê, li pêşiya xwe erdên bakîr û beyar, bajarên nû avabûne û feodalîteyeke nûgihîştî ya xam a Ewrûpayê dîtin. Mirov ji wan re nikarîbû şaristanî jî bigota. Li Ewrûpayê Xiristiyantiyê ya heta dawîya sedsala dehan kir, dayîna moralê manewî bû. Eger şaristaniyeke qedîm a mîna li Rojhilata Naverast, li Ewrûpayê pêk bihata, zehmet bû ku şaristaniya kapîtalîst lê pêş biketa. Şaristaniyên nû li erdên bakîr û beyar çêdibin. Mirov vî alî jî di

warê şaristaniyan de li ber çav bigire, dikare baş hîn bibe. Di meyndina şaristaniya Ewrûpayê de em dibînin ku valatiyeke gelekî balkêş heye. Ji ber ku dewamkirina bi ya berê zehmet e, û ya nû jî xam e (feodalîte) ev yek dihêle ku ya sêyemîn karibe ji navê derkeve. Mînak di ser Spanyayê re Ereban, di ser Balkanan re Osmaniyan, di başûrê Sibîryayê re êrişên qewman, herî dawî jî eger milekî êrişên Moxolan li Ewrûpayê bi şeweyê berê împaratoriyeke ava bikira, gelo dîrok ê çawa ber bigirta û rêve biçûya? Wer xuya ye ku li Ewrûpayê şens jî hêmanekî girîng e.

Bi tevahî van spekulasyonan em li ser şaristaniyê dikin, ji bo em çêbûna sektora kapîtalîst û karektera hegemonîk zelal bikin. Em dibînin ku ji bo pêşketina xeलेkeke şaristaniyê jî nîşane xuya nakin. Komeke mezin a spekulatorên bi bandora hêza hezar tesadufî, li herêmen marjînal û telşên şaristaniyên qedîm, di ser bazaran re û li dijî wê bi lîstikên peran û bi rêyên dûr ên bazirganiyê û ji talanên mêtîngîriyê bi zêdeyî yên para xwe girtî, di ser du bajarên Ewrûpayê yên herî bê îdîa, pêşî li Ewrûpayê paşê li tevahiya dinyayê karîbûn hegemonya xwe deynin û bi dijwarî bi kar bînin.

Bi tevahî lêkolîn nîşan didin ku ev koma spekulator gelekî muhafezekar e, ti fikreke xwe ya afirîner û vedîtîneke xwe nîne. Karê herî baş dizane bike ew e ku bi peran, peran bi dest bixe. Di dema tinebûn û şeran de dizane ji kurtêlan bi dest bixe, li gelemperîya dinyayê ji cudahiya di navbera buhayan de her bêhtir bi dest bixe, hîne zêde pereyan bi dest dixê û ev qadeke civakî ye ku herî zêde têde dizane tevbigere. Yek ji xisletên balkêş ên Ewrûpaya di serê sedsala 16. de ew e ku pere gihiştîye wê astê, dikare hukim li her tiştî bike. Femandar û rêveberê rastî bûye pere. Pere li cem kê be, hêz li cem wî ye. Bêguman di vê de sedemê bîngêhîn ew e ku her tişt zêde bûye meta, bûye bazar û bûye bajar.

Ti hêza desthilatdariya Asyayî ya qedîm, siltan an jî împarator û heta ti împaratorê Romayê ti pirsgirêka wî bi berhemê metabûnê bi pere û bi peran rêvebirina desthilatdariyê tinebû. Hebe jî gelekî bi sînor bû. Hebe xezîneyên dinyayê ji mêj ve biribûn qesrên xwe. Sektora kapîtalîst wexta serketin li pey serketinê bi dest dixist, qralên Ewrûpayê di rewşekê de bûn, parga deynan dikirin. Têkiliya hêza pere û desthilatdariyê êdî ketiye

qonaxeke nû. Desthilatdariya siyasî cara pêşîye li ber peran çongên wê dişkên. Ev rastî jî piştrast dike ku pere hêza fermanê girtiye û ev yek nîşan dide ku çend bi hêz bûye. Napolyon wexta der barê artêşê de digot 'Pere! Pere! Pere!' ev rastî dianî ziman.

Di dîroka şaristaniya dinyayê de, di bingehê nûbûnê de giraniya bandora pere heye û ev jî di şaristanyê de rê li ber nûbûnê vedike. Lê di xisletên wê yên bingehîn de ti guhertineke bi kok çênabe. Jixwe şaristanî, pere, bazar, bajar, bazirganî û heta banke û senedê hînê nû nas nake! Hemû jî bi hezaran sal berê hatine vedîtin.

Sernavekî din ê girîng ew e ku sektora kapîtalîst di destpêkê de têkiliya xwe bi hilberînê re tinebû û heta têkiliya wê bi bazirganiya piçûk re jî tineye. Di têkiliyên bingehîn ên aboriyê de ti keşfek an jî tişteki nû kiriye nîne. Hêza afirîner a guhertin û metayê jî nîne. Ji hezarên salan ve guhertin û metabûyîn dewam dike û tê. Eger ille hewce dike ku em behsa qabîlyeteke wê bikin, divê em bibêjin ku hêza pere baş keşif kiriye, dizane bi kar bîne, dizane pere bike sermaye ango dizane ji pereyan, pereyan bi dest bixe. Di vê pîşesaziyê de hoste ye. Pisporên pere û gera mal a li bazarê bûn. Eger mirov di serê sedsala 16. de ketina Ewrûpayê ya bin fermana pere bi tenê bi hostatiya vê komê ve girê bide ev yek ê bibe tengavkirina rastiyan. Bi tevahî rastiyan em tînin ziman nîşan didin ku di pêşketina şaristanyê de, rola ev kom pê rabûye, gelekî bi sînor e. Pere û bazar mecbûr nebûn ku sektora kapîtalîst derxin holê. Gelekî zêdetir hêza pere û bazarê li cem şaristanyên Asyayê hebû. Eger yekser têkilî hebûya wê berê pêşî li wan deran derketiya holê. Bi giştî tê qebûlkirin ku mirov nikare têkiliya zanist, huner, dîn û felsefeyê jî bi derketina kapîtalîzmê re deyne, ji ber ku ew li gorî prensîbên disîplîna xwe ya manewî bi guman û dijber nêzî vê derketin û çêbûnê dibin.

Mijareke min timî hewl daye bi bîr bixim. Hêzeke mîna jinê, çawa bû ku li ber destê mêr ê ti xisleta wî ya afirînerê û hilberînê nîne kete rewşeke ev çend belengaz û bû mehkûmê ber destê wî. Bêguman bersiv rola zorê ye. Piştî ku aborî jî ji destê wê girtin êdî êsîriyeke xeternak ferz dibe. Mêrekî zarok jî deyne ser serê wê, çil salî wê karibe pîrekiyeke piçûk ketî jêre

bike. Ewqasa ew ji kesayetiya xwe bûye deng jî jê der nayê. Jixwe pîrektiya ji zilamê bihêz re xeternak e.

Ez bawer dikim ku em hêza pere weke sermaye li ser civakê bi vê mînakê re bidin ber hev wê ji bo hînbûnê gelekî bi kêr bê. Jixwe piştî ku pere ghişt hêza fermananê, ya rastî êdî bûyer meseleyeke aborî nîne. Dîrokasê hoste Fernand Braudel wexta dibêje; 'kapîtalîzm dijberê bazarê ye, ango li dijî aboriyê ye, û heta li dijî ekonomiyê ye' rastiyeke gelekî manedar tîne ziman. Ji ber ku ekonomî bi diyardeya bazar û guhertinê daye destpêkirin, hukmê wî gelekî giranbuha ye. Min jî timî dixwest bînim ziman ku kapîtalîzm her tiştê xwe di nava ekonomiyê de dadike, her tiştî bi wê îfade dike, lê ya rastî ti têkiliya xwe pêre nîne û heta dijminê wê yê sondxwarî ye. EZ ÎDÎA DIKIM: KAPÎTALÎZM EKONOMÎ NÎNE, DIJMINÊ WÊ YÊ SONDXWARÎ YE. Di beşên pêş de ez ê bi awayekî berfireh bi vê mijarê dakevim. Gelo finans, ekonomî ye? Ma finans global, ekonomî ye? Qey felaketa hawîrdorê ekonomî ye? Ma bê karî pirsgirêkeke ekonomîk e? Banke, sened, kûr (course) û faîz ekonomî ne? Mîna kansêrê, ma ji bo karê hilberandina metayê ekonomî ye? Lîsteya pirsan dirêj e. Bersiveke bi tenê ji bo hemûyan heye ew jî NA ye. Formul ev e: Pere, sermaye bahane = desthilatdarî şahane! Pere-sermayeyê bi lîstikên heta dawî hîlekar ne şêweyekî nû yê aboriyê afirandine, ne jî şêweyekî civaka kapîtalîst, û heta mirov dikare behsa şêweyekî şaristaniyê yê bi navê şaristaniya kapîtalîst bike. Li naverastê lîstikek heye ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin û bi vê lîstikê civak bi dest xistine. Ne bi tenê hêza aboriyê, bi tevahî hêza siyasî, eskerî, dînî, exlaqî, zanistî, felsefî, hunerî, bi tevahî çanda maddî û manewî hatiye bidestxistin. KAPÎTALÎZM FORMA DESTHILATDARÎ Û SERDESTIYA HERÎ BERFIREH E.

Em li çarsed salên dawî yên mirovatiyê binêrin ku jêre serdema kapîtalîzmê jî tê gotin. Di civakê de gelo deveereke neketibe bin serweriyê û heta bi rehên civakê yên zîro, şaneyeke desthilatdarî li ser nehatibe danîn maye? Civaknasê xasûk ê Ingilîz Antony Giddens behsa sê domnekirinên modernîteyê dike: şêweyê hilberînê yê kapîtalîst, dewleta netewe û îndustrî. Wexta modernîteyê bi van sê lingan bi nav dike, rast xuya dike. Lê

bawer dikim ku haya wî jê heye; bi vê paradîgmayê teorîsyeniya qonaxeke nû dike ku pê têdikoşe û dixwaze kapîtalîzmê ji welatê wê yê esasî rizgar bike. Lîberalîzma bi şêweyê rastgir teoriya bi guhertinê kapîtalîzmê ê domdar bibe dikir ku ev jî îdeaya dawîya dîrokê bû, lîberalîzma bi şêweyê çepgir jî bi îdeaya bêserûbinî-dawî careke din dixwaze mutleqiyeta kapîtalîzmê bixe mejiyên mirovan. Vê jî bi pêngava dawî ya kapîtalîzma global re dikin.

Ez ê şîroveya der barê kapîtalîzmê de ji vir û pêve li ser hîmê analîzên moderntiyê dewam bikim. Nemaze di çarçoveya dewleta netewe û îndustriyalîzmê de. Lê ez ê hewl bidim wê bi xwe jî li biryargehên desthilatdariyê bişopînim. Min ji ser navê 'li mala kapîtalîzmê' ya F. Braudel îlham girt, lê min ew kêr dît, ji lewra bi temamî ne wisa, lê weke xwedayê xasûkê Sumeran Enkî, mîna Hadesê Helenan di qesrên li bin erdê de, ango li deverên ku lîstikên desthilatdariyê, yên kiriye xuya nekin li wan tîn lîstin. Lewma eger sernavê me bibe 'Li Qesra Qralê Tazî û Xwedayê Bêmaske' wê hîmê manedartir be. Ez ê bi tevahî şêweyên vegotinan sentez bikim û nîşan bidim ku ji serî ve çawa kapîtalîzm xwesteka xwe ya sîstemeke desthilatdariya global hebûye û bi dewleta netewe û îndustriyalîzmê çawa xwestiye di vê xwesteka xwe de bi ser bikeve. Ji ber ku parçekirina şêweyên van vegotinên mezin yek ji karên pêşî yên vî Levîathanê nû ye. Eger em vegotinan bi hev ve nekin wê vegotin kêr bimînin. Bihevkirina vegotinan dike ku rexne bikeve xizmeta armanca xwe. Dibe ku ji rêbaza min lome bêne kirin, lê ez bawer dikim mirov digihîne şîroveyeke xurt a têkiliyên civakî ango mirov xweş serwest dike. Ez ê dabaşa dawî ya nirxandina xwe bi sernavê 'Dijminê Sondxwarî yê Ekonomiyê Kapîtalîzm' temam bikim. Xebata min a piştî wê jî wê bi sernavê 'Sosyolojiya Azadiyê' be ku ez ê têde civaka demokratîxwaz, azadîxwaz û wekhevîxwaz analîz bikim.

3-KAPÎTALÎZM NE EKONOMÎ, FORMEKÎ DESTHILATDARÎ YE

-Xwedayê Bêmaske, Qralê Tazî û Pere-Fermandar Li Qesra Xwe-

Di nava gel de tê gotin. Dibêjin eger tu bixwazî xebereke rast bigirî biçê 'xeberê ji zarokan bigire'. Weke erkeke rêzgirtinê ji bo tevahiya zarokan û ji bo ez careke din dakevim çavkaniya xebera rastî divê ez pêjn, xeyal û bîranînên xwe yê zarokatiyê ji nû ve şîrove bikim.

Wexta ku min bihîst zarokê cîranê me Emîn 'îlmîhalê' dixwîne, eleqeya min ji mizgeft û Îslamê re zêde bûbû. Piştî ku min çend dua ji ber kirin, min karîbû li sefê pişt melle Muslim cih bigirim. Piştî min bihîst melle Muslim gotiye 'Abdullah wer biçê wê bifire'. Min ev gotina wî hîç ji bîr nekir. Wer xuya ye ku min rast dest bi gav avêtinê kiriye. Dîsa hînê di bîra min de ye; min xwe li qurmê dara zeytûnê ba dabû û min ji hevalê xwe yê dibistana seretayî Ezîz (piştî min bihîst bûye muhendîs û mudîrê tapûyê yê ji rêzê) pirsîbû û guftûgo kiribû ka dibistan û mamoste divê çawa bin. Li ber çavê min mîna pêjna cinawirekî modern ango Levîathanê modern hatibû. Di vê de jî ez ne xapîyabûm. Ji ber ku li dibistanê xwedayê nû dewleta netewe didan jiberkirin. Piştî gelek dem derbas bû, min di felsefeya Hegel de xwend ku xwedayê nû weke dewleta netewe daketiye ser rûyê erdê û bi şiklê Napolyon dest bi meşê kiriye û wexta min fêhm kir ku vê yekê bi rahîb-mamosteyan li dibistanên seretayî didin jiberkirin, ez lê hayil bûm ku min ji zarokatiya xwe xeber rast girtiye. Li cihê ku Xwedayê melle Muslim pîrnîsî, Xwedayê mamoste Mehmed ê Çorimî bilind û mezin dibû. Şifêrê kamyonê yê ji gundê Argilê Heyder hebû. Çend caran şeveqê bi kamyona xwe di ber xaniyê me re derbas bûbû. Lampeyên mekîneya wî ji ser xaniyê me ve xuya dikirin. Wexta min serê xwe ji bin lihifê radikir û bi çavên xwe yê li xewê li rohnîya lampeyên makîneyê temaşe dikir, ew

sêhra makîneyê weke pêjna nîv-xwedayekî baş dawerivîbû hinavê min. Makîneya xwedayê nû mewzû behs bû. Paşê gelek dem di ser re derbas bû, min fêhm kir ku îndustriyalîzm yek ji şaxê mezin ê Levîathanê nû ye, û bi vî awayî min careke din bawer kir ku min ji xeyalên zaroktiya xwe xeberên rast girtine.

Ez divê yekser li vir bibêjim ku ti xwedatî bi qasî îndustriyalîzmê cinawir nebûye. Gundê me bi qasî pêncî kîlometreyî ji sînore Sûrî dûr bû. Wexta projektorên rohnîkirinê yên sînor mîna brûskeke li çavên min dixistin û dikusandin, pêjneke têkel a mîna dewlet-xwedê dihat. Ez vê jî weke xebereke sêyemîn a zaroktiya xwe timî hewl didim bi bîr bînim.

Komara Tirkiyê yek ji mînakên pêşî ye ku wergerandin dewleta netewe û modernîteya kapîtalîst ew kir nîv-mêtingeh. Komara Tirkiyê di damezrandina xwe de xwedî xisletên Komara Franseyê ye. Weke wê di destpêkê de dewlet û demokrasî di zikhev de ne. Mîna Komara Îslamî ya Îranê, Komara Îslamê ya pêşî li Medîneyê, û heta mîna Yekîtiya Komarên Sovyeta Sosyalîst YKSS. Bi demê re şeweyê desthatdariya kapîtalîst hêmanên demokratîk pejinandin û wergerandin dewleta netewe ya çor û hişk. Ez ê van mijaran di beşên pêwendîdar de bi firehî analîz û guftûgo bikim. Belkî jî yên pêşî ne. Mînakên pêşî divê mirov bi baldarî şîrove bike. Min dixwest formên xwe yên cumhûriyetê, cihê û weke çîrokeke dirêj û romanê bi aniya ziman. Lê ez bi tenê bi hevokekê dixwazim bibêjim; min wexta li dibistana Cumhûriyetê ya neqane, Fakulteya Zanistên Siyasî (Mekteba Dewletê ya Milkiye) dixwend û ez diketim sala wê ya dawiyê, mejiyê min ê analîtîk û hisî tevîzî bû, min ti tişt his nedikir û fêhm nedikir, min his dikir ku ez bi temamî serkorî kiribûm û Levîathanê nû weke ku ez kiribim mîna tenekeyekê û bi zorê deng ji min derdixîne.

Bandora dînê berê ye li gund piştî gelek salan min bi tiştên li dibistanên mezhebên sosyalîzma pêkhatî karîbû bişkînim. Ez divê bêjim ku di van salan de ez ketibûm nav rewşeke septîk û şîkê. Her ku ez difikirîm ez noq dibûm, û mîna ku bifetisim li min dihat. Piştî gelek salan, kengî ez li xwe hayil bûm ku çi di rengê Komara Tirkiyê de, çi jî di rengê Sosyalîzma Pêkhatî ya Sovyetê de ya xwe li ser min ferz dike Levîathanê modern e,

hingê ez bi ser xwe ve hatim. Ji tevahiya xwedayê dînan ez bi xwedayê dînê modern re rûbirû bûm. Pût û formên wî yên bêhejmar dor li min girtibûn. Min derketin û serweriya vî dînê modern fêhm kiribû û min zanîbû ku ev dîn li gorî min nîne. Min his û fêhmkiribû ku ez çiqasî xwe ber bi bayê vî dînî nexim û xwe ji rê dernexînim ez ê karibim jiyaneke azad a alternatîf pêşde bibim. Cara pêşî bû ku mejiyê min ê analîtîk û hisî destê xwe dabûn hevdu û ez bi ser xwe ve anîbûm. Ez bi van xetan hewl didim vê pêvajoyê şîrove bikim.

K. Marks û F. Engels wexta ‘Sosyalîzma Zanistî’ ango civaknasiya xwe şîrove dikin weha dibêjin: ‘Me ji ekonomî-polîtîka Ingilîz, felsefeya elman û sosyalîzma Fransî sentezek çêkir.’ Xebata li ser van sê ekolan tê wê maneyê ku modernîteya hewl dide hukim li tevahiya Ewrûpayê bike, tu analîzên wê yên teorîk pêşde dibî. Ekola ekonomîk-polîtîk a Ingilîzan hewl dide ya diqewime weke serketina ekonomiya nû piştrast bike yan jî weke dînekî nû bide bawerkirin, felsefeya elman dibêje; divê aktorê sereke dewleta netewe (şêweyê nû yê qral-xwedê) esas were dîtin, sosyalîzma Fransî jî li ser navê tevahiya civakan (weke yekîtiya demokrasî û şaristaniyê) radibe û dibêje; vegotina dînî ya berê xwe vekîşandiyê û civaka laîk-pozîtîvîst ango dînê nû yê sîstemê bi ser ketiye û hewl dide vê teorîze bike.

Şoreşa fikrê ya ji sedsala 16. ve pêş ket, di hîmê wê de bandora serûbinker a yekdestdariya kapîtalîst heye. Wexta mirov vê şoreşê bi nav bike divê mirov timûtim behsa çend mînakên dîrokî yên bi heman rengî bike. Mînaka me ya pêşî perestgeha dewleta rahib e. Li vir zîggûrat malzaroka dewletê ye. Li ser berhemê zêde rêxistinîya bi navê dewletê bi şoreşa fikrê re tê nirxandin. Berhemê zêde bi kîjan amûrî dikare bê kontrolkirin? Amûrên bingehîn ên rewakirinê wê çawa bêne pêşdebirin, sererastkirin; ango çawa baweriya civakê bi sîstema nû bidin anîn. Çareyên hatin dîtin ev in; dewlet wê were bi rêxistinkirin û weke mînaka pêşî ya tevahiya dînên şaristaniyan xwedayên nû bêne avakirin. Bersiveke pîrr dijwar hatiye dayîn. Dewlet cara pêşî weke rahib û qral tê birêxistinkirin. Ekonomî cara pêşî weke sosyalîzma dewletê û di zik

dewletê de tê birêxistinkirin û kontrolkîrin. Hêzên hiyerarşik ên ji rêûresmê jî weke xwedayên nû yên ezmên, erdê, hewa, av û bajaran têne avakirin û maskekîrin. Kolekirina mirovan cara pêşî di destana afirandinê de tê dîtin. Di vê destanê de xweda dibêjin wan mirov ji pîsiya xwe afirandine. Bûyer û diyardeyên bi vî rengî hemû li zîggûratê têne vedîtin. Zîggûrat weke perestgehê, qatê wê yê jor panteon e, ango cihê otorîteyên tebeqeya jor a hîyarerşik, cihê yekîtiya xwedayan e, qatê li binya wan ê rahib-qralan e, ango rêveberên hegemon ên pêşî yên afirînerên sîstemê ne, qatê herî jêr jî ji kole û pîşesazên nîrxê zêde û berheman diafirînin re hatiye veqetandin. Wexta em dibêjin perestgeh malzarok û prototîpa pêşî ya bajar, dewlet û çînan e, em sîstematîka formula tevahiya şaristaniyan jî diyar dikin. Modela wê herî dawî Ewrûpa jî di nav de, em li tevahiya modelan şopa wê dibînin. Ji lewra jî rast e ku mirov mînakî Sumer weke çavkaniya orjîn bibîne. Ez dibêjim; ti versiyon nikare bi qasî orjînê balkêş û bi tesîr be.

Versiyona sêyemîn Ionya-Grek e. Versiyona duyemîn a Sumeran, Hûriyên çavkaniya xwe Mezopotamya Jêr in, û şaristaniya Hîtîtan a di nava wan de ye. Cudahiya Grekan ew e ku ji vegotina mîtolojîk a klasîk bihurîne û şeweyê felsefîk ava kirine. Sedema bingeşên a avakirina wan a felsefeya civak û xwezayê ew e ku dewletên bajaran ên derketine holê û pêşketine êdî bi vegotina mîtolojîk nikarin rave bikin û bidin bawerkirin. Herçiqas di tebeqeyên jêr de hêza rewakirinê ya vegotina mîtolojîk dewam bike jî ji bo kesên bi pîrsgirêkên berçav ên rêveberiyê re mijûl dibûn hewcedariya bi vegotîneke razîker her diçû xwe ferz dikir. Pratîka jiyana civakî bi sedema pîrsgirêkên, bajaran rê li wan vekirîye, şewazê ravekirina felsefî ferz dike. Lê panteona xwedeyan Olympos a bi Zeus destpê kir hînê jî bi bandor e. Sokrates di berdêla helwestên xwe yên pêşî yên gumanbar de canê xwe da, lê ji şagirtên wî hat doktrîna wî ya hînê pêşnûme bikin bingeşa çavkaniya felsefeyê. Nexasim mirov ji Eflatûn û Arîsto re bibêje şahê felsefê ne, şaş nîne.

Mirov dikare Ibraniyan weke qebîleya pêşî ya ji mîtolojiya Sumer û Misrê derbasî vegotina dînî ya yekxwedayî bûye, bi nav bike.

Versiyonbûna ji milekî din e. Di serî de Zerdeştî û felsefeya Yewnan gelek saxên din jî jê diçin û Mûsewîtî, Îsevîtî û Muhammedî jê zêde dibin.

Daneheva çandî ya maddî û manewî ku di sedsala 16. de li Ewrûpayê gihişt hêzeke mezin, ya rastî xwe dispêre vê dîroka orjîn û versiyonên wê. Bi tenê bi vedîtina mîtolojî û dînên nû yên ku ji serî ve diyar e ku wê kes jê bawer neke, dibe ku mirov bêyî van li Ewrûpayê bifikire, dîrokê bi Ewrûpayê bide destpêkirin. Pozîtîvîzm, laîktî, lîberalîzm û heta sosyalîzm weke xebatên fikrê xwedî xisletên nû bin jî di bin bandora giran a çavkaniya sereke ya dîrokî de hatin çêkirin. Têgîn û naverokên wan bi pirranî ji aliyê versiyonên beriya wan ve hatine çêkirin. Ne bi tenê huqûq, huner, zanist û felsefeya Greko-Romen xwe nespêre mîrateya Misr û Sumeran, ravekirina dema Ronasans, Reformasyon û Rohnîbûnê nabe.

Hemin di vê de kêrhatina Ewrûpayê heye. Jixwe bi sedsala 16. re destpê dike fêkî û ber digire. Di serî de Francis Bacon, Montaigne, Machiavelli û Kopernik bi vegotinên zanistî, felsefî û dîn têkel versiyona nû diyar dikin. Şaristaniyê bi tenê bajar, dewlet, çîn, bazirgan, pere û bazar pêşkêş nekirin; felsefe, dîn, zanist û huner jî pêşkêş kirin. Ewrûpayê xwe îspat kir ku dikare çanda maddî û manewî ya dîroka qedîm herî zêde bigire û di hinavê xwe de bi nazenîniya laboratuarekê lêbikole û qabîliyeta sentezkirinê nîşan bide. Şaristaniya Hind û Çînê nikarîbûn di vê yekê de bi ser bikevin. Şaristaniya Rojhilata Naverast jî nikarîbû bibe xwedî hêz da ku karibe gava dawî biavêje. Min sedemên wê timûtim anîn ziman.

Wexta ez dibêjim di dîroka şaristaniyê de Ewrûpa versiyona sêyemîn a mezin e, mirov van rastiyên dîrokî ji nû ve bi bîr bîne wê gelekî jê hîn bibe.

Antony Giddens, kêrhatinên Ewrûpayê li şaristaniyê zêde kirine, bi gotina 'nedomker' kiriye têgîn. Bi vê jî hewl dide ya orjîn destnîşan bike. Bêguman orjînalên şaristaniya Ewrûpayê hene. Lê nedomkerên Giddens kapîtalîzm, dewleta netewe û îndustriyalîzm hinekî be jî vê îspat dikin. Civaknasiya Giddens tê maneya rizgarkirina kapîtalîzma di roja me ya îro de ku ez ê di beşên pêş de hewl bidim li ser rawestim. Lê belê sê mijarên bingehîn ên behsa wan kiriye divê mirov hûrûkûr analîz bike. Ji lewra têkilîdanîn gelekî girîng e.

Em ji nû ve li sê çavkaniyên girîng ên Marksîzimê vegerin. Ji aliyê anîna ser hev a çavkaniyên fikrê yê Ewrûpayê sê dabeşkirin manedar in. Lê nikariye wekheviya di navbera hersiyar de zevt bike. Ji ber ku zevt bikira wê xwe jî bida dest. Marksîzm jî di navê de ya ku ekonomîk-polîtîka Ingilîz, felsefeya elman û sosyalîzma Franseyê hevpar dike, îdeolojiya Rohnîbûnê ye. Ya divê were çareserkerin esas ev îdeolojî ye. Li dinyayê hînê jî ya serwer û bi bandor ev îdeolojî ye. Herçiqas weke zanista civaknasîyê were pêşkêşkirin jî li derveyî çarçoveya heman îdeolojiyê tiştêkî nû nagire nava xwe. Ez şaş nebim, civaknasê navdar ê DYE'yê E. Wallerstein, Marksîzm jî di navê de wexta fikra Ewrûpayê şîrove kiriye, bi vî awayî li xwe mikur hatiye: 'Em wexta dipeyivin, azadî û sosyalîzmê guftûgo dikin, ez fikaran dikim ku îlah ê li me bîne xezebê. Ji ber ku me ji heman çavkaniya bijehr vexwar.' Fikra behsa wê tê kirin, îdeolojiya Rohnîbûnê ye. Mikurhatina navdar a nûnerê bihêz ê Dibistana Felsefeya Frankfûrtê Adorno jî weha ye: 'Jiyana çewt rast nayê jiyîn.'

Nietzsche û peyrewên wî yê dişibinê îdeolojiya Rohnîbûnê hînê eşkere rexne kirin. Nietzsche dibêje, Rohnîbûnê bi tevahî têgînên xwe ji dîn girtine. Carl Schmitt kokên dînî yê tevahiya têgîn û feraziyên felsefeya siyasetê, rohnî kirin. Lîteratureke dewlemend û lîsteyeke dûvdirêj a kesayetên mînak hene ku nîşan dide, ji awayê fikrê yê Ewrûpayê guman heye û ev her diçe kûr dibe.

Rewşa şaristaniyê li Ewrûpayê gelekî tevlîhev e, û mirov dibizdîne. Ne tenê bi mêtîngeriya xeternak, şerên netewe û dîn ên emperyalîst, bi kontrolkirina ekonomiyê û rê dayîna wê, bi desthilatdarî û dewletkirina wê bi qasî ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin, gihiştîye mezinahiyekê. Di vê nuqteyê de gelek 'nedomdariyên' wê nayên înkarkirin. Û heta ji gelek aliyan ve kapîtalîzm, îndustriyalîzm û dewleta netewe, bêguman gelek 'nedomdariyên' girîng pêşkêş dikin.

Lê di serî de îdeolojiya Rohnîbûnê ev vegotin hemû 'nedomdariya' şaristaniya Ewrûpayê rave nakin. Bi zanebûnê jî nebe, çawa ku her dîndar propagandaya dînê xwe dike, li gorî analîzên dawî em dikarin bibêjin, vê îdeolojiyê weke dînekî qebûl dikin û xwediyên vegotinan di rewşa

dîndariyê de ne. Ez divê bi bîr bixim ku timî îstîsna hene û ev yek ti carî hukmê giştî xira nake. Şêweyê fikra Ewrûpayê, kokên wê diçin kûrahiya dîrokê, di çend versiyonan re derbas bûye, di nava şaristaniyeke maddî ya tevlihev de ku orjînên wê ne, pêk hatiye û divê mirov xisleta dînî ya metafizîk a vê pêkhatinê ti carî ji nedîtî ve neyê. Weke her dînî, berpirsiyar e ku şertên xwe yên çanda maddî biparêze û ebedî bike. Belavkirina wê ya li tevahiya dinyayê wezîfeya wan a stratejîk e. Ji rahibên wê yên destpêkê, tevahiya zanîngehên wê yên fermî, dibistan û akademiyan, ji dibistanên seretayî heta qîşleyê, ji fabrîkayê heta navendên mezin ên firoşgehan, ji medyayan heta muzeyan, heta bi bermahiyên dînên berê, ji hepîsxaneyan heta bi nexweşxaneyan, xwecihî û global heta bi goristanan, nemaze di qada neteweyî de zêhniyeta civakê bi tevahî fetih dike, bi teknîkên desthilatdariya polîtîk û zora eskeriyê weke zirxekî xwe li tevahiya civakê badaye. Bi tevahî civakê 'Di qefeseke hisinî de digire.'

Dîn û fikrên şopa dîn li ser wan hene, çendîn fermî bibin, dibin îdeolojî. Îdeolojî jî bi awayekî berçav bernameyek e ku ji rêzikan pêk tê, komên mirovan û berjewendiyên wan diparêze. Fikir an jî dînê Ewrûpayê yê li gelemperiya dinyayê fermî bûye, êdî îdeolojiyek e. Weke şaristanî neçar e ku tebeqeya xwe ya jor biparêze, ebedî û serwer bike. Ji bo şaş neyê fêhmkirin ez dibêjim ez van rexneyan ne tenê li mirovên Ewrûpî dikim; li xwe, li herêma xwe, dinya min jî di navê de li tevahiya mirovatiya hatiye fetihkirin, dikim.

Îdeolojiya Rohnîbûnê çima evqasî bi tesîr e? Ev pirseke li cih e. Weke dînekî kozmopolît ê herî pêşketî ye. Bang li tevahiya mensûbên dînên beriya xwe dike. Neteweyî ye; weha kirine ku mirov nikaribe li neteweyîbûnek, civakîbûneke ne perestê dewleta netewe be, bifikire. Di rewşa dînekî herî qels de ye. Ji lewra qebûlkirina wî bi qasî dînên berê zehmet nîne. Xwe bi zanistiyê timî xwedî dike. Şêweyê jiyana maddî bi awayekî kiriye rîtualeke dînî. Amûrên çanda manewî di serî de organên medyayê timî propagandaya wê dikin. Jiyana ekonomîk û siyasî bi temamî di kontrolê de ne. Globalbûyî ye.

Haya min ji min heye ku ez wexta rewşê bi îfadeyên giştî tînim ziman, ez pêjna dinyayeke mirov nikaribe ji nav derkeve diafirînim. Ez divê yekser bibêjim, şaristaniyeke bi vî rengî xwe pêşkêş dike, dişibe dema dawî ya Împaratoriya Romayê ku baweriya wê bi wê nemabû. Herçiqasî bi heybet û bi hêz xuya bike jî bi tevahî pirraniyên di nava civaka hilweşandî de û hawîrdora bi ekolojiyê xwe diparêze, ji mêj ve li dijî wê di nava têkoşînê ne de ne. Bi qasî împaratorbûyîna şaristaniyê konfederasyonbûyîna demokrasîyê jî dewam dike.

A- Kapîtalîzm ne Awayekî Ekonomiyê, Formekî Desthilatdarî ye

Mirov bifikire kapîtalîzm ekonomî nîne, fikrek e ku herî kêr bi qasî pirtûka Das Kapîtal a Marks encamên xwe hene. Ez hema berê pêşî bibêjim ku fikra ez hewl didim qala wê bikim, têkiliya wê bi reduksiyontiya desthilatdariyê nîne. Her weha rexneya ji bo min bibêje, kapîtalîzmê weke ekonomî bi dewletê re têkildar dike, qebûl nakim. Ez dibêjim, ya weke têgîn kapîtalîzm, kapîtalîst û ekonomiya kapîtalîst tê gotin, pêkhatina klîk û hêzeke polîtîk e ku ekonomiyê kontrol dike. Ev hêz cara pêşî di sedsala 16. de li Ewrûpayê bi tesîr bûye, li Hollanda û Ingilîstanê bi navên me behskirî bûye serwerê polîtîk ê van welatan. Bikaranîna wê ya ekonomiyê nîşan nade ku ew ekonomîk e. Mirov dikare bêje, Fernand Braudel dîrokna-civaknasekî hêja ye ku cara pêşî haya wî ji vê rastiye çêbûye. Lê belê nikarîbû fikra xwe sistematîze bike. Herçiqasî haya wî jê hebe ku bi tevahî fikreke Ewrûpayê ya weke amentûyê xira kiribe jî pirr zêde nikarîbû vê bîne ziman. Belkî jî di vî warî de nikarîbû fikra xwe pêşde bibe. Pirr eşkere dibêje; kapîtalîzm dijberê bazarê ye, talana yekdestdariyê ye, û ji derve tê ferzkirin. Wê wextê divê mirov bipirse: ya xwe ji derve ferz dike, dijberê bazarê ye, û ne ekonomî ye, çi ye? Bersiva mirov dide vê pirsê kêr e. Hêzeke polîtîk e, dîn e, yan jî dibistaneke fikrê ye?

Li deverên fikra teorîk dikevin nav hev lêkolînkirina bûyerên pratîk dikare hînê encamên mirov jê hîn bibe bide. Em mînak xwe li ser

Venedîkê bidin û em dest pê bikin lêbikolin. Di sedsala 13. de li Venedîkê komeke mezin a bazirganan heye. Lê ev kom di heman demê de li ser rêveberiya bajêr jî serwer e. Bi hevrikên xwe re şer dike. Keştiyên wan ên şer hene. Ango Venedîkeke eskerî jî heye. Her weha palpiştiya Ronesansê jî dike. Li ser civak û ekonomiyê kontrola wê xurt e. Ev têkilî bi tevahî di zikhev de ne, û bi hêsanî mirov dikare bibêje pere weke zamqekê wan bi hev ve dike. Naxwe kîjan têgîn dikare yekparebûna van têkiliyan îfade bike? Xusûsên mirov dikare wan rave bike ev in; bi koma ku weke bazirganên mezin bi nav dike ekonomiyê di bin destê xwe de digire û beşekî mezin ê nîrxê zêde vedidize. Ji bo vê jî erka polîtîk bi xwe yan jî kontrola wê di destê xwe de digire. Wexta pêdivî bi zorê dibîne hêza artêşê bi kar tîne.

Eger mirov baş dêhnê xwe bidiyê, mirov ê bibîne, yek kêr yek zêde, tevgera komple ya komê xuya dike. Di nava komê de herçend hin nav biguherin jî herî kêr li Venedîkê komeke di pozîsyona diyarker de heye. Dubare em vê komê bi nav bikin. Yekdestdariya bazirganan e, dewlet e, artêş e, burokrasî ye. Palpiştê cemawera huner û dêrên li pêş in. Komê e ku ji dewletê wêdetir, ji derve xwe li ser ekonomiyê ferz dike, lê ekonomî nîne, ji dewletê wêdetir li ser civakê hegemonyayekê ferz dike. Mirov ji vê komê re bêje desthilatdariyeke şidandî, heta wê yekser weke desthilatdariyê bi nav bike, şîroveyek e ku aliyê wê yê rastiyê xurt e. Eger koma me li tevahiya Îtalyayê bi tesîr bûbaya, me yê jêre bigota desthilatdariya neteweyî ye. Eger xwe li tevahiya beşên civakê belav bikirana, me yê jêre bigota dewleta netewe ye. Ekonomiya welat bixista bin destê xwe, me yê jêre bigota desthilatdariya ekonomîk. Vê rewşê xwe li tevahiya Ewrûpayê û ji wir jî li dinyayê belav bikira, me yê jêre bigota împaratoriya dinyayê ye.

Di çarçoveya van feraziyan de em li cografya sedsala 16. a Hollanda û Ingilîstana îro binêrin. Bûyera diyarker ew e ku timî ji aliyê qraliyetên Franse û Spanyayê ve têne tengavkirin. Ev qraliyet dixwazin xwe weke împaratorî îlan bikin Ingilîstan û Hollandayê jî weke eyalet bi ser xwe ve bikin. Lê prens û qralên van welatan dixwazin serxwebûna xwe ya siyasî

biparêzin û pêşde bibin. Ji lewra gelekî zû pêdiviya wan bi hêzê heye. Naxwe her kêlî dibe ku bêne daqurtandin. Hêza hewcedarî jî pê heye, siyasî, eskerî, pereyî û entelektuelî ye. Fikirdar û hunermendan vedixwînin. Descartes, Spînoza, Erasmûs li wan deran in. Serrafên Cihûyan weke xwediyên peran diherikin wê derê. Hîmê artêşeke nû tê danîn. Ev artêşeke profesyonel e, bi disîplîn, bi perwerde û teknîka nû ye. Ji bo destek û piştgiriya civakê girîngiyê bi azadiyê didin. Şerên siyasî yên navxweyî çareser dikin. Ya girîngtir jî li Ewrûpayê ji bo ekonomiyê berdar hostatiyêke ekonomîk nîşan didin. Wexta mirov li van sedem û bandoran gişan bi hev re difikire, mirov dibîne Hollanda û Ingilîstan li beramberî hevrikên xwe baş xwe diparêzin. Ji vê jî wêdetir di dawiya sedsalê de keysê dibînin xwe bikin hegemon. Yên ku kême zêde pê dizanin ku xeta sereke ya bûyeran a di pratîkê de bi vî rengî ye, wê wê qebûl bikin.

Hingê em pirsên xwe ji nû ve bikin. Em ê bi tevahî van têkilî û pêwendiyên di zikhev de çawa bi nav bikin? Em weke sîstemêke çawa bi nav bikin? Bi tevahî van bûyeran çîneke afirîner a aboriyêke nû pêk anî? Li naverastê aboriyêke berdar heye. Kê ev afirand? Bi hezaran reng pîşesaz, cotkar, karker, bazirganên piçûk, dikandar, bazar, pere û senedên çerxê bi lez dikin. Ya girîngtir, ev ekonomiya berdar nirxê zêde mezin dike. Kî para zêde distîne? Herhal yê ekonomiyê bi hêza siyasî-eskerî û pere di bin destê xwe de digirin. Ji ber ku pere nebe, firotin nabe. Ew nebe jî berdar nabe. Hêza siyasî û eskerî jî nebe wê dagirkerî bibe, hingî jî dîsa berdarî wê kême bibe. Naxwe, tevî ku di diyarkeriyê de bandora pere û tiştên weke wî yê jê peyde bûyî hene jî ew bi tenê dikarin ekonomiyê di asta kontrolkirî de bigirin û di berdêla wê de jî ji bo ku karibin nirxê zêde yê mezin dibe desteser bikin vê kontrolê dewam dikin. Muhtemel e ku ev beş têkiliyêke xwe ya xurt bi erka siyasî û eskerî re heye. Prens û qral serê artêşê ne. Hewcedariya wan jî bi pereyan heye. Ji lewra îhtimaleke mezin e ku bi kesên nirxê zêde berhev dikin yan di heman komê de ne, yan jî bi wan re di nav têkiliyên gelekî baş de ne. Di vê navberê de, têkiliyên xwe bi tevgerên fikrî û hunerî re xweş digirin. Li hesabê wan jî tê ku li Ewrûpayê weke prens û qralên girîngiyê bi azadiyê didin, bêne naskirin. Tevgerên

muxalefetê yê hevrikên xwe jî destek dikin û xwe ji vê paş ve nadin. Em careke din bipirsin: em vê tevgerê bi tevahî çawa dikarin bikin têgîn? Eger em bibêjin ekonomî ye, li naverastê kesekî xweşik bi ekonomiyê re mijûl dibe tineye. Yê hene nirxê zêde desteser dikin. Ev kî ne? Ji derve xwe li ser ekonomiyê ferz dikin. Nirxê pere di nava çerxê de bi lez dikin û pê pereyên xwe zêde dikin. Weke deyn didin dewletê. Belkî jî di berdêlê de dibin hevparê dewletê.

Em dibînin ku yê em ji wan re kapîtalîzm, kapîtalîst û ekonomiya kapîtalîzmê dibêjin, ew kes in ku ekonomiyê ne yekser kontrol dikin, lê ya rastî bi xwe di navê de cih nagirin. Ev kes esas bi çi mijûl in? Têkiliya wan bi yekdestdariya desthilatdariyê re heye. Yekdestdariya xwe ya ekonomiyê bi yekdestdariya desthilatdariyê re dikin yek. Şer dikin; dema li welêt di şer de bi ser bikevin di nava welêt de jî hêza wan zêde dibe. Maneya vê jî hînê pirr nirxê zêde ye. Wexta di şerê li beramberî derve de jî bi ser dikevin, mêtîngehên nû bi dest dixin û hegemonya xwe berfireh dikin. Bi vê re jî talana yekdestdariyê tê.

Eger em mîna Ingilîstan û Hollandayê li zeman û mekan belav bikin, bûyer ê hînê berçavtir bibin. Herdu welat hevgirtina xwe pêşî ji bo hegemonya xwe ya Ewrûpayê bi kar tînin. Di dawiya sedsala 16. de serweriya Împaratoriya Spanyayê şikiya û li Ewrûpayê armancên ji bo împaratoriye derbên xedar xwarin. Di dawiya sedsala 17. de monarşiya Franseyê têkçûye û daxwazên wê yê hegemonîk li ser Ewrûpayê derbeke xedar xwariye. Ingilîstan û Hollandayê li dijî Awûsturyayê bi destekdana Prûsyayê derbeke xedar li daxwazên împaratoriye yê binemala Habsbûrgê xistin. Bi Şerên Sîh Salan re dawî li serdema şerên dînan hat, di 1649 de bi Peymana Westphaliyê li ser xeta Ingilîstan û Hollandayê bîngêhê sîstemeke xwe bispêre hevsengiyên dewleta netewe danîn. Bersiva Franseyê bi Şoreşa 1789'an da vê, di şexsê Napolyon de bi têkçûna hegemonya stratejîk bi encam bû. Di heman deman de Ingilîstan û Hollanda di şerê mêtîngehan de bi ser ketin, û bi şoreşa îndustriyê ketin sedsala 19'an. Şoreşa îndustriyê hegemonyadariya Ingilîz misoger kiriye, ji xwe re derî li împaratoriya dinyayê vekiriye. Dêwê Elman di şexsê

Prûsyayê de dereng hişyar bû, piştî serketina di 1870î de li dijî Franseyê, ji bo bibe hegemonya Ewrûpa û dinyayê bi du şerên cîhanê gelekî xirab têkçû û şikest xwar. Weke Ingilîstana duyemîn DYE ji du şerên cîhanê serketî derket û ji Şerê Cîhanê yê Duyemîn ve hêza hegemonîk a cîhanê ye. Împaratoriya Sovyet a Rûsyayê ku xwest rola Elmanyayê dubare bike ji şerê hegemonyayê têkçûyî derket. Êdî Emerîkayek heye ku bi rola Împaratoriya Dinyayê radibe, ji bo pêşî li hilweşînê bigire hema bêje bi şerekî parastinê temenê xwe dirêj dike.

Pêşketina desthilatdariyê bi xetên sereke bi vî awayî ye. Çemê desthilatdariyê ji sîteya Ûrûkê dest pê dike diherike, bi hezaran rûbarokan tevî xwe dike û li peravên bajarê New Yorkê yê DYE'yê êdî di nava avên okyanûsê de wenda dibe. Peravekî din a tê texmînkirin biherikê peravên okyanûsa Çînê ye, lê ev niha bi tenê feraziyeyek e. Îhtimala wê ya xwe bigihîne wir, ji ihtimala xwe negihîne qelstir e. Şensekî mezin heye ku civaka şaristaniyê ji hev de bikeve. Li gelemperiya dinyayê pirsgerêkên hawîrdorê û yên civakî yên ku gelekî mezin bûne, kirine ku civakên demokratîk bikevin dewreyê û berî her tiştî şaristaniyên xwe ava bikin. Ev yek êdî yek ji ihtimalan e. Li şûna kulta împaratoriyan a ji sîstemên dewletên berê mayî, yekîtiya konfederatîf a demokrasiyan şensê xwe zêdetir heye bi pirsgerêkên global re serî derxîne.

Em van feraziyên dikin ji bo ku em kapîtalîzmê li cihekî rast deynin. Yanî em di warê fikrî de li asoyan li gerûgeştê ne. Çemê mezin ê şaristaniyê li rawestgeha xwe ya li Hollanda û Ingilîstanê piştî ku dibe gerînek û gerdaveke kûr dewam dike. Bi lez û rengê nû li rêya xwe diçe. Bi gerînekê re nedomdarên tevî çemê mezin dibin, reng û lezeke nû didin herikîna çemê şaristaniyê. Dewleta netewe weke versiyona nû ya ji rêûresma dewleta berê, dîsa piştî şoreşa neolîtîkê weke şoreşa herî mezin a ekonomiyê îndustrî, du çemên bi hêz in. Ev du bandor rêûresma şaristaniyê bi lez û reng dikin.

Dîsa pirsê ez timî dikim tê pêşberî me. Kapîtalîzm li ku ye? Kapîtalîzm li ku dera dewleta netewe û îndustriyê ye? Ez van pirsan di çarçoveya ekonomiyê de dikim. Tevî ku ez timî di nava ekonomiyê de li bersiva wê

digerim, tewş e, timî ez dubare dikim, ez bersivê di nava ekonomiyê de nabînim.

Dibe ku seyr xuya bike, lê li gorî min, tevî hewldanên dagirkerî û mêtîngeriya hemûyan, xwediyê rastî yê ekonomiyê jin e. Eger em bixwazin ekonomiyê ji aliyê sosyolojiyê ve bi awayekî manedar lêbikolin, helwesta herî rast ew e ku em weke hêza bîngê jinê bibînin; ew zarok di zikê xwe de hildigire, piştî anîna wî/wê, heta li ser piyan bisekine bi awayekî pirr zehmet xwedî dike. Pîşesaza xwedîkirinê ya malê jin e. Bersiva min sosyolojîk e ku ji rastiyê re bi hurmet e. Ji sedî sed ez têkiliya mijarê ji aliyê biyolojîk ve li ber çavan digirim. Jixwe tevî rola wê ya di şoreşa cotkariyê de bi berhevkirina pincaran a bi mîlyonan sal û ne tenê di hundirê malê de di gelek qadên ekonomiyê de jin hînê jî çerxê digêrin. Yewnanên antîk xwediyê anora danîna hîmê zanistan in; yewnanan ji ekonomiyê re qanûna malê, qanûnan jinê digotin. Vê yekê jî ev rastî beriya bi hezaran salan piştrast kiriye.

Di rêza duyemîn de kategoriya kole, serf û karkeran heye. Hêzên şaristaniyê ew weke hunerekî sereke ji bo desteserkirina berhemê zêde û nîrxê zêde bi rêbazên bêrehm û dewamî di bin destê xwe de xebitandine. Di rêza sêyemîn de hinekî din ên azad, her cure pîşesaz, bazirganên piçûk, dikandar û cotkarên xwediyê erdên hindik hene. Em li van hunermend, mîmar, muhendis, bijîşk û erbabên pişeyên din zêde bikin, kêma zêde em ê tabloyê temam bikin. Bêguman yê tevahiya dîrokê çerxa ekonomiyê gerandine, ev kom an jî çînên civakî ne. Dîsa di nava wan de kapîtalîst, senyor, axa û efendî tinene. Ev pirr eşkere hêzên ekonomîk nînin, ev li ser mirov û keda wî her cure mêtîngerî, dagirkerî, mêtîngarî û asîmîlasyonê ji derve û bi yekdestdarî ferz dikin. Ev hêzên dagirker, mêtînger, mêtîngar û asîmîlasyonkar in. Ne bi tenê kapîtalîst e, yê ku xwe ji derve ferz dike û ne ekonomî ye. Bazirganên mezin, pîşesaz û weke kapîtalîst bankevan, ji bilî wan senyor, efendî, siyasetvan, esker û entelektuelên şaristanîperest, hêzên ne ekonomîk in, xwe ji derve li ser ekonomiyê ferz dikin.

B- Daneyên Dibêjin Kapîtalîzm Ekonomî Nîne

Dane û agahiyên li ber destê me têra xwe balkêş in, ne bi tenê dibêjin kapîtalîzm ekonomî nîne, her weha ya herî xeternak dibêjin; kapîtalîzm dijberê ekonomiyê ye.

1- Krîzên ekonomîk. Koma rahib a 'pozîtîvîst-zanistkar' ku hewl dide ispat bike kapîtalîzm sîstemeke ekonomiyê ye, li pirsgirêka krîzan jî çewt serwext dibe û dike. Mirov krîzên ekonomîk tenê dikare bi awayekî rave bike. Ew jî di nasnameya dijminê sondxwarî yê ekonomiyê û dijberê wê de ye. Hinek caran tê gotin; ji ber hilberîna zêde krîz çêdibin. Li aliyekî dinyayê mirov ê ji birçîna bimirin, li aliyê din jî wê hilberîna zêde hebe! Dijberiya kapîtalîzmê ya ekonomiyê herî zêde di van rewşên bi zanebûn çêkirî de, ispat dibe. Sedem gelekî eşkere ye: kara yekdestdariyê. Ji ya ku hema bêje belaş hildiberîne, para ku ji hêzên kedkar re hiştî, dema têra kirîna nake, xwedêgiravî pêsîrtengî çêdibe. Ya rastî, çêdikin. Di vê rewşê de kîjan rahibê sexte, ya rastî kîjan qaşo ekonomîst di hewarê de tê? John Maynard Keynes! Çi dibêje? Dewlet bila lêçûnan zêde bike. Çawa? Hêza kedkaran a kirîna zêde bike! Krêtiya lîstikê bi tevahî çawa derdikeve holê? Ji aliyekî ve tu yê bi destê xwe bêrîka wî vala bikî, ji aliyê din ve jî dîsa bi destê xwe bêrîka wî ya din tijî bikî! Eşkere, em bi têkiliyeke polîtîk re rûbirû ne. Ji bo çalakiya hêzên demokratîk li hemberî şaristaniyê were şikandin pêşî birçî dihêlin. Piştîre kengî lava dikan, zikê wan têr dikan. Em bi taktîkên berê yên şer re rûbirû ne: eger tu dixwazî gelekî, bajarekî teslîm bigirî, divê pêşî tu dor lê bigirî, tu yê birçî bihêlî! Paşê di berdêla teslîmgirtinê de tu yê zikê wî têr bikî!

Ez bi sedan mînakî dikarim rûyê sexte yê teoriya krîzê ya kapîtalîzmê ispat bikim. Eger em pêsîrtengiya navdar a 1930î analîz bikin, em ê mentiqê pêsîrtengiyê bi tevahî ji hev derxin. Di vê demê de çi diqewime? Yekîtiya Sovyetê ya hegemonya Ingilîstanê qebûl nake bi awayekî mayînde û serketî dibe rejîmek û hem jî bi gefxwarina li dinya ji xwe re kapîtalîst digot. Di nava Ewrûpayê de bi şertên giran peymanê teslîmîyetê li ser

Elmanan û yên pêre, tê ferzkerin. Lê ew bi çepgir û rastgirên xwe li ber xwe didin. Çîn bi pêşengiya Mao serhildaneke mezin a gundiyan bi rêve dibe. Di serî de Anatolya, li dijî hegemonyadariya Ingilîz welatên mêtîngeh û nîv-mêtîngeh li gelemperiya dinyayê bi têkoşînên rizgariya neteweyî serî radikin. Bersiva hegemonyadariya dinyayê ya Ingilîz da van, di 1929-30'î de pêşîrtengiyêke bi zanebûn bû. Li aliyekî mal weke lod û gidîşan ketine ser hev, li aliyê din jî kedkar û gel ji birçîna dimirin. Dermanê Keynes ê Ingilîz her tiştî eşkere dike: bi qasî li ser piyan bimînîn wê kurtêlan bidin gelan û kedkarên dinyayê. Xwedêgiravî ev polîtîkayên dewleta civakî ye. Ev 'polîtîkayên dewleta civakî ya kapîtalîst' encamên wê çi bûn? Civaka demokratîk a dinyayê ya bi Serhildana Sovyetê ya Cotmehê destpê kir, li hemberî hêza nû ya hegemon a şaristaniyê gav bi gav paşve hat şikandin, berevajîkirin, asîmîlekirin; di sala 1990'î de sîstema Sovyetê bi polîtîkayên berê hatibûn destpêkirin ji hundir ve hat hilweşandin û bi awayekî fermî jiholêrabûna wê hat îlankirin. Di salên 1930'î de polîtîkayên Stalîn ên antî-demokratîk ango dîktatoriya wî: Çima? Ji bo ku bandora pêşîrtengiya 1929-30'î bidin aliyekî bû. Baş e, kî dan aliyekî an jî têkçû? Stalîn û klîka wî û ekonomiya Sovyetê. Dewletên rizgariya neteweyî ji naveroka xwe ya civakî ango civak û şoreşa demokratîk hatin kirin û întegreyî sîstema kapîtalîst a hegemonîk hatin kirin. Ev rewşên pêşîrtengiyê bi tevahî ji bo armanca sereke ne. Bi polîtîkayên dewletan ên bi zanebûn hebûna sîstema hegemonîk dewam kiriye û bi vî awayî xwe gihandine armanca xwe, herî kêr qonaxeke nazik li dawiyê hatiye hiştin.

2- Em krîzên tinebûn û xelayê jî dikarin di heman kategoriyê de bibînin û li ser rawestin. Bi zanebûn mal nayê hilberandin an jî li hemberî afat û nexweşiyên ji neçariya mirovan hêviyê dikin. Bi teknîk û asta îro mirovatî gihiştîyê nabe ku nexweşî û birçîbûnên girseyî bibin. Wexta ku armanc dewamkirina hebûna sîstema hegemonîk be, serî li van krîzên li hevçêkirî didin, nexweşî û afat weke sîleheke gefxwarinê têne bikaranîn. Em careke din cîhazê bi navê 'civak û ekonomiya kapîtalîst', tîkiliya wî bi awayekî fermî bi hêzên şareza yên hegemonîk re pîrr zelal şîrove dikin. Heman rêbaz e: birçî bihêle, rewşa wî ya nexweş û felaketê bi kar bîne! Bi

vê jî wê karibe nîşan bide melekê xelaskar e, û heta xweda ye. Bila evd û bendên te têra xwe malavahiya te bikin!

3- Divê mirov baş fêhm bike ku kapîtalîzm ne bi tenê dijberê ekonomiyê ye, di heman demê de dijberê civakê ye jî. Ji mêj ve Rosa Luxemburg hewl dabû bi awayekî teorîk îspat bike ku nabe civak bi tevahî bibe kapîtalîst û ev yek îmkana xwe nîne. Bi ya min hewcedarî bi teoriyên hûrûkûr nîne. Eger her kes, her civak, weke karker û kapîtalîst dabeş bibe, bi armanca karê tu nikarî mal hilberîn! Ez mîna keke hêsan û besît bidim: fabriyeye sed karker lê dixebitin bifikirin. Bila karibin sed maşînê çêkin. Bila civak bi yek zêde ji sedî 1 + 100 pêk bê. (Ji ber ku civak ji kapîtalîst û karkeran pêk tê. Civaka saf kapîtalîst jêre dibêjin jî ev e. Jixwe ev şaşiya beşekî mezin a Marksîstan e.) Em sed maşînê ji destê xwe derxin ji bo em karê bikin. Sed karkerê bi heqdestê xwe maşîn kirin. Ji patron re çî ma? '0' (sifir). Bi vê analîza min a sîstemê, 'civaka demokratîk a dijberê şaristaniyê' ya nabe kapîtalîst, divê her tim hebe ku civaka şaristaniyê jî karibe dewam bike. Weke hêza hegemon a nû 'şaristaniya kapîtalîst' jî weke yê din bi dijbertiya civaka demokratîk, di dema çalakiyan de bi awayekî çavsorane bi dijminatîya civaka demokratîk dikare hebe: yan bi şer an jî bi aştiyê. Mîna di tevahiya dîroka şaristaniyê de, di dîroka şaristaniya kapîtalîst de jî bi qasî ku neyêne jimartin gelek bûyer û şer hene ku vê vegotinê piştrast bikin.

4- Bêkarî. Kapîtalîzm weke sîstem ji bo ji nîrxê zêde rêjeya kara digire mezin bike timî neçar e ku artêşeke yedek a bêkaran di destê xwe de bigire. Eger tinebe jî neçar çêdike. Bêkarî pêvajoyek e ku bi zanebûnê tê çêkirin. Heywan û nebatên ji rêzê jî bi kêr tên, çawa dibe ku hebûneke mîna mirov bêkêr were hiştin û bêkêr were kirin? Mînak morî bêkar dibe? Eger morî jî bêkar nabe, gelo hebûneke mîna mirov pêşketî çawa bêkar dibe? Di gerdûnê de ji têgîna bêkariyê re cih tineye. Lê weke berhemeke ji rê derketî ya mejiyê analîtîk, fena çalakiyê herî hov a jiyana civakî, bêkariyê lihevçêkirî tê afirandin û di rojevê de aktîv tê hiştin. Ti bûyer bi qasî 'bêkariyê' nikare rûyê dijmintiya dijwar a sîstema kapîtalîst li hemberî

jiyana ekonomîk derxe holê. Di rejima firewnan de ku em gelekî rexne dikin, cih ji têgîna 'koleyê bêkar' re nîne. Çawa ku firewnê bêkar nabe, kes li koleyê bêkar jî nafikire. Koleyek her tim nirxekî xwe û karekî xwe hebûye. Bi tenê di kapîtalîzmê de bêkarî, ango dijmintiyeke yeman a ekonomiyê heye.

5- Kapîtalîzm dijminê teknîka ekonomiyê ye. Bi asta teknîk û zanista heyî, çî civakeke em jêre bibêjin 'civaka bextewer' çî jî em jêre bibêjin 'civaka li bihuştê', çî civak dibe bila bibe, hem sîstema siyasî weke şeweyê civaka demokratîk dikare hebûna xwe dewam bike, hem jî weke ekonomî dikare pîrsgirêkên xwe çareser bike. Ji bo ev asta zanist û teknîkê optîmûm (şeweyê herî berdardar) bersivê bide pêdiviyên mirov 'qanûna karê' ya sîstema kapîtalîst rê nadiyê û dibe asteng. Eger qanûna karê nebe, asta teknîk û zanista heyî, di wê kapasîteyê de ye bi ekonomiyê li gorî pêdiviyên xwarinê yên mirov were birêkûpêkkirin, her çareseriyê wê bi hêsanî bibîne. Berevajî destûr nayê dayîn ev kapasîte were bi kar anîn; timî krîz, bêkarî û pîrsgirêkên civakî zêde dikin, û bi vê dixwazin şaristaniya kapîtalîst dewam bikin. Di vê çarçoveyê de em dikarin bibêjin; kapîtalîzm ne tenê dijminê ekonomiyê ye, bi teknîk û zanista ku di asta optîmal de dikare ekonomiyê rêve bibe jî dijmintiyê dike.

6- Kapîtalîzm dijminê yek ji prensîba bingeşîn a ekonomiyê exlaq û nirxên manewî ye. Mirov bi tenê dikare bi pîvanên exlaqî pêdiviyên xwe yên ekonomîk bi rêkûpêk bike. Naxwe dikarin mîna moriyana zêde bibin, wê wextê deh dinyayê din jî têra wan nakin. Eger exlaq nebe, dikare bibe 'civaka şêran' û wê li dawiyê heywan û dewarên bêne xwarin nemînin. Hingê ji şêr re jî dinya wê nemîne. Eger kapîtalîzm neyê bi sînorkirin û rawestandîna, yan wê civakê bike 'civaka moriyana' (mîna rewşa Çîn û Japonyayê) bîne ber hilweşînê, yan jî wê bixe rewşa 'civaka şêran (mînak civaka DYE). Eger her civak bibe mîna civaka DYE, Çîn û Japonyayê, êşkere ye ku wê şensê dewamkirina civaka mirov kêmtir bibe. Ya esasî, li vir kapîtalîzmê pîvana exlaqê kiriye qurbanê qaşo 'ekonomiya kapîtalîst'. Wextekî bi sedema zarok zêde ne, keçik dikirin qurban. Eger hebe, bi tenê

bi exlaqekî bi vî rengî, mirov dikare insên bike qurban û civakê dewam bike. Eger em li tevahiya şerên mohra kapîtalîst li ser wan, weke 'merasîmên dînî yên qurbankirina mirovan' binêrin, em ê hingê fêhm bikin ku em bi 'pîvaneke ekonomiya kapîtalîst' yan jî bêexlaqiyê çawa re rûbirû ne. Ev bêexlaqî şaneyên sosyal ên hundirê civakê bi tenê hilnawêşîne, gefê li tevahiya jiyana zindiyan dixwe. Ma ji vê mezintir bêexlaqî û dijmintiya zindiyan dibe?

7- Kapîtalîzm dijminê jinê ye ku jin hêza sereke û afirînera ekonomiyê ye. Me di tevahiya analîza xwe de hewl da ku ispat bikin; cihê jinê di jiyana civakî û nirxê ekonomîk de li asta bilind û yekemîn e. Çawa di tevahiya dîroka şaristaniyê de jî wisa bû, di qonaxa şaristaniya kapîtalîst de rastiya, 'jina ji ekonomiyê hatî kirin' dema herî bê rehm dibîne. Ev yek veguheriyê nakokiya civakî ya herî kûr û balkêş. Pirraniya jinan bê kar hatine hiştin. Tevî ku karên malê, karên herî zehmet in, pênc quriş nirxê karê malê tineye. Dîsa zarokanîn û mezinkirin karên herî zehmet in, ne tenê qîmeta xwe nînin, her wisa weke bela têne dîtin. Hem erzan e, bêkar e, makîne ye zarokan tîne û bi hezar zehmetiyî wan mezin dike, hem jî heqdest nagire û bi ser de jî gunehkar e! Di tevahiya dîroka şaristaniyê de jin li zemînê herî jêr hatiye bicihkirin. Lê ti sîstemê bi qasî civaka kapîtalîzmê nikarîbû bi awayekî sîstematîk hêza îstîsmarê pêşde bibe. Vê carê jin ne bi tenê di zemînê jêr de li tevahiya qatan objeya newekhevî, neazadî û nedemokrasiyê ye! Ya hînê xeternak ew e ku bi awayekî bi ti dema dîrokê re qiyasa wê nebe, bi dijwarî û şiddetê nedîtî desthilatdariya civaka cinsiyetperest, heta bi organên mahrem ên mirov daxistiye, zêde kiriye, jin kiriye îndustriyêke seksê, êşkence li tevahiya tebeqeyên civakê belav kiriye û 'civaka serwer a mêr' di dema şaristaniya kapîtalîst de mezin kiriye, mîna ku ji 'ekonomostanê' ji kirdara afirîner a ekonomiyê tolê hilîne, dijmintiya xwe ya jin û ekonomiyê li her dever û mekanî ispat dike!

8- Kapîtalîzm li asta herî jor di qonaxa dawî ya globalbûna ekonomiyê de bi lîstikên pere-kaxizan ên mîna 'borsa, sened û faîzê' yên xistine piyaseyê, dijmintiya xwe û bêleqitiya xwe ya bi ekonomiya rastî re, fena

ku di çavê tevahiya civakê re rake, piştrast dike. Di ti dema dîrokê de ekonomî ev çend bi lîstikên kaxizan veneguherîbû sistemeke feraziyeyê. Ekonomî weke şaneya herî nazik a civakê hatiye qebûlkirin û timî pîroz hatiye pejirandin. Jixwe peyva pîroz-*qûtsî* heta dema civaka Sumeran diçe û tîkiliya xwe bi gotina 'qût' re heye. Pirsgirêka qût weke pirsgirêkeke pêştirîn hatiye dîtin û her hewl dane wê çareser bikin. Di tevahiya dînan de tefsîreke ekonomîk heye ku mirovan ewle bikin. Cejn û roşan weke demên bi bereket an jî derketina ji krîzan têne bîranîn. Weke K. Marks jî bi awayekî mafdar gotiye, ekonomî ew çend girîng e ku giş xisletên bandorê li tevahiya qadên civakê bike, îfade dike. Lê dikin ku wê ji qada mejiyê analîtîk û hisî derxînin, bi lîstikên pere-kaxizan ve girê didin, dikin qadeke ji jiyana rastî qut û dihêlin ber destê mejiyê analîtîk-spekulatîf ê bêberpirsiyarî û ev yek xisleta rastî ya kapîtalîzmê nîşan dide. Bêyî kedê bide, bi lîstina buhayên sened, faîz û nirxên peran, di nava saetan de li qada global bi mîlyaran dolar (pereyê global) dest diguherîne. Mirov nikare sistemeke ev çend li dijî ekonomiyê tesewir bike, ango transfera peran bi vî rengî dijberiya ekonomiyê ye. Di demekê de ku nîviyê mirovatiyê li sînorê xizanî û birçîbûnê ye, ev têne kirin. Ji vê qonaxa dawî ya kapîtalîzmê re serdema finansê jî tê gotin. Wexta mirov vî rûyê wê jî dibîne, mirov dikare bi hêsanî bibêje ku çiqas sistemeke bêtêr e, hewce nake, li derveyî ekonomiyê ye û dijminane ye. Jixwe ev jî tîra xwe tê dîtin.

9- Kapîtalîzmê dest avêtiye du qadên bingeşîn ên ekonomiyê qadên hilberandin û serfkarî, bi vî awayî pêdiviyên rastî yê civakan mîna xwarin, lixwekirin, cihûwar û gerê bi polîtîkayên hîç eleqeya xwe nîne tenê ji bo kara xwe maksîmîze bike dimeşîne û weke me berê gotî bi krîzên lihevçêkirî yê hilberandin û serfkariyê rastiya van herdu qadan ji binî ve xira dike. Keda mirovatiyê li hin qadan tê dayîn ku ti tîkiliya xwe bi hilberandin û serfkariyê re tineye yan jî weke hewcedarî lezgîn û pêştir nînin. Berevajî, gelek ji van ji mirovatiyê re bi tehlûke ne. Eger mirov ji van çend mînakan bide, em ê pêşî behsa sîlehên nukleerî bikin ku gihiştine asteke gelekî bi tehlûke, razandina sermayê ya çavkaniyên enerjîyên karbonê derdixînin ku ji ber kara zêde hawîrdorê dibin felaketê, cotkariya

genetîka wê hatiye guhertin, teknolojiya fezayê, razandina sermayê ji bo cûnûhatina deryayî, bejahî û hewayî tevî ku gelekî buha ne, herweha rê li ber qirêjbûnê vedikin, ji ber dînîtiya modeyê sermaye tê razandin û ji heman malî bi sedan versiyonên wî bê hed û hesab têne hilberandin, mirov wisa dikare gelek mînakên bide. Li aliyekî, li qadên bêkêr û dînîtî ne, komên mezin ên alavan ji ber tînebûna pereyan nayên kirîn û di cihê xwe de dirizin, li aliyê din, komên mirovan ên nikarin bikin ji birçîbûn û nexweşiyê dişkên. Artêşên bêkartiye! Şeweyê ekonomîk ê jêre dibêjin kapîtalîzm, xirabî û dijminatîya ti şer û felaketa xwezayî di dîrokê nekirî, bi civakên mirovan kir. Hem jî dema ev kir pê li rehên ekonomiyê yê can didin wê kir, ew tengav kirin, qetandin û rehên li hevçêkirî pêve kirin.

Me der barê kapîtalîzmê de ku qonaxeke şaristaniyê ye, neh sernav jimartin. Bêguman ji bo van sernavan bi cildan analîzên piştrastkirinê hewce dikin. Ji ber ku ya ez hewl didim bikim, di asta parêznameyê de diyarkirina tezê ye, min vegotîneke bi vî awayî kin tercîh kir. Di beşa dawî de û li bin du sernavên ji niha û pêde ez ê hewl bidim mijarê ji hin aliyên din ve rave bikim û ji hev derxînim.

C- Kapîtalîzm di nava rastiya civakî û şaristaniyê de li ku û çî demê cih digire?

Hingê ev sîstema hem ekonomî nîne û hem jî dijberiya wê ya ekonomiyê eşkere ye, em çawa dikarin bi awayekî serketî û hosteyî maneyê bidinê û şîrove bikin, di nava rastiya civakî û şaristaniyê de li ku û çî demê bi cih bikin?

Ji bo mirov der barê kapîtalîzmê de bigihîje encameke manedar divê mirov di tevahiya dîroka şaristaniyê de binêre hêz û sîstemên şaristaniyê çalakî û şerên di nav û navbera xwe de; li aliyê din li çalakî û şerên bi hêzên dijberê şaristaniyê re binêre. Bi vî awayî mirov dikare bigihîje encameke manedar.

Haya min ji min heye ku ez gelek caran mijarê destnîşan dikim û gelek caran dubare dikim. Li min negirin, ez ê lêborîna xwe bixwazim û careke

din tûra me ya balkêş û zêhn vedike bi xetên stûr û bi awayekî yekpare neçar pêşkêş bikim.

1- Serdema Komin a Destpêkê (Ji mirovê destpêkê heta dawiya serdema qeşayî ya çaremîn, heta 20.000 sal berê):

Di pergala dayikê ya komin a destpêkê de hîmê çanda ekonomiyê tê danîn. Qût û zadê bi pincar berhevkirinê û nêçîrê têne bidestxistin yekser têne bikaranîn û ji çerm û rehikên wan sûd tê wergirtin. Bi giranî jin-dayik otorîteya plansaziyê ya klanê ye. Bi awayekî mirov dikare jêre bibêje hegemonî dayik a pêşî ye. Nakokî û têkiliya dayika civaka klanê di nava şert û mercên xwezayê de ji kesên bibin sedema rîskê xwe diparêze, ji kesên derfetê kêrhatin û xwedîkirinê didin sûd werdigire. Di van şert û mercan de nasnameya klanê ji bo kesan man û nemanê. Têgîna zilampîrekiyê çenebûye. Diya dizê tê naskirin, lê partner, ango mêrê pêre di têkiliyê de ye, bi qasî neyê naskirin pîrnîsî û bintûte ye. Civaka mirov heta niha ji sedî 98.5 jiyana xwe bi vî awayî dewam kiriye. Şêweyê herî demdirêjê e civakê ye. Ji ber ku di vî dem û dewranê de kevîr têne verotin û niqirandin, û weke amûran têne bi karanîn, ji vî dewranê re dema verotina kevîr (the Paleolithic Age) jî tê gotin. Ji aliyê sosyolojîk ve jêre 'pergala komin a destpêkê' tê gotin. Zimanê îşaretan tê bi karanîn. Li keviyên gol û çeman, li şikeft û holikên li ser qazoxan hatine çêkirin dihevin. Tê texmînkirin ku bi qasî du mîlyon salan bi tenê li Efrîkayê, ji mîlyonek salê û vir ve jî li parzemîna Asya û Ewropayê bi vî awayî jiyane. Têgîna welat, sînor û milk hîmê çenebûye. Aîdiyet li gorî klanê ye. Ji ber ku klan jî sembola, bi objeyek an jî totemekê nayê temsîlkirin. Herçiqaşî di nava xwe de hin qonaxan bibihure û asta wan a pêşketinê kêm zêde hebe jî mirovatî bi vî şêweyê pergale gav diavêje dawiya dema qeşayê ya çaremîn.

2- Serdema Neolîtîkê (B.Z. 15000-4000):

Piştî bidawîbûna dema qeşayê ya çaremîn, li gorî texmînan bi qasî 17 hezar sal berê piştî dema mezolîtîk (dema kevir a navîn) cara pêşî li ser milê sereke li qûntara sîstema çiyayê Toros-Zagrosê kevirên baş hatine verotin û obsidyen hatiye bi karanîn, ji vê demê re neolîtîk (dema kevir a nû) tê gotin, lê ya rastî ev qonax şoreşa cotkarî û gund îfade dike û qonaxeke gelekî dîrokî ye ku gav tê avêtinê. Li gorî belgên arkeolojîk ev civak 10 hezar sal berê hebûna wê tê ispatkirin û li qûntara çiyayê Toros-Zagrosê ji nebat û heywanên kêrhatî sûdê werdigire û dikare gaveke mezin biavêje. Derfet û îmkânên xwe xwedîkirinê zêde dibin. Tevî tene danîn. Ji şikeftan derbasî gundan dibin. Nebat û heywan di çarçoveya çanda gundan de tene kedîkirin. Li derdora 6000 sal B.Z. gîzik û dîzik tene çêkirin. Nexasim ji keviyên çiyayên Rojhilatê Derya Spî heta Zagrosan li herêma mîna kevanekê, gav tê avêtinê dema çandê gelekî bi tîkiliyên xurt û di nav hev de ye. Ji vê çandê re çanda Til Xelef jî tê gotin.

Qada sereke Mezopotamya Jor e. Civak gelek amûrên hilberandinê û vedîtinê nû peyda dike. Bi awayekî mirov dikare bibêje dema neolîtîkê di dema xwe ya îndustriyê de ye. Di nava vê çandê de jin-dayik derdikeve mertebeya dayik-xwedawendê. Bi îhtîmaleke mezin rola wê ya di avakirina civaka nû de diyarker e. Nîzama dayikê pîr baş mohra xwe li civaka klan dide. Nakokiya wê bi zîlam re hino hino destpê dike. Zimanê sembolan tê bikaranîn. Komên çermreş ên bi navê Semîtîk ji başûr di ser xeta sereke re êdî weke berê bi hêsanî nikarin koçî Asya û Ewrûpayê bikin. Heye ku di pêkhatina çanda Semîtîk de vê sedemê bandoreke girîng kiribe. Komên em dikarin ji wan re çermzor û çermzer bibêjin ji bakur nikarin bi hêsanî derbasî herêmê bibin. Milek texmînî di salên 12000-7000 B.Z. di tengava Beringeyê re derbasî parzemîna Emerîkayê bûye, yê din jî zêdetir li Çîn, Asya Navîn û Rojhilatê Ewrûpayê kom dibin. Koma Hind-Ewrûpî ya çermspî ku li qada navîn e, ji ber şert û mercên bahewa û xwedîkirinê bi rola hegemonîk a sereke radibe. Nexasim koma li Kevana Bi

Bereket komeke hegemon e. Demeke dirêj heta qonaxa şaristaniyê wê vî sifetê xwe biparêze.

Çanda Kevana Bi Bereket a di dîrokê de cara pêşî mayînde bû, li derdora 6000 salî B.Z. derbasî Mezopotamya Jêr, di salên 5000'î de newala Misr-Nîlê, Balkanan, Îran û stepên Bakurê Derya Reş, di salên 4000'î de bar dike tevahiya Ewrûpa û Çînê. Herçend behsa neolîtikeke Çînê ya bi hêzên hundir tê kirin jî li gorî texmîna min neolîtîka Çînê bi giranî xwe dispêre çanda ji derve hatiye. Bikaranîna dewar û obsidyenê³ vê tezê bi hêz dikin. Bêguman wexta behsa demên dirêj were kirin, her herêmeke sereke şensê xwe heye ku neolîtîka xwe pêşde bibe. Lê bi tevahî nîşane, îşaret bi Kevana Bi Bereket dikin. Di vê belavbûnê de mêtîngerî û dagirkerî mewzûbehs nîne. Berfirehbûna qadên vala cih nade têkiliyên bi vî rengî. Bi giştî di warê agahiyên civaknasî û fikrên dîroknasiyê de rastiyek e ku li Kevana Bi Bereket tevgera pêşî ya global a mezin a li dinyayê şopên mayînde hiştin û bandora wê hê jî dewam dike.

3- Serdema Şaristaniya Sumer (B.Z. 4000-2000):

Di salên 5500'î B.Z. de li Mezopotamya Jêr çanda jêre El Ubeyd tê gotin heye. Ev çanda behsa wê tê kirin, tê texmînkirin ku heta salên 3800'î B.Z. dewam dike. Tevî ku çanda li vir xwe dispêre çanda li Kevana Bi Bereket, nexasim jî ya Til Xelef, çî di derbasbûna civaka bavikî de û çî jî di teknîka çêkirina dîzik û gîzikan de jî pêşketina wan, bi qîmetbûna bazirganiyê, seferên pêşî yê dagirkeriyê û destpêkirina serdema koloniyên, dihêle ev çand û dem ji aliyê dîrokî ve girîng bibe. Mirov dikare jêre çanda proto-Ûrûk jî bibêje. Nemaze bi sedema ku tê maneya pêş şaristaniyê û derketina civaka bavikî girîng e. Çanda dayik-xwedawendê qîmeta xwe wenda dike. Jin neçar tê hiştin ku serdestiya vebirî ya mêr qebûl bike. Rêveberiya

³ Obsidyen: (obsidian) Cureyekî camê ye ku bi rêyên xwezayî ji lavên volkanan çêdibe. Ji serdema kevîr ve mirovatiyê jê sûd wergirtiye. Mirovatiyê di demên kevîr de ji vî kevîrî gelek amûr çêkirine; serê rîman û neynik hin ji wan in.

hiyerarşik gelekî pêş dikeve. Avahiya sêlî ya rêveberiya şaristaniya ji rêûresmê weke pêşnûme di vê çandê de cara pêşî bi awayekî bi tesîr xwe îlan dike. Di vê demê de rahîbê ku bi awayekî Şaman e, rêveberê civakê yê xwedî ezmûn Şêx û xwediyê hêza fizîkî, şefê eskerî reprega dengê lingên wan ên êdî bi hêz tê. Li çanda dîn, polîtîka û eskerî ya Rojhilata Naverast şopên xurt ên vê demê hene.

Ev çandek e ku xwe ispat kiriye. Di salên 4500'î B.Z. de bandora xwe li Mezopotamya Jor nîşan dide. Çanda Til Xelef dike kontrola xwe. Bi şeweyekî dike kolonî. Belgeyên arkeolojîk piştrast dikin ku koloniyên pêşî di salên 4000'î B.Z. de heta bi Meletî û Elezîza îro belav dibin. Xanedantî, çanda em jêre malbata berfireh dibêjin jî belav dike. Di çanda berê de ev hêman tinene. Mirov şopên wê yê texrîbker dibîne. Kavilê hin gundên hatine şewitandin, li dagirkerî û hilweşandineke bi zanebûn şahidiyê dikin. Çanda bazirganiyê êdî misoger dibe. Di dîrokê de belkî jî hegemonyadariya ciddî ya pêşî bi vê çandê re pêk tê.

Weke rêûresmekê, ji dema 4000-3000 B.Z. re dema çanda Êrûkê tê gotin. Çanda Êrûkê li ser şopên çanda El Ubeydê pêş dikeve. Bi awayekî ji wê cihê, dewleta pêşî ya bajêr û çînî, ango şaristanyê, û dîroka nivîskî dide destpêkirin. Bêguman veguherandina çanda bavîk a çanda şaristaniya pêşî, ji aliyê dîrokî ve gelekî girîng e. Di vê de rewşa bahewayê ya avdaniya bi destan ferz dike, xwedî roleke bingeşî e. Ji bo avdaniyeke bi vî rengî hewcedarî bi hejmareke zêde ya mirovan heye. Her weha amûrên avdaniyê jî şertên pêş ên bajarbûnê ne. Bi carekê xebitandina hejmareke mezin a mirovan di heman demê de pîrsgirêka debarê ye, hewcedariya amûrên avdaniyê jî bi pîşesaziyê çêdibe. Di rewşek bi vî rengî de jî hewcedarî bi cihûwarekî bi qasî bajêr mezin dibe. Ev yek jî rêveberiya bajêr û çareserkirina pîrsgirêkên meşrûiyeta rêveberiyê ferz dike. Ji aliyê din ve, êrişên qebîleyên talanker ji mêj ve destpêkirine û xweparastina ji wan hewce dike. Wexta ev hemû dibin yek, sêbendiyeke temam a rahîb + qralê rêveber + fermandarê eskerî derdikeve holê. Destana Gilgamêş a ji bo qralê pêşî yê Êrûkê hatiye nivîsandin, vê bûyera dîrokî bi tesîr û bi awayekî balkêş nîşan dide.

Bajar bi xwe binesaziyek e ku zorê dide mentiqê pêşketinê. Rê li ber gelek pirsgirêkan vedike. Pirsgirêk mentiq dixebitînin, ango difikirînin, fikir jî amûrên nû yên hilberandinê pêşde dibe. Piştê jî rêveberiya ekonomiyê pêşde diçe, ew jî bi xwe re rêveberiya eskerî û polîtîk dimeşîne. Pêşketina çîneyetiyê jî mirov dikare zêdetir weke berhemekî bajêr bihesibîne. Bajar civakeke ji komên qebîle û xanedanan bihuriye. Her weha rêveberiyên bavik û hiyerarşik li gorî xwezaya xwe ya nakok, mirov dikare texmîn bike ku hejmareke zêde şênîyan di bunya xwe de ranagire. Li bajaran mirov bi nanozikê be jî dikare debara xwe bike, ji lewra jî cihêkî balkêş e. Ji ber sedemên cûrbicûr kesên ji eşîr û xanedanan qutbûyî wê di bin rêveberiya bajêr de beşê xebatkar û rêveberan pêk bînin, êdî dema çêbûna çîn û tebeqeyê hatiye. Têkiliyeke civakî ango çîneyetî, di çanda Ûrûkê de, hêmanekî girîng e. Weke encama tevahiya van têkiliyên li bajêr dewlet ava dibe.

Rêveberiya bajêr, ne derfetê dide rêveberiya qebîleyê, ne jî dide ya xanedaniyê. Rêveberiya bajêr ji têkiliyên xizmtiyê wêdetir rêveberiyêke profesyonel e. Dîsa ji bo rewakirinê jî hewcedariyê bi baweriyê dibîne. Ji bo vê jî ya di hewarê de tê, yê cara pêşî pêşnûmeya dewletê bi gewde kir rahib e, û bi awayekî makêta pêşî ya bajêr perestgeh e. Ji bo diyardeyên weke bajar, dewlet û çîneyetî ji aliyê îdeolojîk ve di warê zêhnî de bêne bisazîkirin pêdivî bi karekî mîtolojîk û dînî heye. Bêguman ev kar jî yê rahib e. Bandora çanda maddî li ser çanda manewî di çanda Ûrûkê de balkêş e. Berevajiyê wê jî bi tesîr e. Û heta mirov dikare bibêje; çanda maddî ya pirr zêde di bin tesîra çanda manewî de bi qasî bê îmkan be, zehmet e, were fêhmîkirin. Bi rêya avakirineke mezin a îdeolojîk, kiriye ku neyê dîtin. Bi hezaran sala vê avakirinê dewam kiriye û ji aliyê naverok û ziman ve di zêhnan de wer bi cih kiriye ku şertên maddî nayên dîtin. Ev karekî sereke yê îdeolojiya dewleta nû ye. Di civaka Sumer de ev fonksiyon xwe bi awayekî balkêş eşkere dike. Dewlet weke sazîyeke xwedayî tê binavkirin, çîna xebatkar jî weke evdên wî yên hatine afirandin têne nîşandan. Navbeynkarê di nava dewlet û rêveberan de diçe û tê jî bi têgîna 'melek' bi gewde dibe. Otorîteya herî mezin a rêveberiyê weke xwedayê

sereke tê nîşandan, alîkarên wî jî weke xweda di dereceya duyemîn de panteon ango rêveberiya dewletê ya asta jor û nîzama civînê îfade dikin. Nifşê xwedawendan ê berê xwe weke nifşê berî bajêr û pêjna jinê, hînê bi bîr dixin. Bi tevahî têkiliyên civakî bi zimanekî nîv-mîtolojîk û nîv-dînî têne wergerandin, di nava dinyayeke cihê ya metafîzîk de, di nava şênî û koman de cihê xwe yê rewê digirin. Bajar-dewlet-çîn weke îdeolojî ji nû ve têne afirandin.

Ji nû ve afirandin bi îdeolojiyê, weke çandekê manewî ya gelekî kêrhatî wê bibe şîroveya her cure pêşketina maddî û heta ya xwezayê. Di çarçoveya vê de, nexasim weke zimanê esasî yê vê îfade bike, wê maneyên nû bêne çêkirin, mirovan bi van bidin bawerkirin û wê jiyanê di nava vê cîhana rewê de pîroz bikin û bijîn. Li hemberî jinûvebûyîna, pirsê gelo jinûvebûyîna maddî heye yan tineye, li ber van bûyeran hema hema wê maneya xwe wenda bike, were dîtî jî wê bi awayekî din bê formulêkirin. Şoreşa Êrûkê bi qasî şoreşa cotkariyê, şoreşekê bajêr a pêşî û girîng e. Jêder û çavkaniya şaxê çemê mezin e. Çavkaniyên din ên paşê tevî dibin rûbarok û golên piçûk in, ew jî bi saya çemê mezin û sereke dikarin biherikin, bilivin. Rast e, li Çînê jî şoreşekê bajêr heye. Li Emerîkaya Navîn jî heye. Lê ew weke çemê mezin û sereke neherikî ne, li cihê jê derketine miçiqîne, yan jî çandekê mehelli ne ku mîna goleke sekan destûr didin kêman jî wan sûtê bigirin. Ji bo bibe şaristanî, bibe çemê mezin û sereke, yan jî tevîbûna wî divê weke şertê pêş were fêhmêkirin. Şaristaniyên saf û xwerû tinene. jixwe li pişt çanda Êrûkê mîraseke deh hezar salî ya neolîtîkê heye. Ango bi zembîlê ji ezmên nehatiye xwarê. Ji vê çanda nû re şaristanî ango medeniyet jî tê gotin. Mirov dikare weke bajarîtiyê jî tercume bike û ev jî rast e. Wexta em pêkhatina wê ya maddî û manewî, û xuyabûna wê li deverên din bi vî awayî bi nav bikin, ya rastî em bi awayekî, bi tevahî şaristaniyê bi nav dikin.

Çanda Êrûkê li gorî rengê xwe yê pêkhatinê belav dibe. Li bajaran berhem zêde dibin û ev yek jî bajar zêde dike. Ji ber ku şênîyên bajaran gelekî zêde dibin, li pey hev bajarên cîran ava dibin. Çanda gund a li Kevana Bi Bereket jî bi vî awayî zêde dibe û xelek bi xelek zincîrwarî rê li

ber avabûna gundan vedike. Gundên weke nifşên pêşî li Newala Çorê li Ûrfa-Swêregê li keviyên Firatê, li Çayonu li Amed-Erxaniyê li ser milekî Dîcleyê, ji wir jî Çemê Hallanê li nêzî Çemê Batmanê ye, bi vî awayî rêzek gund heta jêr Kerkûkê ji salên 10 hezarî B.Z. ve têne avakirin. Bûyera em jêre dibêjin kulîlkvekirina çandan, ev e. Çanda Ûrûkê jî di rêyeke bi heman rengî de meşiyaye. Bajarên zêdebûne rê li ber reqabeta zêde dibe vekirine. Ji ber ku bajar di heman demê de bazar e, çanda nû jî hêmana reqabetê bi xwe re hildigire. Bazirganî ji niha ve bûye pîşeyekî qîmet pê tê dayîn. Ji bo cotkarî û çûnûhatinê pîşeyekî îndustriyê peyde bûye jî. Pevçûna di nava bajaran de bi awayekî xwezayî pirsgirêka hegemonyayê dixwe rojevê. Ji bajarê dewlet gavavêtina ber bi împaratoriya destpêkê ve, wê xwe ferz bike. Di vê rewşê de bajarên heyî wê ji aliyê heman kes an jî xanedanî ve were rêvebirin.

Hewcedariya Ûrûkê ya bi bazirganiyê wê qada neolîtîkê pirr zû bixe pêvajoya şaristanîbûnê û kolonîbûnê. Gelek dane û agahiyên di dest de hene, li pey tebeqeyên koloniyê yên xwe dispêrin çanda El Ubeyd, xebatên kolonîkirinê û qadên belavbûnê yên hînê berfirehtir ên Ûrûkê piştrast dikin. Nexasim li keviyên Firatê koloniyên gelekî pêşketî yên Ûrûkê hatine dîtîn. Belgeyên arkeolojîk piştrast dikin ku li hemberî tevgera koloniyana a Ûrûkê ya ji salên 3500'î B.Z. ve pêşket, çanda Mezopotamya Jor a ji çanda Til Xelef ve mezinbûna xwe ranewestandibû hem li ber radibû, hem jî pêre xwediyê meyleke danûstendinê bû. Gelek girikên hatine kolan nîşan didin ku herêma bi hêzên xwe yên hundirîn ên gelekî bi hêz ji salên 3000'î B.Z. ve dest bi bajarbûnê kiriye. Dane û agahiyên her roja diçe zêdetir dibin, mirov difikirînin ku çanda bajêr çawa barkiriye Misr, Elam û Harrapayê û her weha ji herêma çavkanî jî barkiriye Mezopotamya Jêr. Nemaze di demeke nêz de erdkolana li wargeha Xirabreşkê ya li nêzî Ûrfayê agahî û daneyên dide, dikare fikrên heyî yên dîrokî biguherîne. Wargeha behsa wê tê kirin, îspat bûye ku 10.000 sal B.Z. destpê kiriye. Berî gundbûnê, li gorî dema xwe xwedî çandeke gelekî mezin e. Heye ku ev çand a perestgehan be. Kevirên tîk ên heyî maneya wan bi tevahî nehatibe analîzkirin jî vebirî

çandeke pêşkêti îfade dikin. Lêkolînên nû yên bêne kirin, heye ku îşaret bi navendên çandî yên nû bikin.

Min cih da vê paragrafê ji bo ku ez bibêjim; li dijî belavbûna Ûrûkê bi tenê çandeke bi hêz dikare bersivê bide. Çanda li herêmê li hemberî çanda berê dest pê kiriye (texmîni salên 5000'î B.Z. çanda El Ubeyd) hem li ber xwe dide û hem jî di çanda xwe de israr dike. Û heta di tevahiya dema mezolîtîk û neolîtîk de li hemberî koçên ji başûr û bakur ref bi ref dihatin timî li ber xwe didan û ev yek jî ji mayîndebûna avahiya çanda herêmê ya heyî tê fêhmkirin.

Ev rastî, asîmîlebûna çanda Ûrûkê di nav çanda xwecihî de û ev jî hêza çanda dijber nîşan dide. Ya rastî ev pêvajoyek e ku heta îro dewam dike. Serdestiya Ûrûkê ji hêza wê ya hilberîn û şênîyan e. Dewleta Ûrûkê jî piştî xwe dida vê hêzê. Em dikarin wê mîna prototîpa pêşî ya Hollanda û Ingilîstanê bibînin.

Li gorî şîroveya min a şeşsî, li hemberî belavbûna pêşî ya El Ubeyd û Ûrûkê çanda Misr, Elam (başûr-rojavayê Îran a îro) û Mezopotamya Jor bi awayekî serketî bersiv dane û çanda xwe ya bajêr afirandine. Jixwe her roja diçe gelek belge û daneyên arkeolojîk zêde dibin û piştrast dikin ku ji salên 3000'î B.Z. ve li van sê navendên dîrokî pêşketina bajaran bi lez dibe û şaxên xwe berdidin ser çemê mezin ê şaristaniyê.

Li gund û bajarên nêzî Ûrûkê çî diqewime, ev hîne girîngtir e. Em ji dîrokê dizanin ku serdema çanda Ûrûkê di salên 3000'î B.Z. de bi dawî dibe û bi Xanedaniya Ûrê ya Yekemîn demeke nû dest pê dike. Heye ku ev bûyer encama şerên zêde yên bajaran be. Jixwe ji xwendina kevalan, bûyerên bi vî rengî zelal têne fêhmkirin. Awaza 'Şîna Nîppûrê' û 'Laneta Agadeyê' der barê encama bajarên hatine xirakirin û şewitandin de ne. Çawa dişibe bûyerên îro li Bexdayê û derdora wê diqewimin! Demên I. û II. yên Ûrê digihêje heta salên 2350'î B.Z. Ji salên 2350-2150 B.Z. bi rêveberiya Sargonê navdar demeke xanedaniyê dest pê dike. Sargonê ku mirov dikare weke împaratorê pêşî jî bi nav bike, bi fort û pesnan behsa şerê xwe yê xwînrij ê li tevahiya Kevana Bi Bereket dike ango behsa hukmê împaratoriya xwe dike. Hovîtiyên mezin, weke çalakiyên şan û

şerefê vedibêje. Em dikarin van bûyeran ji çavkaniyên nivîskî bişopînin. Bi belgeyan piştrast dibe ku Agade kiriye paytext û bi koka xwe Amorît e, jixwe Sumeran navê Amorît ango “zîlamêngemari, tozgirtî” li qebîleyên ji çola Erebiştanê wê demê êriş dikirin, kiribû. Vê carê jî di salên 2150’î B.Z. de yên bi koka xwe ji Zagrosan bi pêşengiya Gudea (Xweda) Agadeyê bi erdê re dikin yek û xanedaniyeke nû ava dikin. Li derdora salên 2050 B.Z. ev xanedanî jî hildiweşe. Li şûna wê Xanedaniya Ûr a Sêyemîn jî bi tenê dikare sedsalekî li ser piyan bimîne.

Dîrok nîşan dide ku di salên 1950’î B.Z. de serdema bi heybet a Babîlan dest pê dike. Di pevçûna bajarên de dualîteyê balkêş derdikeve pêşberî me. Civaka sereke û dayik a şaristanî afirandiye, Sumer e. Ez wexta dayik dibêjim ez bi maneya çavkanî bi kar tînim. Dibe ku koka wan pirr ji zû ve ji çanda Kevana Bi Bereket hatibe û êdî li van deran weke gelekî cîwar bûbin ango civakeke welê tînin hişê mirov. Zimanê wan ji zimanê du cîranên wan ên nêz Amorît û Gotiyan cihê ye. Lê gelek gotinên ketine zikhev hene. Nexasim zêdetir nêzî koma zimanê Aryen e. Pirr eşkere ji koka Semîtîk cihê ye. Êrişên qebîleyên Semîtîk-Amorît zêde ne. Jixwe bajarê Agade, xanedanê wê û Sargon bi koka xwe Semîtîk-Amortît in. Û heta îhtîmaleke mezin e ku femandarekî li qesrên bajarên Sumeran mezin bûyî be û di rêveberiyê de cih girtibe. Destan îşaret bi vê yekê dikin. Gotî zêdetir weke hevgiştîyan nêzî Sumeran dibin. Kokên wan Zagros-Aryenî ne. Nuqteya gelekî balkêş ew e ku li Iraqa îro jî tabloyeke bi heman rengî xuya dike.

Weke encam heta serê salên 2000’î B.Z. çêbûn û pêşketina sîstema şaristaniyê bi pirr bi xwîn, mêtinkarî, bi avakirina bajarên û xirakirina wan, bi hevgiştin, kolonî û bi karaktera hegemonîk dibe. Li nava erdên avî, bi nanozîkê kole dihatin xebitandin, tevî vê cotkariyê li bajarên cîran û herêmên neolîtîkê bazirganî û pîşekarî berhemê zêde yê mezin hildiberîne. Ev hilberandin, ango sîstema şaristaniyê ya li ser çanda maddî tê avakirin, çandeke manewî ya bi heybet ava dike û koma rêveberên xwe dike xweda, koleyên xwe yên dixebitin jî weke ji pisiyê xwedayan hatine çêkirin bi nav dike û wan piçûk dixê. Divê baş were fêhmîkirin ku di efsaneyên çêbûnê de jiyana maddî bi vî awayî tê nîşandan û ev yek zelal e. Dayik-xwedawend a

afirîner jî ji parsûyên rastê yên mêr tê afirandin. Efsane têra xwe seyr in, û bi awayekî balkêş nîşan didin ku jin-dayik jî vebirî pêve tê girêdan. Jiyan jî êdî wê bi zimanê van efsaneyan were fêhmkirin û şîrovekirin.

Jiyana maddî ya rastî jî heta roja me ya îro nikarîbû ziman û şîroveya xwe biafirîne, bi tenê hin caran bi 'zimanekî Ezop'⁴ dixwaze behsa hin rastiyan berê bike, lê belê ji ber ku kesek nikare wî zimanî jî fêhm bike, di nava bê zimanî û bê manebûnê de ye. Em ji bîr nekin ku hîne zimanê rastiye û qabîliyeta vegotinê nehatiye afirandin!

4- Serdema Şaristaniya Asûr û Babilê (B.Z. 2000-300):

Serdema van herdu şaristaniyan karîbûn xwe cihê û xweser bikin, herçiqas di nava wan de ji aliyê zeman û mekan ve cihêti hebe jî di warê derketina wan a ser dika dîrokê û weke desthilatdarî veqetîna wan a ji xanedanên Sumeran de hemzeman in, û ji aliyê çandê ve eşkere hê dişibin hev. Ji aliyê kokê ve çavkaniya wan Amorît-Semîtik e, û ihtimaleke mezin e ku bi Xanedaniya Akad re şaristaniyeke muşterek parve kiribin. Ziman û çanda wan a dişibe hev, û her weha gelek çavkaniyan nivîskî di wê astê de ne ku vê yekê piştrast bikin.

Serdema dawî û herî bi heybet a Sumeran li bajarê çandê Nîppûrê bû. Mirov dikare wî weke bajarê pêşî lê perwerdeya akademîk hatiye dayîn, destanîşan bike. Bi ihtimaleke mezin, piştî ku bajar ji aliyê xanedanên Akad ve hatiye xirakirin, li nêzî wî, bajarê Babilê bi giraniya ziman û çanda Akadê rabûye û mirov dikare vê yekê weke destpêka serdema şaristaniyeke nû bi nav bike. Jixwe piştî dema xanedanê dawî yê Sumeran Ûrê III. ji serê salên 2000'î B.Z. ve bi pêşengiya xanedanên nû yên Babîlan serweriya bajaran li pey hev tê stendin û ev yek jî rewşa nû diyar dike.

⁴ Ezop: Aisopos çîrokbêjekî Yewnan e. Tê gotin, BZ di sedsala VI. de çêbûye. Çîrokên wî fabl in. Ango wexta merama xwe dibêje yekser nabêje. Gotinê gelekî virde wirde di devê xwe de dibe û tîne. Hin kes dibêjin çîrokbêjê Yewnan kole bûye lewma jî timî merama xwe bi awayekî her kes fêhm neke aniye ziman.

Zimanê Akadî weke zimanê nû yê şaristaniyê girîng dibe. Weke zimanê bazirganî û serweriya siyasî li tevahiya herêmên şaristaniyê xwe nîşan dide. Paşê bi navê Aramî weke zimanê hevpar ê tevahiya gelên şareza tê bikaranîn. Ango bi roleke mîna Ingilîziya îro radibe. Çanda Akadî ji aliyê şaristaniyê ve naveroka xwe ji mîrasa çanda Sumeran digire. Veguherîna wê ya mîtolojîk, wexta Mardûk weke xweda mezin û bilind dibe xwe nîşan dide. Ennûma Elîş destana herî girîng e ku ji wê demê maye. Mardûk serxwedayê çandekê ye ku gelekî bi xirabî behsa dayik-xwedawendê dike, çanda mêrê serwer sembolîze dike û wê çandê dike xweda. Di çanda Yewnan de Zeûs, di çanda Romayê de Jupîter, di çanda Hind-Ewrûpayê ya çavkaniya xwe Aryen de Gudea (Gotên Germeî û Xweda Got ji heman kokê tên, di kurdî de Xwedê jî ji heman kokê tê), di çanda ereb de Ellah, li cem Hindiyan Brahman û li cem Çîniyan Tao ji nîşên heman xwedayan in.

Qonaxa şaristaniyên hevpar û çandên dişibin hev, di vê demê de weke sembolên bingehîn herî zêde xwe bi xwedayên nûneriya civakê dikin, nîşan didin. Xweber nîne ku weke nav jî hemû texmînî di salên 2000'î B.Z. de derketine holê. Ev yek ji çanda hevpar û kûr a di bingehê wan de ye. Bi şêweyê kirin sembol (ekonomiya malê ya jin-dayikê êdî ji aliyê mêrê zordar û xasûk ve hatiye desteserkirin), çanda mêrê serwer îlahî dikin. Dayika xwedawend a sereke ya bi Aryanî navê wê Star, bi Sumerî Înanna, bi Hîtîtî Kîbele, bi Semîtikî Îştîr, bi Hindî Kalî ye, her diçe navê wan vedimirin û xwedayên mêr ê navbuhurî mezin dibin. Di salên 2000'î B.Z. de kengî jin di warê civakî de kişandin jêr-zemînê têkçûn û piçûkxistina wê jî di warê çand û ziman de xwe da der. Di çanda maddî û manewî ya şaristaniyê de ji koletiya mêr û qebîleyan pêştir, weke cins koletiya jinê tê. Ya rastî, weke koletiya li jêrzemînê civakê, koletiyeye hûrûkûr li ser jinê hatiye ferzkirin û mehkûmî statuyeye têkçûyî, piçûkxistî, bêhnêçikandî, lanetlêkirî û mirdarî hatiye kirin. Pîrektî û weke mêr-zilamê li ser wê xwedî erkên bê sînor, li ser vî zemînê çandî mezin û bilind dibe. Statuya jinê ya li cem Ereban û civakên li Rojhilata Naverast zemînê heman çandê parve dikin, ev yek hîne dewam dike û vê vegotina me jî piştrast dike. Bi navê namûsê kuştina jinê ji hêmanên piçûk ên vê çandê ne.

Serdema Babîlan ji serdema Asûran pêşdetir e. Di vê de weke mekanê cografîk gav bi gav xwe vekişandina ber bi Bakurê Mezopotamyayê ve roleke girîng pêk tîne. Babîl gelekî li başûrê Bexdaya îro diket, bajarê bi navê xweda Asûr jî li nêzî bajarê Mûsila îro bû. Paşê weke Nînovayê qonax bihurandine.

Bajarê Babîlê bi hin xisletên xwe di dîrokê de balê dikişîne. Berê pêşî bi tevahî çanda Nîppûrê ya bajarê dawî û çandî yê Sumeran daverivandiye hinavên xwe. Diyar e ku di qonaxa împaratoriye de bi tevahî danehevên çandî yên civakên hemdem û pêşengên wan birine Babîlê. Birca Babîlê ya Navdar û 'axaftina heftêûdu zimanan' efsane nîne, xuya ye ku rastiyeke e. Yan jî bi gotineke hînê rasttir, rastî kirin efsane. Dema 1900-1600 B.Z. serdema şaristaniya Babîl a herî bi heybet e. Li tevahiya herêmên şareza hukmê hêza xwe ya împaratoriye pêk tîne. Împaratorê wê yê herî navdar Hemmûrabî, piştî Sargon di dîrokê de împaratorê duyemîn e. 'Qanûnên Hemmûrabî' yên li ser navê xwe îlan kirin, herçiqas dewama rêûresma qanûnîkirinê berî xwe be jî di warê tesîr û şophîstina li dîrokê de xwediyê girîngiyeke li herî pêş e. Di çanda şaristaniye de çî li ser 'qanûnên Xwedayî', çî jî li ser 'qanûn huqûqê' şopên dema Hemmûrabî vebirî hene. Bajarê demê bi tevahî piştî şerên xwînrij, kirin bin serweriya xwe. Her weha mirov fêhm dike ku li ser çandên qebîleyan ên di nav sînorên wan de û li ser cîranan serweriyeke bê eman ferz kiriye. Di dîroka herêmê de qral-xwedayên Misrê weke 'firewn' hatine bi navkirin, qral-xwedayên Asûr û Babîlan jî bi giranî weke 'nemrût' hatine bi navkirin.

Di Ahdî-Atîk de (Kitêba Pîroz a Cihûyan a kevintirîn) rev an jî derketina Hz. Brahîm ji bajarê Êrê (Êrfa ya îro) wer tê fêhmkirin ku ji nêz ve têkiliya xwe bi zordestiya Nemrûtê Babîlê re heye. Dîrok dinivîsîne ku li derdora salên 1700-1650 B.Z. Hemmûrabî hukim kiriye. Em wexta hîcreta Hz. Brahîm jî di heman demê de difikirin, em nakokiya Brahîm-Nemrût gelekî baş fêhm dikin. Brahîm serekê qebîleyekê ye. Qebîleya wî yek ji gelek qebîleyên li derdora Êrfayê ye ku bi cotkarî, xwedîkirina heywên û bazirganiyê re mijûl dibe. Civakên têper ên di bin bandora du çandên kokên wan aryanî û semîtik de, weke îro li herêmê gelek hebûn.

Qîmeta simbolîk a çîroka Brahîm û qebîleya wî ya nîv-mîtolojîk û nîv-dînî tê zanîn. Ji ber ku Hz. Brahîm kalê sê dînên yekxwedayî tê hesibandin û li dinyayê hema bêje dînê bandor lê nekiribe nehiştiye, ev yek jî girîngiya wî û dînê wî destnîşan dike. Nemrûtên Babîlan bi Hemmûrabî serdema xwe ya herî otorîter nîşan dan. Giregirên herêman û yên di nava burokrasiya Babîlan de ji Nemrûtan têne hesibandin. Diyar e ku nemrût navek e, li rêveberên Babîlan ên herêm û bajaran hatiye kirin. Ji ber otorîteya wan a dijwar, heye ku gelek qebîle û bajar li ber wan rabûbin. Qebîle heta gund û bajarên hê di bin bandoreke xurt a nîzama komin de ne, di bin kîjan navê xwedayî (li ser navê Ellah) de were kirin bila were kirin, eşkere ye ku wê li beramberî ferzkirina împeretoriyê li ber xwe bidin û serî rakin. Civakên hînê nizanin koletî çî ye, pîrr bi zehmetî koletiyê qebûl dikin. Li şûna bibin kole, carnan dikarin tev bi hev re kom bi kom xwe tine bikin. Em ji dîrokê bê hejmar mînakên di vî warî de dizanin.

Dînê Hz. Brahîm û çîrokên wî, ya rastî, bi giştî vê çanda berxwedanê ya dij-nemrût temsîl dikin. Çavkaniya yekemîn a vê çandê, zeman û zemînê împaratoriya Babîl di salên 1700'î de ye. Çavkanî û milê duyemîn jî çîrokên Hz. Mûsa ne ku piştî salên 1300'î B.Z. li ber Firewnên Misrê radibe. Ango li dijî çanda otorîteya Firewnên Misrê temsîl dike, li ser heman xeta berxwedanê ya Brahîmî yan jî weke wê radibe. Ev rêûresma Brahîmî ya nîv-kole û dixwaze rizgar bibe ya çanda berxwedana civakên têkoşer e. Pirtûka Pîroz bi tevahî ji vê rêûresmê pêk tê.

Di dema xwe de Nemrût û Firewnan xwe weke qral-xwedayan û du hêzdarên kire nîşan, rêûresma dîrûdirêj a li ber wan rabû bi demê re xwe weke çandê nû li hev çêkir û piştî Hz. Mûsa bi rahibên (vê rêûresma bi birayê Mûsa Harûn destpê kir bi Samûelê I. û II., Îşa û gelek pêxemberên din dewam kir) hînê bi hêz xwe temsîl kir û paşê jî di salên 1020-900 B.Z. de bi Hz. Dawid û Hz. Silêman li ser erdên Îsraîl-Filistîna îro qraliyeteke bi hêz ava kirin. Qebîleya Ibranî vê rêûresmê temsîl dike. Ji lewra em meş û bandora vê qebîleyê di nava dîrokê de şîrove nekin, em nikarin dîroka şaristaniyê û her cure serhildan û berxwedana li dijî wê fêhm bikin, ji hev derxînin. Em wexta dibêjin her cure, mebesta me jê her cure tevgerên

îdeolojîk, mîtolojîk, felsefî, dînî, siyasî, fizîkî, ekonomîk, huqûqî, qebîleyî û neteweyî ne.

Em di salên 1596 B.Z. de dibînin ku Kassîten bi koka Hûrrî û Hîtî dema Babîlan a yekemîn bi dawî dikin. Li vir a balkêş û girîng hevgirtina Hîtî û Kassîtan e. Dîroknaş pirr kêr li ser vê dabaşê radiwest in, lê ji bo em dîroka gelên herêmê hîn bibin girîng e. Diyar e, ne hêsan e ku rêûresmeke xurt a eskerî, siyasî û çandî ya mîna Babîlê têk bibin û ji bo vê jî pêdivî bi çandê xurt a dijber heye. Jixwe rêûresma Brahîmî timî hîcretê dike, ya rastî timî direve. Lê wexta keyşê dibîne yekser dibe erka siyasî.

Di dema Êrûk û Êrê de qebîleyên Zagrosan federasyon bûn. Mînaka wan a dawî Qralê Gûtiyan-Gotiyên Gudea (Balkêş e, bi xwedayê herî mezin ê Aryenan re hemnav e. Mirov fêhm dike ku bi awayekî ketiyê pêvajoya dij-şaristaniyê) bû ku di sala 2150'î B.Z. de hukmê ezbeta Akadan bi dawî kir. Ji lewra analîzkirina vê rêûresma li Toros-Zagrosan pêk hatî, gelekî girîng e. Pirr balkêş e ku dîrokê yan pirr kêr an jî hîç behsa van rêûresman nekiriye, ji lewra qadeke gelekî girîng e ku divê mirov li ser rawest e, lêbikole.

Çi li dijî çanda koloniyên El Ubeyd, çi jî li dijî kolonitiya bazirganî û siyasî ya Êrûk û Êrê zêdetir çandê mayînde ya cotkariyê afirandiye, têkiliyên xurt ên gundan ava kirine, xwe gihandiye ber bajarbûnê, belkî jî berê bûye bajar (Girikê perestgehên mezin ên li Xerabreşka Êrfayê nîşan dide ku ev mumkin e. Yê di salên 10.000'î B.Z. de ev çand afirandin ji Êrûk û Êrê gelekî pêşdetir dikarin çanda bajaran ava bikin. Mîmarî û mîtolojiya wan vê dide nîşan), ji ber ku ihtîmaleke mezin e, qebîleyên qûntarên çiyên û geliyan bi hev re bi kar tînin, li hemberî tehlûkeyan bi hev re li ber xwe didin, dibin federasyon û paşê jî yekîtiyeke mayînde ya siyasî ava dikin.

Ev komên mirovan ên em behsa wan dikin, di salên 3000'î B.Z. de Sumeran bi giştî navê Hûrriyan li wan dikir. Di salên 1650'î de van komên mirovan û civakan du yekîtiyên siyasî yê bi hêz ava kirin. Yek jê Hîtî bû ku li bakur navenda wan Kanîş û Hattûşaş bû. Ya duyemîn jî Mîttanî bûn ku navenda wan Wajûkanî (Xweşkanî, Serêkaniyê ya îro dikeve nava sînorên

Rojavayê Kurdistanê) bû. Mîttaniyan ji Zagrosan heta bi Kerkûkê, ji Til-Alal heta bi Amanosan sînore xwe fireh kirin, gelek belgeyên dîrokî jî nîşan didin ku di salên 1400'î B.Z. de tevî Misrî û Hîtîtiyan ji aliyê çandî û siyasî ve hêza sêyemîn in. Bi Hîtîtiyan re ziman û çandeke muşterek parve dikin. Di nava wan de têkiliyên xurt ên xizmtiyê hene û di nava wan de zewacên siyasî çêdibin. (Împaratorê Hîtît Şûpîlûlûma ji prensê Mîtanî Matîzava re weha dibêje: 'Min qîza xwe da te, weke zilaman em herêmê bi hev re rêve bibin.' Di hiyeroglîfiyên Misrê de hêza Mîttaniyan tê nîşandan. Li qesrên wan gelek bûkên wan ên Mîtanî hene. Nefertîtiya navdar yek ji wan e.

Dayik-xwedawenda navdar a Hîtîtiyan Pûdûhepa jî bi eslê xwe Hûrrî ye. Di çanda li herêmê de weke nûnera dawî ya jinê xuya dike. Berê Gotî û Kassît, bi navê Mîttanî şaxên jêr ê Hûrriyan îfade dikin. Gotina Hûrrî ji aliyê etîmolojîk ve bi zimanê Sumeran tê maneya 'çiyayî' ku heta roja îro jî car caran tê bi karanîn. Ji vê jî girîngtir, bi tevahî qral û prensên dewleta bi navê Hîtît navê Hûrriyan li wan in, jinên bi wan re zewicî jî timî ji keynikên Hûrriyan e. Li gorî şîroveya min a şexsî; wexta Mîttanî bi giranî li Kevana Bi Bereket li qûntara rêzeçiyayên Toros-Zagrosan li kevana başûr yekîtiyeke siyasî yan jî şiklekî mîna konfederasyonê bûn; milekî civakên Hurrî li bakur heta bi çiyayên Derya Reş û li tevahiya torosên bakur jî bi navê Hîtîtan weke rêxistinîya milekî din bi awayekî bihêztir û heta weke împeretoriyeke destpêkê tînsî temsîl kirin. Mirov dikare, bîngê çandî, xizmtî, têkiliyên dîplomatîk û ji van gişan girîngtir hevgirtina Hîtît û Kassîtan weke belgeyên piştrastkirina van gotinan pêşkêş bike û nîşan bide.

Em bi hêsanî dikarin bibêjin ku berxwedana çandî ya li bakur û yekîtiya siyasî ya pêre çêbû dawî li dema yekemîn a Babîlê anîn. Babîl di dema xwe ya duyemîn de (1600-1300 B.Z.) yan di bin serweriya vê yekîtiya siyasî de ye, yan jî bi awayekî pêre lihevkerî tê rêvebirin, zêdetir jî hebûna xwe weke navendeke mezin a çandî û bazirganiyê dewam dike. Ango bi awayekî weke Parîsa roja me ya îro ye.

Çanda Babîlê hûrûkûr bandora xwe li hersê Pirtûkên Pîroz kiriye. Gelek şop li pey xwe hiştine. Mirov dikare wê weke kewara bazirganiyê, bazara

herêmê û bajarê zanîngehê bi nav bike. Bi hêsanî mirov dikare bibêje; di dema xwe de bi rola navenda şaristaniya navneteweyî rabûye. Yan jî ji vê rastir, bi rola pira navbera mezheb û qewman rabûye. Bi tevahî lîstikên siyasî, bazirganî û îstîxbaratî li Babilê têne pêşdebirin. Ango navenda kompoyan e. Teswîrên di Pirtûkên Pîroz de gelekî balkêş in. Bi kurtî mirov dikare bibêje; rola xwe ya navenda şaristanyê bi heqî bi cih tîne. Bi vî aliyê xwe gelekî dişibe Londona îro.

Dema Babil a sêyemîn (610-330) bi hevgirtina wan a bi Medan re, bi rakirina ji nexşeyê ya Nînovayê di sala 612'an de dest pê dike, bi fetha Skender a di salên 330'î B.Z. de bi dawî dibe. Bi împaratoriya Nebûqednazarê navdar tê bîranîn. Împaratoriya mezin a dawî ya Mezopotamyayê ye. Mezopotamya piştî vê dîrokê rola xwe ya navendbûna sereke hêdî hêdî ji dest dide. Li geliyên Dicle û Firatê, li şax û rûbarokên wê, di nava newal û çiyayên wê de ku bi qasî 15 hezar salan navenda sereke ya dîrokê bûn, çanda mirovatîyê hate stran û li tevahiya parzemînan hat belavkirin, piştî vê îro bi awayekî pirr westiyayî û hêvîdar xwe ji demeke nû re amade dike.

Serdema Asûran jî bi heman awayî mirov dikare dabeşî sê deman bike. Di dîroka qedîm de ji hêzên eskerî, siyasî û bazirganî yên bi hêz e. Di nava şaristaniya Sumer û şaristaniya Greko-Romen de bi rola xeleka navberê radibe. Di şaristanyê de bi xwînrijandin, zordarî û afirîneriya xwe ya bazirganyê tê bîranîn. Hilweşîna wê ji aliyê tevahiya gelên Rojhilata Naverast ve (gelê wê bi xwe jî) weke cejn û roşanê tê pîrozkirin. Ji ber ku despotiyeke mîna ya firewn û nemrûtan bi dawî dibe, gelên herêmê bi cejn û roşanê radibin.

Dema yekemîn (2000-1600 B.Z.), dema mezinbûna arîstokrasiya bazirganyê ye. Bi awayekî balkêş erka siyasî û bazirganî timûtim li cem kesekî di bin yekdestdariyê de temsîla xwe dibîne. Mirov dikare bibêje; yekdestdariya hêza siyasî û bazirganî cara pêşî ji aliyê civakên Asûrî ve hatiye damezrandin. Em bi hêsanî dikarin bibêjin ku piştî xwe dane mîraseke mezin a dîrokî, danehevên bazirganyê yên El Ubeyd-Ûrûk-Ûr-Babilê bi kar anîne, li ser şopa wan çûne, ji salên 2000'î B.Z. ve bi tevahiya

qadên şaristaniyê û gundên cîran ên neolîtîk û komên koçêr re bazirganî pêşde birine, li navendên sereke yê diyar koloniyên bazirganiyê ava kirine, cara pêşî weke kapîtulasyonên serbixwe xebitîne, bûne xwediyê tevnên karwanên li qadeke gelekî berfireh. Di warê bazirganiyê de şaristaniya herî serwext e, ji bo van têkiliyên stratejîk bi tevahî misoger bike bi awayekî bê rehm hêz û şiddet bi kar aniyê. Nînova bi şiklekî weke Amsterdama Hollandayê di nava dewlemendiya zêr û zîv de xenê dibe. Navenda cawên herî bi kalîte û giranbûha ye, qesrên herî navdar êdî li Nînovayê û bajarên nêzî wê ne. Mîna hevrikiya Amsterdamê bi Parîsê re, hevrikê Nînovayê (Asûr) jî Babîl e. Ji bo bandorê li hev bikin û ji bo yek hegemonyayê li ya din bike gelekî hewl didin. Şerên ekonomîk, bazirganî, siyasî û eskerî ji ber berjewendiyan li beramberî hev ti carî kêr nabin. Herçi qas car caran yek serdestiyê li ya din bike jî di dawîya dawî de yek ji wan jî nikare serdestiyê li ya din bike.

Dema duyemîn jî (1600-1300) di bin serweriya hevgirtina Mîttanî û Babîlan de derbas dibe. Rola xwe ya bazirganiyê dewam dikin.

Dema sêyemîn (1300-600) hêza xwe ya eskerî û siyasî bi rêkûpêk dikin û hêza wan di dema xwe de digihêja asta herî xeternak. Welatê Êrtartûyan û Misr jî di navê de ti devera dagir nekin û jê xûkiyê nexwin, namîne. Yek ji demên qewm û qebîleyan herî zêde êş kişandine, ev dem e. Mirov ji vê demê re dikare bibêje, dema herî xwînrij a şaristaniyê. Weke nîşaneya mezinahiya xwe bi pesindan qala kelhe û bircên ji serê mirovan çêkirine dikin. Ji bilî qewm û qebîleyên hatine kolekirin yê din bi tevahî hatine kuştin. Şaristaniyeke mîna Misrê jî nikare xwe ji dagirkeriyê (670 B.Z.) xilas bike. Qraltiya Qudsê bi erdê re dikin yek. Hêzeke dinyayê ye ku dişibe DYE ya îro. Her împaratorî bi şeweyekî egoîzmê yê pêşketî radibe. Çanda lihevkerin û bihevrejîyanê ya di nava aştîyê de nas nakin. Di afirandina rêûresma împaratoriyeke de para wan kêr nîne.

Di hilweşandina wan de xwediyên rola diyarker ên bi koka xwe Hûrrî bûn. Em dizanin ku Mîttaniyan demeke dirêj hiç rehetî nedan wan û nehiştin ew çavên xwe vekin, bêhna xwe bidin (1600-1300 B.Z.). Hilweşandina wan a Mîttaniyan berxwedana yê bi koka Hûrrî bi dawî

nekir. Komên eşîran ên bi navê Naîriyan (bi zimanê Asûrî tê menaya 'Xelkê Çem') li Botana îro yekîtiyên bi şeweyê konfederasyona eşîran ava dikin (1200-900 B.Z.) demeke dirêj li ber xwe didin. Ji vê demê û pêve yekîtiya siyasî ya bi navê Ûrartû dikeve dewrê. Berxwedana wan a li hemberî Asûran ji salên 870 B.Z. ve heta hilweşîna sala 610 B.Z. devam dike. Ev berxwedana ku bi qasî sêsed salî devam kir, li navend Wan a îro wergeriya pêkhatineke bi hêz a navenda siyasî û di dîrokê de şop hişt. Dibe ku li avahiya jor a siyasî pêkhatineke têkel hebe. Di destpêkê de bandora Asûrî serdest e. Lê tê texmînkirin ku zimanekî têkel ê ji Hûrrî, Ermenî û Qefqasî hatibe bikaranîn. Ev rengê ziman mozaîka berxwedanê jî nîşan dide. Mirov wer fêhm dike ku gelên li herêmê yên têkel dijîn, li hemberî tehlûkeyan dibin yek û hebûna xwe bi pêkhatinên bi hêz ên siyasî diparêzin. Skîtên bi koka xwe Qefqasî di vê demê de dikevin dewrê. Ûrartû di hesinkariyê de têra xwe hosta ne, ji misê zer (bronz) gelek sîleh û firaq çêkirine, di serî de keleh di mîmariyê de serdest in, gelek caran di warê eskerî de Asûr tîk birine. Wexta mirov van li ber çavan bigire, girîngiya wan wê baştir were fêhmkirin. Herçiqas bi temamî Asûrî tîk nebiribin jî di hincirandin û hilhilandina wan de Dewleta Ûrartûyan xwediyê pareke mezin e. Şopeke dîroka şaristaniyê ye ku zehmet e, jê biçe.

Bi temamî tîkçûna Asûran, piştî dîplomasiya demeke dirêj Babîlan veşartî meşand û mijûliya dirêj a rahibên Medan ên bi navê Mag (bi kurdî, kuçika agir), bi hev girtina Konfederasyona Med û dewleta bajêr a Babîl di sala 612'an B.Z. de pêk hatiye. Li herêmê dema Medan û dema sêyemîn a Babîlan dest pê dike.

Encama herî girîng a mirov dikare ji pratîka şaristaniya Asûr derxe ew e ku ketina zikhev a yekdestdariya bazirganî û yekdestdariya siyasî û tîkiliya wan a bi şer re ye. Asûr di dîroka şaristaniyê de ji aliyê yekdestdariya siyasî û bazirganiyê ve qonaxeke girîng e. Mirov dikare bibêje; beriya împaratoriya Persan, di navbera şaristaniya Misr, Çîn û Hindê de yekdestdariya bazirganiya Asûr xelesa sereke ya navendî daniye. Dinyayeke bazirganiyê afirandine. Bi awayekî globalbûna demê mewzûbehs e. Dîsa derdikeve holê ku yekdestdariya ekonomiyê nîne, bi

rejimeke terorê ya kê m hatiye dîtin ji derve li ser ekonomiyê wê ferz dikin, danehev, berhemên bi hezar zehmetî hatine berhevkerin û mehsûlên qebîle û gelan desteser dikin. Pîrr eşkere ye ku dewlet nebe, wê yekdestdariya bazirganiyê nemeşe. Yekdestdariya siyasî ya berê bi tevahî bi şeweyê koledar ê cotkariyê re têkildar bû, lê cara pêşî ye ku bazirganî bi cotkariyê digihîje weznekê. Eger em yekdestdariya bazirganiyê weke kapîtalîzmê bi nav bikin, ji yekdestdariya siyasî ya berhemê zêde yê cotkariyê desteser dike wêdetir bi hêzeke bêhtir mêtinkar di şaristaniyê de cihê xwe digire. Împaratorî şeweyekî rêvebirinê ye ku ji cotkariyê bêhtir bazirganiyê ew tehrîk kiriye. Bazirganî pêdiviya xwe bi ewlehiya rêyên dirêj heye. Vê yekê jî bi tenê împaratorî dikare bike. Şiddeta wê ya zêde jî têkiliya xwe bi şeweyên nû yên ekonomîk ên têne ferzkirin heye ku bi berxwedaneke dijber re rûbirû dibe û pêş dikeve, mezin dibe. Ev yek ewqasî eşkere ye ku hîç hewcedarî bi guftûgoyê nîne.

Diyar e ku ji bo ekonomiyê cotkarî, bazar, bazirganiya piçûk, pîşekarî û gelek beşên taybet ên serbixwe jî wê bi kêr bînin. Li tevahiya van qadan hilberîneriya keda mirov di warê pêşdebirinê de qîmeta xwe piştrast kiriye. Zehmet nîne ku mirov tespît bike, yekdestdariya siyasî, eskerî û bazirganî-ekonomîk hewce nakin. Ma Asûr nebûya ekonomî wê rawestiya? Berevajî, atmosfereke aştiyane wê jiyaneke ekonomîk a cihê û erênî mumkin bike û ev jî tê fêhmîkirin. Dewlet weke rêveberiya dijberê demokrasiyê ne bi tenê hewce nake; hêzek e ku bi burokrasiya derdixê holê, bi şerên rê li ber wan vedike û bi desteserkerinê, civak û ekonomiyê xira dike. Ez li vir girîngî û pêdiviya bi bajêr û tebeqebûnê guftûgo nakim; ez têkiliya hêzeke zordar bi şaristaniyê re dixim ber lêpîrsînê. Hêza behsa wê tê kirin, bi kiras û qilîfê îdeolojîk xwe dinixumîne û dora xwe bi dîwarekî eskerî û siyasî lê dike. Ez dubare dibêjim, aliyekî erênî yê bajar hebe jî ez destnîşan dikim şaristaniyek çawa wê qirêj dike, gelekî paşve dixîne û bi astengkirineke muhafezekar paşverû dike. Koordînasyona rêveberiyê tiştêkî din e, yekdestdariyên zordar û desteserker jî tiştêkî din in.

Ez dibêjim; yekdestdariya siyasî, bazirganî û ekonomîk di zikhev de ne û ev yek bi tenê xweserî kapîtalîzmê nîne, tevî bajartî û xanedantiyê ji destpêka şaristaniyê ve heman xisletên xwe pêkanîne, hersê yekdestdaran weke zincîrên ji hev qut nabin aliyên erênî yên şaristaniyê û çalakdariya demokrasîyê pelixandine, xwe lê gerandine û heta roja me ya îro hebûna xwe dewam kirine. Em naskirina xekekên zincîrê dewam bikin.

5- Şaristaniyên Misr, Hind, Hitît û Fenîke

Ji bo mirov karibe kêrhatina şaristaniyên Misr, Hind û Çînê ji çemê mezin re guftûgo bike pêdivî bi xebateke mezin heye. Ev der cihê vê yekê nîne. Lê mirov dikare lêbikole ka çima bi giranî cotkar bûne û nebûne xwedî wê hêzê ku karibin ji sînorên herêmên xwe bibihurin. Dibe ku mirov ji lêpîrsîneke bi vî rengî hîn bibe. Serî li yekdestdariya ekonomîk û nemaze yekdestdariya bazirganiya li qadên berfireh nedane û ez yeqîn dikim ku ji ber vê, demeke gelekî dirêj li ser piyan mane û di nava xwe de gelekî pêşketî ne. Hersê jî hema bêje bazirganiyeke wan a derve nîne. Wer xuya dike ku di nava bazirganî û cotkariyê de jî zêde rê nadin yekdestdariyê. Yekdestdariya siyasî ya heyî çiqasî ji yekdestdariya ekonomîk dûr disekine ewçend jî temenê wê dirêj dibe. Hêza eskerî û siyasî li dijî tehlûkeyên ji derve tîne û di warê pêşgirtina kaosa hundir de li kêr dengên nerazî rast tîne. Ji lewra jî temenê wan dirêj dibe. Li gorî analîza dawî, ev yekdestdariya kurtêlxuriya aborî ye. Lê mirov fêhm dike ka çima heta bi qirikê bi nava yekdestdariya ekonomîk de neçûne.

Misrê çiqas bandor li çanda Greko-Romen kiriye ewçendê jî ji şaristanî û çanda Ewrûpayê re kêrhatî bûye. Ji bo Efrîkayê di rewşeke welê de ye ku mîna hîç li wir nebûye. Dest neavêtiye bazirganiyê. Xwe ji Rojhilata Naverast şuştîye. Belkî jî bi destê dewletê mînaka pêşî ya sosyalîzmê ye. Ji mînakên mîna wê yek jî bi qasî Misrê bi tesîr nîne. Misr bi tevahî, Hind û Çîn jî hinekî di ser Rojhilata Naverast re tevlî şaristaniya serdema navîn bûne. Îslamiyê hemû herikandina hawîzê xwe û di pêşkêşkirina wan a Ewrûpayê de bi roleke sereke rabûye.

Ji bo Hîtîtan hewce nake em sernavekî nû deynin. Weke hevgirtiyê Hûrrî-Mîtaniyan şaristanî li Anatolyayê belav kirine. Bi bandora xwe ya li peravên Egeyê herî kêr bi qasî Misr û Fenîkiyan di pêşketina şaristaniya nû ya li Nîvgirava Yewnan de bi kêr hatiye. Belavbûna Misrê ya li Sûrî rawestandiyê. Di rawestandina belavbûna Asûr û berê jî ya Babîlan de bi tesîr bûye.

Qada bazirganiya riyên dirêj a Misriyan nekir û vala hişt, qewmê bi navê Fenîkiyên li Rojhilatê Derya Spî bi cihbûyî dagirt û ev baziraganî kir. Li her aliyê Derya Spî Fenîkiyan koloniyên pêşî yên bazirganiyê ava kirin. Yên cara pêşî çanda Misrê û Rojhilata Naverast li Ewrûpayê belav kirin jî dîsa Fenîkî bûn. Di warê alfabe û hunerê çêkirina keştiyan de jî aliyekî balkêş ê şaristaniyê ne. Wan alfabe hînî Yewnaniyan kir. Benderên pêşî wan ava kirin. Di barkirina çanda manewî de rola wan girîng e. Di dîroka şaristaniyê de herî kêr bi qasî Ûrartûyan gaveke bi tesîr in.

Bandora Qraliyeta Îsraîlê zêdetir di warê manewî de ye. Ya ji vê girîngtir jî ew e ku rêûresma Ibraniyan dînen yekxwedayî afirandin. Mîna ku li hemberî dewleta maddî ya Misr û Sumerê roleke wan a dîrokî ji bo avakirina dewleta manewî heye. Divê mirov di pencereya teng a Cihûtiyê de li rêûresma Ibraniyan nenêre. Cihû li ser vê rêûresmê di warê maddî de mezin dibin, lê di warê manewî de pêxember, nivîskar, rewşenbîr û entelektuel hene. Ji ber ku di herdu waran de jî bi tesîr bûne, bandoreke hûrûkûr li dîroka şaristaniya dinyayê kirine. Ji bo bi tevahî naskirina şaristaniyê divê rêûresma Ibranî, Sumer û Misrê ji her aliyê ve were analîzkirin. Ji vî alî ve eger em li mijarê temaşe bikin û em Ewrûpayê bi tenê bi çanda serdema navîn û hinekî jî bi çanda antîk a Greko-Roman rave bikin, wê şeweyê vegotina me gelekî kêr bimîne. Ev şewê û şewazekî gelekî kêr û çewt e. Ez ê paşê hewl bidim guftûgo bikim ku kêmasiyên bi vî rengî rê li ber encamên çawa xeternak vedikin.

6- Serdema Med-Pers (700-330 B.Z.) :

Bandora Medan li şaristaniyê kirî hînê bi temamî nehatiye zelalkirin û derneketiye holê. Xisletên wan ên herî girîng û têne zanîn ew in ku li Zagrosan jiyane û bi koka xwe Hûrrî ne, bi Farisan re xizmtiya wan heye û weke qebîleyên Aryen bûne mil û şaxek. Di bin zexta zêde ya Asûran de bûne xwediyê nasnameyeke têkoşer. Weke rêxistinkar û perwerdekarên wan ên bingehîn rahibên Mag hene. Mirov dikare bibêje ku rahibên behsa wan tê kirin demeke dirêj li rêveberiyê mane. Ber bi salên 700 B.Z. ve yekîtiyeke konfederatîf ava kirine û li herêma Medyayê li Rojavayê Îrana îro û li sêgoşeya sînorên Îran, Iraq û Tirkiya îro jiyane. Bi Skîtên ji Qefqasan daketine carnar dost bûne, carnar jî şer kirine. Di sala 612'an de kengî Asûran têk dibin, navê wan belav dibe û pêşî li wan vedibe. Tê zanîn ku di 585 B.Z. de li peravên Kizilirmakê Frîgiyan têk dibin. Di vê navberê de ji nava Magan zanyarekî hoste bi navê Zerdeşt derdikeve. Dîndariyeke bi giranî ji exlaq pêk tê ava dike. Ne bi temamî dîn, ne jî felsefe ye. Tevî ku ji rêûresma Ibranî cihê ye jî beramber û dualî bandor li hev kirine. Nexasim wexta împaratorê Babîlan Nabûqednazar Kurênîsraîliyan di sala 595 B.Z. de li Babîlê êsîr girtin bandora Zerdeşt çêbûye. Şaristaniya Yewnan, Medan di ser Persan re dihesibîne û girîngtir dibîne. Di Dîroka Herodot de herî zêde behsa Medan tê kirin. Di sala 559 B.Z. de bi bêbextiyeke navxweyî Axemeniyên Persî li textê pêkhatina siyasî ya Medan rûdinên. Damezrînerê wan Kîros li qesrên Medan mezin bûye. Pers û Med hêmanên hevpar ên damezrandina împaratoriye ne. Ji lewra bi navkirina împaratoriye weke Pers, binavkirineke kême.

Împaratoriya Pers-Medan li derdora sêsed salî ji Misrê heta hundirê Hindistanê (515 B.Z.) fetih kir, ji sînorê Çînê heta Nîvgirava Yewnan yekîtiya siyasî ya herî berfireh a demê pêkanî. Dabeşî bîstûdu eyaletan bû û bi vî awayî nîv dewletek ava kir. Di hin mijaran de bi kêra şaristaniyê hat; burokrasî, sîstema posteyê, rêyên baş û artêşeke mezin a bi heybet ava kir.

Şaristaniya Yewnan gelek hêmanên xwe yên çandî ji Pers û Medan girtiye. Di vê demê de rojhilat-rojava bi aweyekî diyar ji hev cihê bûne. Herdu jî gelekî bandorê li hev dikin. Gelek Yewnanî li qesrên Persan wezîfedar in, û bi hezaran ji wan jî eskerên bi peran in. Ji ber ku dewlemendiyeke mezin danehev û bi qasî dused salan serweriya herêma Egeyê kirine di asta xwestek û arezûyê de Yewnanî weke lehiyeke dijber her rûyê wan li Medyayê ye. Mîna armanceke neteweyî her çavê wan li Persan e. Hem dixwazin zora Persan a li ser xwe bişkînin, hem jî dixwazin dewlemendiyên wan zevt bikin. Xweber nîne ku weke Herkulê nû Skender derdikeve holê. Ji vê atmosferê para xwe girtiye û perwerdeya taybet a Arîsto dîtiye. Di felsefeya Yewnan de jî nîşaneyên têkoşîna bi pirsgirêkên vê zordariyê re xuya dikin. Jixwe ji aliyê mîtolojîk ve gelekî dikevin bin tesîrê. Bi awayekî, çanda berxwedanê çêkirine. Ezmûnên Medan li hemberî Asûran Yewnan jî li hemberî Persan ceribandine. Zarokê çanda Yewnan Skenderê Makedonî împaratoriya Persan weke qesrên ji kaxiz û hêkan pelixand û ev hêza xwe jî ji çanda berxwedana bi sedsalan digirt û nemaze ji senteza ruhê azad ên qebîleyên Makedon û rohnîbûna felsefî.

7- Şaristanî û Çanda Greko-Roman:

Şaristanî û çanda Greko-Roman bi şaşî weke destpêka çanda Rojava tê şîrovekirin. Li Rojava ango Ewrûpayê çandêke bi vî rengî û şaristanî derneket ku şaristanî û çanda Ewrûpayê were hesibandin. Serdema navîn a Xirîstiyantiyê jî di navê de, bûyerên qewimîn, şaristanî û çanda çavkaniya xwe Rojhilata Naverast e (Mezopotamya û Misr) ku bi derengî heta sedsala 15. P.Z. barkirine Ewrûpayê. Ya ez hez dikim bînim ziman ew e ka çawa di nava 'demeke dirêj' a bi qasî 15 hezar salan û 'mekanekî diyar' de çandek weke xelekên zincîrwarî mîna çemekî mezin û sereke herikiye Ewrûpayê.

Xeleka Greko-Roman herçiqasî li ser erdnîgariya Ewrûpayê çêbûbe jî her tiştê xwe ji mîrasa pêve girêdayî ye, girtiye. Piştî sedsala 16. weke çanda maddî û manewî nûbûneke ciddî û 'nedomdariyek' di vê pêvajoyê de çênebûye. Ya em weke nûbûn dikarin bifikirin felsefe ye ku em li wê jî

bêyî çanda ji Babîl, Misr, Hîtît, Ûrartû, Med û Persan hatiye girtin, nikarin bihizirin. Eflatûn jî li xwe mikur tê ku ji salên 600'î B.Z. ve di serî de Solon, Pîsagor û Thales, zanyarên Yewnan di serî de Babîl bi salan li navendên zanyariyê yên Rojhilat geriyane û fikrên xwe yên felsefîk çêkirine. Mîtolojiya Yewnan û Romayê jî ji bilî binavkirinên wan ji aliyê cewherî ve versiyonên çaremîn û pêncemîn ên mîtolojiyên Sumer û hinekî jî yên Misrê ne (Sumer + Babîl + Hûrrî-Hîtît-Mîtanî + Yewnan + Roma). Jixwe weke çanda maddî neolîtîk di salên 4000'î B.Z. de gihîştibû tevahiya deverên Ewrûpayê. Çanda Misr û Sumer di salên 2000-1000'î B.Z. de gihîştîyê. Senteza di dawîya salên 2000'î B.Z. de li nîvgirava Yewnan destpêkir, di salên 1600-1200'î B.Z. de piştî ceribandînan xwe yên pêşî ji salên 1000'î B.Z. ve di serdema antîk de berhemên xwe dan. Homeros û Hesîdos kesên pêşî ne ku vê tînin ziman. Li nîvgirava Îtalyayê jî di salên 1000'î B.Z. de bi Etruskan meyiya, di salên 700'î B.Z. de qraltî û di salên 500'î B.Z. de bi cumhûriyetê bi encam bû.

Pêvajoya hezar salî ya di salên 500'î B.Z. û 500'î P.Z. de xwedî xisletên girîng in. Piştî Ûrûkê xelekên bajaran hene ku hêja ne mirov ji wan re bibêje Ûrûka duyemîn in. Bajarbûna Greko-Romen bêguman di warê estetîk de qonaxeke girîng e. Çîneyetî û şeweyê wan ê rêveberinê di heman weznê de nebe jî bi gelek xisletên xwe beriya bi hezarên salan pêk hatine. Hêmanên maddî û manewî yên weke bazirganî, bazar, pere, alfabe, zanist, felsefe (zanyartî), moral û mîtoloji bi hezaran sal berê pêk hatibûn. Mirov dikare bibêje, ev hemû di versiyoneke duyemîn a gelêkî girîng re derbas kirine. Lê mirov bêyî ku li mîrasê bifikire, bêje ji ber xwe zîl dane û li herdu nîvgiravan ji bin erdê derketine, manedar nîne. Dîroka Rojava demeke dirêj mijara kok û rehan kêr û şaş fêhm kiriye. Di dema postmodernîteyê de şîroveyan hîne rasttir tene kirin.

Yek ji xweseriyên çanda Greko-Romen ew e ku rejîmên dewletê yên weke qraliyet, cumhûriyet, demokrasî û împaratorî li pey hev û di zikhev de pêkanîn. Di destpêkê de demokrasî û qraltî di zikhev de bûn, lê di demên dawî de împaratorî û cumhûriyet di zikhev de ne; beriya jihevdeketinê weke şewazê şikilgirtina dawî împaratorî girîng bûye. Mîna

ku sîstema şaristanî û çanda herî berfireh a her kesî himbêz dike û sîstema dawî ya koledariyê pêk anibe. Jixwe împaratoriya Romayê bi hilweşînê veguheriye. Bi şaristaniya Greko-Romen re qonaxeke demdirêj a dîrokê piştî dema xwe ya stewiyayî dît, ket krîzeke kûr û asê. Hilberîna li gund xwe dispêre cotkariyê û li bajêr jî xwe dispêre pîşekariyê rê li ber berhemê zêde vedike. Pirrbûna berhemê zêde bingehe rêxistinîya şewazê dewletê ye. Di cewherê meselê de berhemê zêde bi keda bi nanozikê dixebite û dibe xwedî qabîliyet, têkildar e. Pêşkêşkirina kedê bi şewazê koledarî û bi karanîna wî şeweyekî sereke ye. Li ser vî şeweyî yekdestdariya dewleta ji sêberiya eskerî, polîtîk û îdeolojîk pêkhatî, tê avakirin. Ev sîstem bi bajarbûnê re di zikhev de pêş dikeve, bi pêşketina pîşekariyê re kar dabeş dike û pêşde dibe, û bi vî awayî pêkhatina zincîra metabûn-bazar-pere bi cih tîne. Di vê xelekê de yekdestdariya bazirganiyê dikeve dewrê û ji bo desteserkirina beşekî berhemê zêde derfet û îmkanan dide. Di nava dewletê yan dewletan de ji aliyê cewherî ve du yekdestdariyên li ser desteserkirina berhemê zêde yê bi cotkarî û pîşekariyê çêdibe, her diçe şer dikin û dikevin nav pêşbaziye. Ev herdu yekdestdar pirr bi xetên zelal ji hev cihê nebin jî ji bo mirov karibe gelek têkilî û şerên eskerî û siyasî ji hev derxîne, ev têgîna herdu yekdestdaran xwedî roleke kilît e.

Em van hêzan bi awayekî hişkeber dikarin weke klîkên yekdestdar ên bazirganî û cotkariyê bikin têgîn. Ev hêz kakilê amûrên li dora bajêr zêde dibin ên îdeolojîk, polîtîk û eskerî pêk tîne. Em dikarin sîstema (şeweyê) civakê ya ji yekapareyên çandî yên maddî û manewî pêk tê weke şaristaniyê bi nav bikin. Ji ber ku keda tê îstîsmarkirin bi şeweyekî serdest ê koledar tê kontrolkirin, dibe ku manedar be, mirov ji van sîsteman re bibêje 'şaristaniyên koledar'. Tevahiya dîroka şaristaniyê em dibînin reqabet û şer di nava du bendan de ne: yek jê, yekdestdarên şaristaniyê di nava xwe de dikin, nemaze jî yekdestdariya bazirganiyê di nava xwe de dikin; ya duyemîn jî tevahiya hêzên civakê (çîn, qebîle, eşîr, xelk, pîşekar) yên nakokiya wan bi sîstemên şaristaniyê re hene dikin. Xwezaya şeran hêza xwe ji van du bendan digire, ji bo serketinê divê çanda maddî û manewî timî di nava reqabet û şerên zêde de were meşandin. Di dîroka

şaristaniyê de reaksiyonên em ji wan re zincîrwarî dibêjin, destpê dikin pêk tên.

Ev pêvajoya ku me heta dema Greko-Romen bi kurtî rave kir, pêvajoya reaksiyona zincîrwarî ya bi krîz e. Ji ber ku ji ber hin sedeman cotkarî û bazirganî li hin qadan qels dibin û têk diçin, krîz her li ser kar dimînin. Rewşa bahewayê, zêde hilberandin, şerên derve û hundir, koçberiyên derve û hundir, şewazên berdar ên hilberandinê, rêxistinî û sîstemên ji aliyê analîtîk ve pêşketî (felsefe) di warên eskerî, siyasî û îdeolojîk de sedemên krîzan in. Klîkên yekdestdar ên naxwazin tine bibin û beşên wan ên zêdebûna para xwe ferz dikin, şer û pevçûnan weke amûrên hilberandinê bi kar tînin. Ji ber ku ew yekdestdarên li ser aboriyê ne, ev yek bi vî awayî ye. Nexasim şaristanî û dewletên zêdetir li ser hîmê bazirganiyê rabûne, ji ber zêdebûna krîzên bazirganiyê timûtim rê li şer vedikin. Şaristanî û dewletên li wan yekdestdarên cotkariyê serwer in, û xwediyê şert û mercên bi rêkûpêk ên avdanî û bahewayaya xweş in, zêdetir di nava aşî û aramiyê de ne, ji ber ku krîz timûtim li ser kar nînin. Wexta ku em ji vê awirî ve li mijarê binêrin, em ê hîn baştir fêhm bikin ka çima Misr, Hindistan û Çînê, ji bilî hin serhildanên koleyan yên li hin herêm û bajaran, pirr kêr şer kirine. Bi giştî şaristaniyên bi koka xwe Mezopotamyayî timî belav dibin û şer dikin. Mirov vê yekê dikare ji têkiliya wan a zêde ya bi bazirganiyê fêhm bike. Şaristaniyên El Ubeyd, Ûrûk, Ûr, Babîl, Asûr û Pers timî kolonî çêdikirin, belav dibûn û şer dikirin. Ev yek bi rola bazirganiyê re ya di pêvajoya hilberandinê de ji nêz ve têkildar e.

Şaristaniya Greko-Romen hem di dema Atînayê de di derya û erdê re, hem jî bi pêşengiya Romayê timî di derya û erdê re di nava seferan û şer de bû. Ev yek jî ji ber giraniya bazirganiyê ya di dinya Derya Spî de bû. Bivênevê, giraniya bazirganiya di vê qadê de nedibû bihata piştguhkirin. Ji qonaxa avabûna şaristaniyê ve Mezopotamya her dergûşa cotkarî û bazirganiyê ye. Ji salên 600'î B.Z. ve li rojhilat Pers, li rojava Grek û Romayî hem li herêmên xwe yên hilberandinê û bazirganiyê yên sereke, hem jî hewcedariya wan bi cotkarî û bazirganiya Mezopotamyayê, kir ku li ser

Mezopotamyayê ‘şerên hezar salan’ bidin meşandin û ev hemû jî ji ber heman sedeman in.

Bazirganiya Mezopotamyayê û bazirganî nebin, şaristanî nabe. Yan herdu bi hev re yan yek ê bikeve yan jî wê herdu hev di weznekê de bigirin. Yê bi ser ketine û bi bin ketine çêbûne. Mana di weznekê de, demên herdu jî bi serneketine ango demên tevketûtevrabû hînê dirêjtir ajotine. Eger em dîsa mînak bidin, El Ubeyd û Êrûk hem şerê hev kirine û hem jî di weznekê de mane. Beriya wê jî herduyan jî bi civaka Mezopotamya Jor re hem şer kirine û hem jî di weznekê de mane. Di navbera xanedaniyên Êr û Akad de şerên xeternak çêbûne. Weznek jî heye. Lê di dîrokê de dem hene Êr û Akad jî ji holê rabûne. Akad û Gotiyan şerê hevtinekirinê meşandine û carnan ketine pêvajoyên weznekê. Babîl û Asûran jî hem şer kirine û hem jî ketine weznekê. Bi tevahî Hûrrî (Hîtî, Mîtanî, Kassî, Med û Êrartû jî di navê de) bi Babîl û Asûran re şerên xeternak kirine û demên wan ên di weznekê de gelek caran çêbûne. Di navbera Misrî û Hîtîyan de jî demên şer jî hebûn û demên di weznekê de jî man hebûn. Di encamê de ‘hezar salan’ (550 B.Z. – 650 P.Z.) şerên Greko-Romen û Pers-Sasaniyan qewimîn. Di nava klîkên şaristaniyan de, û di navbera wan bi xwe de şer û aştî bi vî awayî ne.

Wekî din kategoriyeke din a sereke heye. Ew jî gel, qebîle, kole û bajar (pîşekar) in ku dixwazin wan bi darê zorê bi desteserkirina bazirganî û koletiyê ango şaristaniyê ve girê bidin, lê berxwedan û serhildanên wan ên dawî lê nayên hene. Şaristanî ne bi tenê nirxê zêde yê kapîtalîzmê (sermaye), sîstemeke koledar a xwînrij, mêtinkar û êşkencekar e ku li ser hîmê berhemê zêde (sermaye) yê pênc-şes-heft hezar salî rûniştiye.

8- Îslamiyet û Xiristiyanî

Îslamiyet û Xiristiyanî bêguman şaristanî ne. Di navbera herduyan de aliyên cihê û wekhev balkêş û girîng in. Tevî ku der barê rewş û bandora wan a di dîroka şaristaniyê de gelek tişt hatine gotin û nivîsandin jî şîroveyan di asta zanistî de kêr in. Di vê de para kesayetiyan di bin

bandora wan de çêbûne diyarker e. Li derveyî Îslamiyet û Xiristiyantiyê çêkirina paradigmayê, di demên pêş de dibe ku ev yek bibe wezîfeyê serketinê jêre divê. Şîroveyên pozîtîf ên laîk bi xwe dînekî weke pûtperestiya çor e, bi giştî dînan, bi taybetî jî Cihûtî, Xiristiyantî û Îslamiyetê nikare analîz bike û nikare ji wan bibihure. Jixwe ji vê naverokê bêpar e.

Reformasyon û Rohnîbûn xweşkirina Xiristiyantiyê li gorî kapîtalîzmê temsîl dikin. Jixwe tê zanîn ku Ronasans li dijî Xiristiyantiyê tenekeşiyaye. Rohnîbûn ji qabiliyeta dijbertiya dîn û Xiristiyantiyê û 'jê bihurînê' bêpar e, ji xwegihandina rexnekirin û şîroveyê hevgirtî jî dûr e.

Îslamiyet jî ji aliyê endamên xwe ve ji rexnekirinê jî wêdetir pirr zû di nava şerê mezheban de hişk bû. Bi qasî Xiristiyantiyê jî bi awayekî felsefî nehatiye şîrovekirin. Ronasans, reformasyon û rohnîbûna xwe hîç pêk neaniye. Hewldanên 'jinûve îslamtî' weke provokasyon û reaksiyonekê, di nava şertên kapîtalîzmê de ji têgihîştina desthilatdariya faşîst û milletperestiya wêdetir ti maneyê îfade nake.

Em dikarin Îslamiyet û Xiristiyantiyê weke qonaxa duyemîn a şaristaniyê şîrove bikin. Di sedsalên 4. û 5. P.Z. de krîza giştî ya Împaratoriya Romayê ketiyê, krîzeke şaristaniyê bû. Şaristaniya koledar a temenê wê li derdora 4000 salî, bi giştî di van salan de jihevdeketina wê bi lez dibe. Dîroknanan ev dused sal weke 'sedsalên tarî' bi nav kirin. Mirovatiya di bin nîrê civaka şareza de hewcedariyê bi rizgariyê mezin û amûrên wê yê zêhnî û maddî dibîne. Li her deverê gera li armanc û amûran heye. Mirovatî di rewşê welê de ye mîna ku ji xeweke bi kabûs hişyar bûbe. Rojê hilê, lê diyar nîne wê çawa rohnî bike. Baweriyên kevin û sembolen pûtwarî li bazaran pênc qurîş nakin. Împaratorên Romayê bi xwe jî wer li wan hatiye êdî serekî li perestgeha Jupîter nadin. Di vê demê de ku hewldanên di warê zêhnî û baweriyê de têra xwe xurtbûne, Xiristiyantî, Manîtî û Îslamiyet derdikevin. Ji lewra jî derketin û hilatina wan dabaxek e, tê fêhmkirin.

Li vir pirsê hînê diwartir ev e: hem Xiristiyantî hem jî Îslamiyet tevî ku ji sedî sed tevgerên siyasî ne jî çima bi îsrar xwe weke tevgerên 'îlahî' û

'teolojîk' ango weke dîn pêşkêş kirin? Em divê bersiva vê pirsê di rewşa me behskirî de, di lêgerîna întelektuel û rizgarîxwaziya demê de bibînin ku ev şêwe wê me zêdetir hîn bike. Têgihîştina wan a rêxistin, bername, guftûgo û fikrê, wê li ser mînakên berê şikilgirtî bimeşe.

Di vê de rêûresma herî girîng rêûresma pêxembertiya Brahîmî ye. Cara pêşî pêxember ê xeberê ji bo rizgariyê bidin. Bêyî bibe pêxember kes li pey milîtan an jî rewşenbîrekî ji xwe re bibêje 'ez rizgarîxwazim' naçe. Ji ber ku rêûresmeke gelekî bi kok e, şensê rêyeke din an jî alternatîfeke din, çênabe. Jixwe Manîtiyê hewl da rêûresmeke cihê biceribîne. Tevî ku naveroka wê xweş û rohnîtir bû jî ji ber rêûresmên kevin bi temamî bi ser neket. Ji lewra tevgerên bi koka xwe Rojhilata Naverastî, ji ber vê rêûresma dîrokî kirasê dînî li xwe dikin.

Ji lewra wexta mirov Îslamiyet û Xiristiyanîyê şîrove bike, divê mirov ji bîr neke ku rasterast du tevgerên siyasî ne ku kirasekî dînî li wan hatiye kirin. Me di vê nirxandina xwe ya kin de jî anî ziman rêûresma dînî ya Brahîmî heta formên dînî û mîtolojîk ên perestgehên rahibên Sumer û Misrê diçe û bi giranî teolojîk e. Bi têngîna Xwedê û îbadetên wî ve têkildar e. Ji bo şîroveyeke ji rîtuêl (îbadet) û xwedayên Misr û Sumeran cihê bikin, gelekî hewldane. 'Şîroveyên kêrhatî' yên li ser navê pêxemberên navdar her pêşxistine. Mûsa, Samuel, Dawid, Silêman, Hezekîel, Îşaya û gelekên din ji van kesan in. Lê em dizanin ku ev kes di dema xwe de li dijî rejîmên despotîk xwedî mîsyoneke mezin a rizgarîxwaziyê ne.

Sedema wendabûna şopa Manîtiyê ew e ku li pêşî û piştê wê rêûresmeke tekûz bi vî rengî tinebû. Lê rêûresma Brahîmî tevî ku 1500 sal temenê xwe hebû jî heta dema Mesîh Îsa xwediyê serketineke bi sînor e. Nikarîbû ti şaristaniya bi koka xwe Misr û Mezopotamyayî têk bibe. Qraltiya piçûk a li Qudsê ava kir jî nikarîbû temen dirêj û bi tesîr bibe. Serketina wê ya herî mezin ew e ku ji bo mirovên bindest û yên li rizgariyê digeriyan timî dizanîbû bibe dengê hêviyê. Bû navend û wicdanê xizanan, bi tevahî bindestan û yên ji ber nemrût û firewnan êş dikişandin, û kesên dixwestin li pey îdealan bibezin.

Eger em bûyera Hz. Îsa di vê çarçoveyê de deynin em ê baştir lê serwext bibin. Împaratoriya Romayê ji zû ve Qraltiya Qudsê fetih kiriye. Wexta hevkar (kahin) jî bi rêveberên Romayî re tevgeriyan, ji bo pêxemberê nû rewşa gunçaw çêdibe. Her weha ji nava civakên Rojhilata Naverast a koledariya Romayê ew tîştîştî kir, ref bi ref 'koleyên bêkar', ango komên proleteran derketin. Gelek terîqet û pêxember çêbûne. Dibe ku Îsa Mesîh yek ji van kesan be ku li çarmîxê hatiye xistin. Ya rastî, gelek kes bi vî awayî hatine cezakirin. Îsa Mesîh (xilaskar) bi tenê dibe navekî sembol û nîşan. Dibe navê hevpar ê tevgera xizanan. Mirov dikare weke tevgera sosyalîst a destpêkê qebûl bike. Ji sedî sed destpêkê tevgera koleyên direvin û xizanan e. Tevgera dawî ya kesê bi navê Îsa, meşa fethê ya Qudsê ye. Ango li pey qraltiyê ye: Qralê xizanan. Mîna Spartakusê Romayî ye. Lê ya wî bê şer e. Tevger piştî 12 hewariyan, nemaze piştî pêşnûmeyên pêşî yên Incîlê (materyalên îdeolojîk) û komikan dibe girseyî.

Saint Paul û hin hewarî gelekî çalak in. Împaratoriya Roma û Sasaniyan dişopînin. Grekî weke koma sereke ya du sê gelan li Anatolya Navîn û Rojava, li rojhilat Asûrî li herêmên Sasaniyan û li Bakur-Rojhilatê Anatolyayê Ermenî bi awayekî girseyî tevî bûn. Di serî de Saint Paul, rewşenbîrên Cihûyan gelekî çalak in. Împaratoriya Roma û Sasaniyan ji bingehên wan ên civakî ve dihejînin. Bi temamî dibin tevgera siyasî. Piştî ku Bîzans (Kostantînopîs) weke Romaya Rojhilat cihê bû, li pey wê Xiristiyanî dibe dînê fermî. Nakokî di vir de ye. Doktrîna weke li ser hîmê dijbertiya Romayê derket, dibe dînê fermî yê beşekî mezin ê Romayê, dibe îdeolojiya wê. Ev rewş hem parçebûnê bi lez dike, hem jî împaratoriya vediguherîne û temenê wan dirêj dike.

Dîroka Romaya Rojava û Rojhilat tê zanîn. Diyar e ku ev pêvajoyên di navbera rêveber û giregirên Xiristiyan de rê li ber guftûgoyeke mezin û cihêbûnê vedike. Gelek mezheb çêdibin. Guftûgo teolojîk e (Monofîzît, Dîofîzît), lê di cewherê xwe de bi temamî siyasî ye. Beşekî wan dîsa xwe vedikişîne nav xebatên bin erdê ango xebatên veşartî, lê beşekî mezin di nava herdu Romayan de dibin hevparên xurt ên siyasî û ekonomîk. Ji maskeya îdeolojiyê siyasî û ekonomîkê tê xwarê. Xiristiyanî ji dîn

derdikeve, vediguhere şaristaniyê. Di dîroka Ewrûpayê de cara pêşî bi kirasê dîn, mirov gav diavêjin şaristaniyê û ev yek jî encama çalakiya siyasî û teolojîk a Xiristiyantiyê ye ku min bi kurtî anî ziman.

Xiristiyantî di sedsala 10. P.Z. de kengî derbasî Bakur û Bakur-Rojhilatê Ewrûpayê bû, mîsyona xwe ya dîrokî ya pêşî bi awayekî serketî تمام kir. Piştîre nemaze bi pêvajoya jêre 'kapîtalîstbûyîn' tê gotin xwe li pêngaveke nû ya dinyayê radikişîne. Xiristiyantiya li Anatolya û Mezopotamyayê jî ango gelên Grek, Armenia û Asûriyayê jî berê li ser hîmê şaristaniya Bîzansê, paşê jî li dora dêrên serbixwe dikevin pêvajoya şaristaniyeke aliyê wê yê manewî zêde; ji ber ku 'gelên Xiristiyan in' ev yek ê bi awayekî stratejîk bandorê li çarenûsa wan bike. Nexasim ji ber ku dibin hedefa Îslamê, gelek encam û bûyerên trajîk diqewimin.

Çîroka derketina şaristaniya Îslamê jî bi rêûresmeke bi heman rengî dest pê dike. Bajarê Mekkeyê li cihekî welê ye, rêyên bazirganiyê yên sereke yên Derya Sor-Xelîç, Yemen, Hebeşîstan û Şamê lê digihin hev. Rêveberiya arîstokratîk û hiyerarşîk a qebîleya Qureyş a ereb pêk hatiye. Qebîleya Qureyş bi temami bazirgan e, pûtperest e. Sermayeyê bazirganiyê ya diyar, çêbûye. Tevî Cihûtî, Zerdeştî û Xiristiyantiyê gelek aqîdeyên din jî li derdor û naverastê hene. Kurê Hz. Brahîm ê ji Hacerê Simaîl (yên ji qebîleya Ibraniyan qutbûyî) li dora bîra Zemzemê xaniyekî piçûk an jî holikekê ava dike. Perestgeha pêşî ev e. Lê paşê pût di hundirê wê de têne bi cihkirin. Di dema Hz. Muhammed de sê pûtên girîng hene: Laat, Menaat û Úzza. Di Ayetên Şeytanî de wan dikin çîrok: Hz. Muhammed ji qebîleyeke xizan a Qureyşiyên di nava malbateke xizan de tê dinê.

Bi giştî welatên xwe misilman dihesibînin Îslamiyetê, nemaze jî jiyana Hz. Muhammed nikarin bixin ber lêkolîneke sosyolojîk û ji vê dûr digirin. Mîna ku hin tiştên jê ditirsin hene. Şêweyekî jiyana civakî yan jî fikrekî di dîn de nekeve ber lêkolîneke sosyolojîk, rohnîbûneke rastî çênabe. Eger ev neyê kirin, wê wextê Rojhilata Naverast wê her tim meydanek be ku DYE û hevgyrtiyên wê hespên xwe lê bibe zînin. Dîsa ji bo mirov Hz. Muhammed baş fêhm bike, rêya herî baş lêkolînen civakî ne. Civak bi helwesteke bi vî rengî naxisire. Ewrûpa ji ber ku bi helwesteke bi vî rengî rabû, lê rohnîbûn

çêbû. Rojhilata Naverast heta bi destê xwe, xwe rohnî neke wê nikaribe soresa fikrê bike. Analîzkirina Hz. Muhammed dikare bibe yek ji gavên pêşî yên soresa fikrê. Dem, kesayet û çalakiya wî ji bo vê yekê li cih e. (Qebîleya Ebdulmenaf-Haşimî, bavê wî Ebdullah e.) Di karwanê bazirgana jin Xetîceyê de bi berdêla pargirtina ji karê diçe seferên Şamê. Dikeve bin tesîra rahibên Suryanî. Bi giranî rola Cihûyan di bazirganiyê de heye. Nakokî hê ji destpêkê ve hene.

Zewaca bi Xetîcê re rewşeke nû diafirîne. Li derdorê gotina 'pêxemberê axir zeman' digere. Dîsa namzetê vê yekê gelek in. Û heta namzetên jin jî hene. Li gorî min, Hz. Muhammed ji Xetîceyê gelek tiştan hîn dibe. Ji ber ku ji bo bibe bazirganeke jin û dewlemend hewcedarî bi hostatiyê heye. Bi îhtimaleke mezin; dibe ku cara pêşî wê bi ber guhê wî xistibe da ku bibe pêxember. Yekîtiya di navbera herduyan de ji sedî sed kakilê wê gera li desthilatdariyê ye. Arîstokrasiya Qureyş ji ber rêûresmên xwe yên paşverû (pûtan) di wê rewşê de nîne ku bibe dewlet. Cihû û Xiristiyan bê bandor in, û nayên qebûlkirin. Her weha nakokiya maddî jî heye. Çîroka Hacer-Simaîl çîrokeke Ereban e; îlamê dide. Terîqet û baweriyên li dewrûbera xwe nas dike. Gelekî baş dibîne ku wê yek ji wan nikaribe armancên wî bi cih bîne, ango wê nikaribe di çarçoveya Erebanê de yekîtiya siyasî ava bike. Bi handan û teşwîqa Xetîceyê bi vê rolê radibe û ji bo wê dibe namzet. Weke rêûresma îdeolojîk milê Brahîm ê Ereban jixwe li ber serê wî ye, zehmet nîne yê mayî jî ji rahibên Suryaniyan ên jêhatî hîn bibe.

Wehiya der barê pêxembertiya wî de cara pêşî di sala 610 P.Z. de tê. Di demeke welê de wehî tê, şerê di navbera Bîzans û Sasaniyan de gelekî dijwar e. Ev rewş ji bo nîvgirava Erebanê weke şensekî tê dîtîn. Li pêşiya wî du astengî hene; Qureyş û koloniyên Cihûyan. Pêxembertî ji destpêkê ve tê maneya lîdertiya siyasî. Jixwe bi awayekî din jî ne mumkin e. Bi tevahî peyamên têne dayîn li gorî dewletmendan e. Gava tê avêtin ber bi împaratoriyeke nû ya Rojhilata Naverast ve ye. Îdeolojiya Cihû ya têra xwe hatiye nûkirin û aktûalîzekirin bi pêşengiya Ereban li tevahiya gelan tê vekirin û bi vî awayî tengasî li dawiyê tê hiştin. Jiyana nû bi şewazên nû yên îbadetê tê simbolîzekirin; bi taktîk û stratejiyeke baş li çar aliyê

dinyayê belav dibe. Mirov dikare Îslamiyetê weke tevgereke berfireh a pêşî ya enternasyonalîst jî bi nav bike. Bi kurtî, bi îdolojî, bernameya siyasî, rêbertî, stratejî û taktîkên xwe, weke tevgereke siyasî ya şaristaniyeke mînak wê gav bi gav mohra xwe li dîrokê bide û pêşde biçê.

Balkêş e, navê Îslamê maneya xwe aştî ye. Dibe ku pêşbîniya pêvajoyeke gelekî bi şer dike, ji lewra jî aştîyê li pêş digire. Divê berê xwe bide sê hedefên bingehîn: arîstokrasiya Qureyş, împaratoriyeke Sasanî û Bîzansê. Li Mekkeyê berê xwe dide hedefa pêşî û ev jî bi nefiyê (Hîcret) bi encam dibe (622 P.Z.). Li Medîneyê hevpeymanî civakî ya pêşî amade dike. Ji bilî çend arîstokratên qebîle û eşîran ev hevpeyman bi giranî li hesabê pîraniya qebîleyan tê. Cenneta soza wê hatiye dayîn milkê Bîzans û Sasaniyan e, cehennem jî şêwazê berê yê jiyana ye. Jixwe jiyana li çolê pîranî cehennemê tîna bîra mirov. Piştî ku êrişên pêşî yê Qureyşîyan dişkînin (Bedir, Uhûd, Xendeq) encam diyar dibe. Derketina cumhûriyeta (demokrasi) pêşî ya ereb li ser hemana ye. Guftûgo û civîn (camî, komê tîne bîra mirov) zêde ne. Berevajî tê zenkirin, camiyên pêşî ne cihê îbadetê, lê cihê civîn, hatina cem hev û guftûgoyê ne.

Arîstokrasî û serekê wê Muawiye ku demekê desthilatdarî ji destê wan hatibû derxistin, bi manewrayên nû (pîrr normal e ku gelekî bûne hoste) piştî wefata Hz. Muhammed (632) gav bi gav ji nû ve desthilatdarî xistin destê xwe. Bi kuştina mirovê bawermend û xwedî pîvan Hz. Elî, rêya siltantî (qraltî) li Muawiye û silaleya wî vedibe. Bi kuştina Hz. Husên bi awayekî trajîk li Kerbelayê wê silaleya pêxember girîngiya xwe ya polîtîk kêmbibe. Lê klîkeke nû ya bazirganên ereb wê ne bi tenê li nîvgiravê, li ser tevahiya mal û milkê Bîzans û Sasaniyan wê heq îdîa bike. Tevgera mezin a fethê wê li pey hev bibe xwediyê serketinan. Cihê û Xiristiyanên li nîvgiravê ji wan kesan in ku wê herî pêşî têk biçin. Di salên 650 P.Z. de tevahiya erdê Sasaniyan, beşekî mezin ê Bîzansê û Bakurê Efrîkayê hatibû fetihkirin û êdî hatibûn ber deriyên Konstantînopolisê.

Em vî şêwazê fetihkirina bi lez dikarin bişibînin şêwazê Skender. Çawa ku wî jî ruhê qebîletîya Makedon û felsefeya Yewnan kir yek û pê bi bayê brûskê fetih kirin û di encamê de rê li ber çandêke maddî û manewî vekir.

Mêrxasiya qebîleyên Erebestanê ya xwe dispêre mîraseke bi kok bi ruhê bawerîya dînê nû sentez dibe û bi hêza fethekê di şerên fethê yên Skenderwarî de bi ser dikevin. Qonaxa duyemîn milê herî girîng ê şaristaniyê pêk tîne. Di pêngava herî mezin û dawî ya şaristanî û çandî ya Rojhilat de bi ser dikeve.

Di çîroka Îslamê de ya balkêş ew e ku mîna Xiristiyantiyê ne piştî sêsed salî, lê bi îlan û belavbûna wê re bi desthilatdariyê re ket zikhev û weke desthilatdariyê derket holê. Bi vî awayî bindest, xizan û kedkarên rastî yên keda wan di mezinkirina Îslamê de hebûn wê bi lez ji desthilatdariyê bêne dûrkerin, bi ruhên birçî, teze û qebîleyên asî wê bi dewleteke bi qudret a li dora mizgeft û qesrên cennetwarî xwe bi rêxistinkirî ji bo avakirina şaristaniyekê gav were avêtin. Klaneke bazirgan a bajarekî piçûk di demeke pirr kin de (650-640 P.Z.) bû împaratoriyeke, ji lewra di çarçoveya siyasî de ji aliyê zanistî-civaknasî ve û bi perspektîfeke dînî analîzkirina vê bûyerê wê gelekî mirov hîn bike.

Li gorî şîroveya min a şexsî, demeke dirêj tinebûna desthilatiyê li nava Erebestanê, kaosa civakî (şerên qebîleyan), împaratoriyeke Sasanî û Bîzansê xwedî xisletên qonaxa yekemîn in, û xisletên kesayeta Hz. Muhammed dikarin vê çîroka desthilatdariyê rave bikin. Ango dikarin rave bikin ka çawa bi lez Îslamiyet bûye desthilatdarî. Bi tevahî deverên şaristaniya rêûresmî ya Rojhilata Naverast fetih dike, heta bi Asya Navîn, hundirê Qefqasyayê, keviyên Başûr-Rojhilatê Asyayê (Endonezya, Malezya), li du nîvgiravên girîng ên Başûr-Rojava û Başûr-Rojhilatê Ewrûpayê Îberîk û Balkanan belav bû.

Tevî ku evçend tevgereke mezin a eskerî û siyasî ye, gotineke dînî weke Îslamê rewşê baş rave nake. Rastiyê dinixumîne, wê piştperde dike. Îslam navekî sembolîk e. Têgînên weke pêxember û Ellah ji zû ve ji aliyê Ibraniyan ve hatine çêkirin. Cihûyên Medîneyê rexne dikirin û digotin 'Dînê me ji me didize, li dijî me bi kar tîne'. Ez yeqîn dikim vê rexneyê Hz. Muhammed gelekî zivêr û hêrs kiriye. Ji aliyê sosyolojîk ve mezinkirina qral û alîkarên wî mirov weke kok dikare bibe heta mîtolojiyên Sumer û Misrê. Lê naveroka Hz. Muhammed daye têgîna Ellah têra xwe ew cihê

kiriye. Ellah tişteki welê ye, mîna enerjiya gerdûnê ye. Mefhûm û têngîneke pêşketî ye. Lê di vî warî de alimên Îslamê nikarîbûne şîroveiyên sosyolojîk bikin. Şertên Îmanê mîna rêzik û pîvanên teorîk in. Bi îbadetan jî girêdana bi Îslamê tê xurtkirin û zindî tê hiştin. Bi van, bersiva beşekî mezin ê pêdiviyên huqûqî û exlaqî yên demê hatiye dayîn. Ji bo berdariya cotkarî û bazirganiyê huqûq hatiye danîn ango ilmê fiqhê pêşketiye. Bi awayekî pirr dijwar bi ser şêwazê jiyânê yê îdeolojîk de ê ji qonaxa yekemîn a koledar mayî, çûye. Kafirtî têngîneke welê ye, bi maneya 'yê din' e ku divê were tinekirin. Pirranîtiya îdeolojîk mafek e ku bi tenê ji bo rêûresma Brahîmî tê qebûlkirin.

Îslamiyet li gorî Xiristiyantiyê zêdetir deriyên wê li laîktiyê vekirî ne. Bi awayekî objektîv ev welê ye. Lê belê şerekî dijwar ê li dijî şêwazê jiyana kevin bi xwe re encamên gelekî neyênî anîne. Çandên dîrokî yên gelan û baweriyên wan kirine bahane, (tevî Xiristiyantiyê) bi vî awayî yan ew asîmîle kirine, yan jî tine kirine: mînak weke Zerdestî û Manîtiyê. Jiyana nû ya aniyê rê li arîstokrasiya feodal vekiriye. Li şûna dualîtiya Qral-Xwedê dualîtiya Xwedê-Siya Wî Siltan cih digire. Di encamê de siltanên despotîk bivênevê çêbûne. Îslam weke dîn qabîliyeta wê ya pêşgirtina li despotîzmê tineye. Û heta mirov dikare vê yekê, zêdetir ji bo Xiristiyantiyê jî bibêje. Bi qasî ku li monarşiyê vekiriye, rahibtî jî kiriye hevparê desthilatdariyeke pêşketî. Herdu dîn jî weke dewlet beşên li derveyî şaristaniyê ji asta koletiya klasîk siviktir (ji hin aliyên xwe ve ji berê neyênîtir) di asta serftî û evdîtiyê de bi hostayî girtine. Herdu dîn jî bi temamî li dijî koletiyê nînin. Xisleta herduyan e, hem desthilatdariya hiyerarşîk û hem jî ya dewletê bi awayekî xurttir diparêzin. Herdu dîn jî xwediyê wê naverokê ne ku pêşketina qewmî han didin û teşwîq dikin.

Ji aliyê zeman û mekan ve, tevî ku di qonaxa duyemîn de tevî çemê sereke yê şaristaniyê bûne jî, herdu dînan jî (Cihûtî jî di navê de) ne pirsgerêkên di navbera klîkên yekdestdar ên serdest de çareser kirine, ne jî ji pirsgerêkên dad û azadiyê yên hêzên civakên demokratîk ên li derveyî şaristaniyê re çareserî dîtine. Berevajî, di qonaxa duyemîn de pirsgerêkên şer, azadî û dadê girantir kirine.

a- Li kulmozên desthilatdariyê yên yekdestdar ên nû zêde bûne, li beramberî vê berdariya cotkarî û pîşekariyê zêde nebûye. Aliyên li ser berhemê zêde şer dikin zêde bûne. Mîregtî (prenstî) bi qasî siltanan (monark) bûne hêmanên yekdestdariyê. Xanedan zêdebûne. Li gorî qonaxên berê yên para xwe dixwazin têra xwe pirrbûne. Mîna çîna navîn, wexta para xwe negirtiye timî şer derxistiye. Li Ewrûpayê, li Rûsyayê şerê derebegan gelekî çêbûye. Monarkan burokrasî berfirehkirine û bi vî awayî pîrsgirêkên xwe yên hatina aboriyê mezin kirine.

b- Yên bi armanca dad, azadî û rizgariyê ketibûn herdu dînan, kengî negihîştin hêvî û bendewariyên xwe, bi mezhebên cur bi cur her tim li ber xwe dan.

c- Li şûna ku çanda manewî were xurtkirin û pêşdebirin, çanda berê ya jêre digotin 'tarîtiya serdema navîn' tine kirin û ya nû jî daneanîn şûna wê, di dewsa vê de bi guftûgoyên bê dawî yên teolojî û mezheban ji aliyê zêhnî ve ji dinyayê û dîrokê (dîrok daxistin asta çîrokên dînî) qut bûn, mîna îrade tine were hesibandin, mirov ji xwe wêdetir, bûn mîna siya xwe. Mirovên bûn êsîrê pêjnên cennet û cehennemê, ketin rewşekê ku xema wan dinya nebû û jiyan jî bêkêr dîtin. Lê klîkên yekdestdariyê ji avakirina qesr û kelhên cennetwarî paşve neman. Felsefe û çanda bajêr li gorî ya berê paşve ma.

d- Ya herî xeternak jî ew bû ku bi slogana li ezman xwedayê bi tenê, li jêr jî siltanê bi tenê li rûyê erdê ji bo belavkirina tevahiya desthilatdariya xwe bi navê 'fetha cîhanê' şerên wan ên texrîbkar serdema destpêkê jî li dawiyê hiştine. Şerê li ser navê xwedayan, ji şerê xwedayan zêdetir xira kiriye û talan kiriye. Ji qonaxa pêşî qat bi qat zêdetir belavbûne û mêtingehên xwe fireh kirine. Şerên ji bo ummetê li gorî serdema destpêkê hînê sistematîkî û domdar bûne. Şerên mezhebî ketine rewşekê, êdî derketina ji navê zehmet bûye.

D- Di Dema Derketina Kapîtalîzmê De Rewşa Ewrûpayê

Di qonaxa koledar de bi pêvajoya hilweşîna Împaratoriya Romayê re krîza dawî ya kûr bû, ne Xiristiyantiyê û ne jî Îslamê jêre çareserî dît. Sistema wan a bi navê 'Nîzama feodal' an jî 'şaristaniya serdema navîn' ji rêçeteyên rahibên Sumer û Misrê pîrr zêde cihê nebûn, bi rêçeteyên metafîzîk ên bi zehmetî têne fêhmkirin çî bi bernamêyên siyasî, çî jî bi çalakiyan civak xistin 'tarîtiya serdema navîn' û jê wêdetir ne tiştekî din. Gelek çandên di serdemên destpêkê de hebûn, tinebûn. Krîza Romayê jî aliyê mîrasgirên wê ve hatiye mezintirkirin. Civakên di qada şaristanyê de weke 'taîfeyên cennet û cehennemê' di dora xwe de rawestiyayî û bi vê armancê ji bo şer bikin ref bi ref rêzgirtine, weke pêjnên dikin reprep û dimeşin, disekin, hema bêje ev dinya me li derveyî jiyana zindî hatiye hiştin.

Li gorî vê tabloya ku min ji aliyê teorîk ve bi xalên sereke rêz kir, di rewşa berçav de em çî dibînin?

a- Qewmên pêşî Xiristiyantî qebûl kirin Grek, Ermenî û Asûrî, bi fethên Îslamî re beşekî mezin qadên wan ên dîrokî-çandî ji destê wan derketin. Hînê hewl didan û dixwestin bi awayekî hem li hemberî Romayê nasnameya Grek, hem jî li hemberî Bîzans û Sasaniyan nasnameya Ermenî û Asûriyan mayînde û xurt bikin, ketin ber pêla fethê ya Îslamî û van gelan ji ya di destê xwe de beşekî mezin dan, ketin rewşeke gelekî trajîk û qadên çanda manewî û maddî yê hezar salan ji dest dan. Yê weke qewm bûn xwedî gelek desketî û belav bûn Ereb û Tirk bûn. Kurd û Farsan bi tenê karîbûn hebûna xwe biparêzin. Li miqabilî vê, bi saya Xiristiyantiyê yek ji qewmên herî zêde bi ser ket Rûs bûn. Li hemberî Rûsan Tirk, Tatar, Moxol û heta Çînî bûn aliyê binketî.

b- Qebîleyên Ewrûpayê bi rêya Xiristiyantiyê kar û xisara xwe xistine weznekê. Di nasnameyên qewmî de bi sedema baweriya hevpar hin pêşketin çêbûne û bûne sedem arîstokrasiya rahiban û piştî jî çanda kevin a derebegan beşekî mezin ê zindîtiya xwe ji dest bidin. Serî li aliyên

serdest ên neolîtîkê hatiye tewandin û asîmîlasyon li ser hatiye ferzkirin. Lê rastîyeke dîrokî ye ku cara pêşî di vê demê de hêmanên neteweyî bi awayekî mayînde derdikevin holê.

C- Xwecihên Efrîka, Emerîka û Awûsturalyayê nikarîbûn çanda xwe ya resen biparêzin, li hemberî Xiristiyantî û hinekî jî li hemberî Îslamtiyê demeke dirêj nasnameyên xwe ji dest dane. Çanda Hindê jî li aliyê binketiyar cih digire. Li hemberî van dînan, Çîn newêrîbû belav bibe.

Şaristaniya serdema navîn bi gotina min qonaxa duyemîn a şaristaniyê, li şûna krîzê çareser bike rê li ber encamên wê kûr bike vekir û bi vî awayî Ewrûpa bûye xwediyê rewşeke stratejîk. Ewrûpa di şerê şaristaniyê de têk biçe wê bi temamî têk biçe, lê wexta bi ser bikeve jî wê serdestiya wê ya stratejîk misoger bibe. Bêguman şerê şaristaniyê di navbera du hêzên stratejîk ên serdema navîn de ye; li Ewrûpa û li ser Ewrûpayê şerê Misilmantî û Xiristiyantiyê ye. Ji texmînan wêdetir rewş gelekî tevlihev e.

Em wexta tî digihîjin sedsala 15. Xiristiyantiyê li tevahiya Ewrûpayê belavbûna xwe temam kiriye, ketiye dema qraltiya pîroz û derebegtiyê. Împaratoriya Roma-Germen di wê îdîayê de ye ku mîrasa Romayê dewam dike. Lê belê hevrikên wê yê li ber radibin hene. Qraltiya Franseyê di serê van hevrikan de tê. Xanedaniya Habsbûrgê ya Awûsturyayê weke hêzeke nû mezin dibe, bi heman îdîayê radibe. Çartiya Rûsyayê ji zû ve xwe weke Romaya Sêyemîn (piştî ketina Stenbolê) îlan kiriye. Qraltiya Polonyayê weke çandekê nû bûye Xiristiyar, ji bo pîroztiyê bi destê kesî ve bernede herî li pêş e. Ingilîstan û Franse di nava şerê sedsalê de ne. Xiristiyarên Spanya û Balkanan di rewşa xweparastinê de ne. Bajarên Îtalyayê dibin kapîtalîst û li aliyê din jî ji Ronesansê re pêşengiyê dikin. Çav li rê ye ku bajarekî mîna Romayê mezin bibe, yekîtiya xwe çêke û di nava Ewrûpayê de bibe mînak. Heta bi qirika xwe ketine nav hevrikîyê. Xwelihevrakişandina wan dijwar e. Bi tenê di warekî de kêrhatî bûn; di nava dused salên dawî de ji bajarbûyîna Ewrûpayê re pêşengî kirin û kapîtalîzma bazirganiyê li Ewrûpayê belav kirin û derfeteke stratejîk amade kirin. Bi îhtimaleke mezin ev derfeta stratejîk ji Ewrûpayê re wê bibe şensekî mezin. Sedsala 16. wê vê yekê piştrast bike. Şerên

Xaçperestan weke hêvî ji wan dihat kirin bi encam nebûbûn. Diyar nîne ka Ewrûpa wê bibe çî.

Tam di vê demê de Ereben Misilman hîne di ser Îberîk-Spanyayê re bi awayekî stratejîk gefan dixwin. Carekê ketine Franseyê bi zor û zehmetî ew derxistine. Eger ew bereyê ji dest bidin Ewrûpaya Xiristiyan wê bibe mîna mêtîngehekê û bi tamamî tine bibe. Împaratorên Osmanî di ser Balkanan re bi bayê birûskê ghiştine Awûsturya-Macaristanê û ghiştine ber deriyê Polonyayê. Eger neyên rawestandî, weke Romayê dibe ku hebûna çandî û siyasî ya Ewrûpayê jî biqedînin. Tirkên Osmanî û Ereben Endulus-Spanyayê baş dizanin ku li hemberî Ewrûpayê serketineke tamam bi dest nexin, ji sedî sed wê gav bi gav berepaş têk biçin. Dewleta Altinordû ya dewama Moxolan e, di ser Derya Reş re her kêlî dibe ku êrişê bibe ser Ewrûpayê.

Çend xisletên Ewrûpayê yê rehê xwe kûr hene. Rêûresma demokrasiya qebîleyan hîne teze ye. Gelên Ewrûpayê pîrr zêde neketin nav sîstema koledar a şaristaniyê. Seresere li Xiristiyanîyê serwest bûne. Zêhna wan bi tevahî nehatiye fetihkirin. Nexasim xeta bakur bi vî rengî ye. Têkiliya wan bi jiyana xwezayî re xurt e. Dema herî teze û bi lez a bajarbûnê dibînin. Bajar ji ber ku împaratorî û qraltiyê zêde nas nakin, aliyê wan ê demokratîk bi hêz e. Li cem wan hemûyan rêveberiyên nîv-demokratîk hene û ev rêveberî di nava xwe de konfederasyonan ava dikin. Serweriyên din û yê li derveyî îradeya xwe bi hêsanî qebûl nakin. Bi tevahî derebegî û qraltiyên tene damezrandin teze ne. Ezmûn û qabîliyetên wan ên ji bo temsîla Ewrûpayê kême e. Di Seferên Xaçperestan de pîrraniya wan dawesiyane.

Li hemberî vê şaristaniya Îslamê xwedî ezmûn û tecrûbe ye. Li pişt wê dinya berê ya şaristaniyê heye. Pîrsgirêkên desthilatdariyê baştir nas dike. Ji xwe gelekî razî ne. Ji ber ku bawer dikin, dîn û pêxemberê axir zeman temsîl dikin hîne zêdetir dogmatîk in. Di Seferên pêşî yê Xaçperestan de têk neçûn û rêyên bazirganiyê hîne di bin destê wan de ne. Di bazirganiyê de jî hîne serdest in.

Dema mirov di çarçoveya van rastiyan de binêre, mirov ê bi hêsanî bibîne ku Ewrûpa pîrr kûr di nava krîza şaristaniyê de ye. Tehlûkeya Îslamê ango tehlûkeya Tirk û Ereban roj bi roj mezintir dibe. Konstantînopolîs ketiye destê Osmaniyan, Fatih Siltan Mehmed esker kişandiyê başûrê Îtalyayê bajarê Otrantoyê. Îslam bi xwe weke dîn û qewmên bi xwe re dimeşîne bi tamamî ji bo Ewrûpayê veguheriyê kabûsekê. Xiristiyanî şêweyekî şaristaniyê yê karibe serî bi vê kabûsê re derxîne nîne. Jixwe timî têk diçe û wenda dike. Ji bo şer xeta bi tenê Viyana maye. Eger ew jî bişkê êdî rawestandina Îslamê û Tirkan gelekî zehmet e.

Di vê rewşê de gelekî manedar e ku bajarên Îtalyayê xwe bi bazirganiya kapîtalîzmê digirin û Ronensansê datînin holê. Herdu tevger jî ji bo Ewrûpayê di heman demê de pîrsgirêka man û nemanê ne. Ji ber vê yekê, bûyerên li nîvgirava Îtalyayê diqewimin di asta çarenûsê de diyarker in.

Du hêzên krîzê çareser bikin ango Xiristiyanî û Îslam bi îdeaya mirovatîyê ji tarîtiya hilweşîna Romayê rizgar bikin û bigihînin ronahiyê rabûn, lê çî di nava xwe de çî jî bi helwestên wan ên li beramberî hevdu krîz mezintir kirin û ji nû ve rê li ber pîrsgirêkên rizgarî û rohnîbûnê vekirin. Ewrûpa yan wê krîza ku du hêzên temsîla qonaxa duyemîn a şaristaniyê girantir kirî û xistiye himbêza wê, çareser bike, yan jî wê weke Romayê hînê bêtir noqî tariyê bibe.

Tam di vê nuqteyê de divê em bipirsin 'kapîtalîzma' ku me derketin û hilatina wê ya di sedsala 16. de xistiye ber lêpîrsînê, dibe ku bi kêra çareseriyê bê. Ev pîrs bi dijwarî dikeve rojevê. Xisletên derketin û hilatina kapîtalîzmê dibe ku ji krîzên Îslamiyet û Xiristiyanîyê yê serdema navîn a derengmayî re (sedsala 14. û 15. P.Z.) bibe şensekî çareseriyê. Ya rastî, ezmûna sedsala 16. a Hollanda û Ingilîstanê şensê çareseriyê rohnî dike. Lê wexta ku em van xisletan ji nêz ve hûrûkûr dikolin, em dibînin û me hewl dabû nîşan bidin ku vê carê di qonaxa sêyemîn a şaristaniyê de rîsk heye ku krîz ji krîza du qonaxên pêşî yê şaristaniyê hînê mezintir bibe û li tevahiya dinyayê belav bibe. Kapîtalîzmê karîbû di warê şer, siyaset û ekonomiyê de xwe weke yekdestdar bibîne û ev jî sedema krîza bîngêhîn a tevahiya dîroka şaristaniyê ye. Hem berhema krîzê ye, hem jî krîzê bi xwe

hildiberîne. Dikare krîzê li zeman û mekan belav bike. Lê ev nabe çareserî. Bûyerên ji sedsala 16. heta sedsala 21. diqewimin gotinên min bi zêdeyî piştrast dikin.

Ji niha û pêve wê du sernavên me Dewleta Netewe û Îndustriyalîzm bin. Kapîtalîzmê di dîrokê de cara pêşî weke hêmanên bingehîn ên çareserîya pirsgirêkên civakî ev amûr kirin dewrê, ji lewra em ê van amûran bixin ber lêpîrsînê û di beşa encamê de ez ê hewl bidim guftûgo û hukmên xwe der barê krîza rejîmê, krîza şaristaniyê ango kapîtalîzmê de bigihînim encamê.

4- LEVÎATHANÊ MODERN: DEWLETA NETEWE

-Xwedayê Daketiye Rûyê Erdê-

Ji bo mirov 'modernîteya kapîtalîst' bike têgîn bi ekonomiyê destpêkirin hem kêr dimîne, hem jî ji aliyê rêbazê ve berevajî dike, ji têgihiştina cewher û têkiliyê dûr dixîne û rê li ber encam û hukmên şîlo vedike. Bi analîz û binavkirinên heta niha me hewl da der barê kapîtalîzmê de bikin, me piştrast kir ku di qada ekonomîk de ew hêzeke yekdestdar e, xwe ji derve ve ferz dike. Ji lewra mirov weke cewher li cihekî din li kapîtalîzmê bigere ji aliyê rêbazê ve jî dibe ku me bigihîne daneyên rast. Em ê gera xwe ya li kapîtalîzmê li qada dewletê dewam bikin, ji ber ku ev qad hewl dide wê veşêre, vedize û wê pîrr baş piştperde bike.

K. Marks di qada ekonomiyê de li Kapîtalîzmê geriya. Tevahiya amadekariyên wî yê metodolojîk, felsefî, dîrokî û civakî îşaret bi avahiya yekdestdar a kapîtalîzma xwe bi sîstemeke krîza zêde karakterîzekirî dike. Marks encama sîstema krîza zêde jî weke erênî tesbît dike. Hukimkirina li ekonomiyê nayê wê maneyê ku mirov dibe ekonomîk. Li ser ekonomiyê ferzkirina şeweyên avahiyan jî ekonomî nîne. Li bazarê lîstina bi buhayan û ji bo danaserhev a sermaye-karê pîrrcure bikaranîna pereyan, ji aliyê sosyolojîk ve mirov nebe desthilatdar nabe. Mirov heta bi tevahî desthilatdariya siyasî û karaktera wê ya zorê ji hev dernexîne, bi analîzên súbjektîv ên ekonomîk-polîtîk kapîtalê bike têgîn, timî mirovan pê serwext bike, bi zanîn an jî bi niyeteke baş ketina rêbazeke çewt wê mirov bike qurbanê paradîgmaya kapîtalîst.

Beriya dest bi analîzên berferêh bikim, ez bêjim ku ez bi tehlûke û kêmasiyên rexnekirina bi tezên seresere û erzan dizanim. Nexasim helwestên dogmatîk-pozîtîv ên xwe Marksîst dihesibînin, ji ber ku ji

mirîdteyê terîfetê wêdetir naçin, guftûgokirina wan îdeayên dugêsinkirî û zivêrker pêşde nabin. Bi ezmûna teorîk-pratîk a sedûpêncî salî, sed carî ispat bûye ku 'Kapîtal' bi rola totemekî nû rabûye û ev yek hîç bi kêra karkeran nehatiye. Li gorî min sedema bingehîn a vê çewtiyê ev e; di nava zeviyên ekonomiyê de li kapîtalîzmê digerin û ya ekonomîk nîne jî di nava mijarên bingehîn ên ekonomiyê de dibînin. Tevî polîtîkayên dewletê yên yekdestdar û bi tevahî xisletên wê yên li derveyî ekonomiyê, ez danîna wan ya serê quncikê weke kevirê çarqozî şilokirineke zêde ji bo zêhnê mirov dibînim, di heman demê de kapîtalîzmê vedişêre û ji aliyê polîtîk-îdeolojîk ve rê li ber encamên trajîk ên xeternak vedike û bi awayekî berevajî bike 'rohnî' dike.

Ez pisporê Hegel û Marks nînim. Min pirr zêde jî nexwendiyê. Ez wan ji bilî fikrên sereke nizanîm. Ez yeqîn nakim ku ev yek hewce jî dike. Lê ez girîng dibînim û yeqîn dikim ku mafê şîrovevê wezîfeyê azadîyê ye. Belkî jî bi sedema ku gelekî bandor li civaka modernîteya kapîtalîst kirine, ez têkiliya wan bi wezîfeya azadî û wekhevîyê re datînim. Marks û Engels wexta weke yek ji çavkaniya sosyalîzma zanistî Felsefeya elman destnîşan dikirin, herhal Hegelê gelekî jê bi tesîr bûbûn li ber çav digirtin. Ji rexneyên wan mirov dikare di vê yekê de derxîne.

Ji aliyê îdeolojîk ve Hegel lûtkeya metafîzîkê û nûnerê hemdem ê herî mezin ê diyalektîkê ye. Fîlozofekî rastî yê elman e. Mebesta min ji vê ew e ku bavê fikra milletperestiya elman e. Marks û Engels wexta asta paşvemayî ya kapîtalîzma elman ango bûrjûwaziya elman hûrdikolan rewşa bûrjûwaziyê ya di felsefeya elman de jî hûrdikolan û di vî warê de li ser rêyêke rast in. Di destpêkê de mirov vê helwesta wan di Rexneya Felsefeya Huqûqa Hegel de dibîne. Li pey vê, xebatên wan ên di warê Lîga Kominîst û Manîfestoya Kominîst de weke pratîk rewşa wan tekûz dike. Di Şoreşên 1848'an de bendewariyên wan pêk nehatin û ez yeqîn dikim ku cara pêşî ji binî ve şikiyan û di vir de nîşaneyên pêşî têne dîtin ku berê wan dikeve aliyê ekonomiyê. Ez guftûgo nakim ka çima rola sereke dane ekonomiyê û ez nabêjim ku hewce nake mirov li ekonomiyê bikole. Ez nabêjim lêkolîna Marks a bi navê 'Kapîtal' şaş e, û ji lewra rexne nakim.

Nuqteya bingehîn a ez wan têde rexne dikim ew e ku wan jî têde Hegel rexne kiribû. Ew jî ew e ku çima mijara dewlet û huqûqê li pêş girtiye. Bi ya min, Hegel ji nuqteya hewce dike fikra xwe pêşde dibe. Ango ji cihê hewce dest bi fikrê dike. Yên şaşiya dîrokî dikin Marks û Engels bi xwe ne; ango bi ekonomiyê ji rê derketine. Ji yeqînan jî wêdetir, ev jirêderketin sedema bingehîn e ku ji sedûpêncî salî zêdetir e ku sosyalîzm ango têkoşîna azadî û wekhevîyê, û têkoşîna civaka demokratîk nagihêje serketina her kes bendewarê wê ye.

Ez wexta dibêjim Hegel a rast kiriye, nayê wê maneyê ku ez xeta wî ya teorîk-çalakiyê qebûl dikim. Rastiya wî ew e ku zanîbûye ji ku ve dest pê bike. Ji bo şaş neyê fêhmkirin ez vê xusûsê dubare dikim.

Li Ewrûpayê pirsgirêk giştî ye. Ewrûpaya bi dewlet dibe pirsgirêk bi desthilatdarbûyîna wê ye. Levîathanê modern wê çawa şikil bigire? Ya Hobbes û Grotius destnîşankirine, navendparêzî û hewcedariya mutleq a bi dewletê ye. Ya wan kirî, teorîsyentiya mutleqperestiyê ye. Ji serdema feodal derbasbûna serdema kapîtalîst modela dewletê ya weke mutleqperestiya modern gavavêtineke bingehîn û amûrekî çareseriyê dibînin. Lê ev amûrê çareseriyê krîzê bi temamî çareser nake. Pirsgirêka dewletê bi tevahî giraniya xwe dewam dike. Kapîtalîzm li Hollanda û Ingilîstanê rola sereke dilîze û ev herdu welat bi hegemonyadariya xwe ya mezin dikin, Elmanya û Franseyê dihejînin, bandorê li wan dikin. Franse di têkoşîna ji bo hegemonyayê de li pey hev têk diçe. Elmanya hînê di doza jêre dibêje 'yekîtiya neteweyî' de bi ser neketiye. Jixwe bi tevahî namzetên din ên Ewrûpayê yê li benda 'îqbalê' bi pirsgirêkên dewletê re heşrûneşrin. Qraltî û mutlaqiyet van pirsgirêkan bi temamî nikarin çareser bikin. Mînaka Franseyê li naverastê ye. Mutlaqiyetperestiya Luis ê 14. yê bi Heybet li hemberî hevgirtina Hollanda û Ingilîstanê bi ser nakeve û di hundir de pirsgirêkên dewletê her mezin dibin. Ma yê din çi dikarin bikin? Nakokiyên wan ên berjewendiyên û rewşên wan ên çanda maddî û manewî jî rê nade ji bo bi pey modela dewlê ya Hollanda û Ingilîstanê bikevin.

Bûyera jêre tê gotin Şoreşa Franseyê di vê rewşê û li hemberî van pirsgirêkan de qewimî ye, encama derketiye holê li pirsgirêka dewletê pirsgirêkên şoreşê jî zêde kirine. Lenîn badilhewa nabêje 'Dewlet û Şoreş'. Pirsgirêka desthilatdariyê bi temamî di rewşke krîzê de ye. Hegemonya kapîtalîst a bi armanca çareseriyê ji krîza feodal re çareseriyê bibîne pêş ket, krîz hînê zêdetir kûr û giştî kir. Mutlaqiyet hildiweşe, cumhûriyet tê îlankirin, dema teroreke dijwar dest pê dike û li pey hev pêşnûmeya împaratoriyeke dîn û împaratorî mîna ji ezman hatibe, tevahiya Ewrûpayê dihejîne. Fransewî bi awayekî kes li bendê nebû naverastê bi galgal û çalakiyan, bi gotineke hînê kibar bi teorî û şer dixeniqîn. Ma jixwe ew giyotîn çi ye?

Şîroveya Hegel kirî şahane ye. Di şexsê Napolyon de ji bo dewletê vê tespîtê dike: 'Halê xwedê yê daketiye ser rûyê erdê'. Ji bo Napolyon jî weha gotiye: 'Xwedayê li ser rûyê erdê dimeşe'. Di jiyana min de ev yek ji şeweyê ravekirinê ye ku min gelekî jê sûd wergirtiye û ez li hemberî wê matmayî mame. Hevokerê mîna vê mukemel û bêqusûr a hem dewleta kevin û hem jî dewleta nû rave bike, zehmet e ku mirov bibîne. Bîr biriye ku bi hevokerê ya bi hezaran pirtûkên pîroz û laîk xwestiye bîne ziman, bêje. Ya rastî bi vê hevokerê felsefe kiriye. Ez dikarim vê bibêjim: Ingilîz ekonomiyê, Fransî civakê û Elman jî felsefeyê baş dikin. Lê ez dibêjim, bi tehlûke ye ku mirov senteza van bike.

Ez yeqîn dikim ku Napolyon ji bo mutleqiyetperestiya Ewrûpayê ya li dora xwe belav bike, di 1802'an de modela em dikarin jêre bibêjin 'dewleta netewe' bi lêv dike. Dixwaze Fransewî bi tevahî bibin dewlet, rabin ser piyan û Ewrûpayê bînin ser rêya xwe. Di vê de bi ser jî dikeve. Napolyon şaristanîparêzekî feodal nîne. Jixwe dixwaze wê li ser hîmê şoreşê di nava tofanê de bixeniqîne. Dilê xwe dibijîne împaratorên Romayê Sezar û Skender. Lê zeman rê nade vê yekê. Ji bo bibe împatorekî bi vî rengî atmosfera çandî ya maddî û manewî tineye. Ingilîstan jî li hemberî wî bi dizî, xasûkî û li gorî 'ekonomî-polîtîkê' hunerê hegemonyadariyê bi hostayî dimeşîne. Napolyon ketiye rewşekê hema dîn nebûye. Ji nefîkirina li Girava Elbeyê ders negirtine. Ders girtibe jî Napolyon hînê bi bez çargavan diçe.

Pirr dijwar şer dike, lê li Waterloo yê têk çûye û gelekî şerpeze û perîşan e. Li Girava Saint Hellen a li nava Okyanûsa Atlasê piştî nefiya pênc salan li ber sikratan (1821) gotinên wî yê dawî weha bûn; 'Franse! Artêşno! Berê xwe bidin Josefînê'. Ev gotin, bi awayekî mukemel û bêqusûr çalakgerekî dewleta netewe xulase tînin ziman. Li ser navê Elmanan Hegel dest diavêje teoriya wî. Kulliyateke mezin a îdeolojîk çêdibe. Bêsedem negotîne îdeolojiya elman. Di pratîkê de Dewleta Prûsyayê gav bi gav tê avakirin. Bilind û mezin dibe. Ingilîstan ji bo dewletên Franse û Awûsturyayê (di serî de ji bo împaratoriyan wan) paşve bixîne palpiştiya Prûsyayê dike. Piştî serketina Sedanê ya di sala 1870'î de û bi damezrandina yekîtiya Elman, Prûsya weke hêza hegemonîk a duyemîn derket pêşberî Ingilîstanê. Ji parvekirina bêdalet a dinyayê nerehet e. Para xwe dixwaze. Bi Şerê Cihanê yê Yekemîn û Duyemîn ew jî weke Franseyê têk diçe û îdeaya xwe ya hegemonîk ji dest dide.

Ji Şoreşa Franseyê heta 1945'an ispat bûye ku krîza kapîtalîzmê çiqas kûr e. Ango krîzeke demekê nîne û domdar e. Di Şerê Cihanê yê Duyemîn de Fuhrerê (lîder) Elman Hîtler e. Bi xaça gamayî tê temsîlkirin. Gelek analîzên faşîzmê hatine kirin. Di serî de Marksîst, analîzên ji aliyê lîberalan, muhafezekaran û anarşîstan ve hatine kirin, hemû jî pirr xirab xapiyane, dixapînin. Ti ji wan jî bi awayekî durist û têrtijî xwedî wê hêze nînin rave bikin û her weha xwedî wê niyetê jî nînin. Cihûyan ku bûn qurbanê qirkirinê jî întelektuelên wan di serê van xapînokan de tên. Ji ber ku Hîtler pîsîtiya hevpar a întelektueliya hemûyan û 'verîşiya' hevpar a pratîka siyasî ya tevan e. Dibêjin; 'Li ber dilê qirakê çêlika wê mîna Teyrê Sîmir e.' Ma ti ji wan ji aliyê îdeolojîk û çalakiyan ve bibêje 'ya ez verîşiyam pîsîtî bû?'

Fîlozofê elman ê bi koka xwe Cihû Adorno jî bi heman awayî nebe jî hukmekî wî yê bi kurtî bê vê maneyê heye ku gelekî manedar dibînim. Min hukmê wî yê yekemîn ê der barê modernîteya kapîtalîst de gotibû û weke gotineke manedar weha gotibû, 'Jiyana çewt rast nayê jiyîn.' Bi hukmê xwe yê duyemîn jî îşaret bi kampên komkujiyê kiribû, maneyên wan ji hev derxistibûn û gotibû: 'Li ser navê tevahiya îlah û pîroziyan ti mafê gotinê

yê benî-adem nemaye.' Dibe ku gotin bi gotin bi vî rengî nebe, lê min cewherê gotina wî welê rave kir. Dixwaze bibêje qirkirin bi ti awayî nayê ravekirin. Maskeya şaristaniya me ji rûyê wê ketiye xwarê. Mafê axaftinê nemaye. Li ser şopa rastî ya Dibistana Felsefeyê ya Frankfûrtê ye. Lê ji ber ku bi guneh lewitî ne, dilşikestî ne, bi mikurhatinên xwe xemgîn û xeydokî ne. Gelekî girîng e ku Benjamin û Adorno para îdeolojiya Cihûyan di vê de dibînin û li xwe mikur (xeydokî, melankolîkî) tên. Yekîtiya Ewrûpayê (YE) bi rewşa xwe ya heyî, tevgerê e ku ser vê pîsîtiyê digire. Ez yeqîn nakim ku bin xwe paqij kiriye. Mezinbûn û kûrbûna krîzê dewam dike.

Pêngava mezin a sêyemîn a globalbûnê (globalbûna serdema finansê), krîzê bi kûrahî li zeman û mekan belav dike û bi vê pratîkê dixwaze kontrol bike. Sîstema Sovyetê kengî di sala 1989'an de bi awayekî fermî ji hev de ket, hem xisleta wê ya dewleta netewe û hem jî rola wê a domdar di krîzê de hatibû îttîrafkirin. Piştî sala 1945'an hêza nû ya hegemon DYE, weke hêza serketî ya şerê sar, herêma sereke ya krîza sîstemê lê herî demeke dirêj dewam kir Rojhilata Naverast weke herêma şerê stratejîk îlan kir. Darvekirina Serokdewletê Iraqê Sedam Hûsên ku li Rojhilata Naverast weke Louisê 16. ê dewleta netewe ye, bi awayekî sembolîk çî îfade dike? Ji bo vê pêdivî bi guftûgoyeke berfireh heye.

A- Diyardeya Netewe, Pêşketina Netewe

Wexta ku civak weke civaka komin a destpêkê, civaka dewletê û civaka demokratîk di nava xwe de tê dabêşkirin, ev bi pirsgirêkên rêveberî û çînîbûnê re têkildar e. Dabeşbûna di çarçoveya rastiya netewe de zêdetir bi bûyerên siyasî, huqûqî, çandî û ziman diyar dibe. Ne bi tenê şêweyekî netewe, mirov dikare behsa şêweyê gelek neteweyan bike û ev manedartir e. Ne neteweyên li ser heman hîmî avakirî, lê belê mumkin e ku mirov behsa yên li ser hîmên gelekî ji hev cihê avabûne, bike.

Em wexta hewl bidin maneyê bidin kategoriya netewe, diyardeyeke giştî ya civakî heye ku divê mirov timî li ber çav bigire. Dema em wê li ber çav bigirin em ê karibin jê gelekî hîn bibin. Di serî de klan bi tevahî komên

mirovan pirsgirêka wan a 'ew bibin ew' heye. Ango ez civakek an jî komeke çawa me? Fena ku nasnameya xwe dixê ber lêpirsînê. Çawa ku her mirovek navek û pênamekî xwe heye, ji bo civak an jî koman meseleya nav û nasnameyan jî ji pêdiviyekê wêdetir mecbûriyet e. Bi qasî ku di çavên mirov re biçin, li naverastê gelek civakên bi xisletên cihê hene, ji lewra pîrr xwezayî ye ku wê xwe îfade bikin û xwediyê nasnameyê bin. Naxwe wê bibin mîna endamên malekê yên nav û nasnameyên hev nizanin û bi vî awayî hewl bidin têkiliyê deynin. Jixwe mirov şeweyekî bi vî rengî nikare ji bo civaka klan jî bifikire. Bi hêsanî kesek ji yê-ya din re bêje 'were' ev yek bê navhildan nabe. Jixwe gelek xisletên xweser û cihê yên civakan hene, bê navhildana wan û bê navlêkirinê, têkilîdanîn, ketina nav zanîn û çalakiya civakê, tewş e ku mirov behsa pêşketinê bike. Di rewşeke welê de civakeke bê ziman tê hişê mirov ku ev yek li cem heywanan jî nîne. Zimanê wan jî yê sembolan heye. Pîrr ziman, pîrr çand, pîrr siyaset û pîrr huqûq mumkin in. Lê di nava tevna van têkiliyan hemûyan de jî nav û nasname şert e. Neteweyeke bi du ziman, çand, siyaset û huqûqê dibe ku hebe; lê ev jî pêdiviya bi nav û nasnameyê ji holê ranake. Ji bo bi hev re man û jiyana pîrr nasname û rengên cihê, hîlbijartina rêbazên rast hewce dike. Jixwe wekî din jî civak pêk nayên û nayên rêvebirin.

Klanek xwe bi totemekê îfade dike û ev yek jî nîşan dide û piştrast dike ku ev rastî çiqasî kevn e. Ji bo totem, mirov bi awayekî besît dikare bibêje ku nasnameya klanê ye. Mirov hînê jî dikare vê têkiliyê li cem hin klan û qebîleyan bibîne.

Civaka Sumeran xwe bi nasnameya perestgehê îfade dikir û bi vê jî têkiliya di navbera bawerî û navlêkirinê de nîşan dida. Perestgeh formeke tevna têkiliyan e. Ji bo civak maneyê bide xwe, gihiştîye asteke analîtîk. Wexta mirov li tevahiya têkiliyên di perestgehê de binêre, anga li nasnameya wê binêre, têre dike ku mirov bi giranî wê civakê nas bike. Di roja me ya îro de gelek nav û paşnavên simbolîk û mucçered hînê berfireh in, û hebûna civakê bi giranî nîşan didin. Perestgeha bajêr, xweda û xwedawendên bajêr, gelek nîşaneyan didin me ku civak xwediyê çiqas hêzê ye û xwediyê kîjan têgînan e. Hînê jî gelek qîmetê bi mekanên pîroz

didin, ev jî ji ber nîrxê nasnameya wan e. Bi vî awayî dikarin xwe bibînin. Jixwe tişta em jê re têgihîştin û serwextî dibêjin jî ev e. Nasname têgihîştinê îfade dike. Têgîna herî bi serwextî û têgihîştî ya der barê hebûna xwe de ye.

Di dînên yekxwedayî de nasnameya civakê dîn û xwedê bi xwe ne. Civakeke bê dîn, dînekî bê civak kes tesewir nake. Weke encama vê têkiliyê mirov dikare dîn û xwedayê wî, weke bûyera serwextbûna civakê li hebûna xwe bi nav bike. Ji bo mirov civakên Îslamî nas bike divê mirov binêre çendîn li têgihîştina dînî serwextbûn e. Bêguman aîdiyetên wan ên din jî hene. Mînak weke nasnameya cinsî, nasnameya siyasî, nasnameya qebîleyî, nasnameya çînî, nasnameya entelektuelî û hwd. Lê li van bi tevahî mohra giştî ya dînî heye. Atîna û Roma bi serê xwe nasname ne. Ez behsa serdema antîk dikim. Welatîbûna Atîna û Romayê nasnameyeke neqane bû. Bi hêsanî nedidan her kesî. Ev jî dibe nîşan ku bajar çiqasî xwedî şexsiyet û rûmet e. Nasnameya Grek û Îtalîk hînê gelekî pîrnîsî û bintûte ye.

Di serdema navîn de qewmîyet pêş dikeve. Dîn di vê mijarê de bi fonksiyon û kêrhatîyeke girîng radibin. Mînak, Îslam di heman demê de bilindbûn û têgihîştina Erebtîyê ye. Mûsewîtî bi Cihûtîyê re yek tişt in. Xiristiyantî ji bo Ermenî, Suryanî û Grekên pîrr zû bûn Xiristîyan nasnameyeke girîng a qewmî jî îfade dike. Di zikhev de hev xwedî dikin. Fonksiyoneke girîng a dînên yekxwedayî ew e ku ji nasnameya eşîr û qebîleyê dibihure. Bi qasî nasname û têgihîştina netewe nebe jî têgihîştina qewmî bi giranî li serdema navîn li Rojhilata Naverast pêkhatîneke civakî ye ku dînên yekxwedayî têde bi tesîr bûn. Wexta mirov têkiliya dînan bi qewmîyetê re deyne, mirov dikare wan weke proto-milletperestî (pêş) bi nav bike. Li cem Tirkan dîn amûrekî girîng ê nasnameyê ye. Eger Îslam nebûya, li Rojhilata Naverast wê qewmîyeta tirk û ereb bi ihtimaleke mezin hînê pîrnîsîbûya. Mînak mirov vê rastîyê dikare bi tirkîtiya Xezarê ya Mûsewî û Ereben Xiristîyan bibîne. Ji bo her gel û qewmî têkiliya wan a bi dîn re encamên cihê dane.

Li Ewrûpaya di serdema navîn de belavbûna Xiristiyantiyê bi giranî bi pêşketina qewmî re di zikhev de pêk hatiye. Têgihîştina qewmê hevpar mîna li cem komên qebîleyên berê li cem qebîleyên Tirk û Ereban jî çawa hat dîtin gelekî qels bû. Xiristiyantî beriya modernîteyê di têgihîştina qewmî de bi roleke tesîrê bike rabûye. Ango civaka çûyê ji wan re negotiye 'Hûn Fransewî ne, yan jî Elman in'. Lê bi heman têgihîştina dînî nêzî tevahiya qebîleyên elman û fransî bûye û di çarçoveya nasnameya hevpar de ji bo pêşketina qewmî bûye gavavêtineke mezin. Gava duyemîn jî pêşketina siyasî ye ku bi awayê qraltiyan pêk hatiye. Di qebîleyan de ji bilî dînen hevpar qraltitiyeke wan a hevpar jî pêk hatiye û ev yek di pêkhatina netewe de gava dawî ya herî mezin e. Ev rewş ji bo Franseyê xweser e.

Bi pêşketin û xurtbûna bazarê re têkiliyên civakî zêde bûn û bi vê re em dikarin behsa çêbûn û derketina netewe bikin. Li Ewrûpayê derketina neteweyan destpêkê li gorî vê modelê pêk hatiye. Li gorî vê yekê netewe; têgihîştina qebîleyê + têgihîştina dînî + otorîteya siyasî ya hevpar + tevahiya têkilî yan jî diyardeyêke civakî ye ku li dora bazarê çêdibe. Mirov ji vê re bibêje civaka netewe belkî manedartir be. Netewebûyîn û dewletbûyîn heman tişt nînin. Mînak Qraltiya Franseyê hilweşe jî weke neteweya Franseyê wê bimîne û hebûna xwe dewam bike. Eger mirov netewe bi terîfeke giştî bi komên çand û ziman ve girê bide belkî mirov karibe bêtir jê hîn bibe. Lê eger mirov bibêje bi tenê bi çand û ziman netewe diyar dikin wê ev yekê bibe nêzîkbûneke gelekî kêr û teng. Gelek çavkanî hene ku netewe û netewebûyînê pêk tînin. Siyaset, huqûq, şoreş, huner, nexasim wêje, muzîk, bazara ekonomiyê hemû di netewebûyînê de rol digirin. Têkiliya neteweyan yekser bi sîstemên siyasî û ekonomîk re nînin. Dikarin tesîrê li hev bikin.

Netewe mijarek e ku têra xwe şîlo ye. Ji lewra gelekî girîng e ku mirov der heqê vê mijarê de hişyar û bi tewazun be. Civakên roja me ya îro bi pirranî civakên netewebûyî ne. Herçiqas komên marjînal ên nebûne netewe hebin jî bi pirranî civak netewe ne. Hema bêje ferdekî neteweya xwe nebe nemaye. Divê mirov netewebûyînê weke rewşeke xwezayî ya civakê bifikire. Tevahiya dîroka şaristaniyan netewe weke krîz bi tenê di

sîstema kapîtalîst de qîmeteke xwe ya mezin çêbûye. Ya rastî, li ser navê netewe spekulasyonên xeternak, felaketên mezin amade kirine.

Pirr zêde destnîşankirin û balkişandina ser hêmanên netewe pêk tînin destpêka felaketa ne. Eger em mînak bidin, em ê bibêjin; têkiliya di navbera netewe û siyasetê de hêmana sereke ye ku di pêkhatina îdeolojiya milletperestiyê de rol digire. Rawestgeha dawî ya siyaseta neteweyî wê desthilatdariya faşîzmê be. Netewetiya wêje, dîn û ekonomî sor dike wê heman encamê bide. Yekdestiya kapîtalîst li ser navê çareserkirina krîzan, rêya herî hêsan hildibijêre û bi tevahî hêmanên netewe pêk tînin ango ekonomî, dîn, huqûq, huner, spor, dîplomasi û li ser navê welatparêziyê çî hebe bi netewebûyîneke xurt digihîne yekparebûneke bi rêkûpêk û bi vî awayî faktoreke bi tenê ya civakê nahêle ku neke desthilatdar û li gorî her neteweyî dikare bihesibîne ku ew ê herî xurt e. Encamên vê gelekî bi tehlûke û xeternak bûne. Ewrûpa veguherandine gola xwînê, li tevahiya dinyayê rê li ber şeran û encamên di dîrokê de nedîtî vekiriyê. Ev çalakî netewebûyî nîne; ev dîndarkirina neteweyê ye. Ev jî dînê milletperestiyê ye. Bi awirê sosyolojîk milletperestî dîn e. Ez ê di sernavê pêwendîdar de li ser vê mijarê rawest im.

Dîn bi xwe jî ji ber ku tehlûkeya qewmîyetgiriya dizanin, bûne xwedî helwesteke hevgrîtî û enternasyonalîst ango helwesteke ummetparêz. Di vê mijarê de dema herî krêt a dîroka şaristaniyê dema kapîtalîzmê ye.

Ji bo neteweyan modela herî kêrhatî modela neteweya demokratîk e. Pirr girîng e ku mirov fêhm bike, di mijara netewe de civaka demokratîk di warê çareserkirinê de ew civak e ku dikare vê modelê pêşde bibe. Netewe, herî baş dikarin di sîstema civaka demokratîk de çêbibin û pêş bikevin. Divê ne bi şer û pevçûnê, bi têgihiştina dewlemendiya çandî piştgiriya hev bikin û heta dikarin neteweyê netewan (neteweyê jor) weke qonaxeke dîrokî pêk bînin. Ji bo netewe nebin sedema şeran, di nava piştgirî û aştiyê de weke dewlemendiyeke çandî bi hev re bijîn hewcedarî bi sîstema demokratîk heye. Ji ber ku mijar gelekî girîng e, ez hêvî dikim ku her cara wextê wê hat, bi berfirehî guftûgo bikim.

Ji bo rizgarbûna ji pirsgirêkên netewe; divê mirov netewe înkâr neke, faktorên wî pêk tînin zêde netewî neke, netewe bi faktorên wî pêk tînin rave neke, nexasim divê mirov wan bi rêya siyasî zêde neke destîkê desthilatdariyên milletperest û li hemberî vê jî divê mirov têgihîştina li neteweya demokratîk pêşde bibe. Rêbazeke bi vî rengî wê çareserker be.

B- Pênasekirina Dewletê

Di dîrokê de û di roja me ya îro de têgîna dewletê têgîna herî hatiye bi karanîn e. Lê dîsa têgîna herî kêmtê naskirin û pênasekirin e. Têgînek e ku di nava tariyên kûr de maye. Der barê dewletê de cehalet û nezanîneke mezin heye. Bi qasî ku mirov dîrokê û roja me ya îro ji hev derxîne, dîsa ji bo rewşa civaka bi krîz li dawiyê bihêle, divê têgîna dewletê rast pênase û şîrove bike. Ya herî xeternak jî ew e ku yên xwe dewlet dizanin amûra lê suwarbûne nizanin çî cure ye, û yên li derve wê jî mane ango yên li pey wê diçin dewletê şaş pênase dikin, nexasim sosyalîzma pêkhatî di vî warî de felaketeke mezin bû. Wexta rewş ev be, diyaloga di vî warî de dişibe ya kerr û koran. Yan jî dişibe arîşeya piştî ku Birca Babilê ya bi ser komên bi heftêûdu zimanan dipeyivîn de ketî. Parabêhtir mirov dewletê weke qadekê difikirin ku lê pirsgirêk tene çareserkin. Bûyîna di nava dewletê de bi rizgarbûna ji tevahiya pirsgirêkan re yek tişt tê dîtin. Jixwe gavek ji vê jî wêdetir dewlet weke dewlet-xweda tê tesewirkirin.

Têgihîştineke hûrûkûr a sosyolojîk nîşan dide ku tevahiya dîroka şaristaniyê xwedayetî û dewletdarî di zikhev de pêşketine. Fonksiyona rahîb a di dewletbûyîne de sedema bingeîn a di zikhevdebûna dewlet-xwedê de ye. Wexta rahîban dewlet ava kir, nexasim panteona xwedayan a di nasnameya perestgehên Sumeran de weke hêmaneke îdeolojîk cih girt, ji sedî sed weke maskeya îdeolojîk a rêveberên siyasî hat bikaranîn. Gaveke pêş a qral-rahîb qral-xwedê ye. Heta bi împaratoriya Romayê têgînên qral-xwedê yan jî împarator ên bi koka xwe ji perestgehên Sumeran hatin bikaranîn. Dînen Brahîmî ev têgîn weke xwedê-pêxember yan jî xwedê-qasid bi karanîn û bi vî awayî xwestin hinekî figurên insanî tevî bikin. Di vê yekê de bi serketine.

Rewşeke balkêş, di mîtolojiya Yewnan de (versiyona sêyemîn a ji Sumeran hatiye girtin) cihêkirina ji hev a mirovtî û xwedayetiye ye. Hesiodos bi asta têngiştina xwe panteon çêkir û weke ku têtikildanîna wê bi mirov re qedexe kiribe, xuya dike. Bi israr têtikiliya xweda-xwedawendan weke kastekê têt hiştin. Kasta li cem Brahmanên Hindî hişktir e, mîna pêjneke pîrnîsî ya qral-xwedayan e. Însanbûyîna xwedê, têtikildanîna bi wî re bi hêsanî qebûl nakin. Eger em bi zimanê zanistê bibêjin; di asta îdeolojîk de (di mîtolojî û dînan de eşkere, di felsefeyê de jî hinekî) xwe nadin ber ku qebûl bikin dewlet ji alî mirov ve hatiye avakirin. Hewl didin, dewletê qat bi qat piştperde bikin, dixwazin wê di rewşeke îlahî de bihêlin û bi vî awayî wê bi baweriyeke hişk û mezin biparêzin. Ji lewra têtîngên weke dewlet mezin e, pîroz e, amûra bingehîn a rizgariyê ye, û hwd. koka xwe ji rahibên Sumeran ên pêşî dewlet avakirin, digire. Di malzaroka perestgehê de hatiye avakirin ku min berê hewl dabû bi awayekî berfireh analîz bikim.

Eger em di çarçoveya ravekirina li jor de dewleta netewe ya Hegel bi Napolyon dayî destpêkirin û weke 'daketina xwedê ya rûyê erdê' destnîşan kir û dîsa di şexsê Napolyon de ew weke 'meşa xwedê' sembolîze kir, bibînin, em ê karibin gelekî jê hîn bibin. Dewleta netewe, şêweyê herî dawî yê dewleta xwedê ye. Di heman demê de şêweyê herî bi tehlûke yê dewletê ye.

Zanist û civaknasî hînê nû hewl didin vê kulmoza têtikiliyan (dewletê) pênasê bikin. Ez yek ji wezîfeyên xwe yê bingehîn dizanim ku vê mijara demeke dirêj li ser wê diponijim, bi guftûgokirinê parve bikim. Ez hêvî dikim ku zêhnê mirov rohnî bike. Eger mirov dewletê di çarçoveya desthilatdariyê de bi nav bike, heye ku bibe destpêkeke baş. Mirov dikare ji tevahiya şêweyên desthilatdariyê yê bûne huqûqî re bibêje, dewlet e. Desthilatdariya di nava yekparebûna saziyên bi rêzikan diyarkirî û çarçoveya wan danî de xurt bûye, ji aliyê huqûqî ve dewletê baş rave dike. Lê dîsa jî têtê nake. Ji ber ku naverokê rave dikin û bi şêwe temam dikin, dîsa ji ber ku berfirehî û şêwe bi hev re dibînin, hînê perspektîfeke temamkertir pêşkêş dike. Em kengî vê helwestê bi pêşketina dîrokî-civakî

re bigihînin hev, em dikarin xwe bigihînin mane û vegotîneke giranbuha û berfireh a pênasekirinê. Haya min ji gelek pênasekirinên dewletê heye. Dubarekirina klîşeyên demeke dirêj hem di kampa sosyalîst, hem jî di ya lîberal de hatine jiberkirin hînkê nîne. Beriya her tiştî divê ez diyar bikim ka dewlet çî nîne.

- a-** Bêdengkirin an jî di tewazunekê (Status) de hiştina şerê çînî nîne. Weke amûrekî zextê yê çînî tê binavkirin û ev yek weke aliyê wê yê zêdetir derdikeve pêş tê nîşandan, lê ev têgîn pêşde nabe.
- b-** Rakirina ji holê ya rewşa kaosê nîne. Îdeyên wê yên der barê ewlekarî û nîzamê de ji rastiyê dûr in.
- c-** Qada çareserkirina pîrsgirêk û hedefan hîç nîne. Berevajî platformek e ku pîrsgirêkan dike kangren, dixê krîzê û wan dewam dike.
- d-** Têkiliya wê ya bi pîrozî û xwedatiyan re bi tenê mîtolojîk û îdeolojîk e.
- e-** Weke hêza rêveber û pêkhêner a çand, dîn û netewe ti tiştî îfade nake.

Em van xalan hînê dikarin gelekî zêde bikin û bi giranî tevahiya wan propaganda ne. Dewlet bi rewşên behsa wan têne kirin re mijûl dibe. Lê dîrok nîşan dide ku bi tevahî dewletan naverast kiriye selexane, asîmîle kirine, civakên kesland afirandine û mirov kirine ehmeqê eqlê spekulatîf. Ji van û wêdetir jî ti rola bingehîn pêk neanîne. Ez pozîsyona dewletê ya di rêveberina civakê de înkâr nakim. Ez weke anarşîstan binavkirina dewletê û şeweyê bê dewletbûnê, manedar û awayekî bi cihanînê nabînim. Mîna sosyalîstan, rastiya wan a derketiyê holê ew e ku bi pratîka xwe ya sedûpêncî salî bi ser neketine. Gelek rastî gotine, lê ev yek çewtiya wan a bingehîn ji holê ranake. Gotina lîberalan a dibêjin 'herî kêr dewlet' ji aliyekî ve manedartir e. Haya wan jê heye ku dewlet yekdestdariyeke ekonomîk e, xwe ferz dike. Lê ji ber ku bi heraret tînin ziman ku kapîtalîzm ekonomîya herî berdar e, eşkere dibe ku ew derewkerên mezin in, û bi tevahî pênasekirinên wan ên dewletê tewş in.

Di çarçoveya maneyeke teng de mirov dewletê weke yekdestdariyeke ekonomîk a li ser berhem-nirxê zêde avabûyî bi nav bike zêdetir raveker e. Dewlet ji bo berhem-nirxê zêde ji civakê vedize, ji amûrên îdeolojîk bigire heta amûrên zorê xwe li ser civakê mîna avahiyeke jor weke yekdestekî bi rêxistin dike. Eger em di çarçoveya vê maneya teng de li dewletê binêrin, li gorî analîzên dawî, polîtîkzanî û siyaseta dewletê koordînasyoneke hunerê rêveberiyê ye ku pê berhem-nirxê zêde bi dest xwe ve tîne. Eger em bi formulasyoneke hişkeber îfade bikin, em ê welê bibêjin; DEWLET = BERHEM-NIRXÊ ZÊDE + AMÛRÊN ÎDEOLOJÎK + AMÛRÊN ZORÊ + HUNERÊ RÊVEBERIYÊ. Em dema dewletê di nava tevahiya pêşketina wê ya dîrokê de bişopînin, em ê bibînin ku ev hêman hemû li ser kar in. Ji bilî van hêmanan an jî faktoran, mirov ne wan yekpare û ne jî yek bi yek amûran weke dewletê pênase bike, wê ev yek derfetê nede, ji bo mirov guloka têkiliyan a bi navê dewletê ji hev derxîne.

1- Gotina dewlet desteserkirina berhemê zêde ye, rast e, lê pênasekirineke gelekî kême.

2- Ji aliyê îdeolojîk ve mirov li meseleyê temaşe bike û dewletê weke xwedayetî, pîroztî yan jî weke siya xwedê ya li rûyê erdê (zîllûlah) û bi gewdebûna wî pênase bike, wê ev yek bihêle ku mirov ji her cure zordariyê re kirasekî îdeolojîk bifesilîne û ji vê pê ve ti encamê nade.

3- Mirov dikare ji dewletê re bibêje zordarî ye, lê ev gotin hêmanên din di nava xwe de nahewîne, ji lewra pêşhukmekî exlaqî ye ku qîmeta wê ya zanistî gelekî kême.

4- Têgihîştina ku dewletê weke hunerê rêveberiyê şîrove dike, herî kême bi qasî şîroveyên exlaqî hêmanên din ên dest ji wan nabe ji nedîtî ve tîn, rûyê dewletê ye rastî vedişêrin û ji lewra jî şîroveyên bi tehlûke ne.

Bêguman her hêmanê hat diyarkirin di hebûna dewletê de cihê xwe ye girîng heye, lê her yek ji wan bi serê xwe nabe ku weke dewletê bêne pênasekirin. Şîroveyên di vî warî de têne kirin, hin ji wan hin hêmanên dewletê pêk tînin derdixin pêş û bi vî awayî yek ji ya din cihê dibe.

Mirov dikare dewletê di tevahiya dîrokê de li gorî dabeşbûnên wê tasnîf bike.

a- Li gorî çînên civakî yên ku berhem-nirxê zêde ji wan tê vedidizîn:

1- Dewleta Koledar: Şêweyekî dewletê ye ku mirov ne bi keda xwe bi tevahî hebûna xwe bi efendiyên xwe yên dewletdar û dewletê ve girêdayî ne, û bi nanozikê dixebitin. Şêweyê bingehîn ê mêtinkariya serdema pêşî yê şaristaniyê ye.

2- Dewleta Feodal: Şêweyek e ku koletî bi sînor hatiye nermkirin. Cihêtiya serf ji koleyê kevin mafê wî yê malbat avakirinê ye. Herçiqasî di pratîkê de bicihanîna wê zor be û bi gelek şertan ve hatibe girêdan jî ji ber ku derfet daye berhem-nirxê zêde şêweyekî dewletê ye, di şaristaniya serdema navîn de hatiye ceribandin.

3- Dewleta Kapîtalîst: Şêweyekî dewletê ye, xwe dispêre çîna civakî ya keda karker li bazara kedê weke mal difiroşe. Jê re şêwe gotin pirr li cih nîne, mirov jê re bêje beş an jî avahî duristir e. Dewleta serdema şaristaniya kapîtalîst e.

b- Şêwazekî din ê dabeşbûnê der barê hebûna etnîk a beşê rêveberan de ye:

1- Dewleta Rahib: Ji ber ku ji aliyê koma rahiban ve hatiye damezrandin bi vî navî tê hildan. Têgînên weke perestgeh, dewleta pîroz an jî dewleta xwedê di nava kategoriyê de cih digirin.

2- Dewleta Xanedan: Li gorî xanedanê di rêveberiya wê de cih digire tê binavkirin. Mirov dikare jêre bibêje dewleta ezbet û silaleyan e. Şêweyekî dewletê yê rêveberiyê ye ku di tevahiya serdemên şaristaniyê de û heta di nava dewletên roja me ya îro de jî gelekî bandora xwe heye. Dewletek e ku ji koma malbat an jî xanedanekî pêk tê.

3- Dewleta Qewm an jî Eşîrê: Dewleta di bin bandora qewm an jî eşîrê de ye. Nexasim di serdema navîn de wexta têgihîştina qewm an jî eşîrê pêş dikeve xwe nîşan dide. Dewleta li cem dîn û qewmên weke Xiristiyan, Îslam, Cihû, Hind, Çîn û hwd. dikarin di nava vê de bêne binavkirin. Di vir de dîn bi rola qewmkirinê radibe.

4- Dewleta Neteweyî: Di bingehê wê de civakên netewebûyî hene. Di çarçoveya maneyeke teng de dewleta serdema nû ye. Ne bi tenê serdema kapîtalîst, serdema demokratîk jî wê dixê bingehê xwe yan jî ya rastî pêre di çarçoveya dewlet + demokrasîyê de li hev dike. Wexta herdu bi hev re dibin, ango rejîma dewlet + demokrasîyê bi hev re dimeşe jî mirov dikare jê re bibêje dewleta neteweyî. Ji dewleta netewe cihê ye. Ji ber ku di dewleta neteweyî de gelek netewe dikarin cih bigirin.

5- Dewleta Netewe: Di nava wê de neteweyekî bi tenê heye. Bi tevahî endamên netewe li ser hîmekî milletperestiya dînî xwe bi dewletê re yek dihesibînin. Weke dewlet û netewe bûbin yek. Şêweyê bingehîn ê dewleta şaristaniya kapîtalîst e. Dewleta faşîst di heman demê de ji dewleta netewe re dibêjin. Di demên li dijî şoreşan an jî rejîmên krîzê yên domdar de di kapîtalîzmê de reng digire. Mirov herduyan nikare ji hev bike.

c- Şêwazekî din ê dabeşbûnê jî di warê hîlbijartin û tayînkirinê de ye, ango ji bav derbasî kur dibe yan jî bi zorê diçe serê rêveberiyê:

1- Dewleta Monarşîk: Kesek weke sembola rêveberiyê temsîl dike. Di vir de dewlet û rêveber dibin yek. Ev kes dikare monark, qral an jî împarator be. Dibe ku ji bav derbasî kur bibe yan jî dibe ku bi darê zorê rêveberiya monarşiyê dest biguhere. Di tevahiya serdemên şaristaniyê de ev hatiye dîtin. Ev yek di heman demê de qelsiya bisazîbûna dewletê nîşan dide.

2- Cumhûriyet: Koma sereke ya rêveberiyê bi hîlbijartinê diçe ser kar. Kesek jî dikare were hîlbijartin, hezar kes jî ev girîng nîne. Girîng be jî cewher naguherîne. Carnan cumhûriyet û demokrasî tê tevlîhevkirin. Ev

şaşiyêke mezin û bi tehlûke ye. Cumhûriyet şêweyekî dewletê ye. Hilbijartin, ji bo rêveberiyên saziyên dewletê yên bi awayekî xurt hatine sazîkirin, tê kirin. Naxwe weke rêveberiya gel ji bo demokrasîyê nayê kirin. Demokrasî sîstemeke pirr cihê ye. Şêweyekî rêveberiyê ye ku di şêwazê dewletê de nîne. Hemin saziyên demokrasîyê jî hene. Ji bo van saziyan jî hilbijartin tê kirin. Lê dewlet û demokrasî weke cewher ji hev cihê dibin. Marksîst jî di navê de bi tevahî entelektuelên ronakbîr ev rewş tevlihev kirine. Li cem Lenîn jî tevlihevîkirin heye. Di navbera şaristaniyên fermî yên kakilê dewletê pêk tînin û rewşa demokrasîyê de cudahiyan xisletan heye.

Ji lewra girîng e ku mirov rêveberiya demokratîk û rêveberiya dewletê (li cem herduyan hilbijartin bibe nebe) tevlihev neke. Jixwe dewlet weke esas rêûresmeke rêveberiyê ye. Rêveberiyêke sazîbûyî ye ku xwe dispêre hezar salan. Fonksiyona hilbijartinê di rêveberiyê de gelekî bi sînor e. Ya rastî, ya bi hilbijartinan dibe ew e ku KLÎKÊN YEKDESTDAR ÊN CURBICUR DI NAVA DEWLETÊ DE (klîka yekdestdar a cotkariyê, klîka yekdestdar a bazirganiyê, klîka finansê yan jî îndustiriyê û hwd.) li gorî rewşa xwe ya hêzê yek serdestî ya din dibe. Kîjan klîk xurt be ew tê hilbijartin. Naxwe rewşek e ku bi navê demokrasîyê yan jî serketina demokrasîyê li naverastê tineye.

Di her demokrasîyê de jî şert nîne ku her kes bi hilbijartineke mutleq were wezîfedarkirin. Di demokrasîyê de kesên nehilbijartî jî dikarin di rêveberiyên de rol bigirin. Lê ya girîng ew e ku civaka demokratîk rêveberiya xwe bi navberên kurt, bi pêşketin û berdariyên cihê, bi afirînerî, mafan, azadiyan û wekheviyan pêk bîne, ji bo vê şens bide û bi hilbijartinan diyar bike.

d- Şêweyekî din ê dabeşkirinê li gorî komên nîrxê zêde vedidizin e:

1- Dewleta Cotkar: Wexta ku ev dewlet cara pêşî hat damezrandin weke rêveberiyêke berhemê zêde yê cotkariyê desteser bike xwe bi

rêxistin kir û ji lewra jî mirov fêhm dike ka çima bi vî navî hatiye hildan. Tevahiya dîrokê gelek dewlet an jî klîkên cotkar ên li gorî hêza xwe di nava dewletê de cih girtin mirov dikare wan weke dewleta cotkar bi nav bike.

2- Dewleta Bazirgan (Dewleta Merkantîlist) : Dewletek e ku bi rêya rêxistiniya bazirganiyê berhem-nirxê zêde bi rêbaza vedizînê desteser dike. Mînak di dîrokê de dewletên Asûr û Fenîkeyê ji vî cureyê dewletê ne. Di roja me ya îro de hînê jî dewletên klîka wan a bazirganiyê bi hêz, hene.

3- Dewleta Fîmansê: Dewleta xwe dispêre hêza pereyan. Ji bo vê em dikarin Swîsreyê mînak nîşan bidin. Ji vê jî girîngtir, ji ber ku serdema dawî ya global a kapîtalîzmê weke serdema fîmansê jî tê qebûlkirin, mirov dikare bibêje; di roja me ya îro de klîka fîmansê û yekdestdariya wê di nava tevahiya dewletan de bi hêz dibe û li ser rêveberiyê dibe xwedî hêzeke diyarker.

4- Dewleta Îndustriyê: Nexasim bi şoreşa îndustriyê re hilberîna îndustriyel di ekonomiyê de bi roleke sereke rabû û ji lewra gelek dewlet hene ku bi vê xisletê têne binavkirin. Di sedsala 19. de ji bo gelekên îdeal bû ku bibin dewleta îndustriyê. Ji ber ku îndustrîbûyîn û dewlemendbûyîn hemnav bûn. Tevahiya dewletên dihatin avakirin dixwestin demekê berî demekê bibin dewleteke îndustriyê. Ji lewra klîka dewletê ya herî bi hêz ji îndustrîvanan pêk dihat. Di sedsala 18. de bazirganên mezin (merkantîlîzm), di sedsala 19. de sanayîvan (îndustriyalîzm), ji sedsala 20. heta roja me ya îro bi giranî maliyevan (fînansvan) klîkên bingehîn ên yekdestdar in, di nava dewletê de hêlîna xwe çêkirine. Guloka têkiliyan a jêre dewlet tê gotin, ya esas ji aliyê van klîkan ve tê rêvebirin.

e- Şêweyekî dabeşkirinê yê balkêş heye. Binavkirinên sexte yên dewletê hene. Ev jî ji bo sergirtin û veşartina yekdestdarên dewletên kapîtalîst in ku bi rola amûrekî îdeolojîk ê sergirtin û veşartinê radibin. Bi van dewletên sexte dikin ku dewlet nabe êdî were binavkirin. Ev modelên qaşo dewletê ji avahiyên îdeolojîk pêk tên. Ji lewra mirov van modelan di ber çav re derbas bike, heye ku mirov ji

wan hîn bibe. Ji ber ku atmosfera rojane bi van têtînan hatiye dagirkirin.

1- Dewleta Lîberal: Têtîna populer a îdeolojîk a ekonomîvan-polîtîkvanan e. Wergera vê; dewleta azad e, lê têtîna azadî û dewletê bi ti awayî li hev nakin, berevajî û dijberê hev in. Dewlet bi xwe tê maneya bisînorkirina azadiyan. Tevahiya dîrokê yek ji pîrsgirêkên mezin parastina mafên kom û kesan li hemberî dewletê ye; ev têtîna di serê şerên huqûqî û siyasî yên bingehîn de hatiye. Her weha weke dewleta herî kêr li ekonomiyê mudaxele dike tê binavkirin. Lê ya rastî, dewlet tenê dikare bi yekdestdariya li ser aboriyê hebe. Ji lewra gotina 'dewleta herî kêr mudaxele dike' gotineke beredayî ye. Ev yek bi cewher û nasnameya dewletê re li hev nake. Belkî jî bi vê têtîna dixwazin pêşî li yekdestdarên ekonomiya kapîtalîst vekin, para wan zêde û pîr bikin.

2- Dewleta Sosyalîst: Ev têtîna nexasim di kampa sosyalîzma pêkhatî de gelekî tê bikaranîn herî kêr bi qasî têtîna dewleta lîberal beredayî ye. Beriya her tiştî divê em bibêjin; ti têtîliya sosyalîzmê bi dewletê re nîne. Dewlet herî kêr bi qasî demokrasîyê bi sosyalîzmê re jî li hev nake û dijhev in.

Gunehê herî mezin ê oportunîzmê ye ku dewleta ji tevahiya klîkên yekdestdar ên mezin ên ekonomîk ên dîrokî pêk hatî weke rejîma wekhevîyê bi sosyalîzmê re tevlihev kiriye. Diyardeya em behsa wê dikin weke 'Sosyalîzma firewnan' jî tê bi navkirin û di roja me ya îro de berdêla vê gotinê dewleta sosyalîst e. Ji ber ku bi awayekî eşkere şêweyekî dewleta kapîtalîzmê ye bi proto-faşîzmê re gelekî têtîkildar e: ji lewra di sosyalîzma pêkhatî de berdêla dewleta netewe (faşîzm) tê. Dewleta netewe hem karektera rastî ya lîberalîzmê û hem jî weke sosyalîzma pêkhatî (sosyalîzma dewletê) karektera rastî ya sosyalîzmê ye, ji lewra gelekî girîng e ku mirov têtîliya wê bi faşîzmê re (di çarçoveya otorîtarîzm û totalîtarîzmê de) binirxîne û bi vî awayî mirovê karibe ji vê gelekî hîn bibe. Mirov dewleta lîberal û civakî yan jî sosyalîst di riya ber bi faşîzmê de weke pro-faşîzmê binirxîne, mirovê karibe gelek tiştan jê hîn bibe.

Yên alîgirên sosyalîzmê ne, divê baş zanibin ku ne bi tenê ya rêûresma kapîtalîst a çarsed salî, saziya sereke ya vedizîna berhem-nirxê zêde a rêûresma şaristaniyê ya pênc hezar salî dewlet bi xwe ye, û bi destê dewletê avakirina sosyalîzmê, eger bi zanebûn bê parastin ev yek faşîzm e, bi nezanî bûbin destikê vê, xeflet û xiyanet e. Ez hêvî dikim ku van mijaran di çarçoveya **Sosyolojiya Azadiyê** de guftûgo bikim.

3- Dewleta Faşîst: Têgînek e ku zêde maneya wê nîne. Di cewher de dewleta netewe û faşîzm dişibin hev. Entelektuelên xwe lîberal û sosyalîst dihesibînin, faşîzmê mîna îstîsnayekê û fena tiştê li derveyî sîstema kapîtalîzmê bi nav dikin, ev yek bi rastî belengazî û perîşaniya wan e. Kapîtalîzm, dewlet û şaristaniyê weke dewleta netewe, ango her tim faşîzmê li ber derî digire û bi awayekî sîstematîk vê îfade dike. Faşîzm rêzik û pîvan in. Ya îstîsna ew e ku neçare bi avahiya demokratîk re li hev bike!

4- Dewleta Demokratîk: Me gelek caran diyar kir ka çima dewlet demokratîk nabe. Dewlet ji demokrasiyê ji aliyê zêhnîyet, pêkhatina civakê, şewazê rêveçûn û cewher ve cihê ye ji lewra dewleta demokratîk nabe. Di tevahiya dîrokê de weke faktoreke bingehîn, lê di roja me ya îro de ji ber ku şaristaniya kapîtalîst her diçe krîza wê ya pêkhatinê mezin dibe neçar dimîne bi sîstema şaristaniya demokratîk re li hev bike. Ango dewlet bi serê xwe nikare rêve bibe. Hêzên demokratîk ji neçarî ketine pozîsyonekê ku rêveberiyê hevpar bimeşînin. Ji lewra lihevkerin mumkin in. Di dîrokê de jî gelek mînakên vê hene. Eger dewlet (çi şeweyê dewletê dibe bila bibe) bi avahî û prensîbên demokratîk re li hevpariyê bigere û pêre şîrkatiyê deyne, mirov dikare bibêje ev dewlet li demokrasiyê vekiriye û têgîna dewleta demokratîk manedar bibîne. Li gorî min binavkirina herî rast dewlet + demokrasî ye. Min berê diyarkiribû ku yek ji wezîfeya rojane (lezgîn) a felsefeya siyasetê ew e ku divê li ser şeweyên dewletê rawest e. Ji ber ku bi mentiqê klasîk êdî civakên roja me ya îro mumkin nîne bêne rêvebirin. Bi vê sedemê rêxistinên civaka sivîl xistine dewrê. Lê têrê nakin. Rewşa heyî ya rêxistinên civaka sivîl nîşan dide ku nikarin valatiya di rêveberiyê de tijî û parve bikin.

Avahiyên civaka demokratîk ên xwe bi awayekî radîkal rêxistinkirî û saziyên dewletê yên berdarkerî dikarin li hev bikin û ev bi tenê weke rêya derketina ji nava pirsgerêkan xuya dike. Eger di qonaxa dîrokî ya heyî de (kes nikare texmîn bike ku wê çend salan dewam bike) were gotin şaristaniya demokratîk bi tena serê xwe yan şaristaniya kapîtalîst bi tena serê xwe yan jî sîstema sosyalîst bi tena serê xwe dikare bibe rêya derketina ji nava pirsgerêkan, divê em bi bîr bixînin ku gotinên bi vî rengî bi pratîkên bi gewde bûne encamên trajîk dane û îflas kirine. Ya bi bin dikeve civaka mirov e. Bi tenê temenê êş, xwîn û mêtinkariyê tê dirêjkirin. Ev mijar ê di **Sosyolojiya Azadiyê** de bi firehî bêne guftûgokirin.

Hin têngînên din jî hene. Mînak, ya di serî de tê têngîna dewleta huqûqê ye. Jixwe dewlet weke yekdestdariya ekonomîk berhemê zêde desteser dike û ji lewra di cewherê xwe de nikare adil an jî huqûqî bibe. Lê ji ber ku ji endam û welatîyên xwe re di çarçoveya rêzik û pîvanên diyarkirî de, li gorî qanûnên berê hatine destnîşankirin, bi qanûn û wekhev nêzî wan dibe jêre dewleta huqûqê tê gotin. Bêguman li gorî dewletên padîşah û despotan ên her gotina wan ferman e, an jî rojane qanûnan li hev çêdikin, mirov dikare vê erênî bibîne. Lê ji aliyê cewher ve şêweyekî cihê yê dewletê pêk nayne. Mînak, dewleta dîn zêde manedar nîne. Ji ber dewleta rahîb, di tevahiya dîrokê de timî kirasê pîroztiyê li dewletê hatiye kirin û pêşkêşkirin. Dîn, mîtoloji, felsefe û heta 'zanist' amûrên îdeolojîk ên dewletê ne, û binavkirinên bi vî rengî zêdetir di çarçoveya propagandayê de têne kirin. Dewleta laîk jixwe weke beramberê dewleta dînî fikirîne, lê xwediyê heman maneyê ye. Ravekirina dewletê weke dînî yan jî laîk (ji bilî armancên îdeolojîk) ji nirxekî propagandayê wêdetir tiştêkî din îfade nakin.

Weke encam em dikarin bibêjin; weke şaristanî û kakila dîroka şaristaniyê dewletê heta roja me ya îro xwe zêde kiriye û hatiye. Bi şêweyên bê hêjmar re li hev kiriye, timî xwe kamûfle kiriye û ji bo vê bi hostayî hewl daye. Di serdema şaristaniya kapîtalîst de tevî berevajîkirinên îdeolojîk hemûyan cara pêşî ye ku şens û derfet heye, dewlet di çarçoveya fonksiyona xwe ya rastî de were pênasekirin. Ev

pênasekirin di encama hewldanên mezin ên zêhnî û çalakî de destketiyeke manedar a têkoşîna li dijî kapîtalîzmê ye. Li vir pirsgirêka dijwar ew e ku di çarçoveya rohnîya vê pênasekirinê de bi şêwe û naverokên manedar (bi rêxistin û çalakiyan) serketin û pêşketina şaristaniya demokratîk hînê mezintirkirin û mayindekirin e.

C- Îdeolojiya Modernîteya Kapîtalîst û Dînîkirina Wê

Şaristanî li ser hîmên avahiyên îdeolojîk û demên dirêj pêk tên. Pirsên weke 'Gelo pêşî çanda maddî yan jî çanda manewî tê?' ji bilî tevlihevkirina mijarê pêve ti maneyê îfade nakin. Eger ez ji alema fizîkî mîna keke gerdûnî bidim mijarê zelaltir bibe. Pirsê parçik an jî pêlê demeke dirêj rê li ber guftûgoyê vekir. Di encamê de bi giştî hat qebûlkirin ku di cewherê gerdûnê de dualîteya pêl-parçik bi pêkhatineke bingehîn a diyalektîkî (ne tineker bi diyalektîkeke pêş dikeve) pêş dikeve. Di xwezayê cihê de be jî dualîteya çanda maddî-manewî jî bi roleke bi heman rengî radibe. Ne li dijî hev in, bandorê li hev dikin û hev temam, têr dikin. Hevdu cihêwaz dikin û diweliidînin. Her parçik an jî çanda maddî bi rêvekirin û livandina pêlokekê hêmanekî çanda manewî pêk tîne, hêmanekî çanda manewî û pêlokek jî hêman û parçikekî maddî pêk tîne. Bi giştî di sîstema şaristaniyê de zêhnê analîtîkê ji rêderketî heye. Ev jî ji sîstema wan a bi avantaj e: bi rêzikên naguher in, bi qanûnên her kes divê guh bide wan, pêşdetirî û ebedîbûna xwedayan, mukemeliyeta îdealan, demborîbûna fenomenan, cewherê naguhere û şêweyê bi ber bayê dikeve diçe dualîteyên afirandî ne, ji bo ku berjewendiyên xwe sîstematîze û mayînde bikin. Ev, helwestek e ku bi diyalektîka pêkhatina gerdûnî re çep dikeve.

Di civakê de guftûgoyên li ser avahiyên jêr û jor têkiliya xwe ji nêz ve bi van avahiyên ji rêderketî yên avahiyên şaristaniyê re heye. Hegel sîstema xwe berê pêşî ji avahiya jor ango ji huqûq û dewletê dest pê dike. Çawa ku sîstema gerdûnî jî bi mejiyê mutleq (Geist) dide destpêkirin. Marks jî berê pêşî cih dide têkilî û hêzên hilberînê ku wan weke avahiya jêr bi nav dike. Herçiqas ew bibêje 'Min ew li ser lingên wê danîn' jî Hegel jî heman mentiqî parve dike. Ew jî çî ye? Dibeje; yek hêmaneke bingehîn e, ya din jî

duyemîn e, yan jî ya diyarkirî ye. Ev mentiqekî çor ê cihêkirina ji hev a obje û súbje ye. Herçiqasî berevajiyê wê îdea bikin jî zêhniyeta şaristaniya kevin dewam kiriye. Tê pirsîn çima sosyalîzma Marks bi ser neket, mentiqê wê di vê de veşartî ye. Hem binavkirina wî ya ekonomiyê gelekî tevlîhev e, hem jî bi tevahiya amûrên maneyê yên şaristaniya klasîk dide rê. Herçend qehremanî bêne kirin û gotinên rast bêne gotin jî encam ew e ku rastî hîç weke hatiye şîrovekirin nîne.

Şaristaniya kapîtalîst wexta xwe ava dike, wisa bi hosteyî xebatên avakirinê yên îdeolojîk dimeşîne û sîstematîze dike, rahibên Sumeran li ber wan bi qasî sîsikê û nişûkê ne. Mirov dikare bibêje; berî şewazê dewletê, bi îdeolojiyê ji gelek qonaxan bihuriye. Mîna ku ti şaristanî ji destê bi xwedayekî tenê derneketiye, lê xwe wisa rave dike, dide ravekirin. Ev hevok girîng in. Em Hz. Muhammed jî lêbikolin. Di Quranê de ayetên pêşî û yên dawî ji aliyê naverokê ve cihê ne. Têgîna Xwedê timî pêşde dibin. Xwedayê pêşî bi tenê got 'bixwîne' paşê sîstem pêşde biriye. Parçe bi parçe ayetên tî, sîstemê pêk tînin, ya rastî bi wan hîm tê danîn. Piştîre kulliyateke mezin a îdeolojîk tê çêkirin. Sîstem bi sedsalan tê avakirin.

Eger em li amûrên zêhnî yên modernîteya kapîtalîst û ji her aliyê ve li sîstema wê serwext nebin, em nikarin wê analîz bikin û ji hev derxin. Modernîteya kapîtalîst bi tevahî têgîn, feraziye û kirinên xwe bi xwe ava nekirine; li ser mîrateya hezar salan rûniştiye. Bi vê mîrasê, naverok û nîzamekî nû yê mîmarî dide mala xwe. Pêşî çîna xwe, paşê jî yek an jî bi çend dewletên çînî yên weke xwe, avakirina îdeolojîk temam dike. Ji modeya xwe heta felsefeyê, ji kontrola hilberandina xwe heta bi karanîna û kontrola siyasetê avakirina xwe temam dike. Piştîre vê yekê li parzemînan û her diçe bi awayekî global pêk tîne. Eger em bi awayekî hişkeber vê rêzê destnîşan bikin:

1- Di serî de Rene Descartes û Francis Bacon, avakerên îdeolojîk bi pêkhatinên di sedsala 16. de xwe dan hiskirin, pîvanên nû yên mentiq û utopya ava kirin. Di destpêkê de pîrr hêsan xuya bike jî xistina rojevê ya dualîteya ruh-beden, pêre obje-súbje, û weke reaksiyoneke zincîrwarî fikrên hatin avakirin heta bi pêşengiya 'kapîtalîzm, bûrjûwaziyê' ve birin.

Bi qasî ku ji mentiqê feodalîzmê qut dibin, mentiqekî nû yê çîneke nû û her cure çalakiyên wê têne avakirin. Her weha ji vê jî girîngtir, li gorî çînên berê û nû yên rêve bibe, pêşdetiriyê dide van avakirinên îdeolojîk. Lîstikeke berê ye, lê gelekî hatiye nûkirin û ji nû ve tê lîstin. Navê çîna nû ya rahiban zanyar û filozof in. Ji elba feodal û heta ji ya koledar timî têgîn û teoriyên nû têne girtin. Li gorî rewşê ev têgîn û teorî yan têne pînekirin yan jî ji wan modeleke nipînû (lê pîvan naguherin) tê çêkirin.

Eger em bi tenê Descartes analîz bikin, ma dibe ku em li hêmanên balkêş ên avakirina îdeolojîk hayil nebin. Descartes pêşî ji her tiştî şik û gumanê dike. Mirov şîfreya wî wisa dikare ji hev derxe: Dixwaze bibêje; zirxê îdeolojîk ê çîna feodal ango desthilatdariya wê divê li dawiyê bimîne û mirov jê bibihure. Eger eşkere bibêje; li hemberî wî engîzîsyon heye; tehlûkeya şewitandinê heye û ev wî diricifîne. Ji lewra jî neçare mîna ava bin kayê felsefeyê bike. Paşê dibêje; 'Ez difikirim wê wextê ez heme'. Bi vê îşaret dike ku amadekariyên îdeolojîk hatine kirin û wê hêmanên vê amadekariyê li pey hev bikevin dewreyê. Bi vî awayî ji her kesî re dibêje; 'Ji her kesî gumanê bikin, hûn tenê bi fikrên bi hêz dikarin ji hebûna xwe piştrast bin'. Pîrr zehmet nîne ku mirov şîfreya wî welê ji hev derxe. Şêwazê ku jiyana feodalîzm ferz dike, ti qîmeta xwe nîne. Jiyana nû hûn dikarin bi fikrên xwe yên bi hêz ava bikin. Bi dualîteya beden-ruh girîngiya vê dinyayê bi dengê nizm bi bîra Xwedê û dinya din dixwe. Xwedê piştî ku pêşî dilivîne û dileqîne, gerdûn timî xwe bi xwe bi awayekî mekanîk tevdigere. Eger em şîfreya vê hevokê jî ji hev derxin, em ê weha bibêjin; tevî ku afirînerên şaristaniya kevin esas in, şaristaniyeke nû ya dikeve nava tevgerê heye, xwe bi xwe dikare şaristaniyeke nû ava bike. Eger em wergerînin zimanê tebeqeyî, çîneke nû derdikeve holê. Xwediyê wê hêzê ye ku bifikire; dikare dinya xwe bi tevger û qanûnên xwe yên çalakiyê bi rêkûpêk bike.

Eger em hinekî analîza F. Bacon jî bikin, em ê bibînin di mentiqê wî de ceribandin esas e. Ya bi ceribandînê tê piştrastkirin weke rastiyeke giştî tê qebûlkirin. Fikra neyê ceribandin nabe zanist û ti qîmeta xwe nîne. Mirov şîfreya vê jî weha dikare ji hev derxe: mirov her tiştî bi pratîk û çalakiyê

hîn dibe; ji fikrên berê yên beredayî bawer nekin, zanist hêz e; fikrên hûn bi ceribandin û çalakiyên xwe hînbûne yan jî neçarî hînbûnê bûne, dikarin we bi hêz bikin. Şîfreya wê ya çînî jî mirov dikare weha ji hev derxe: ji hêzên nû re yên bi rêbazên yekdestdar ên kapîtalîst li ser berhemê zêde pêk tên, dibêje; 'Ne li gorî zêhniyeta berê, bi rêbertiya kara xwe her tiştî biceribînin, encaman pêşde bibin û giştî bikin; bi zanîne hûn ê bi hêz bibin û hûn ê mala xwe û dinya xwe ava bikin.'

Bêguman rast nîne ku mirov artêşa zanist û felsefeyê ya ji sedsala 16. û pêve mezin bû, weke hêza pêşeng a yekdestdariya kapîtalîst binirxîne. Em baş dizanin ku kesên di nava sê tevgerên dîrokî de cih girtine ango di nava Ronasans, Reformasyon û Rohnîbûnê de cih girtine, pirraniya wan ji aliyê kalîteyê ve bi giranî exlaqdar û zanyarên zêhniyeta azad bûn, ji lewra van kesan ji sistemeke weke kapîtalîzmê ya bi derketina wê encamên wê diyar, ji klîka wê ya rêveber û şewazê jiyana wê nefret kirine. Bêguman, şoreşa zêhniyetê ya li Ewrûpayê teqiya ji her demê bêhtir nirxekî mirovatiya dinyayê ye. Pirraniya pêşengên vê şoreşê humanîst bûn. Ji dîn û milletperestiyê dûr disekinîn. Jixwe xebatên zanist û felsefeyê bi xwe şoreş in. Şik têde nîne, eger wê ev bibin malê beşekî civakê, wê nebin yên bi nirxên şaristaniya klasîk re heşrûneşr bûne, wê li cem yên hewcedariya wan bi azadî, wekhevî û demokrasiyê re hene, cih bigirin.

Ez wexta van rêzan datînim jî em minnetdarên wan in. Pirsgirêk ev nîne. Çawa ku berhemê zêde ji xwediyên wan vedizîn weke hêzeke rêveber a çîneke nû ya civakî di avakirina xwe de bi kar anîn, berhem-nirxên zêde yên zêhniyetê jî bi heman awayî desteserkirin û di avakirina zêhniyeta xwe de bi kar anîn. Ji vê çalakiyê re em bi hêsanî dikarin bibêjin diziya zêhniyetê ye. Ji her alî ve zanîbûn modernîteya nû li gorî berjewendiyên xwe yên çînî ava bikin. Divê mirov vê xisleta klîkên dewletên yekdestdar zanibe. Ew ji cihê deh bê, nehan didin. Tengasiyên wan bi hostayî bi kar tînin (tengasiyên ekonomîk, civakî û siyasî) wan dikişînin cem xwe û çawa ku zanîbûn kesên li jêr ekonomî afirandin îstîsmar bikin, ew jî îstîsmar kirin. Gelek hunermend, zanyar û fîlozof kirin bin destê xwe û heta tevlî amûrên xwe yên desthilatdariyê kirin û bi vî

awayî îstîsmara xwe meşandin. Dîsa baş dizanîbûn ku yên li ber wan rabin bi heman rêbazên ekonomîk, civakî û siyasî bê tesîr bikin. Em baş dizanin ku çî anîn serê yên mîna Erasmus, Galileo û Bruno.

Çawa ku bi yekdestdariya dewletê li ser ekonomiyê ji nû ve hakimiyet çêkirin, bi tevgera yekdestdar a îdeolojîk jî bi heman awayî bi bandor bûn. Serhildan hem di qada îdeolojîk, hem di qada siyasî û hem jî di qada ekonomîk de bi çalakîyên berfireh hatin tepisandin. Di dawîya sedsala 18. de ne bi tenê li bereyê yekdestdariya ekonomîk (pîşekarî), li bereyê siyasî (Şoreşa Franseyê) û li bereyê îdeolojîk jî (milletperestî û dewleta netewe) bi ser ketin. Yên têkçûn Katolîzma Xiristiyantiyê, şêwazên berê monarşî, împaratorî û humanîzm bû. Ekonomî çawa ji aliyê dijberên xwe ve hat daqurtandin, dewletên netewe û milletperestî jî tevgerên demokratîk û netewe xistin pêvajoya daqurtandinê. Ya para arîstokrasiyê, Dêra Katolîk û tevahiya Xiristiyantiyê dikeve jî bi qasî muteber nebe jî bi efendiyên xwe yên nû re hev girtinê teze bike û bi qasî mumkin bibe di şertên berdar de li hev bike. Ango heta bi sedsala 19. serketin a yekdestdarên ekonomiya nû (bazirganî, pîşekarî û malî) nîne. Serketina îdeolojîk jî herî kêr bi qasî wê girîng bû û têde bi serketibûn.

2- Şêwazê avakirina dîn a şaristaniya feodal ji hev dikeve. Protestanî encama vê bû. Dêra Katolîk rewşa wê ya bi heybet ji dest diçe. Exlaqê protestaniyê yê dixin şûnê, têra xwe li gorî kapîtalîzmê ye, û jixwe Max Weber vê yekê bi awayekî bêqûsûr nîşanî her kesî dide. Laîktî têgîna vê demê ye û serketineke îdeolojîk e ku divê ji hev were derxistin. Cîhana Xiristiyantiyê ku hînê pîrrianiya wê qebîleyên azad bûn, weke dogmatîzmeke giran bi ser zêhnê gelên Ewrûpayê ve kumişî bû. Nakokiya wê ya bi dinyayê re eyan û beyan bû. Wexta giraniya xwe ya siyasî û ekonomîk nedima zehmet nebû ku ji aliyê îdeolojîk jê bibihurin. Ji vê girîntir jî ew laîktiya sosret bû. Herçiqasî weke gotin bê maneya 'derketina derveyî dîn' jî lê yek ji wan gotinê bi rastî çiqasî li derve û çiqasî di nava dîn de ye, şîlo ye. Burjûvaziyê diyardeya bi navê pozîtîvîzmê himbêz kir. Li gorî ku pozîtîvîzmê xwe weke dînê nû yê dinyayê îlan kir, gelo laîktî çiqasî li derveyî dîn bû? Dînê nû dihat çî maneyê?

Pozîtîvîzm xisleta xwe ya dînî ji pozîtîvîstiyê digire. Ji aliyê cewherî ve ji bo pozîtîvîzmê diyarde rastiya herî bingehîn e. Rastiya ne diyardeyî nîne. Jixwe bi tevahî lêkolîn û felsefe nîşan didin ku diyarde û hiskirin heman tişt in. Hiskirin jî fonksiyona herî hêsan a zêhn e. Di encama çavdêriya objeyê bi awayekî herî seresere de rêbaza zanînê ya hişkeber e. Ango şêwazekî ne zanistî ye û para xapandinê têde gelekî zêde ye. Mirov diyardeyê bike pozîtîvîzm, mirov rola rastiya bingehîn dide objeyê. Di bingehê paganîzmê (pûtperestiyê) de jî heman fikir heye: objeyê dike mijara perestîne. Di vê rewşê de di serî de dîn, pozîtîvîzm çiqasê êriş bibe ser metafizîkê, ew bi xwe jî ji ber heqîqetperestiya objeyê ketiya rewşa dînekî materyalîst ê herî hişk; ango di modernîteyê de şêweyekî nû ye pûtperestiya objektîvîteyê ye û weke nûnerê metafizîkê ye. Hem jî yê herî seresere ye. Nietzsche jî di heman qenaetê de ye. Ez ê vê mijarê di **Sosyolojiya Azadiyê** de bi awayekî berfireh guftûgo bikim.

Pozîtîvîzmê herî kêr bi qasî teolojiya serdema navîn zêhnê mirov xira kir. Haya xwe ji cîhana mezin a manewî ya mirovan nebûn. Gotin dawiya cîhana metafizîk hat û bi yek carê muqedesatên mirovatîyê yên di encama mîlyonan salan de ketibûn serhev avêtin çopê û ser sergo. Bi temamî tevgerê nezan û cahilan bû. Gotin an jî navê Hz. Muhammed li Ebû Cehîl kir bi temamî ji bo van pozîtîvîstan li cih e: ji aliyê civaknasîyê ve Ebû Cehîlên hemdem in. Divê mirov baş fêhm bike ku derketina derveyî dîn (laîkos) û tevî pozîtîvîzmê (felsefeya pozîtîvîst an jî dîn) materyalîzma çor ('Zêhnê mirov mîna neynîkê ye, bi tenê nîşan dide') tevnên îdeolojîk in ku têkiliya xwe ji nêz ve bi yekdestdarên kapîtalîst re hene. Bi temamî çarsed sal e ku ev hersê versiyonên îdeolojîk civakê dihincirînin û tevgerê terorê li ser didomînin ango vê yekê li ser cîhana manewî ya civakê dîkin.

Eger çanda manewî ango exlaqê bi hezaran salan civak diparast ji hev neketa, kapîtalîzmê nikarîbû serketina xwe di warê çanda maddî de îlan bikira. Ji lewra serketina îdeolojîk hewce dikir. Dijberiya wan a dîn jî ji ber aliyê wî yê exlaqî bû. Ev hersê felsefe di hilweşandina exlaqê civakê de gelekî bi bandor bûn. Civakên ji aliyê exlaqî ve pûç dibin an ji rê derdikevin an jî bi hêsanî teslîm dibin. Ya bû jî ev bi xwe bû. Laîktiyê bi derketina

derveyî dîn, fazîleta exlaqî ya di dîn de hilweşand. Pozîtîvîzmê rê li ber pûtperestiya nû vekir. Civaka zêde dixwe, bi çavsorî bi kar tîne û mîna serê xwe li ber eşya bitewîne bi dildarî dixwaze bibe xwediyê wê, mirov ji vê re dikare bibêje pûtperestiya modern. Bi vî awayî jî exlaq gelekî herişandin û pûç kirin.

Dijbertiya metafizîkê yek ji êrişên herî cahilane yê pozîtîvîzmê ye. Metafizîk ji roja çêbûye ango ji roja çêbûna mirov û vir ve ji bo mirovatîyê hewcedariyek e. Ne bi tenê ji bo şaristaniyên li dora dewletan çêbûne, ji bo tevahiya mirovan û heta ji bo heywanên zêhnê wan pêşketî jî pêdiviyek e. Ti mirov bi temamî bi zanîne, de em bi zimanê pozîtîvîstan jî bibêjin; bi temamî bi zanîstê, ne berê, ne jî di roja me ya îro de xwedî wê qabîleyetê nîne xwe ava bike. Ev bê îmkân nebe jî hêza wî ya zêhnî têra vê nake. Hûn cîhana wî ya metafizîk jê bistînin an jî jê bişon, wê meytê wî li naverastê bimîne. Yan jî wê mirovên harbûyî (Civaka Rojava têra xwe li vê diyardeyê şahidî kir) yên li ti pîvanê guhdarî nakin derkevin holê. Dîsa ya bû jî ev bi xwe bû. Jixwe diyarde bi tevahî her tiştê rastiyê nîne, bi tenê aliyê wê yê giştî teşkîl dike.

Kûantûm û kozmolojiyê hîne gotina xwe ya dawiyê negotin. Jiyan hîne ji hev nehat derxistin û hîne hay ji sirra wê çênebûye. Ji ber vê yekê, mirov ji pozîtîvîzmê re bêje cehaleta modern, heq dike. Materyalîzma çor jî ji wê cihê nîne. Pirsgirêkên zêhn û jiyane ti carî nabe ku bi teoriyên neynîkê bêne ravekirin. Ji ber ku ew gerdûnên welê ne ku zanist bi xwe jî her roj di wan de li mûcîzeyên nû rast tê. Jiyan civakî ji wan tevlîhevtir e. Kengî hat fêhmkirin ku ev tevgerên cehaletê ne ku zû derketine holê, û wê nebin navendên cazîbeyê, sentezeke sergirtî ya hersê felsefeyan xistin dewrê: mîna bi hev re nakok xuya dikin, lê di cewherê xwe de hevdu temam dikin. Ew jî milletperestî û enternasyonalîzma bûrjûwayê ne.

3- Globalbûyîn an jî Enternasyonalîzma Bûrjûwa: Di dîroka şaristaniyê de avakerên îdeolojîk bal û guhê xwe didin du tiştan: yên li qatê jor û sembolên nirxên hevpar. Ev di rewşeke welê de ne, sembola berjewendiyên hevpar îfade dikin. Îdeolojî her tim xwedî xisleteke sembolîk in. Ya girîng ew e ku berjewendiyê kê û çî tê sembolîzekirin.

Konseya xwedayan a li jorê Zîggûratê sembolek bû. Dîsa En, Enlîl û Mardûk desteya jor a hiyarersîya bi sazî û mezin dibe, nîşan didin. Hemin em nizanin ev çiqasî bi zanebûn an jî xweber pêk hatiye. Lê rêûresmeke berê ye û xwediyê xisletên giştî ye. Ev bûyera sembolîzekirinê heta roja me ya îro hînê zêdetir tevlihev dibe, vediguhere û tê radestkirin. Ji bo yên li qatê jêr sembolên koletî û evdîtiyê têne çêkirin. Ji bo konseya xwedayên pîroz bi wan re neyê tevlihevkirin sînoren gelekî eşkere û tûj têne danîn. Evd divê evdîtiya xwe bike û ti carî têkilî karê xwedayan nebe. Mirov xwe nagire û dipirse; mirovan, civakan bi van çîrokan çi ji dest dan û çi bi dest xistin?

Konseya yên li qatê jor îro çi veşartî çi jî eşkere li deverên mîna Davosê bi rêkûpêk dicivin. Lê ev vebirriye: weke rewşa yên li qatê jor ê Zîggûratê rûdinên bêmaske û tazî ne, û carcaran dikevin nava mirovan, herçiqasî ev kes ji tebeqeya jor bin jî. Rahibên wan ên wezîfedar û hosta di van civînan de bi nazenînî tînin ziman ku hewce nake mirov ji wan bitirsin, rewşê timî kontrol dikin, têra xwe amadekariyên wan ên şerkirinê hene û ji bo vê pêdiviyên xwe hilanîne û ti carî têkçûna wan mumkin nîne. Di dawîya civînê de encama herî bi xêr ji bo her kesî tê derxistin. Rahibên neqane li gelek meknan ev îdeolojiya enternasyonalîst bi kanalên medyayê yên pêşketî, bi awayekî nedîtî zêde empozeyî zêhn û hisan dikin. Zanîngeh, mizgeft û dêr di vî warî de li paş mane. Serdema ragihandinê serdema globalbûnê ye. Kêf û şahiyên wan, zêde xwarin û bi karanînen wan, li gorî serdema dawî ya tevahiya şaristaniyan çawa hatiye wer devam dike. Ya rastî cara pêşî ye ku hawîrdora ekolojîk tê tinekirin, lê dîsa jî naxwazin çilkek jî li nîzama dinya wan bikeve û qusûrek bê ser wan. Tevî ku civak, bajar, gund û demografya naqosan lê didin ku êdî bi vî awayî nikarin devam bikin jî ji ber îdeolojiya wan a enternasyonalîst çavên wan kor bûne û guhên wan kerr bûne. Seks-spor-sinaetê ku nava wan hatine pûçkirin û ji rastiya wan hatine şuştin, ti civaka nikaribin bitevizînin hema bêje nemaye.

4- Milletperestî: Herçiqas berevajî xuya bike jî enternasyonalîstên qatê jor ji bo qatên jêr bitevizînin xwe hişk bi milletperestiyê ve digirin û

weke amûrekî stratejîk ê dînekî nû yê 'parçe bike û rêve bibe' bi kar tînin. Hem ji ber pîrsgirêkên amûrên îdeolojîk ên weke pozîtîvîzm, laîktî, materyalîzma çor û zanistiyê derxistî holê, hem jî ji bo kêmasiyên wan ji holê rake, modernîteya kapîtalîst nikare bê wê bibe û amûrekî wê yê îdeolojîk ê bi tesîr e. Her serdema şaristaniyê li gorî xwe baweriyên wê yên bi tesîr hene. Ew nebin gavê navêjin. Milletperestî qalibê baweriyê yê modernîteyê yê herî bi tesîr e. Avakirina wê gelekî hêsan e: Divê tu her hêmanê netewe pêk tîne bikî pîroziyeke baweriyê. Tu yê li tevahiya dibistan, mizgeft, dêr, malbat û xebatên din ên civakê wer li ser hûrûkûr raweste wê bi namûsê re bikî yek û pê ferdê herî xemsar jî bi heyecan û çavsorî bikî. Ha wê demê te dîne herî bi tesîr êdî afirandiye. Weke tê yeqînkirin, dîn ne ji bo axretê, amadekariyên dinya din û baweriyê hatine avakirin. Ew bernameyên siyasî û stratejî ne. Weke îbadet jî amûrên perwerdeya rojane ne.

Tevî ku ser gelekî hatiye girtin jî meşandina analîzên dîni bi vî awayî yek ji fonksiyona bingehîn a sosyolojiyê ye. Naxwe wê ji şaxekî jêr ê zanistê pêve nikaribe bi ti rolê rabe. Jixwe pîroziyên dînan hene û gelekî girîng in. Derxistina holê û eşkerekirina van jî gelekî girîng e. Eger dîn bi rastî kiribin rewşekê ku bi pîroziyên xwe re xiyanetê bike (pirr eşkere dike) û eger kiribin amûrekî çor ê îdeolojîk, wê wextê weazkerên wê bi xwe yên nû ew xistine rewşekê ku bi minafiqiyê rabe. Bi kurtî mirov dikare bibêje di dîn de di roja me ya îro de milletperestî yek ji wan amûran e ku herî zêde serî lê tê dayîn: ango amûrê amûran e. Di du mijarên ji niha û pêde ez ê li ser pêvajoya pêkhatin û bikaranîna dîn rawestim, ji lewra ez niha bi tenê qîma xwe tînim bi nav bikim û jê bibihurim.

Modernîteya kapîtalîst bi qasî yekdestdariya ekonomîk bi sedsalan bandora amûrên wê yên îdeolojîk li ser zêhn, fikir û çalakiya azad heye. Hêsan nîne ku mirov zêhn, fikir û çalakiya azad ji bandora van amûrên îdeolojîk xilas bike, lê wezîfeya herî bingehîn a modernîteya demokratîk e. Ji ber ku bi awayekî bi tesîr modernîteya demokratîk ji aliyê îdeolojîk ve nehatiye avakirin, di serî de Marks û Marksîst, me anarşîst, utopyager, gelek terîqetên biratiyê heta bi sosyal-demokrat û rizgarîxwazên neteweyî

bi tundî rexne kirin. Eşkere ye ku Marks û Marksîstan xwestiye li ber yekdestdariya kapîtalîst rabin, têbikoşin û helwestdar bin. Mirov meylên demokratîk ên din jî nikare piçûk bibîne. Lê wexta mirov bi roja me ya îro re li ber hev bigire dibîne ku kêma in, çewt in, û bê çalakî ne; ev ji çi diyar e? Ev ji rewşa krîzê ya kûr û domdar a modernîteya kapîtalîst ketiyê, li gorî civakê rewşa wê ya ji rêderketî, felaketên wê yên bi serê hawîrdorê de anîne, xizanî û bêkariya rê li ber vekiriye. Tevî van hemûyan jî dema xwe ya herî xweş li ser textê xwe, di vê demê de derbas kiriye.

Bereya şaristaniya demokratîk divê mîrasa rabihuriya xwe di tevahiya serdeman de baş di ber çavan re derbas bike, pêdiviya wê bi çi heye bigire, ya kêma jî divê bi rewşa berçav a rojane bi analîzê temam bike û gava xwe ya îdeolojîk serketî biavêje û ji vê lezgîntir û pîroztir wezîfeyeke din nîne.

D- Ji bo Bîranîna Qurbanên Qirkirina Cihûyan

-Çîroka Qebîleya Ibraniyan-

Ji ber ku min cih ji beşekî welê re vekiriye, heye ku hûn matmayî bimînin. Lê ez yeqîn dikim ku tam cihê wê ye, û pêdivî pê heye. DERKETINA derveyî welat, girtina min û têkiliya qirkirina cihûyan bi milletperestiya dîne modern ê kapîtalîzmê re sedemên girîng in ku em vê çîrokê bikin dabaşa xwe. Wekî din ji ber ku entelektuel têrûtijî nêzî mijarê nebûne, nexasim jî îdeologên Cihûyan divê der barê mijarê de bi awayekî samîmî rexne li xwe bigirin an jî rexne li xwe girtine û min nedîtiye bixwînim. Ji lewra jî ev sedem dikin ku ez weke parçeyekî girîng ê parêznameya xwe behsa vê çîrokê bikim. Ez hêvî dikim ku ez ê mijarê bi awayekî berfireh di parêznameyên xwe yên çar û pêncan de binirxînim û guftûgo bikim. Ez ê parêznameya xwe ya çaran bi navê **KRÎZA ŞARISTANIYÊ LI ROJHILATA NAVERAST Û ÇARESERIYA MODERNÎTEYA DEMOKRATÎK** û ya pêncan jî bi navê **PARASTINA KURDÊN DI NAVA PENCÊ QIRKIRINA ÇANDÎ DE** amade bikim.

1- Cihû û Şaristanî

Her entelektuelê bi dîroka şaristaniyê re eleqedar dibe, bi hêsanî dikare tespît bike ku rola Cihûyan nebîne wê nikaribe nirxandineke bi hostayî bike. Di parêznameyên xwe yê berê de bi saya agahiyên xwe yê bi sînor ez carnan di asta pêşnûmeyê de li ser mijarê rawestiyabûm, ji lewra ez ê niha qîma xwe bi xulaseyekê bînim.

Hz. Brahîm bavikê dînê Brahîmî tê qebûlkirin û agahiyên der barê nasnameya wî de weke nasnameya Hz. Îsa û Hz. Mûsa bi tayên mîtolojîk ve rêsayî ne. Ji lewra ji bo rastî baştir were dîtin hewcedarî bi lêkolînên berfireh ên sosyolojîk hene. Bi tevahî nîşane didin xuyakirin ku nasnameya weke Brahîmî tê bi navkirin bi rêveberê Êrfaya îro yê ji Nemrûtên Babîlan (fena walîyê eyaletan) re dikeve nava nakokiyêke paradîgmatîk an jî ji ber hin sedemên din bikeve nava nakokiyên jî wer tê nîşandan. Brahîm ji bo nîşan bide ku pûtên li panteonê nikarin bibin xweda wan dişkîne, paşê ji bo wî biavêjin agir ji kelha Êrfayê bi menceîqê divirvirîn nava agir, lê agir vediguhere avê û Gola Masiyan a îro çêdibe. Çîroka mîtolojîk bi vî awayî dewam dike.

Xeta Êrfa-Qudsê bi ihtîmaleke mezin di navbera du hêzên mezin ê wê demê de ango di navbera şaristaniya Xanedaniya Nû ya Misrê û Xanedaniya Babîl a Hemmûrabî de herêmeke tampon e. Bazirganî di dîrokê de cara pêşî ye ku weke sektoreke ekonomîk mezin dibe. Belkî jî bazirganî di navbera herdu şaristaniyan de li ser siyasetê bi rolekê radibe. Çûnûhatina bazirganan bi lez dibe. Dema bi heybet a bazirganiya Asûran jî li vê dewrê rast tê. Her weha ji serdemên pêşî ve Êrfa-Quds-Şam-Heleb xeteke girîng a koçberî, bazirganî, dagirkerî û ji van jî girîngtir xeteke danûstandina dînî ye. Qadên em behsa wan dikin, xweber cihê derketina Hz. Brahîm û deverên pêşî yê koçberiyê nînin. Dîsa baş tê zanîn ku di derketina pêşî ya Îslamiyet û Xiristiyanîyê de jî ev xet bi rola xwe radibe. Ez bi hevokekê jî dixwazim behsa navê Brahîm bikim. Ev nav bi ihtîmaleke mezin navdanîneke Misriyan e. Kesên di Çola Sînayê re diçûn, ji ber gemar û toza li wan datanî Misriyan ji wan re 'Apîrû' digot. Bi ihtîmaleke mezin

navên Ibranî û Brahîmî ji navê Apîrû zêdebûne û veguherîne. Em ji cihê mayî dewam dikin. Brahîm berê dixwaze li nêzî Qudsê bi cih û war bibe. Desthilatdarên herêmê bi hêsanî destûrê nadinê. Tê gotin; li wir hinek milk kiriye û li wir miriye. Çîrokên bi Sara, Hecer, Smaîl, Îshaq û Yaqûp dest pê dikin bi Hz. Mûsa, Îsa, Muhammed û bi xelekên sedan pêxemberên di navberê de dewam dikin. Her kesê bixwaze dikare van çîrokan di Pirtûkên Pîroz de (Ahdî Atîk, Ahdî Cedît û Quran) bibîne. Mirov dikare ji gelek çîrokên, ji van şaxê wan diçin, bi roman û pirtûkên dîrokê pîrr tiştan hîn bibe. Bi awayekî giştî, têra min dike ku ez armanca xwe bi çendan deman rave bikim.

- a-** Dema yekemîn, çîroka Brahîm li Ûrfayê û derketina wî ji wir e. Muhtemel e ku ev dem salên 1700-1600 B.Z. be. Bazirgan û serekê qebîleyê ye.
- b-** Dema esareta li Misrê. 1600-1300 B.Z.
- c-** Derketina bi pêşengiya Hz. Mûsa. 1300-1250 B.Z.
- d-** Bicihbûna li ser erdên soza wan hatî dayîn. 1250-1200 B.Z. (Dema Fermandar û Pêxember Hz. Yeşû).
- e-** Dema Hakim û Pêşengan. 1200-1000 B.Z. Heta bi Qralê pêşî Saul dema pêşengên dînî (kahin) û laîk ên hînê nebûne qral û pêxember.
- f-** Dema Qralên Cihû û Îsraîlê. 1000-700 B.Z. Dema bi Saul, Dawit û Silêman dest pê kir û bi Hezekîelê (dagirkeriya Asûrê) bi dawî bû.
- g-** Dagirkerî, îstîla, tehakum, berxwedan û derketina dîasporayê. 700 B.Z.-70 P.Z. (Dema hakimiyet û dagirkeriya Asûr, Babîl, Skender û Romayîyan).

Di vê demê de Qraltiya Cihûyan an jî Îsraîliyan hildiweşe. Li şûna wê du kom derdikevin. Yek hevkar e, ya din jî li ber xwe dide. Koma hevkar, nexasim weke alîgirê Grek û Persan bi du komên sereke derdikeve holê. Piştî Ûrfa û Misrê cara sêyemîn nefkîrîna wan di dema Qralê Babîlan

Nebûqednazar de pêk hatiye û bi qasî çil salan dewam kiriye (535-495 B.Z.). Hukmên di Pirtûka Pîroz de cih digirin û eşkereye bi bandora Zerdeştîyê ne, di vê demê de hatine girtin. Di nava Cihûyan de ji bo Persan heyranîyek çêbûye. Ji ber ku Persan nefîkirina wan a çil salî dewam kiriye, bi dawî kirine. Nusxeyên nivîskî yên pêşî yên Tewratê di vê demê de ango di salên 700 B.Z. de hatine tomarkirin. Ango li derdora şeşsed salan (1300-700 B.Z.) di dest de ti nusxeyên nivîskî yên Pirtûka Pîroz tinene. Ev jî tê wê maneyê ku beşên pêwendîdar ên di hersê pirtûkên pîroz de xwe dispêrin vegotinên devkî yên piştî şeşsed salî. Homeros û Hesiodos di heman demê de Îlyada û Teogonia'yê ji çîrokên bi heman rengî nivîsandine. Li derdora salên 70'î B.Z. û salên 70'î P.Z. Romayîyan Perestgeha Silêman du caran hilweşand û vê yekê rê li ber berxwedanên mezin vekir. Xiristiyantî rêûresma berxwedanê ya beşê herî xizan e. Berxwedana tebeqeya jor jî weke mînak Makabî bi navûdeng in.

Bi dîasporayê, ango bi derketina derve, belavbûna qewm an jî qebîleyê piştî salên 70'î P.Z. zêdetir dibe. Belavbûn li cem yên di nava çanda Asûr, Ermenî û Grekan de pêk tê û zêdetir jî li du qadên Împaratoriyê yên Roma û Îranê tene dîtin. Ji vê dema dirêj re di heman demê de Dema Nivîskaran jî tê gotin. Ango Tewrat timî tê şîrovekirin û tomarkirin. Pêxember jî derdikevin. Lê nivîskarî hînê girîngtir dibe. Ji vê diyar e ku asta bilind a entelektueliyê di çanda Cihûyan de ji rêûresmeke girîng a dîrokî tê. Pîşeyekî din ê girîng jî herhal bazirganî û mijûliya bi peran re ye. Ji ber ku derfet û îmkan nedîtine li ser erdên cotkariyê debara xwe bikin, bi tevahî hêza xwe li ser bazirganiyê û amûrê bi tesîr ê bazirganiyê peran sekinîne ku ev jî ji nêz ve bi rewşa wan re têkildar e. Ji lewra mirov dikare bibêje; cihê Asûran girtine, li Rojhilata Naverast êdî yekdestdariya bazirganî û pereyan kontrol dikin. Ev rewş wan li bajarên serdema navîn û li dergûşa kapîtalîzmê li Amsterdam û Londonê gelekî bi tesîr dike û wan dike xwediyê kareke mezin, di heman demê de ev yek nîşan dide ku sermayedariya wan a mezin xwe dispêre rêûresmeke dîrokî ya dîrûdirêj. Tê texmînkirin ku li derdora Qudsê kêmane û pîrrianiya wan li

dâsporayê belavbûne. Di çîroka belavbûna vî qewmî de wê du rêûresmên girîng ên çandî weke dâsporaya Rojhilat û Rojava derkevin holê.

h- Bi dâsporayê re êdî qebîle nînin. Ji ber ku weke gelek qebîleyan belavbûne. Ji lewra ji qebîlebûnê derketine û di asta çandî de weke komên çandî xuya dikin. Di vê çarçoveyê de mirov ji Cihûyan re gotina 'qewm' bi kar bîne wê bêtir li cih be. Nexasim li herêmên Erebian, Îran, Kurdistan, Misr û Helenîstanê kom dibin û bi awayekî xwe bispêrin çanda qadê komên Cihûyan çêdibin. Dibin xelkekî xwedî du çand: ya bingehîn çanda Ibranî û ya din jî çanda civakên li cem wan bi cih dibin. Ev rewşa wan wê bandoreke erênî û girîng li ser qabîliyeta wan a entelektuelî bike. Ji ber ku bi tevahiya çandên herî qedîm ên dîrokê re dikevin têkiliyê.

Bi derketina Îslamê re demeke nû ya trajîk dest pê dike. Ereb bi Îslamiyetê neçarî gav biavêjin şaristaniya bazirganiyekê. Lê belê yekdestdariya bazirganî û peran li gelek herêmên Erebian bi pirranî di destê bazirgan û serrafên Cihûyan de ye. Tê gotin Hz. Muhammed gotiye 'Divê Cihû li Erebianê nemînin'. Herçiqasî guman li ser vê hedîsê hebin jî manedar xuya dike. Dijminatîya Ereb û Cihûyan heta kûrahiya dîrokê diçe. Hecer û kurê wê Smaîl weke du kesên nayên xwestin dişînin devera Mekke lê ye, û ev yek jî nakokîya wê demê di navbera qebîleyên Cihû û Ereb de îfade dike. Berjewendiyên Cihûyan bi berjewendiyên bazirgan û şêxên Ereban re ji wê demê ve timî têne dijberî hev û di roja me ya îro de jî bi şerê di navbera Ereb-Îsrailê û Filistin-Îsrailê de zêde dibe. Ev nakokîya ku kok û rehên xwe ji çavkaniya dîrokê ya li derdora 3500 salî digire di roja me ya îro de bi temamî veguherîye şerekî şaristaniyan.

Li herêmê reqabeteke dijwar di navbera yekdestdarên bazirganiyê de normal e. Sedema Îslamiyetê girîngî bi bazirganiyê daye, têkiliya Xetîce û Hz. Muhammed jî ji ber vê yekê tê fêhmkirin. Di encamê de Cihû wê yan xwe li asîmîlasyonê biqewimînin, bikin hevkarên sûdewar (muhtedî) û li qadê bimînin, yan jî wê nefîkirina xwe ber bi qadên nû ve qebûl bikin. Herdu rewş jî derdikevin holê. Beşekî wan ê girîng hîne di dema Împratoriya Romayê de koçberîya ber bi Ewrûpayê dest pê dike zêde dikin û vediqetin, yê mayî jî weke muhtedî û nîv-êşîr bi xûkiyê ve têne girêdan

û jiyana xwe welê dewam dikin. Di serdema navîn de di dema şaristaniya Îslamê de, nexasim li herêmên Îran û Endulusê (Spanyayê) bi rola xwe ya dîrokî radibin ango bi rola xwe ya katiptî, bazirganî û serrafiyê radibin û hîne zêdetir bi navûdeng dibin. Derfeta wan çêdibe ku bi gelek hêzên siyasî re bixebitin. Pênaseya xwe ya entelektuel û bazirgan-serraf teqez didin qebûlkin. Ji ber vê yekê jî li xezeba entelektuel û bazirganên li tevahî herêmên lê ne û herêmên din rast tên. Ev tê wê maneyê, dijminatîya bi Cihûyan re ya ji dîrokê ve tê, sedemên xwe yê girîng ên maddî, çandî û dîrokî hene.

i- Di destpêka serdema nû de ji ber sedemên me destnîşankirî pêleke nefretê, gefxwarin û nefkîrîna Cihûyan bi lez zêde bibe. Ji ber ku kapîtalîzm şaristanyek e ku di malzaroka yekdestdariya bazirganî û pereyan de çêdibe. Her kesê di vê de zirara xwe hebe, wê entelektuel, bazirgan û serrafên Cihû li pêşiya xwe weke asteng nîşan bide. Cihû bi paradokseke xeter re rûbirû ne. Yekdestdarên bazirgan û serrafên neteweyên din ku berjewendiyên wan li cem pêşketinên kapîtalîst in, wê hêmanên Cihû weke asteng bibînin. Pîşekar û cotkarên berê yê neteweyên ku berjewendiyên wan bi pêşketinên yekdestdarên kapîtalîst re dikevin nakokiyê jî wê bi hêsayî karibin Cihûyan weke tehlûkeyeke mîstîk nîşan bidin. Ji ber ku girêdayî sîstemê ne û hewceyî wê ne, li hesabê întelektuelan jî tê ku Cihûtiyê weke Qutiya Pandorayê ya tevahiya xirabiyên nîşan bidin. Bi van bandor û sedeman sedsalên 15. û 16. ji bo Cihûyan weke di dîrokê de hate dîtin dîsa dibe destpêka pêvajoya şaristanyeke nû ya nefkîrîna nû û pogromên Cihûyan (komkujiyên Cihûyan) ên dijwar.

Di vir de ya seyr ew e ku hêza bazirgan-serraf û entelektuelên Cihû di avakirina vê şaristanyê de hêmanekî girîng in, lê di heman demê de herî zêde jî ew li xezeba vê şaristanyê rast hatine. Paradoks jî ev e. Di sala 1492'an de ne bi tenê Misilman, Cihû jî bi awayekî girseyî ji Spanyayê hatin avêtin. Ma ne ew bûn ên Îsa li çarmîxê xistibûn. Bahane amade û bi tesîr bû. Lê sedemên rastî weke ku me gotî ne. Li Polonya û Çartiya Rûsyayê jî pêvajoyeke bi heman rengî diqewime. Li hemberî van rewşan li welatên nû

dicivin û di serê van welatan de Hollanda û Ingilîstan tèn. Bi tevahî bazirgan, serraf û entelektuelên Cihû yên bi bandor ref bi ref diçin van welatan. Împaratoriya Osmanî ya bi monarşiya Ewrûpayê re di nava şer de wê bang li beşekî Cihûyan bike. Nexasim ji bo di yekdestdariya bazirganî û serrafiya siltaniyê de cih bigirin, wê bêne qebûlkin û ne tenê qebûlkin wê bang jî li wan bihata kirin. Koçberiya ber bi Parzemîna Emerîkayê jî hêdî hêdî dest pê kiriye. Li bajarên Elmanyayê yên nû pêş dikevin, wê rewşa xwe ya di nava yekdestdariya bazirganên entelektuel û serrafan de roj bi roj xurtir bikin. Li vî welatî pirr bi kok bi cih dibin û melezbûnek pêk tê.

Herçend hin entelektuel kapîtalîzmê bi Cihûtiyê ve girê bidin jî ev îdeyeyeke pirr zêde nepixandî û mezinkirî ye. Bandorên wan hene. Bêguman civakên bi cihbûyî diyarker in. Lê mirov nikare rola hindikayiyan a di sorkirin û handana mijaran de piçûk bibîne. Çi di pêşketina rewşa entelektuel a li Ingilîstan û Hollandayê de û çi jî di derketina kapîtalîzmê weke hegemonê sîstema nû de bandora banker, bazirgan û fîlozofên Cihû li van welatan têra xwe girîng e. Spinoza yek ji wan kesan e ku serdema nû di warê zêhnî de daye destpêkirin. Yek ji laîkên Cihû yên pêşî ye (Em vê laîktiyê weke kesên derketine yan jî derxistine derveyî sînegogê bi kar tînin). Yek ji fikirdarên mezin ên azadiyê ye. Felsefeya 'Fêhmkirin Azadî ye' gelek tiştan deyndarê wî ye. Bazirgan û bankerên Cihû gelek deyn dan dewletên Ingilîstan û Hollandayê. Ev deyn di serketina şeran a van dewletan û bi hêzbûna wan de bi roleke mezin radibin. Li Parzemîna Emerîkayê, nemaze li Bakurê Emerîkayê di şerê serxwebûnê yê eyaletên Ingilîstanê de bi heman rolan radibin. Baş tê zanîn an jî divê were zanîn ku di pêkhatina DYE'ya îro de di serê hêzên bingehîn ên bi bandor de banker, bazirgan û entelektuelên Cihû tèn.

2- Îdeolojiya Cihûyan

Ez divê di serî de eşkere bibêjim; li gelemperiya dinyayê pêşengiya îdeolojîk hînê jî di destê entelektuelên Cihû de ye. Reh û rîşên vê pêşengiyê yên kûr ên dîrokî hene.

a- Di demên destpêkê de di çêbûna çanda Cihûyan de şopên xurt ên du çandên mezin ên dîrokî, çandên Sumer û Misrê hene. Ahdî Atîk (Tewrat) nîşan dide ku qebîleya Ibraniyan ev herdu çand bi ziman û wicdanê qebîleyê dawerivandine hinavên xwe. Nîşane pirr eşkere xuya dikin. Ji versiyonên pêşî yên van herdu çandan in. Ji çîrokên Adem-Hawa bigirin heta bi afirandina dinyayê di nava heft roj û heft şevan de, ji têngîna Ellah bigirin heta bi têngîna pêxember ev her wisa ye. Em ji bîr nekin ku tofana Nûh efsaneyêke Sumeran e. Efsaneyên pêxember Eyûb û Îdrîs jî her wisa ne! Têngîna dînê yekxwedayî cara pêşî di dema Firewnê Misrê Eknaton de weke reformeke mezin xwestine biceribînin. Her weha Êrfa navenda herî kevin a çanda Neolîtîk e. Ji ber ku çavkaniyêke gelekî girîng e. Ji lewra bandora îdeolojiya neolîtîkê ya vediguhere ji sedî sed divê mirov li ber çavan bigire. Li pişt wê du kom û zimanên mezin hene: Aryanî û Semîtîk. Mirov nikare rola van herdu çavkaniyên sereke di çanda Ibraniyan de piştguh bike.

b- Di dema pêşî ya nefîkirinê de bandora çanda Babîl û Zerdeşt (Pers-Med) gelekî eşkere ye. Gelek çîrok ji ber vê çandê hatine tomarkirin.

c- Çanda Greko-Romen sêyemîn çavkaniya mezin e. Nexasim di pêşdebirina felsefeya dînî de bandora dema Greko-Romen diyarker e. Ango felsefikirina dîn, dînîkirina felsefeyê ya di naveroka Îslam û Xiristiyantiya serdema navîn de heye, bingehê wê di serî de Arîsto, Eflatûn û weke ekol di serî de Staoparêz xwe dispêre ekolên felsefê yên serdema helenîstîk.

d- Eşkere ye ku Xiristiyantî û Îslam, weke du mezhebên dînê Mûsewî yê Ibranî li gorî civakên Greko-Romen û Erebbê çêbûne. Diyar e ku ji heman çavkaniyê tên. Nakokiya van herdu mezheban bi Mûsewîtiyê re ji ber xisleta xurt qebîletiya Mûsewîtiyê ye. Mûsewîti cara pêşî weke civaka qebîleya Ibranî, ji serê serdema navîn û pêve jî (tevî dîasporayê) weke dînê millî yê qewmê Cihû reng girtiye. Ya rastî, li pêşberî me rewşeke di zikhev de heye: qebîleya Ibranî = dînê Ibranî = Ibranî yan jî qewmê Cihû. Îdeolojiya cihû ji destpêkê ve xwedî naverokeke dînî ye, û ew jî bi temamî

xwedî xisletên qewmî û qebîleyî ye. Îslam û Xiristiyantî jî li gorî pêdiviyên çanda manewî û maddî yên civakên qewmên ji nêz ve nakokî û têkiliyên xwe bi Cihûtiyê re hene, hatine avakirin. Ji lewra gelekî ketine bin tesîra wê û timûtim jî pêre şerkirine.

e- Îdeolojiya Cihûyan di heman demê de ji aliyê çandeke hûrûkûr a maddî ve şikil girtiye. Me dît di vê çanda maddî de şaristanî çawa hatin binavkirin. Ji lewra îdeolojiya Cihûyan li herêma Rojhilata Naverast bi têkiliyên ji nêz ve yên tevahiya şaristaniyan şikil girtiye û îdeolojiyeke şaristaniyan e. Belkî bi formuleke em deynin em dikarin hînê baştir hîn bibin: Îdeolojiya Cihûyan cewherê senteza tevahiya şaristaniyan hildigire. Hêza xwe jî ji vî cehwerî digire. Di vê de rola nivîskar û pêxemberên Cihûyan tevahiya dîrokê pê rabûne, diyarker e. Dîsa ji ber van sedeman civakên pêwendîdar bi şaristaniyên xwe re çiqasî bi nakok û têkildar bin, ew çend jî bi Cihûtiyê re bi nakok in, û pêre têkildar in. Encameke din a mirov dikare jê derxe ev e: Cihûtî ne tenê dîn û qewm e, mirov dikare wê weke şaristaniyê weke senteza şaristaniyê (weke bi ser wan ve bûyî) bi nav bike. Eger em rola îdeolojiya Cihûyan a bi hêzkirina avahiyên entelektuel li ber çav bigirin, em ê baştir fêhm bikin ka çima li gelemperiya dinyayê hînê jî bi hêza pêşeng radibin.

f- Îdeolojiya Cihûyan bi serdema nû re parçe bûye. Li ser xeta dînî û laîk veqetiyane, du şax berdane. Spînoza (1632-1677) serê şaxê laîk dikişîne. Bi heman awayî gelek filozofên bi koka xwe Cihû wê şaxê laîk timî xurt bikin. Jixwe cihê guftûgoyê ye ka laîktî çiqasî dînekî nû ye, yan jî çiqasî li derveyî dîn e. Ez hema yekser bibêjim; ez hilberandina fikirên dînî û fikrên li derveyî dîn weke xebateke îdeolojîk û civakî manedar nabînim. Ya divê mirov ji hev cihê bike, divê ev nebe. Xebateke bi vî rengî rohnî nake, gelekî bi sînor mirov hîn dike û heta têra xwe xisletên berevajîkirin û çeloxwarîkirinê di hundirê xwe de dihewîne. Mîtolojîk, dînî, felsefî û zanîna zanistî her yekî ji wan berdêlekî wan ê civakî heye. Lê bi xebateke civaknasî mirov dikare rola wan, bingehê nakokî û têkiliyên wan ên civakî û siyasî bi hev re ji hev derxîne û zelal bike.

g- Di îdeolojiya Rohnîbûnê de bandoreke mezin a Cihûtiya şaxê laîk heye. Ev îdeolojiya ku em dikarin wê weke ‘zanistiyê’ bi nav bikin, li ser xeteke felsefî bi pozîtîvîzmê re hevser e. Ev ekola îdeolojîk a mohra xwe li serdema nû xistiye, bi navê zanistî û pozîtîvîzmê her çûye bûye baweriya dînî ya modernîteya kapîtalîzmê. Ez divê pîrr bi girîngî bibêjim ku pozîtîvîzm bi kirasekî nû yê cihê dînekî kevn e. Yan heman kiras e, kirasê dîn e, berevajî hatiye kirin. Di navbera têgihiştina qanûnan a zanistiyê û têgihiştina qanûnan a dîn de yekîtiyeke zêhnî heye. Ne dîn weke tê yeqînkirin têgihiştineke ‘uxrewî’ ye, ne jî laîktî têgihiştineke sekulerî ‘dinyewî’ ye. Di vir de cihêkirinek heye, li hev hatiye çêkirin. Dîn hemû bi dinyewîbûnê re têkildar in, girêdayî civakbûnê ne. Têgihiştinên ji wan re dinyewî tê gotin beriya her tiştî dinyewî nînin bi civakbûnê re têkildar in. Têgînên uxrewîtiyet û dinyewiyetê nakokiyên ciddî yên civakbûnê vedişêrin û ji bo şer sergirtî dewam bike xizmetê dikin. Îdeolojiya Rohnîbûnê weke zanistî û pozîtîvîzmê her xwe bi sîstem kir, bû îdeolojiya fermî ya dewleta netewe ya nû. Ev jî dihat wê maneyê ku pîrr bi lez vediguherî îdeolojiya milletperestiyê.

3- Milletperestiya Cihûyan

Bazirgan û serrafên Cihû yên ji rêûresmekê tên di sîstema kapîtalîst de weke çîna bûrjûwayê regekî modern digirin. Bûrjûwazî weke çîneke nû ya civakî îdeolojiya xwe ya fermî bi pozîtîvîzmê dibîne û têgihiştina li dewletê jî milletperestiyê bi xwe re tîne û ev yek jî têra xwe tê fêhmkirin. Hem weke afirînerê netewe, hem jî îdeolojiya xwe ya nû bi vê rewşê baş bi hev datîne. Piştî ku bi tevahî hêmanên netewe pêk tînin neteweyî dikin bi yekdestdariya dewletê êdî zehmet nîne wan transferî yekdestdarên ekonomiya serwer bikin. Yekdestdariya bi lez li cem her neteweya Ewrûpayê pêşket bi milletperestiyê karîbûn bi tevahiya netewe bidin daqurtandin. Çawa îdeolojiya Sumeran bi ser ket, em jî bi rewşeke bi heman rengî re rûbirû ne. Netewe weke hêmana herî pîroz tê îlankirin. Ango li şûna xwadeyê herî kevin tê danîn. Dewleta di nava netewe de yekdestdariya li ser jiyana maddî zevt dike. Dibe hêza herî mezin a civakê.

Wexta herdu digihîjin hev, dewlet-netewe weke dewleta berê ya qral-xwedê derdikeve holê. Ji bo bibe malê civakê jî pêdivî bi mîtolojiyan, di serdema kapîtalîzmê de pêdivî bi felsefeyê heye, pêdivî bi şêweyên wê yên vulger heye ji bo bibe malê tevahiya civakê. Ango hewcedarî bi şêweyên wê yên çor, hêsan û yên ji rêzê heye da ku karibe dakeve wê astê xîtabî hisan bike. Milletperestî bi awayekî mukemel bersiva vê pêdiviyê dide. Bi vî awayî civakên Ewrûpayê weke civakên neteweyî di lêgerîna xwe ya îdeolojîk a çarsed salî de digihîjin îfadeya xwe ya fermî. Milletperestiya netewe, netewa milletperest, herdu dewletê, dewlet jî yekdestdariya ekonomîk xwedî dike û bi vî awayî dinya nû misoger dibe. Bêguman di nava demboriya xwe de pêk tê. Wexta ku serdema milletperestiya bi heraret bi pêş ket li her alî ji hev cihêbûneke mezin a neteweyî pêk tê û bêguman îdeolojiya cihû hem wê gelekî jê bi tesîr bibe û tesîrê lê bike.

Têkiliya îdeolojiya cihû ji destpêkê ve bi awayekî berçav bi qewm û qebîleyê ango bi qewmtî û qebîletiyê ve bi hêsanî tê fêhmkirin. Di çarçoveya milletperestiya qewm û qebîleyê de milletperestiya herî kevn e, û ev yek xisleteke bingehîn û xwezayî ya îdeolojiya cihû ye. Di qonaxa bûrjûwabûyîna de yek ji wan îdeolojiyan e ku bi hêsanî vediguhere. Em dîsa bi paradoksekê re rûbirû ne. Hem tu wê ji îdeolojiya milletperestiyê re bavîtiyê bike, hem jî yên nû zêde dibin wê te red bikin: çawa ku di qada maddî de, di qada manewî-îdeolojîk de jî ev paradoks pêşket. Bi tevahî milletperestan dest pê kir diranên xwe li bavê xwe (sedemên maddî yên îcbarî, bêguman ji aliyê tercîheke kapîtalîst ve îcbarî) qirçandin. Milletperestên di her neteweya Ewrûpayê de ji pirsgirêk û astengiyên li pêşiya xwe weke îdeolojî, çanda maddî û netewe-qewm Cihû berpirsiyar dîtin. Çawa ku Xiristiyantî û Îslamiyet li pêşiya xwe astenga sereke Cihûtiyê dibînin, tevî ku bi koka xwe Mûsewî ne. Di vir de xusûseke di bingehê şaristaniyê de rol lîstiyê û teza min piştrast dike heye. Ew jî ew e ku weke kakilê şaristaniyê dewlet yekdestdariyeke ekonomîk e. Li her devera ku lê dewletên nû têne avakirin di nava yekdestdariyên nû û kevin de pevçûn an jî şer neçar çêdibe. Yek heta ya din tine bike, teslîm bigire yan jî heta bê qîmet bike, neçare şer dewam bike.

Çawa ku ji bo qebîleya Cihû beriya 3500 salan meseleya 'erdên soza wan hatiye dayîn' hebe, di serdema milletperestî û netewe ya Ewrûpayê de jî heman pêdivî xwe bi dijwarî nîşan dide. Neteweyeke nû ya cihû tê maneya erdekî nû. Li gorî ku Ewrûpa timî li dijî Cihûyan e, ekoleke xwe dispêre 'erdên soza wan hatiye dayîn' neçar e ku derbikeve holê. Milletperestiya bûrjûwa ya Cihûyan ku jê re siyonîzm tê gotin bi vî awayî weke mînakeke bi tesîr a serdema milletperestiya sedsala 19. çêdibe.

Çîrok ji vir û pêve dikeve dîrokê. Ya divê mirov bi kurtî bibêje ev e: pêdiviya demê bi dewletên bi hêz heye: Elmanya û Ingilîstan. Franse ketiye rêza sêyemîn. Milletperestiya Cihûyan di her bazk û şaxî de jî pirr dixebitin. Tê zanîn çawa dewletên Ingilîstan û Hollandayê bi hêz kirine. Li Elmanyayê jî sermayedarên Cihû bi heman fonksiyonê rabûn û li ser kar bûn. Entelektuelên Cihû jî di çêkirina sermaye entelektuel de (îdeolojiya elman) gelekî kêrhatî ne. Împaratorê Elman bi saya van destekên du caran diçe Qudsê û eleqeya xwe ya ji bo tevgera nû ya welat nîşan dide. Eger Elman û Osmanî ji Şerê Cihanê yê Yekemîn bi awayekî serketî derketibûna, Cihû wê bi parastina wan hînê zûtir û li ser hîmên hîn qehîmtir li Filistînê yan jî erdên berê vegeyabûna. Bazkê herî bi hêz Îttîhad û Teraqiyê elmangir bû û têkiliya wan bi Cihûyên Selanîkê û sermayedarên wan re hebû. Jixwe giraniyeke wan bi awayekî rêûresmî li ser Londonê hebû.

Em dîroka siyasî li hêlekê bihêlin ku mijareke gelekî berfireh e. Hîtler ji têkçûna Elmanan ji sedî sed Cihûyan berpirsiyar dibîne. Ew baş dibîne ku serdestiya Londonê ji milletperestî û îdeolojiya Cihûyan serbixwe nîne. Xiyaneteke mezin li Elmanyayê hatiye kirin. Berpirsiyar jî Cihû ne. Bi vî awayî her neteweyê ku xwediyê heman pîrsgirêkan e (Li Franseyê bûyera Dreyfus), dibe dijberê Cihûyan. Dibe ku berevajiyê vê were ispatkirin. Lê çima ev îdea hînê li tevahiya dinyayê dewam dikin? Mînak serokê dawî yê Komara Îranê Ehmedînejad çima heman îdeayan dike? Ev yek bi fonksiyona milletperestî û îdeolojiya Cihûyan a li dinyayê ve têkildar e. Hînê jî îdeolojiya pêşeng e, çawa ku di yekdestdariya sermayê de pêşeng e.

Nabe ku Hîtlergirî were parastin. Qirkirin gunehê herî mezin ê mirovatiyê ye. Ev rastiyên civakî û însanî ne, nabe ku li ser wan bê axaftin.

Rola rewşenbîrên Cihûyan di têkoşîna civaka demokratîk, wekhevî û azadiya bi esil a mirovatîyê de nabe ku piçûk bê dîtîn. Em pêxemberan bidin aliyekî, di serdema nû de rewşa gelek rewşenbîr û entelektuelan a bi Spînoza dest pê dike û bi Marks, Freud, Rosa Luxemburg, Trostky, Adorno, Hannah Arendt û Einstein dewam dike diyar e. Aliyê sosyalîst demokratîk ê entelektueliya Cihûyan pirr bi hêz e, û haya min jê heye. Ez ê hukmê Adorno dubare nekim. Lê di qirkirinê de rewşa berçav a Cihûyan hem di qada maddî û hem jî di qada manewî de wê kengî bigihînin encameke çareserker û polîtîk û wê kengî rexne bikin-rexneyê li xwe bigirin û di pratîka wê de gavan biavêjin? Weke hêzeke îdeolojîk, hem ji ber rewşa wê ya pêşeng, heta milletperestiya cihû rast ji hev neyê derxistin, ne bîranîna qirkirina Cihûyan wê weke ku hêja ye bê nirxandin, ne jî wê pêşî li qirkirin û komkujiyên nû bê girtin. Milletperestiya Cihûyan milletperestiya neteweyeke piçûk nîne, milletperestiya dinyayê ye. Bavê tevahiya milletperestî û dewletên neteweperest in. Cihê xemê ye ku mexdûr û qurbanîyê herî mezin ê milletperestiyê bi awayekî di dîrokê de kêmtê dîtîn, Cihû bi xwe ne.

Cihûtî weke pîrsgirêk gelekî hatiye guftûgokirin; ji aliyê rewşenbîrên Cihû yên weke Marks û Freud ên li rêza pêş tîn. Lê tevî vê, ev pîrs bê bersiv e: çawa heta bi qirkirinê hatin? Eger bîranîna qirkirinê bi nebûna hin qirkirinên din ve girêdayî be, ev yek ê çawa pêk bê?

Di parêznameya xwe de bi tevahî encamên ez ghiştimê li ser hîmê mînaka Cihûyan dikarim wisa formule bikim: Qebîleya Cihûyan dilê xwe bijand şaristaniya Sumer û Misrê. Berdêla vê dilbijandinê nefî û surgûn bû. Ev qebîleya piçûk û bi rik mîna ku ji tevahiya qebîleyan re pêşengiyê bike û ya wan nekiriye bi cih bîne, bi çavnebariyekê rabû û îdeolojî an jî dîne qebîleya xwe ava kir. Qraltiya Qudsê damezrand. Rika xwe hinekî din jî zêde kir; li tevahiya dinyayê belav bû. Berê ji qebîleya xwe re paşê jî ji qewmê xwe re li cihekî geriya. Cih nedanê, nefî kirin. Ji bo tîk neçin heta bi atomê çûn, heta bi ezmanan çûn. Qebîle vê carê jî bi dewleta netewe ya piçûk bi pêşengiya şaristaniyê radibe. Belkî jî bi tevahî Rojhilata Naverast û heta dewlet û şaristaniya dinyayê ya jêre pîriktiyê dike, hilweşîne. Lê wê

wextê ew bi xwe jî namîne. Ji ber ku şaristaniya piçûk a Cihûyan cewherê şaristaniya dinyayê ye. Bêyî şaristaniya Cihûyan şaristaniya dinyayê, bêyî şaristaniya dinyayê jî şaristaniya Cihûyan nabe. Dersa herî mezin a ji qirkirina Cihûyan were girtin ev e.

Ji ber ku ez pîrr girîngiyê pê didim li ser radiwestim, çawa ku ez li ser ên mîna wê rawestiyame. Zanyaran ji mêj ve gotiye; tu nikarî agir bi agir vemirîni. Ji agirê şaristaniyê vexistina agirên piçûk ên şaristaniyê (dewletên netewe, bi giştî yekdestdarî) rizgariyê nayîne. Tevahiya dîrokê pêşengên qebîle, qewm, xizan, mezlûm û koleyan ên li dijî şaristaniyê şer kirin an hatin kuştin an jî bi ser ketin. Yê hatin kuştin bîranîna wan nayê jibîrkirin. Lê yê bi ser ketin, ya pêşî kirin ew bû ku xwe kirin şaristanî. Ji ber ku wekî din rê nizanîbûn. Pêşengên sosyalîzma zanistî yê bi ser ketin jî nikarîbûn nebin mîna keke qefesa hesinî ya modernîteya kapîtalîst. Yê li qirkirinê rast hatin jî ti carî nefikirîbûn ku ev yek ê bi serê wan de bê. Lê hat.

Di vê nuqteyê de ji sedî sed dilê min ji kesê ku xwe herî zêde antî-jenosîdvan dihesibîne zêdetir qurbanên jenosîde fêhm dike. Çima bi qasî ku ti Cihû fêhm nake, ez fêhm dikim? Ji ber ku heman sîstemê ez jî xistibûm nava çerxa xwe. Bêguman, hêza ku çerxa sîstemê digerland jî dîsa hêza cihû bû. Ma gelo şerê desthilatdariyê yê wê îdeolojiyê, hêza wê ya afirandina şaristaniyê nebûya Xiristiyantî, Xiristiyantî jî nebûya Hitler wê bibûya? Milletperestiya elman a Hitler afirand çawa di îdeolojiya elman de ango çawa kokên xwe berdide nava îdeolojiya Rohnîbûnê (pozîtîvîzm û biyolojîzm), rola îdeolojiya cihû di Rohnîbûnê de û têkiliya wê bi milletperestiya cihû re bi vê wesîleyê (koka hevpar a Rohnîkar) di nava têkiliyeke diyalektîkî de ye. Ango qebîletî û qewmîtiya cihû çawa ku kokên milletperestiya cihû pêk tînin, qebîletî û qewmîtiya elman jî kokên milletperestiya elman pêk tînin. Bûyerên di zikhev de yê li Elmanyayê, ji ber yekdestdarên siyasî û ekonomîk ên di nava wan de rê li ber têkiliyên li hev geriyayî vekirine. Ev bûyerên dîrokî-civakî hemû têkiliya di navbera van herdu milletperestan de baş rave dikin. Ev herdu milletperestî heta li

dawiyê neyên hiştin, qurbanên qirkirinê bi awayekî manedar wê neyên bîranîn û mirovatî wê nikaribe xwe ji qirkirinên bi vî rengî rizgar bike.

Bi heman awayî mirov dikare milletperestî û îdeolojiya ereb, milletperestî û îdeolojiya cihû bide ber hev. Encamên wê diyalektîk û balkêş in. Ew nebûna Îslam, Îslam nebûna ma wê Hz. Mihemed bibûna? Ew nebûna Baas, Baas nebûna wê Seddam Husên hebûna? Belkî bê gotin “tu totolojiyê dikî”. Lê ez van gotinên xwe li serada xwe ya analîzên şaristaniyê dixim. DYE hêza dinyayê ye, hegemon e, û heta dikare bibe împarator jî. Niha ji bo Îsraîlê li Rojhilata Naverast şer dike. Belkî sibê bi Îranê re jî şer bike. Çima dîsa tehlûkeya qirkirinê heye? Vê carê wê sîlehên atomê jî bêne bikaranîn. Pêşgirtina li şerê nukleerî bi nukleeran! Kes nikare înkâr bike ku ev tehlûke li ber derî ye. Jixwe Hîroşîmayek bes e! Analîza min rast e. Dema şaristanî dihat avakirin, gotin xwedayên li ezmanan wê diparêzin. Wexta hildiweşe xwe diavêjin bextê atomê. Qelpê wê hezar carî li şûna yê rast tê tercîhkirin. Ez behsa qralên tazî û xwedayên bêmaske yên li ser rûyê erdê dimeşin dikim û behsa brûska wan a atomê dikim.

Ez yek ji wan kesan im ku herî zêde dixwaze, weke mirovên gelekî zane li Rojhilata Naverast cihê Cihûyan hebe. Ji bo demokratîzekirina çanda Rojhilata Naverast, ji bo konfederatîfeke demokratîk a Îsraîl-Filistînê, Levîathanê bûye dêwekî global nikare bibe hêza çareseriyê. Ev cinawirê Cihûyan nav lê kirî çavkaniya rastî ya qirkirinê ye.

Çareserî bi şaristaniya demokratîk a Rojhilata Naverast dibe. Rojhilata Naverast bê Cihû çawa xirbe ye, Cihû jî bê Rojhilata Naverast her tim mehkûmê qirkirin û nefîyan e. Dîrok têra xwe bi dersan tijî ye. Rewşenbîrên cihû êdî baş hay ji xwe hene ku pirsgirêka wan ango ev pirsgirêk, pirsgirêka dinyayê ye. Divê mirov li Rojhilata Naverast li çareseriyê bigere. Divê em ti carî ji bîr nekin ku Rojhilata Naverast a demokratîk xeyal nîne, bi qasî nan û avê pêdiviya me pê heye. Divê Cihû baş zanibin ku hem ji bo bîranîna qirkirinê û hem jî ji bo careke din neyên qirkirin divê rêya şaristaniya demokratîk a Rojhilata Naverast bibînin; bi tevahî gelên Rojhilata Naverast jî divê zanibin bê Cihû Rojhilata Naverast demokratîk nabe û lihevkirineke demokratîk a dîrokî rêya bi tenê ya

çareseriyê ye, û ji lewra jî divê bi her çar lepan li wezîfeyên avakirina civaka demokratîk xwedî derkevin.

E- Di Modernîteya Kapîtalîst de Desthilatdarî

Têgînên şaristanî, desthilatdarî û dewletê, çî di nava xwe de, çî jî ji ber rewşa wan a di nava hev de ji wê kategoriya têkiliyên civakî ne, ku analîza wan zehmet e. Şaristanî mijarek e ku guftûgo li ser pênasekirina wê hînê jî dewam dikin. Desthilatdarî pênasekirineke hînê tevlîhevtir e; tê guftûgokirin; li ku dest pê dike, li ku diqede, kengî û çawa çêbûye û divê çawa bi dawî bibe. Di zimanê rojane de bi qasî av û hewayaya mirov dide û distîne, behsa navê wê tê kirin, lê dîsa jî yek ji wan mijaran e ku mirov herî kêr li ser hemfikir in. Ev yek, ne bi tenê ji ber ku mijarên pîrr bi sîrr û tevlîhev in wilo ye, ji ber ku li ser wan gelek xebatên îdeolojîk têne meşandin û hez dikin ew her welê bimînin, wisane. Ji bo mirov ji tiştê kêr bîne tirsandin şertê pêşî ew e ku divê ew tişt pîrr bi sîrr û tevlîhev be. Eger rûyê wan ê rastî derkeve holê her kes ê henekê xwe bi wan bike. Ew êdî nikarin kesî bitirsînin. Bi vî awayî wê armancên komên ku ser berjewendiyên wan digirin jî têk biçin. Di nava gel de li ser vê mijarê gelek çîrok têne gotin.

Pêşî bi çîrokên wê yên mîtolojîk şaristaniyê didin destpêkirin. Yekdestdarên berhemê zêde yan jî klîkên sûdperest bêyî di nava van çîrokan de cih bigirin, bi darê zorê bi tenê çend caran dikarin talanê bikin. Ji bo bîne qebûlkirin û mayînde bibin, ji sedî sed pêdiviya wan bi mîtolojî, dîn û huqûqê heye. Di roja me ya îro de tevî van hêmanan hemûyan, sê S'yan ango seks, spor û seneatê populer dikin, bi medyayê pêşkêş dikin, civakan ji aliyê zêhnî û hisî ve çawa dixwazin welê ber didin wan, bi vî awayî hewl didin xwe bidin qebûlkirin û mayînde bikin û vê yekê misoger bikin.

Min hewl da, dîroka şaristaniyê dabeşî sê demên sereke bikim û her demê weke pêşnûmeyê pêşkêş bikim. Min bi hostayî anî ziman ku ez zêde guh nadim rêbazên 'zanistiyê', lê bi şertê ku pîrr bi sînor be, dikare bi

feyde be û çi qasî bêne dogmatîzekirin ewqasî gefê li şensê jiyana azad dixwin. Min bi hostayî hewl da rêbaza şîroveya sosyolojîk 'bi zanistî, bi pozîtîvîzmê) bêyî dogmatîze bikim bi cih bînim. Şîroveyên min bi xetên sereke û gelek mînak li her cure guftûgoyê vekirîne û bi vî awayî hatine pêşkêşkirin. Ez gelekî dubare dikim, tevî vê jî eger zêde hewce neke, ez ê bi baldarî rabim da ku weke hîn bûme dubare nekim.

Tevî ku min hewl da modernîteya kapîtalîst (şaristanî, bi medeniyetê re bi heman maneyê) weke moderntiya (hemdem) serdema nû (ji sedsala 16. P.Z. û heta roja me ya îro) ya fermî û serketin bi dest xistî analîz bikim, min hewl da serdema me bi temamî nekim malê kapîtalîzmê û di warê antî-modernîteyê de jî min rexneyên berfireh kirin. Tevî ku ez binavkirina modernîteyê ya civaknas Atony Giddens qebûl dikim jî ez ne bi şîroveya wî ya di warê 'sê nedomdaran' re me. Sê nedomdar kapîtalîzm, dewleta netewe û îndustriyalîzm bûn. Min bi gelek mînak û şîroveyên berfireh anî ziman ku reh û rîşên hersê nedomdaran heta bi destpêka şaristaniyê diçin û bi pêşketina xwe ya ji wê demê ve bi modernîteya kapîtalîst ghiştin halê xwe yê herî bi hêz. Di vî beşî de ya ez ê bikim ev e; ez ê modernîteya fermî, têkiliyên wê yên bi dewlet û desthilatdariyê re, nîşan bidim ka çawa bi awayekî berçavtir şêwe û şikil digire.

1- Civaknasên pozîtîvîst di serî de A. Giddens û yên weke wî di her dema dîroka şaristaniyê de û di tîpa xwe ya tekane de xwe bê hemta şîrove dikin û yeqîn dikin ew jî sosyolojiyê dikin. Mînak ji bo şaristaniya Ingilîz û dewleta wê weke şaristanî û dewleteke xweser bi nav dikin û ji bo vê jî xwe ji kirina hezaran lêkolîn û analîzî paşve nadin. Di deryayê de çiqas xîçik hebin li cem van jî ewqas lêkolîn hene! Ya rastî, di vê xebata bi navê zanistê de bi şêweyekî, ava bin kayê, berevajîkirina zanistê heye. Eger em vê rewşê bişibînin rewşekê, em ê bibêjin; bi daran dikin ku daristanê wenda bikin! Em ê bi mîlyonan daran bixin ber lêkolînê û bi vî awayî daristanê bi nav bikin. Ji serî ve, diyar e ku ev rêbaz nagihîje encameke rast. Lê belê bi deh hezaran ciwanî bi kar tînin ku ew bawer dikin civaknasiyê dikin û bi vî awayî karektera rastî ya sîstemê piştguh dikin û

ya rastî ev jî polîtîkayeke xirab nîne. Civaknasî yan jî bi giştî mirov dikare weke sosyolojî bi nav bike, naveroka wê bi vî awayî pûç û bê mane dikin.

Ya rast ew e ku dewleta Ingilîz, desthilatdarî û şaristaniya wê jî nûnerekî hegemonîk ê şaristaniya çemê mezin û sereke ye; ji pênc hezar salên bi xisletên xwe yê bingehîn ên kategorîk tê ango ji pêşketineke dewletê ya bi yekdestdariya çîn-bajar-ekonomiyê tê; ji sedsala 10. ve çîna li dora bajarên berê weke arîstokrasî û qralan, ji sedsala 16. ve jî yekdestdariya dewlet û ekonomiyê weke bûrjûwayê xwe li hev ba didin, xwe bi gelek kirasên îdeolojîk dinixumîne, xwe dike sirr û dike ku neyê dîtî an jî xwe bi hezaran sembolan dixemilîne û dike ku bi zehmetî were fêhmkirin. Ez yeqîn dikim ku bi vê hevoka bi navkirinê, mirov dikare têkiliyên lihevgeriyayî û badayî yê Ingilîz ji hezaran lêkolînê çêtir rave dike. Rahibên Sumeran bi hezaran kevalên wan hene ku li ser wan bi tevgerên stêrkan civakê şîrove dikin, ma di cewherê xwe de çî cudahiya wan ji şîroveyên deh hezaran rahibên zanistê yê modernîteya kapîtalîst heye. Ango di warê komên sûdperest ên sereke de ku vedişêrin, di navbera wan de ti cudahî nîne. Bi tenê ji aliyê rêbazên lêkolînê, zeman û mekan ve cihê ne.

Me êşkere û bi girîngî anî ziman ku cihêtiya zeman û mekan ji aliyê gerdûnî ve tê maneya çêbûna pêşketin û veguherînê. Civak jî di çarçoveya cihêtiya zeman û mekan de pêş dikevin û vediguherin. Hin caran dibe ku civak berepaş jî biberidin û biçin. Ez rewşên xweser rexne nakim; di gerdûnê de pêşketin û veguherîn xweser nînin. Her veguherîn tê maneya xweseriyê. Bi heman awayî xwe dubarekirin bi tenê qîmeteke xwe ya baweriyê ya dogmatîk heye. Di tevahiya bûyerên xwezayî de 'heman dubare' ya gotinan lîstikeke ziman e ku maneya wê nîne.

Di çarçoveya vê maneyê de bêguman xweseriyên gelekî girîng ên modernîteya kapîtalîst hene. Ev xweserî li gorî binavkirinên Antony Giddens di sê qadên girîng de pêk hatine. Bi vî awayî wê weke 'nedomdar' bi navkirin an jî weke têgîn anîna ziman, dibe ku mirov hîn bike. Me kapîtalîzm di nava xweseriyên wê de bi taybetmendiyê wê şîrove kir û mînak da, lewma ez ê dubare nekim. Lê mijara dewleta netewe ku bi

awayekî berçav û huqûqî têgîna desthilatdariyê îfade dike, wê gelekî me hîn bike ku em bi cewherî û xulase bînin ziman.

2- Me gotibû, yek ji mijarên zanista civakî herî zêde behsa wê dike û di berevajîkirina cewherê wê de pêşbaziye dikin, desthilatdarî ye. Ya hatî gotin rexneyeke li ser qestê nîne. Yek ji xisletên herî xweser û qabîliyetên modernîteya kapîtalîst ew e ku bi qasî ti şaristaniyê bi awayekî berfireh nekiribe, kiriye ku her ferd xwe xwedî desthilatdarî bihesibîne û bibîne. Mijara herî zêde divê mirov li ser rawest e, ev e. Civaknasê Fransewî M. Foucault herî zêde serê xwe li ser vê mijarê êşandiye, lê dîsa jî bi temamî ji heqê wê nehatiye der. Lenîn di 'Dewlet û Şoreşê' de xwest dewletê nas bike. Lê hînê li ser xwe bû, fêhm kir ku mijara herî zêde têde xapiyaye dewlet e. Jixwe hîç nexwest desthilatdariyê nas bike. Ev 'kevirê avzûnkirî' yê zîlamê bihêz û xasûk bi maskeyên cûrbicûr ên şaristaniyan heta roja me ya îro anî, di avakirina sosyalîzmê de bi kar anî. Ew sosyalîzma diviyabû ku bi temamî bi modernîteya demokratîk bihata avakirin, ev xebata bingehîn a civakî ji destpêkê ve bi 'desthilatdariya sosyalîst' hat pûçkirin û Lenîn ev fêhm nekir.

Ez gotineke M. Bakunin a tê vê maneyê gelekî manedar dibînim: 'Zîlamê herî demokrat, taca desthilatdariyê deynin serê wî, wê di nava bîstûçar saetan de bibe dîktatorekî rezîl' yan jî 'wê exlaqê wî xira bibe'. Divê mirov sosyolojiya desthilatdariyê bike û ev kar hînê weke wezîfeyeke bingehîn a zanistî ji bo analîzkirinê li pêşiya me ye. Gelo desthilatdarî çî ye, gelo hewce dike, nake? Ev mijarên civakî ne yên ku herî kêmtên zanîn. Li gorî hin zêhniyetan û komên feydeya xwe di bin zêhniyeta xwe de vedişêrin, desthilatdariya mutleq çareserîya mutleq e. Wer xuya ye ku fikra Asûr ev e: bi tevahî standina canê hedefê. Yên desthilatdariyê bi tevahî weke nexweşiyekê jî dibînin hene. Nexasim anarşîst û pasîfîst bi vî rengî li dabaşê dinêrin. Li gorî wan mîna mirov ji şewbê û webayê bireve divê ji her cure hêz û otorîteyê bireve. Ya rastî, ev têgihiştin şeweyê berçav ê radestbûna desthilatdariyê ye.

Çareserî û pênasekirina sîstema şaristaniya demokratîk ji aliyê wesifkirinê ve cihê ye. Mafê parastinê yê her koma civakî pîroz e. Li

hemberî her cure êrişa li ser hebûna komekê û nirxên bi ser hebûna wê ve hebûna hêza parastinê, ji bilî mafekî dest jê nayê berdan, sedemeke hebûnê ye. Ez bawer dikim ku bi maneya klasîk wê ji hêza parastinê re desthilatdarî neyê gotin. Belkî jî li cih be ku mirov bibêje hêza parastina demokratîk yan jî otorîteya wê. Gul bi stiriyan xwe diparêze. Wexta mirov vê li ber çav bigire, ez hez dikim ku ji vê paradigmaya otorîteya demokratîk re bibêjim 'teoriya gulê'.

a- Mirov desthilatdariyê di çarçoveya şaristaniyê de weke her cure xebatên civakî yên ji bo bidestxistina berhemê zêde û pirrkirina wî fonksiyonel bike bi nav bike, ev binavkirineke li cih e. Ji xebatên îdeolojîk heta bi xebatên eskerî, ji çîrokên mirovan pê dixin xewê heta bi qirkirinan, ji lîstikên kêfê heta rîtuêlên dînî bi tevahî tevgerên civakî eger bi kêra vedizîna berhemê zêde û nirxan tê di çarçoveya analîzên dawî de mirov dikare wan weke xebatên desthilatdariyê bi nav bike. Desthilatdarî di çarçoveya vê maneyê de qada xebateke berfireh a civakî ye. Nexasim di civakên şaristaniyê de desthilatdarî timî bi berfirehî û kûrahî li gorî rêjeya berhemê zêde bi meyla mezinbûnê radibe.

Eger em têgînên berhemê zêde û nirx zelal bikin, çarçoveya desthilatdariyê wê baştir bê fêhmkirin. Eger em çalakiya bi darê zorê ya desteserkirinê û bi sazîbûna wê ya li ser destketî, sermiyanê maddî û manewî û bi tevahî nirxên çandî yên kes û koman weke 'hunerê desthilatdariyê' bibînin, wê 'yê bi dest dixê' û 'yê bi dest dikeve' bi awayekî berçav zelal bibe. Tevî ku yê wê nîne, desthilatdarî timî hin tiştan bi darê zorê bi dest dixê, yê xwe dihesibîne, asîmîle dike, dike milkê xwe, dike welatîyê xwe û di rewşên berevajî de dîsa bi darê zorê diavêje, surgûn dike, bê cih û war dike, bê kar dihêle, bê mal dihêle, bi awayekî giştî ji aliyê maddî û manewî ve huner û çalakiya bê qîmetkirinê ye. Eger mirov vê yekê bi tenê bi nirxan û berhemê zêde bi sînor bike, wê ev bibe helwesteke teng. Di vê mijarê de bi destxistin esas e. Lê li ser vê rêyê bi hezaran nirxên din jî têne desteserkirin ku mirov ji van re bi giştî bibêje desthilatdarî, rastir e.

Fonksiyona bingehîn a demokratîk jî ew e ku yekser an jî ne yekser êriş li hebûn û hebûna kom û kesên pêwendîdar hatibe kirin divê nirxên wan ên maddî û manewî bipolarêze, çavên xwe li bidestxistina wan negire, dîsa li wan vegeerîne. Ango ji her aliyê ve bi fonksiyoneke pozîtîv a hewce, mafdar û dest jê nabe re têkildar e. Otorîteya demokratîk di çarçoveya vê naverokê de hunerê ketina nava çalakiyê ye. Di cewherê xwe de jî mirov jê re weha bibêje rastir e: pêşîgirtina li bidestxistinê û hunera çalakiya wê ye. Di warê bidestxistina welat û çalakiyên ji bo pêşîgirtina bidestxistina welat de ji aliyê bi karanîna hêzê û hunerê wê (artêş-şer) ve cihêtiyeke ontolojîk (hebûnî) heye. Herdu jî têgînên dijberî hev in. Di nava civakê de rewşên bi vî rengî bi têgînên bingehîn ên dualîte yên weke qencî-xirabî, xêr-guneh, rast-çewt, heq-neheq, xweşik-krêt têne îfadekirin.

b- Li gorî nêrînên li desthilatdariyê mirov wê dikare ji gelek aliyan ve dabeş û tasnîf bike.

1- Desthilatdariya Siyasî: Şêweyekî desthilatdariyê ye ku herî zêde tê bikaranîn. Fonksiyona birêvebirin û rêveberiya dewletê û yên li ser şopa wê (mînakên dewletê yên partî û civakên sîvîl esas digirin) îfade dike. Di dîrokê de herî zêde ev şêweyê desthilatdariyê hatiye bikaranîn, gelekî li ser hatiye rawestîn û herî zêde diyarker bû.

2- Desthilatdariya Ekonomîk: Çalakiya bi rêvebirin û bidestxistina nirx û berhemê zêde ya hêzên yekdestdar îfade dike. Di tevahiya dîrokê de gelek şêweyên wê hatine meşandin.

3- Desthilatdariya Civakî: Rêûresm û çalakiya hêzê ya beşên bingehîn ên civakê li ser hevdu ava dikin, îfade dike. Di vê de malbat, çîn, cinsiyet, koka etnîk û gelek cudahiyan din ên girîng hene. Divê mirov hinan ji wan cihê bibîne û li ser bisekine. Di malbatê de bav, di çînayetiye de yê berhemê zêde bi dest dixê, di cinsiyetê de mêr, di etnîsîteyê de etnîsîteya serdest desthilatdariyê temsîl dike.

4- Desthilatdariya Îdeolojîk: Bi maneya zêhniyeta rêveber e. Kes û komên di têkiliyên çand û zanistê de pêşketî ne, xwediyê desthilatdariya îdeolojîk in.

5- Desthilatdariya Eskerî: Saziya herî zêde li rêza pêş bi desthilatdariyê re wekhev tê dîtin e. Di vî şêweyî de herî zêde desthilatdarî heye, herî zêde dijberê civakê ye, herî zêde dijberê mirovatîyê ye. Diya tevahiya desthilatdariyan e, ya rastî ew bavê tevahiya desthilatdariyan e.

6- Desthilatdariya Neteweyî: Di çarçoveya netewe de desthilatdariya navendî îfade dike. Bi hostayî û nazenînî hewl dide xwe weke yek û parçe nabe îfade bike. Mirov dikare jê re bibêje serweriya neteweyî ye.

7- Desthilatdariya Global: Împaratorî yan jî pozîsyona modernîteya hegemon û şaristaniya serdest îfade dike. Di roja me ya îro de modernîteya kapîtalîst di rewşeke welê de ye, vê desthilatdariya xwe bi pêşengiya DYE'yê bi yekdestdariya ekonomîk a global û dewletên netewe dimeşîne. Gelek şêweyên bi vî rengî yên desthilatdariyê mirov hînê jî dikare dabeş bike.

3- Desthilatdarî tevahiya têkiliyên dîrokî-civakî û saziyan e. Bi awayekî dîrokane li ser qad û şaneyên civakî yên sedema man û nemanê ne, bi cih dibe û hewl dide xwe bike rêûresmeke domdar. Rêûresm tê maneya bisazîbûnê. Desthilatdarî pirr girîngiyê bi sazîbûnê didin û heta qadeke welê ye; têkiliyên civakî bi protokolê ve hatine girêdan. Pêwendîdarên wan, ew gelekî fonksiyonel kirine, ji lewra jî şêwe û bisazîbûnê pirr baş bi protokolan ve girê didin, ji ber ku temsîliyet û domdarî xwedî girîngiyeke man û nemanê ne. Mînak di avakirina desthilatdariyên siltanan, destguhertin, teslîmkirin û bidestxistina wan de xeml, sembol û protokolên mezin hatine lidarxistin. Ji cil û bergên wan heta bi xwarinên wan, ji zewacên wan heta bi mirinên wan her têkiliya wan beriya bi hezaran salan ji şêweyekî rêûresmê tê. Ji lewra jî her kes weke dixwaze bi hêzekê nikare bibe desthilatdar. Wê ji wan re bibêjin bû eşqiya yan jî despot. Ya rastî, rûyê herî xuya û rûyê eşkere yê

desthilatdariyê eşqiyatî û despotîzm e. Lê ev saziya desthilatdariyê gelekî pîroz û bilind kirine, ji ber ku nexwestine bê gotin; 'kum ket xwarê serê keçel xuya kir'. Ji lewra jî ji bo rêzdarî û domdariya bisazîbûyî ya desthilatdariyê bi dijwarî li ber van şêweyên desthilatdariyê radibin. Serwext in ku bi giranî bi saya van sembol û rêûresman desthilatdarî rewa dibe.

Min di parêznameyên xwe yên berê de desthilatdarî şibandibû guloka berfê. Ez niha vê teşbîha xwe ji nû ve bi bîr dixim. Yekdestdarên berjewendîperest ên civakên şaristaniyê yên xisletên dîrokî bi destxistine û li hev badayîne, ji serê çiyê mîna gulokeke berfê digindirin her diçe mezin û dijwar dibin. Ev desthilatdariyê îfade dikin. Dîrok jî xwedî pergal û nîzamekî ye ku bi vî awayê me destnîşankirî diherike, dimeşe.

4- Eger mirov desthilatdariyê bişibîne nexweşiyê vedigire wê baştir were fêhmkirin. Ango desthilatdarî mîna şewbê ye, û vedigire. Ev nexweşiyê civakî ye; di destpêkê de 'zilamê bihêz û xasûk' bi serê xwe nêçîr, paşê danehevên jin-dayikê desteserkirin. Ev nexweşî; pêşî di nîzama hiyerarşîk a bavik de rahib (kesê xwediyê maneyê) + rêveber (kesê bi tecrûbeyên xwe civakê rêve dibe) + fermandarê eskerî (kesê xwediyê yekdestdariya hêzê) xwe bi sazî kir. Bi avabûna çîn û bajêr jî xwe kirin dewlet. Lê hema yekser divê ez bibêjim; çawa ku tê yeqînkin, bi avabûna desthilatdariya dewletê re nîzama hiyerarşîk a bavik ku ji aliyê zilamê bihêz û xasûk ve hatibû avakirin, ji holê ranebû.

Vê carê em dikarin desthilatdariyê weha formule bikin: desthilatdarî = zilamê bihêz û xasûk + baviktiya hiyerarşîk + dewlet. Ev sê saziyên hîmî, civaka desthilatdariyê îfade dike. Ji vê nîzamê re ku ji gelek avahiyên qatê jêr û jor pêk hatiye, weke kategorî bi giştî em navê şaristaniyê lê dikin. Li qatê zemîn ekonomî heye, li qatê jor jî konseya xwedayan heye. Sumeran şaristanî bi vî awayî ava kir. Şêwe guherî, lê cewherê wê xwe her xurt kir û maneya xwe parast. Li qatê zemîn, tevahiya dîrokê di serî de karker, serf û kole, mirovên di berhemê zêde de hatin bikaranîn hene. Kesên xwedî pîşe yên weke cotkar, pîşekar û pîşesazên serbest jî li vî zemînî xwediyê çalakî û îcrayê ne. Li qatê jor jî xwedayên mîtolojîk, xwedayên bi tenê (carnan

siltanên siya wan an jî pêxemberên qasidê wan, carnan jî şaman û rahib rûdinên), qanûn û fikrên rêveber (îdeaya Eflatûn) cih digirin.

Di serdemên destpêkê û navîn de desthilatdarî bi van saziyên bingeîn û xisletan bi şeweyê dewletê xwe îcra dikir, lê di serdema modernîteya kapîtalîst de tevahiya civakê li desthilatdariyê gerandin. Bi gotineke din; tevahiya civakê bi nexweşiya xwe desthilatdarî dihesibîne xistin. Bi rêya saziyên Antony Giddens ji wan re dibêje; 'nedomdar' desthilatî hat belavkirin û ev her çiqasî nexweşiyek be jî ya rastî xweseriyeke modernîteya kapîtalîst e. Di vê mijarê de hin îdeolojî û sazî bi roleke diyarker radibin. Ez ê van xusûsan di beşê ji niha pê de lêbikolim û li ser rawestim.

Bêguman wexta desthilatdariyê bi tevahî civakê dixin, ev nayê wê maneyê ku gelekî bi hêz bûye. Di heman demê de tê wê maneyê ku gelekî neçar e, belengaz e, di pêvajoya jihevdeketinê de nêzî qonaxa dawî û leza dawî bûye. Di her tiştî de wexta tişt digihîje hedê xwe du tişt diqewimin: ya/yê pêwendîdarî wî-wê di rewşa dawî de yan divê pê bike dike; yan jî yê-ya pêwendîdarî wî-wê tişteki neke û ew tişt ê birize. Mînak wexta sêv gihişt û baş sor bû, ya divê mirov bike ew e ku wê ji çîqlê wê bike. Eger ev neyê kirin, piştî demekê sêv ê birize, kurmî bibe, pûç bibe û biqede. Mînak belkî çor bû, lê ji bo desthilatdariyan li cih e. Jixwe diyardeya desthilatdariyê wexta bi modernîteya kapîtalîst tê avakirin nexweşiyek e, û mirov dikare wê weke gihiştiye asta rizînê bihesibîne. Bêhn pê ketiye, genî bûye. Bi gotina Bakunin desthilatdarî ewçend riziyayî ye ku mirovê herî bi exlaq û saxlem xwe pê bike wê nexweş bikeve.

Bi temamî weha tê gotin: 'Wexta mirov taca desthilatdariyê deyne serê mirovê herî demokrat wê di nava bîstûçar saetan de wî bike dîktatorekî herî rezîl.' Ev rast e. Desthilatdariya dirize weke tacekê deynin serê jina herî bindest, ew ê jî di nava bîstûçar saetan de bibe dîktator. Ji bo mirov pêşî li vê rizîn û nexweşiyê bigire bi tenê rêyek heye, ew jî avakirina sîstema modernîteya demokratîk e.

F- Modernîteya Kapîtalîst û Dewleta Netewe

Têgîna dewleta netewe bi qasî ku di tariyê de hatiye hiştin ewqasî jî yek ji wan têgînan e, herî zêde hatiye berevajîkirin. Bi israr ji diyarkirina rola wê ya sereke û fonksiyona wê ya rastî direvin. Mirov dikare bibêje; zêdetir bi armancên propagandîf tê bikaranîn. Bi taybetî hewl didin têkiliya wê ya ontolojîk bi faşîzmê û milletperestiyê re xuya neke. Çawa ku hewl didin têkiliya tenik û zirav a modernîteya fermî bi faşîzm û milletperestiyê re ji nedîtî ve bînin. Ev helwest bi tenê xweserî bûrjûwayên lîberal nîne. Sosyalîst jî di mijara dewleta netewe de yan parêzvan xuya dikin, yan jî mîna ku gelekî bê qîmet e, bi gotin û peyvên besît nêzîk dibin. Ya rastî, ji bo guhertin û têgihîştina li serdema me, têgîna dewleta netewe têgîneke kilît e. Herçiqa ez Antony Giddens kêr bibînim jî ji ber ku girîngiya wê destnîşan kiriye, ez vegotinên wî yên di vî warî de weke yên mijarê rohnî dikin qebûl dikim.

Heta vir min gelek mijar pêşkêş kirin. Bi awayekî mirov dikare wan ji bo binavkirin û fonksiyona dewleta netewe weke pêşamadekarî qebûl bike. Mirov sedemên derketina kapîtalîzmê, têgînen modernîte, netewe û dewletê di asta pêşnûmeyê de be jî bi nav neke, wê diyarkirina rola dewleta netewe zêde bi kêr neyê. Min mijara Cihûyan jî bi xetên sereke û weke pêşnûme hewl da pêşkêş bikim bi sedema têkiliya wê bi dewleta netewe re heye. Ji bo jihevderxistina pîrsgirêkên civakî yên roja me ya îro çawa ku analîzkirina dewleta netewe têgîneke kilît e, her weha ji bo jihevderxistina mijara dewleta netewe jî mijara Cihûyan di çarçoveya şaristaniyan de weke dîrokî-civakî qet nebe divê bê binavkirin û ev yek têra xwe hîn dike û weke mînak xwedî qîmetekê ye. Bêyî ku mirov dewleta netewe û mijara Cihûyan ji hev derxîne, hewl bide maneyê bide qirkirina Cihûyan, ev yek ê gelekî kêr û çewt, ango wê gelekî ne rast be. Trajediya Rojhilata Naverast a îro têra xwe analîzên tene kirin piştrast dike.

1- Dewleta netewe formê pêkhatina yekdestdariya kapîtalîst e. Li Hollanda û Ingilîstanê hînce di sedsala 16. de ji bo şikandina armancên împaratoriye yên Franse û Spanyayê formekî dewletê ye pêdivî pê hebû,

şêweyê pêş dewleta netewe bû. Prenstiya Hollandayê û Qraltiya Ingilîstanê wê ber bi dewleta netewe ve biberidin û hewl bidin serdestiyê bi dest bixin. Bi Konsensusa Westphalia ya 1649'an hêmanê neteweyî di navbera dewletan de derket pêş û bi vî awayî gavên ber bi dewleta netewe ve têne avêtin bi lez dibin. Dewletan weke ekonomî-polîtîka merkantîlîzm kire esas û ev bû hêmanekî faktora bazara neteweyî bi hêz û bi lez bike. Zimanê neteweyî, huner û xebatên dîrokê êdî bi dorgirtina dewletê hînê zêdetir cih girtin. Wer lê hat ku hin arîşeyên di qada navneteweyî de û şer bêyî milletperestî û desthilatdariyên tîpa dewletê, ne mumkin bûn bêne meşandin. Şerên Napolyon di vê de bi roleke pêşeng rabûn. Bêyî ku Franseyê bike dewleta netewe nikarîbû şer bimeşîne. Îdeologên elman ên pêvajoyê ji nêz ve dişopandin, bi tevahî benên serê meselê ne, û ji milletperestiya elman û dewleta wê ya netewe re hewce ne, di şexsê Napolyon de keşif kiribûn. Milletperestiya elman a bi lez pêşde birin, demekê berî demekê di yekgirtina Elmanya û avakirina dewleta modernîteyê de bi rola qeraseyekî rabû. Paşê pêvajoya wê Hîtler biafirîne, di serê sedsala 19. de wê gavên xwe yê destpêkê biavêje.

Ya rastî mijar zêdetir hûrûkûr e. Bi hîmên modernîteya kapîtalîst re (şaristaniyê) têkildar e. Ev tevgera ku di navenda xwe de lêgerîna li serketinê ya yekdestdarên ekonomîk dihewîne, wê ne bi tenê pêşketina neteweyî berevajî bikira; neçar wê bi tevahî hêmanên netewe dikin netewe bikirana milletperest. Bêyî ku dîn neteweyî bibe, zehmet bû ku serdestiya bazarê ya yekdestdariya ekonomîk pêk bihata. Neteweyîkirina huner û çandê jî bi heman awayî bi pozîsyona yekdestdaran re têkildar e. Neteweyîkirina şeran jî wê bibûya hêmana herî dawî û girîng. Neteweyîkirina van hêmanan hemûyan ruhê neteweyî derxist holê û ev jî bi milletperestiyê bi encam bû. Xebatên îdeologan ên li ser netewe û dewletê ji mêj ve hîmên fikrî yê hewce dikirin, amade kiribûn. Pîr eşkere bû ku ev hêman hemû ku li ser bazara neteweyî û li ser bazarê şerekî mezin dimeşand û xwe li ser dikuşt û ferz dikir kapîtalîzma yekdestdar bû.

2- Şoreşa îndustriyê ev pêvajoyê bi tevahî bi lez kirin. Piştî bazirganiya mezin, pîşesaziyê bêhtir berhemê zêde çêkir û bi vê xisleta xwe

netewebûna bingehîn ava kir. Pîşesaziya neteweyî di çarçoveya netewe de ji bo kapîtalîstan hemûyan dihat maneya bêhtir karê. Sedsala 19. ji vî aliyê ve diyarker e. Îndustriyalîzm weke îdeolojiyekê ji nêz ve bi netewebûyîne re têkildar e. Milletperestî di sedsala 19. de îdeolojiya herî nadîde û çalakger a siyasî bû û mirov nikare îndustriyalîzmê ji vê cihê bifikire. Bûrjûwaziya bazirgan weke hecm bi serê xwe nikare neteweyekî rake û hilgire. Merkantîlîzm bi serê xwe wesfê wê yê ekonomiya yekdestdar a karibe netewe li pey xwe bibe nîne. Bûrjûwaziya bi îndustriyên yekdestdar weke hecm gelekî berfireh bûbû, êdî weke heqê xwe didît ku li ser navê netewe bipeyive. Dîroka xwe ji nû ve nivîsî. Meyla xwe ya felsefî zelal kir. Çanda neteweyî kir parçeyekî dîrokê. Mohra xwe li artêşa neteweyî û perwerdeya neteweyî xist. Pîşesaziya neteweyî bi bûrjûwaziya xwe di çarçoveya netewe de serketin û serdestiya kapîtalîzmê mayînde bû.

Têgîna jêre şoreşa bûrjûwaziyê tê gotin, ji ber ku van pêvajoyan hemûyan di nava xwe de dihevine, manedar e. Naxwe bi serê xwe bi tenê şoreşên Ingilîz, Franse û yên weke wan berevajiyê tê gotin şoreşên bi plan ên bûrjûwaziyê nînin. Ya bûrjûwaziyê kir ew bû ku zanîbû van şoreşan li gorî berjewendiyên xwe bi kar bîne. Ji lewra şaş e ku mirov şoreşa îndustriyê weke serketina çîna bûrjûwaziyê bibîne. Ev şoreş jî encama daneheva mezin a dîrokê ye.

Bûrjûwaziya yekdestdar û egoîst di her qadê de çawa kir ev qad jî desteser kir û xwe û kara xwe ferz kir. Çawa ku ekonomî qadeke civakî ye, û hewcedariyê wê bi bûrjûwaziyê nîne, pîşesazî jî qadeke ekonomiyê ye, û hewcedariyê wê bi bûrjûwaziyê nîne. Ya yekdestdarên bazirgan kir ew bû ku li gorî bazirganiyê bi awayekî dîrokî dest danîn ser vê qada ku hîne zêde karê tîne. Xwediyên ti şoreşên rastî bûrjûwazî nînin. Çi teorîk, çi jî pratîk di amadekariyên şoreşa îndustriyê de bûrjûwazî nînin. Şoreşa îndustriyê ew e ku ekonomî di nava pêşketina rîtma dîrokî-ekonomî de yek ji gavavêtinên mezin û girîng e. Mîna şoreşa cotkariyê ya di dema neolîtîkê de ye. Di her dema dîrokê de hilberandina ekonomiyê pêş ketiye, cewherê wê yekdestdariya ekonomiyê dewlet û hevkarên wê li ser deverên bi bereket dibin yekdestdarên nû yên çavsorî, çavkorî û bi îhtîras

wexta hewce bike bêperwa hêzê bi kar tînin. Dewleta netewe ya esas di nava van yekdestdaran de hîmê xwe yê maddî dibîne. Nebîne û tab jî neke çêdike.

3- Nava salên sedsala 19. qonaxeke werçerxê ya dîrokê ye. Yan dewleta netewe ya navendî ya bûrjûwaziyê wê bi ser bikeve yan jî tevgera konfederatîf a demokratîk a bi tevahî beşên civakê yên li derveyî yekdestdarên nû û arîstokrasiyê dimînin himbêz dike. Di Şoreşên Ingilîz ên sala 1640 û 1688, û Şoreşa Franse ya sala 1789'an de di nava hêzên serhildanê de cihêtiyeke berçav xuya nake, lê ev herdu meyl û ekol bi rola esasî radibûn. Komîngêrên di Şoreşa Franseyê û Levelên di Şoreşa Ingilîz de nûnerên meyla demokratîk bûn. Ev meylên behsa wan tê kirin paşê têne tesfîyekirin. Şoreşên 1848'an bi temamî şoreşên gel bûn. Xebatên K. Marks û F. Engels ên heta 1848'an yên Lîga Komînist û Manîfestoyê li cih in, û gavên dîrokî ne. Kengî şoreş li bêbextiya bûrjûwaziyê rast hatin û bi her cure hêzên paşverû re li hev kirin, ev têkçûna wan a pêşî ya stratejîk bû. Bihara gelan kurt ajot û dîsa zivîstana reş bi ser wan de hat. Şoreşgeriya bûrjûwaziyê jî bi berjewendiyên wê yên kêliyê ve girêdayî bûn. Bi ser ketibûya, wê desthilatdariya siyasî pîrr zû bikira yekdestdariya ekonomîk. Li şûna ku her tiştî jî dest bide, zanîbû yê di destên xwe de biparêze û qîma xwe bi destketiyên bi sînor bîne. Alîgirên berê yên qraltiyê û arîstokrasî jî negihîştibûn hêviyên xwe. Mîna hêzeke tewazunê dewleta netewe di vê pêvajoyê de wê bi hêz bibe. Navenda yekdestdarên ekonomîk û siyasî bi dewleta netewe re hev digirin û ev yek jî pêvajoya paşê diyar dike. Salên 1861 û 1871'ê bi awayekî fermî salên îlankirina dewletên îtalî û elman in. Paşê jî wê dor bihata îlankirina dewletên din ên netewe.

Pêla şoreşa nû kengî weke hêvî dikirin nemeşiya, Marks xwe vekişand Londonê. Kapîtal xist ber lêkolînê. Ceribandina wî ya Enternasyonalê xebateke komeleyê bû. Komînistên elman di navê de Marks û Engels jî kengî dewleta netewe ya navendî kirin esas, hingî bi awayekî objektîv têkçûn qebûl kirin. Bi teoriyên krîz û pêşîrtengiyê li gorî ketina kapîtalîzmê bername, rêxistin, stratejî û dersên taktîkî her çûn li dijî civakê, lê bi

kapîtalîzmê re di nava qalibên heman modernîteyê de li hev kirin û bi vî awayî veguherîn tevgerêke welê ya para xwe ji yekdestdariya ekonomîzmê re tê gotin bigirin. Maneya ekonomîzmê qebûlkirina bernameya dewletên netewe û ekonomiya yekdestdarên pîşesaz e. Şoreşa Sovyetê jî weke yên beriya xwe nikarîbû nebe destikê bernameya dewleta kapîtalîzmê ya yekdestdar + dewleta netewe. Jixwe Şoreşa Çînê jî piştî aloziyeke demdirêj nikarîbû xwe ji heman aqûbetê xilas bike û li ser heman rotayê dewleta netewe ya Çînê + kapîtalîzma yekdestdar a Çînê + bi yekdestdarên global re lihevkin.

Kategoriya em ji wan re şoreşên rizgariya neteweyî dibêjin ew şoreş in ku hîne zêdetir bi zêhniyeta modernîst re têkildar in, pîşesazî û dewleta netewe pirr zêde di bernameyên xwe de bi cih kirine. Herçiqas di nava wan de gelek mînakên sosyalîzma pêkhatî hebin jî bernameya wan a hevpar yek tişt e. Tevgera sedûpêncî salî bi navê sosyalîzma zanistî hat meşandin, sedema serneketina wê ew bû ku nikarîbû bibe xwedî wê hêza ji modernîteya Rohnîbûnê bibihure û li şûna wê modernîteya demokratîk bi teorîk, programatîk, stratejîk û taktîk pêk bîne. Ya rastî, ev niyeta wê jî tinebû. Bi tevahî nîşane didin xuyakirin ku ev tevger xwedî karekterêke bûrjûwaya piçûk e, asoyê wê teng e, bi qasî ku bi serketinê serxweş dibe bi xisletên ku wê bi hêsayî radestî sistemê dike, dibe yek.

Anarşîstan ev pêvajoyên protesto kiriye. Lê nexasim, tevî ku Bakunin, Proudhon û Kropotkin rexne û pêşniyarên girîng ên bernameyê kirin jî ji ber ku xwe bi rêxistin nekirin, ji aliyê îdeolojîk ve xwe teng hiştin û civak seresere nas kirin, her weha ji ber têgihiştinên wan ên çalakiyên ferdî nikarîbûn bibin alternatîfa siyasî. Destwerdana wan a li pêvajoya dîrokî serketina çav li rê bû pêk were, neanî. Herdu ekol jî qelsiya wan ew bû ku felsefeya Rohnîbûnê weke hebû qebûlkirin û bi awayekî dogmatîk bi zanista pozitîvîst ve girêdayî bûn. Serneketin zêdetir bi sedema îdeolojîk ve girêdayî bû.

Murray Bookchin dibêje; heta bi salên 1850'î li Ewrûpayê meyla kedkarên gund û bajaran zêdetir ber bi konfederasyoneke demokratîk heye, lê ji ber ku sosyalîstan xwe radestî têgihiştina dewleta netewe ya

navendî kir ev şens bi tevahî ji dest çû. Bookchin bi van gotinên xwe wer xuya dike ku bûyerên di qada civakî de diqewimin zêdetir nêzî rastiyê teşxîs kirine.

4- Wexta dewleta netewe ya elman di sala 1870'yî de hat îlankirin, yê pêşî ev tehlûkeya mezin dît filozofê mezin Nietzsche bû. Ji lewra mirov Nietzsche weke pêxemberê muxalif ê serdema kapîtalîst bi nav bike, li cih e. Di demekê de ku sosyal demokrat jî di navê de ji vê bûyerê li çepikan didan, wî şerma mezin a mirovatiyê têde didît. Ez ne şaş bim, xulaseya şîroveyan wî weha bû: 'Dewleta dibe Xwedê, ferd û kedkarên dibin morî, civaka xesandî û pîrekî.'

Rexneya Proudhon a li welatîbûnê hînê balkêştir e. Mîna ku ferdê roja me ya îro hê ji mêj ve dîtiye. Max Weber civak di bin bandora modernîteyê de weke 'civaka li pişt caxên hesinî hatiye girtin' bi nav dike. Binavkirin û şibandinên hînê xeternak di dinya romanana de hatine kirin. Kengî civak di feqa dewleta netewe de tê asêkirin şîroveyan bi heman rengî zêdetir dibin. Lê belê ev rexne û pêşbînî hemû ji bernameyê berçav a çareserî û azadiyê dûr in. Ji sedsala 16. heta dawiya sedsala 20'an gelan û rewşenbîran bi awayekî di dîrokê de ti carî neyê muqayesekirin, li ber xwe dan. Gelek serketinên demborî jî bi dest xistin. Lê hegemonya global a di serdema yekdestdarên fînança kapîtalîzmê de hînê bi tevahiya heybeta xwe li ser piyan e, û ev yek jî nîşan dide ku meyla modernîteya demokratîk ji kêmasiyên mezin ên çareseriyê, li ser xeta bername, stratejî, rêxistin û çalakiyê ji çewtî û kêmasiyên xwe rizgar nebûye.

5- Divê mirov sê hêmanên sereke yên modernîteyê bi giraniyê yekastê çareser bike û li ser vî hîmî hêmanên sereke yên modernîteya demokratîk bi entelektuel û rohnîbûneke mezin û her cure tevgera civakî bide meşandin û ev yek wezîfeyê her dema şaristaniyê ye ku paşve nayê xistin û dest jê nayê berdan. Rexnekirina kapîtalîzmê ji hedê xwe zêdetir kêr û çewt hatibe kirin jî ji ber ku hatiye kirin, divê mirov berê tîran bide dewleta netewe û bi rexnekirina îndustriyalîzmê temam bike û ev yek di serdema sêyemîn a fînança yekdestdar de giraniya xwe ya di têkoşîna

civaka demokratîk, wekhev û azad de diparêze. Em jî ya para me dikeve pêşkêş dikin.

Çi di pêkhatina dewleta netewe de, çi jî di domdarkirina wê de wezîfeya zemqê ji aliyê her cure milletperestiyê ve tê meşandin û êdî zehmet nîne mirov vê tespîtê bike. Di vê rewşê de ez bala we dikişînim ser vê mijarê ku em milletperestiyê weke hêmanekî îdeolojîk ê rola xwe ya xweser heye dibînin. Dibe ku rastir be, mirov jêre bibêje, îdeolojiya pozîtîvîst-laîk kirine dîni. Di qonaxa derketina sîstemê de nêzîkbûnên pozîtîvîst û laîk herçiqasî ji zêhniyeta modernîteya demokratîk dûr bin jî ji bo bihurîna ji dogmatîzma kevneşopiyê bi roleke erênî rabûn. Di pêşketina şîroveya zanistî de para wan heye. Lê belê ji ber ku ji nîvê sedsala 19. û pêve li aliyekî serketina xwe ya siyasî û aborî pêk anîbû û li aliyê din tehlûkeya çalakiya demokratîk devam dikir; weke ku li cem her şaristaniyê hatiye dîtin, sîstem ji aliyê îdeolojîk ve ber bi dînîbûnê ve çû. Milletperestiyê jî bi zêdeyî bersiva vê pêdiviyê dida.

Piştî van daxuyaniyên pêş ên weke destpêkekê der barê dewleta netewe de, li ser girîngiya mijarê ceribandina analizên hînê berçavtir û bi detaytir gelekî hewce ye, û mirov dikare gelekî jê hîn bibe.

a- Eger em bi awayekî berfireh pênas bikin, em dikarin bibêjin; di dema modernîteya kapîtalîst de amûrên desthilatdariyê yên li tevahiya civakê belavbûne û di çarçoveya huqûqî de ji yekîtiya ferdên bi navê welatî re em dikarin dewleta netewe bibêjin. Di vir de têgîna diyarker, diyardeya desthilatdariyê ye ku li tevahiya civakê belav bûye. Meşrûiyeta tevahiya dewletê berê bi saziyên wan û kadroyên wan ve bi sînor bû. Bi dewleta netewe ji vî sînorî dibihur in. Cewherê dewleta netewe ew e ku welatî yan jî ferdên dewlet dixwaze wan li gorî berjewendiyên xwe yên îdeolojîk, sazûmanî û ekonomîk çêke, weke ku endamên dewletê yên xwedî heq û wezîfeyan bin, wan bi dewletê ve dike. Yek ji mijarên sereke yên dewleta netewe girîngiyê pê dide çêkirina welatî ye. Ji bo vê yekê jî hewl dide ji gelek hêmanên weke îdeolojî, siyasî, ekonomî, huqûqî, çandî, eskerî, dînî, perwerdeyî, cinsî û medyayê sûdê werbigire.

1- Amûrê herî bi tesîr ê îdeolojîk milletperestî ye. Di asta dînekî nû de ye. Milletperestî nirxekî welê yê pîrozîyê bi dewleta netewe dide ku wê weke 'Hebûna Xwedê ya li rûyê erdê' bi nav dike. Yek ji erk û wezîfeya dîne nû ew e ku divê mirov wer bi dewletê ve bê girêdan karibe xwe di rêya wê de bide kuştin û wê weke nirxê herî bilind qebûl bike.

2- Bandora hêz û balkêşîya desthilatdariya siyasî ji bo ferd bike welatî gelekî tê bi karanîn. Nexasim partiyên siyasî bi roleke bi vê armancê radibin. Rêya herî kurt ji bo ferd diçe rêzdarî û ewlehiyê ew e ku divê bibêje; 'Dewlet a Min e'. Bi vê xwe dikare nêzî desthilatdariyê bike û xwe pê xweş bike.

3- Xisleta yekdestdariya ekonomîk a dewletê bi şoreşa pîşesazîyê hînê berfireh dibe û ji ber ku yekdestdariya pîşesazîyê gelekî pêş dikeve, hema hema nîvîyê civakê li sazîyên dewletê weke karker-karmend têne bicihkirin. Ev rewş bi serê xwe, dike ku beşekî mezin ê civakê ji bo bibe endamê dewleta netewe ango bibe welatî bikeve nava pêşbazîyê. Zehmet e ku mirov yekdestdarên ji wan re taybet têne gotin ji yekdestdarên dewleta netewe cihê bike. Di navbera herduyan de yekîtiyeke xurt û hevpariyek heye. Zehmet e ku mirov diyar bike, yekdestdariya dewletê ji ku dest pê dike û li ku diqede û di nava vê de cihê yekdestdariya taybetî çî ye. Yekdestdarên taybet ji nîvî zêdetir karê didin dewletê, lê dewlet jî mîna îltîzamên modern derfet û îmkanên bêsinor dide wan û ji wan re hêsan dike. Ji lewra şeweyê welatîkirina ferd a yekdestdarên taybet hin caran ji dewletê paşverûtir e. Ji ber ku bi bahaneya bêkarhiştinê çawa dixwaze werê dikare bi hêsanî perwerde bike. Sendîka jî di demên xwe yên dawî de bi awayekî muhafezakar dewleta netewe parastin û ev jî têkiliya xwe bi van bûyeran re heye. Karkertî bi sosyalîzma pêkhatî re kirin ku bibe millîtanekî dewleta netewe.

4- Têkiliya welatîbûnê bi huqûqê re pirr berçav e. Her ferdê dixwaze karê xwe bimeşîne pêdiviya xwe bi nasnameyeke şênîyan heye. Jixwe

nasname bi serê xwe tê maneya welatîbûna dewletê. Bi awayekî simbolîk endambûna dewletê îfade dike.

5- Serwextbûna li dewlet û desthlaldariyê ku tevahiya dîrokê zindî hatin hiştin ango rêûresma wan, eşkere ye ku di şewegirtina welatîbûnê de gelekî bi kêr hatine.

6- Di nava malbatê de bav weke nûnerê dewletê tê hiskirin û ev yek jî bandora cinsiyetê nîşan dide. Di nava malê de her mêr li hemberî jinê tê maneya dewletê. Bi vî awayî hiskirinê ji aliyê tevahiya civakê ve jî, mirov dikare qebûl bike. Dewleta netewe bi vî awayî hiskirinê hînê zêdetir perwerde kir û hewl dide kirasê wê li gorî xwe bibirre.

7- Saziya eskertiyê yek ji saziyên sereke yên dewletê ye. Li vê saziyê nîrxên bingehîn ên dewleta netewe weke nasnameya ferd li mejî û hisên wî têne kolan û niqirandin, û ji nû ve tê çêkirin. Her saziya weke vê ya dewleta netewe xwedî heman fonksiyonê ye. Lê yek ji wan jî nikare xwe bigihîne rola saziya eskertiyê.

8- Di pêvajoya dewleta netewe de dîn ji wan amûran e ku milletperestiyê ew herî zêde bi kar aniyê û yekser ew kirine dînê dewleta netewe. Ji ber ku dîn hem neteweyî dikin, hem jî milletperestiyê dikin, di dema dewleta netewe de weke saziyeke civakî herî zêde bi cewherê xwe re nelihev dibe. Beşê civakê yê li derveyî milletperestiya sekuler dimîne bi milletperestiya dînî bi hebûna nû ya xwedayê berê bi zanebûn an jî xweber bi evdîtiya wî re dibe yek û bi awayekî xiyaeta xwe ya hundir dike. Şerê dîn û laîktiyê ji nêz ve bi vî xiyanetê re têkildar e.

9- Perwerdeya ji dibistana seretayî heta zanîngehê ferd weke welatî amade dike û perwerde saziya herî bi bandor a modernîteyê ye. Bi saziyên eskerî re di vê mijarê de pêşbaziyê dike. Hedefa pêşî ya van saziyan ew e ku welatîyekî ji bo modernîteya kapîtalîst bi awayekî herî ehmeq bigihînin, nîrxên wê yên bi cihêwazî di tevahiya dîrokî-civakî, guherîn û veguherînê de pêkhatine, pêşî di parzûnkê dînî paşê jî di yê milletperestiyê re derbas

dikin û dawiyê jî di teştâ îdeolojiya fermî de distrên. Sofîtiya di vê mijarê de fersax bi fersax ji skolastîkiya serdema navîn bihuriye.

10- Ji bo mejî û dil şuştinê, medya amûra herî bi hêz a modernîzmê ye. Ev cîhazên behsa wan tê kirin, ji derfetên teknolojiya ragihandinê sûdê werdigirin û ji bo gihandina welatîyê dewleta netewe dixwaze rê xweş dikin. Nexasim sê S'yan, seks, spor û sinaetê populer dikin, naveroka wan pûç dikin û ji civakê re wan pêşkêş dikin, bi vî awayî di çêkirina welatîyê efyonkêş, herî ehmeq û rezîl de medya bi roleke sereke radibe. Ev rêbaz û amûrên ku em hîne jî bi sernavên sereke dikarin hejmara wan zêde bikin, bi awayekî di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin, tîp û şêla welatîyekî gihandine. Hedefa bingehîn a jiyanê erebeyek + malbat (peyda kirina pîrek an jî zilamekî û çêkirina çend zarokan) + bibe xwediyê xaniyekî ku karibe rojane standart bixwe û vexwe. Maneya civakbûyînê ji bo xwestekên ferdî yên besît û rezîl bi hêsayî li aliyekî din tê hiştin. Ji ber ku ji bîr û hafizeyê hatiye kirin, ji dîrokê jî qut dibe. Ya ji wî we ye ku dîrok e, klîşeyên neteweyî yên milletperestiyê ne. Bê felsefe ye, yan jî ji bilî feyde û sûdên herî piçûk, bawer nake ku felsefeyeke bextewariyê hebe. Modern xuya dike, lê nava xwe pûç e, hundirê xwe vala ye, 'keriyekî welatîyan' yê ji bo armancên herî tarî (faşîzmê) baz bide hatiye amadekirin û ferdê 'civaka girseyî' yan jî ya herî rast NE-FERD li naverastê ye.

Di çûna ber bi faşîzmê de der barê rola vê tîpa welatî de gelek romanên hêja hatine nivîsandin. Di vê mijarê de gelek nivîskarên navdar hene. Nexasim ev romanên xwe dispêrin analîza qirkirinê mirov gelekî ji wan hîn dibe. Di demên dawiyê de bi bandora postmodernîzmê rexneyên li 'welatî' hatine kirin jî gelekî kêrhatî ne. Di serê astengiya bingehîn a li pêşiya modernîteya demokratîk de welatîyên bi vî rengî yên dewleta netewe û civaka wê ya wan hildiberîne, tên. Ji lewra yek ji wezîfeya sereke ya demokratîkbûyînê ew e ku vê dewleta netewe û civakê wê ya ferdê ne-ferd diwelidîne ji hev derxîne û şaristaniya demokratîk a ferdên demokrat, azad û wekhev ango welatîyên azad bigihîne, ava bike.

b- Pirr girîng e ku mirov têkiliya ontolojîk a di navbera faşîzm û dewleta netewe de bibîne. Di mijara faşîzmê de yek ji çewtiya bingehîn ew e ku têkiliya sîstematîk a bi dewleta netewe re yan hîç nabîne, nikare rave bike, yan jî wexta hew tê veşartin bi du gotinên nivîsî yê seresere jê dibihure. Lê ev analîza me ya di asta pêşnûmeyê de jî têrê kiriye ku xizimtiya bi kok a îdeolojiya Rohnbûnê (îdeolojiyên pozitîvîst laîk jî di navê de) bi faşîzmê re eşkere deyne holê. Şêweyê bingehîn ê desthilatdariya modernîteya fermî dewleta netewe ye, dînê wê yê nû jî milletperestî ye. Civakên li parzûnkê milletperestiya dewleta netewe hatibin xistin, ew civak in ku amade ne, timî faşîzmê hilberîn in. Mirov nikare faşîzmê bê dewleta netewe bifikire. Hemin mirov nikare dewleta netewe jî ji yekdestdariya ekonomîk a zêde xurtbûyî (bazirganî + pîşesazî + finans) cihê bifikire.

Zehmet nîne ku mirov kok û rîşên faşîzma Hîtler di îdeolojiya elman de bibîne. Ji bo bûrjûwaziya elman rêya bi tenê weke dewleta netewe xurtkirina yekdestdariyê bû. Tevahiya sedsala 19. hem di warê îdeolojîk hem jî di warê maddî de îdeolog û bûrjûwaziya elman ji bo vê tîpa dewletê hilberînin gelekî xebitîn û ev yek tevahiya sedsala 19. karê wan ê herî girîng û serketina wan bû. Çîroka wê dirêj e. Ez di wê rewşê de nînim ku behs bikim. Bêguman di vê de para îdeolog û sermayedarên cihû divê piçûk neyê dîtin. Li Elmanyayê di navbera Cihû û Cihûtiyê, milletperestiya elman û faşîzma wê de têkiliyeke diyalektîk bi sedan lêkolînî piştrast kiriye û helwesta me ya teorîk jî ev têkilî ispat kiriye.

Modela elman paşê ji tevahiya tevgerên dewleta netewe û milletperestiyan re bûye îlham. Di serî de sosyalîst, qelsiya tevahiya antî-faşîstan ew bû ku nikarîbûn têkiliya sîstematîk a di navbera dewleta netewe + yekdestdarî (yekdestdariya dewlet û taybet) + faşîzmê de bibînin. Ji vê jî wêdetir, nikarîbûn pêwendiya ontolojîk a di navbera modernîteya kapîtalîst û faşîzmê de ji hev derxin.

c- Meseleya Yekîtiya Sovyetê û dewleta netewe mijareke din e ku hîne girîng e, û li benda çareseriyê ye. Hîne di dema Marks û Engels de

çarçoveya têkoşîna bingehîn a ji bo çîna karker dewleta netewe ya elman a navendî hatibû qebûlîkirin û ev yek jî maka tevahiya şaşîyan bû. Li Elmanyayê heta nîvê sedsala 19. serhildanên gund û bajaran ên ji bo pêkhatinên konfederatîf ên demokratîk paşverû hatin dîtin û piştgiriya dewleta netewe ya navendî hat kirin ku ev bi xwe di nava fikrên Marks û Engels de cih digirin. Di vê mijarê de fikir û rexneyên Bakunin û Kropotkin hînê qîmeta xwe ya aktuel diparêzin. Ev tespîtên Marks û Engels sedema bingehîn in ku Enternasyonala Yekemîn û Duyemîn weke ber biavêje pêk tînin. Bi Hevgirtineke objektîf bi bûrjûwaziya pişesaz a elman re hatî kirin, heye. Jixwe ev xusûs bi awayekî pirr eşkere hatiye nivîsîn. Encam, di nava dewleta netewe de helîn e. Çîroka sedûpencî salî ya Marksîzmê çîroka qurbanbûna vê şaşîyê ye.

Ezmûna Sovyetê û Çîna roja me ya îro mînak in ku vê piştrast dîkin. Rûsya jî hînê negihîştibû salên 1920'î rengê demokratîk ê Sovyetê bi dawî bûbû. Li dawiyê bi tenê rêyek mabû ew jî bi modela dewleta netewe avakirina sosyalîzmê bû. Ji bo vê jî bi tevahî muxalîf hatin tesfîyekirin, gundîtiya ku hêza sereke ya demokratîk bû hat tinekirin û rewşenbîr hatin bêdengkirin. Bi vê re ya derket holê 'Sosyalîzma Firewnan' bû. Modernîteya demokratîk nehatiye hişê mirovan. Ya rastî hatiye astengkirin. Mijara behsa wê tê kirin di demokrasîyê de dîsa bi awayekî beravêtî di salên 1990'î de ji nû ve dikeve rojevê. Ez rast nabînim ku li hemberî faşîzma demê ya Hîtler bibêjim faşîzma Stalîn. Ew du tevgerên cihê ne ku ji çavkaniyên cihê tînin. Lê mînaka Yekîtiya Komarên Sovyeta Sosyalîst YKSS ezmûneke sosyalîzmê nîne û sosyalîzmeke bingehê xwe li ser şaristaniya demokratîk daneyne wê pêk neyê û ev ezmûneke dîrokî ye ku vê rastîyê bi bandor li pêş çavan radixîne.

Mao bi demokrasîyê re mijûl bûye. Rexnekirina Sovyetê girîng e. Şoreşa çandê piştrast dike ku hin tişt rast nameşin. Lê belê ne asta têgihiştina Mao, ne jî amûr û rêbazên xwe spartibûnê di wê astê de nebûn ku ji ezmûna Sovyetê û nuqtîya Marksgir pê xapîyabûn, bibihure. Çîn a îro di vê mijarê de gelek tiştan rave dike.

Tevgerên Rizgariya Neteweyî ku pirraniya wan li ser xeta sosyalîzma pêkhatî meşiyar, hînê ji serî ve bernameya xwe bi giranî dewleta netewe hesibandine. Ev modelên pêkanîn, bi tenê bi hevkarîya DYE, YE, IMF, Bankeya Cîhanê û yekdestdarên kapîtalîst ên sereke li ser piyan man, wexta mirov vê rastiyê li ber çav bigire, divê mirov li rewşa wan a her çû antî-demokratîk û muhafezekarbû, matmayî nemîne.

Mînakê herî xemgîn sosyalîzma Baasî ya Seddamî bû. Ji bo yê dixwazî fêhm bikin mînakê e ku bi buhayê zêr e. 'Dewleta xweşal' a sosyal-demokratan bi ti awayî ji dewleta netewe cihê nîne. Dîsa di vê mijarê de sosyal-demokratên elman ên ji dinyayê re pêşengiyê dikin, bi ekonomîzma xwe bi qasî zirara Hîtler dayî dewleta wan a netewe, jê zêdetir karê ji welatê xwe re tînin û bi vî awayî hînê cihê xwe yê zexm diparêzin. Lê di berdêla vê de jî tevgera demokratîk a dinyayê 'dixesînin' û dixin yedeka bûrjûwaziya xwe!

d- Yek ji encamên xeternak ên ku dewleta netewe rê li ber wan vekir tevgera asîmîlasyon, tesfiye û hilweşandinê ya li ser mîrateya çandî ye ku di dîrokê de bi awayekî nedîtî kiriye. Yek ji xisleta herî zêde dewleta netewe destnîşan dike ew e ku xwe dispêre etnîsîteyê serdest û bi tevahî etnîsîteyên din tevî çanda wan a hezar salan (yek ziman, yek netewe, yek welat û yek dewlet slogana sereke ya Hîtler bû) tine dihesibîne û bi vê re wan tesfiye, asîmîle dike û hildiweşîne. Di dîrokê de ti hêza îdeolojîk û zordest serî li tevgerên bi vî rengî nedaye û ev yek bi şeweyê pêkhatina dewleta netewe ve têkildar e. Polîtîkayê çandê ye, bi yekê dest pê dike yek dişibe ya din, welatî û saziyên yekê dişibin ya din, ji yek rengî ne, yan bi tevahî ripîreş in, yan jî weke çoleke çîlî spî ne. Xwestine Darwînîzmê, ango biyolojîzmê li ser civakê pêk bînin. Yek ji gunehê xeternak ê pozîtîvîzmê kirî jî di vê qadê de ye. Yek ji pîvana beridandinê qebûl dike ku çandên herî bi hêz divê çandên din bihelînin. Bêguman wexta ev jî bê kirin wê beridandina mîlyon salan a mirov tine bê hesibandin an jî wê bê tinekirin.

Di roja me ya îro de her ku diçe çand pûç dibin, heybeta xwe namînin, cazîbeya xwe kêm dibin û êdî îlham nadin, ev bi tevahî ji ber tevgera

dewleta netewe weke bûldozerekê li ser rêûresma çandî dimeşîne, pêk tê. Bi hezaran ziman, bi deh hezaran qebîle, eşîr, qewm, mîrateyên arkeolojîk, şêweyên cihê yên jiyânê ango çand hemû bûn qurbanê vê polîtîka yek çandê ya qirkirinê. Diyar jî nîne ku wê ev qirkirina çandê li ku bisekine. Civaka netewe, ferdê netewe û dewleta netewe ya ji yek reng û şêweyî wê ne bi tenê faşîzmê hilberînin; wê jiyânê jî bikin mîna çolê û wê bikin cinawirekî ku timî li hedefeke pêre şer bike, bigere. Encam şerê dîn, ziman, etnîsîte û çandên din e ku kes nikare ji navê derkeve. Roja me ya îro bi van şeran diçelqe û tevlîhev dibe. Hîtler destpêka vê çanda şer e, û sembola wê ye. Roja me ya îro rastiya vê simbolê di pratîkê de dibîne. Dîsa ji bo yên dixwazin hîn bibin mîna Iraqê di buhayê zêr de ye, û bûyerên li vî welatî diqewimin li ber çavan e.

Dewleta netewe tevgereke şer a eskerî û siyasî nîne ku mîna di Şerê Cîhanê yê Duyemîn de tenê bi dewlet û çandên derketine pêş re têbikoşe. Li dijî tevahiya rêûresma civakî-dîrokî, her pêkhatina nû ya cihê ya hêviyê bide, ji bo paşerojê tevgereke şer a girseyî ya civakî ye. Di mentiqê damezrandina dewleta netewe de, di hedefa wê ya ekonomîk, civakî û siyasî de yek netewe, yek dewlet, yek ziman û yek welat heye. Ev yekên hene wê timî hebûna xwe bi awayekî yek devam bikin, carnan eşkere carnan veşartî, carnan bi awayekî xwînrij carnan jî bi awayekî demagojîk wê li her bereyî weke şerekî mayînde devam bike û ji vê bêtir jî maneyeke xwe ya din nîne!

e- Dewleta netewe di qada siyasî de jî girîngiyê dide yek tîp û şêweyî. Çawa ku ji nasnameyên neteweyî yên cihê re cih nîne, her weha ji pêkhatinên siyasî yên cihê re cih tineye. Mebest ji dewleta navendî, bi gotineke din mebest ji dewleta weke avahiya unîter tê binavkirin ew e ku yek ji şertê bingehîn ê demokratîkbûnê li ser hîmê cihêwaziyên xwe meşandina siyasetê bê derfet û îmkân dike. Ji ber ku vê yekê ji bo yekparebûna dewletê tehlûke dibîne. Di asta herî nizm de qebûlkirina erkan ji bo rêveberiyên xwecihî di vê çarçoveyê de bi şik û guman dibîne. Burokrasiya navendî hêza wê ya sereke û qurmê wê pêk tîne. Dewleta netewe ew dewlet e ku ji aliyê burokrasiya modern ve hatiye afirandin.

Tevahiya civakê di qefesa ji caxên hesinî de di bin çavan de digire. Di mijara partî û civakên sivil de şertê wê yê bingehîn ew e ku divê tevgerên wan bi polîtîkayên dewletê re wekhev bin. Ji lewra di çarçoveya pîvana demokrasîyê pluralîzmê de ku dest jê nabe, pêşketina rêxistinîyên cihê yên ekonomîk, çandî, civakî û siyasî timî tehlûke dibîne û di bin çavan de digire, dişopîne. Rê nade ku bibin alternatîf û bi vî awayî derfet û îmkanê nade ku di rêveberiyê de cih bigirin. Dewleta netewe, ji ber xisleta xwe ya pêkhatinê li dijî pluralîzma siyasî ye û ji ber vê yekê antî-demokratîk e. Di çarçoveya dewleta netewe de têgihîştinên demokrasî û sosyalîzmê ango sosyalîzma pêkhatî û yên din bi ti awayî pêş neketina wan û tesfîyebûna wan, me berê diyar kiribû ku yan ji ber parastina wan a dewleta netewe yan jî ji radestbûna wan a dewleta netewe ye. Eger dewleta netewe û demokrasî weke du avahiyên cihê bi awayekî bi pîvan li hev bikin, mirov dikare behsa avahiyeke li demokrasîyê vekirî bike.

f- Dewleta netewe ne bi tenê yek tîp ferd diafirîne; di tevahiya yekparebûna civakê de jî yek tîp dinyayeke his û zêhniyetê empoze dike. Bi vî awayî desthilatdariya xwe hem li tevahiya civakê belav dike, hem jî civaka tek tîp û civaka dewleta netewe diafirîne. Hedefa wê avakirina civakeke korporatîf⁵ e, ango modela civaka faşîzmê ye. Divê mirov

⁵ Korporatîf: Sîstemeke aborî, siyasî yan jî civakî ye ku tê de komên korporat ên mîna cotkar, pîşesaz, etnîk, kedkar, eskerî, patron (karsaz), zanyar yan jî dînî tîp cîm hev û saziyeke yekpare ava dikin û di nava wê de komên cihê hene ku ji bo çêkirina siyasetên ji bo berjewnediya gelek koman hevdiîtinan dikin. Gotina Korporatîzm ji peyva latînî *corpus* ango beden, gewde tê. Ev mane û maneya neyênî ya îro di gotina **korporatîzm** de heye nepêwendîdarî hev in, lewra **korporatîzm** polîtîkayên korporasyonên pîşesaziyê serdestî ne tîne ziman. Korporatîzm civakê weke bedeneke organîk dibîne, di vê bedenê de her koma korporat ji bo civak rast û baş bixebite weke endamekî pêdivî pê heye tê dîtin. Li welatên bi vî rengî dewlet bi xurtî mudaxelekar e.

desthilatdarbûna civakê şaş fêhm neke. Brevajîya wê rast e. Dewleta netewe sazî û kesayetên xwe yê sîxur di tevahiya çavîyên civakê de bi cih dike û bi vî awayî hewl dide bi berfirehî û kêrahî desthilatdariya xwe xurt û zêde bike. Civaka weke kerîyan tê ajotin bi vê rêbazê tê çêkirin. Ango belavbûn û bi cihbûna desthilatdariyê li civakê tê wê maneyê ku li dijî tevahiya civakê şer tê îlankirin. Naxwe nayê wê maneyê ku civak bi xwe dibe desthilatdar. M. Foucault bi xwe girîngî bi vê mijarê dide. Mêrtiya li ser pîreka xwe serwer, weke saziyeke sîxurtiyê bi vê rolê radibe. Civaka cinsiyetperest bi polîtîkayên seksê weke nexweşiyêke weba û vedigire li tevahiya civakê belav dibe û bi civakê re şer dike. Nexasim jin bi awayekî hûrûkûr tê kolekirin. Wexta ku yeqîn dike mêrbûyîn azadî ye wê wextê jintî têk çûye. Hem jî têkçûneke hûrûkûr!

Di civakê de fonksiyona huner û sporê êdî di xizmeta dewletê de ye û saziyeke sîxur e ku bi civakê re şerekî dijwar dimeşîne. Nexasim bernameyên spor û çandê yê populer bi vê armancê bi awayekî berfireh tene bikaranîn. Sermayedarên global bi zanîn qadên seks, spor û sînaetê pûç kirine û ew bi awayekî bi tesîr kirine saziyên civakê yê sîxur û bi vî awayî di demên dawiyê de kirin ku qadên behsa wan tê kirin li hemberî civakê bibin tevgerên şer ên bi bandor û bi tesîr. Em wexta vê nîrxandinê dikin, bêguman em çalakiyên cinsî, sportîf û hunerî bi hebûna wan a cewherî mehkûm nakin. Brevajî, qadên em li ser disekinin divê ji bo bexteweriya civakê di çarçoveyê berfireh de li ser hîmekî etîk di xizmeta civakê de bêne bikaranîn û ev yek jî ji wezîfeyên bingeşîn ên şaristaniya demokratîk e.

Spor ji bo civakeke bi sihet amûrek e, lê di çarçoveya dewleta netewe de kirine amûrê şan û şerefa dewletê. Mîna ku di şer de bin, spor bi tenê kirine amûrekî şerê desthilatdariyê ye serketin û binketinê. Nexasim spora fûtbolê ji bo dewletên netewe weke yekdestdariyêke desthilatdariyê tê bikaranîn. Spor hem veguherandine dewleta netewe, hem jî li dijî civakê wergerandine qadeke şer a bi tesîr.

Hem dewlet, hem yekdestdarên taybet, hunerê di warê civakî de weke qadeke duyemîn a şer dibînin. Nexasim çanda popê û çanda erebeskê di

êsiîrgirtina çanda şabûnê ya civakê de bi roleke bi bandor radibin. Mîna ku artêşeke staran civakê gullebaran dike. Hunerê klasîk bêqîmet dikin, çanda gel populîze dikin û bi vê yekê wê ji fonksiyona wê ya esas a hezarê salan dûr dikin û di tinekirina xwe bi xwe de wê dikin amûrekî bi roleke berovajî radibe. Seks an jî seksualîte bi qasî ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtîn, kirine objeyeke bi civakê re şer dike. Ti amûr bi qasî seksualîteyê nikare di şer de li ser civakê bi tesîr bibe.

Ez hêvî dikim ku vê mijarê di parêznameya xwe ya bi navê Sosyolojiya Azadî de bi berfirehî guftûgo bikim, lê ez niha bi tenê dixwazim di nava kevanekê de têbîniyekê deynim û bibêjim; ji bo her zilamî çalakiya cinsî veguherandine çalakiyeke desthilatdariyê. Çalakiya cinsî ji fonksiyona wê ya biyolojîk a ji bo dewamkirina cins dûr xistine yan jî berevajî kirine û di qada civakî û siyasî de veguherandine fonksiyona belavbûn û zêdebûna bêsînor a serweriya desthilatdariya mêr. Çalakiya cinsî veguherandine çalakiya desthilatdariyê. Di tevahiya şeweyên têkiliyên cinsî yên homo û hetero û hwd. de têkiliya desthilatdariyê bi roleke diyarker radibe. Tevî ku bi awayekî berfireh bingehe xwe yê dîrokî heye jî di ti şeweyê dewlet û civakan de bi qasî dewleta netewe û civaka wê bi awayekî sistematîzekirî, pirrbelav û bi armanca desthilatdariyê (ango bi armanca kolekirinê) bi kûrahî û berfireh zêde nehatiye bicihanîn.

Dewleta netewe bi polîtîkayên seksualîteyê yên hem li hundir û hem jî li derveyî malbatê bi temamî dibe sedema jirêderketineke desthilatdariyê. Jin xwe weke metayeke seksê, mêr jî xwe dike amûrekî desthilatdariya cinsî û bi vî awayî hem xwe û hem jî civakê dixin nava buhraneke exlaqî û dikin qurbanê şerê desthilatdariyê.

Medya di van sê qadan de jî amûrê herî bi bandor ê şer e. Bi qasî medya di bin destê yekdestdaran de ti amûr di şerê li dijî civakê de bi roleke hilweşîner ranebûye. Bêguman wexta ji aliyê şaristaniya demokratîk ve jî were bikaranîn wê weke amûrekî pirr bi tesîr ê demokratîkbûnê bi rola xwe rabe.

Dewleta netewe polîtîkayên xwe yên nexweşxane û girtîxaneyan jî bi hostayî datîne û ji bo bi hêzkirina desthilatdariya xwe ya hundir û

êsrkirina civakê di roleke bi tesîr de wan bi kar tîne. Kesên ketibin ser rêya nexweşxane û girtîxaneyan, li hemberî desthilatdariyê ji aliyê maddî û manevî ve bi rewşeke welê re rûbirû ne ku dikarin gelek nirxên xwe ji dest bidin.

Wexta ku dewleta netewe heta bi mûrehkan desthilatdariya xwe ferz dike, ya rastî êdî bi vê li xwe mikur tê ku gihiştîye dawîya dawiyê. Desthilatdariya gihiştîye vê astê, rê li pêşiyê tine wê êdî li bin guhê erdê bikeve. Ya hewcedarî pê heye ew e ku divê mirov têgihiştina şaristaniya demokratîk a demokratîkbûnê, rêxistin û çalakiyê li tevahiya yekparebûna civakê ango tevahiya qadên wê belav bike, bi cih bîne.

g- Dewleta netewe ya esas xwe dispêre çîna navîn. Ya navîn dixê hîmê çîneyetîya xwe. Herçiqas bi awayekî din ji aliyê teorîk ve pêşketina wê mumkin be jî di pratîkê de pêk nayê. Dewleta netewe xwedayê modern ê çîna navîn e. Di xwestek û zêhniyeta xwe de timî xeyal dike ku wê rojekê bigihîje vî xwedayî û bijî. Bêguman wexta vê dike wezîfe û berjewendiyên xwe jî tedarik dike. Çawa ku di serdema berê de civakê bi rûyê rastî yê xwedayan nizanîbû û ji wan re îbadet dikir, çîna navîn a modern a roja me ya îro jî ya rastî xwedayê xwe ango modernîteya kapîtalîst nas nake. Lê hay jê heye ku ji bilî wî ti rêyek din li pêşiyê tineye. Di nava burokasiya wê de yan jî di nava yekdestdarên wê de wezîfegirtin (di çarçoveya pîşeyan de) tê maneya rizgarbûnê. Civakê bi tevahî ji xwe dihesibîne. Çîneke gelekî egoîst e. Lîberal jî çîna navîn weke yek ji şertê bingehîn ê demokrasîyê dihesibînin. Lê belê berevajîya wê rast e. Çînen navîn ne demokrasî, mîna kewareke faşîzmê ne ku lê alavên xwe dide ser hev. Çawa ku têkiliya faşîzm û dewleta netewe ji rengê avabûnê ye, têkiliya faşîzm û çîna navîn jî ji rengê avabûnê ango strukturel e. Şeweyê avabûnê yê têkiliya faşîzmê bi yekdestdariya kapîtalîzmê re vî hukmê der barê çîna navîn de naguherîne. Hebûna îstîsnayan bi tenê meyla esas piştrast dike.

Wexta ku demokrasîya lîberal a esas xwe dispêre çîna navîn, di lîstika herî mezin a demokrasîyê de li hemberî hêzên demokratîk bi ser dikeve û armanca wê ew e ku demokrasîyê pûç û nava wê vala bike. Bûrjûwaziya lîberal, demokratên lîberal di rewşa pêşketinên bi hêz ên demokratîk de

dikarin weke bazkekî çepgir bi awayekî erênî rabin. Ya divê haya mirov jê hebe jirêderketina çîna navîn e. Li dijî têkoşîna civakê ya demokratîkbûyîne, kapîtalîzm di warê bikaranîna çîna navîn de têra xwe bûye xwedî tecrûbe û ezmûn. Tawîzan dide, xeyalan hişyar dike û bi vî awayî timî zemînê jêr ê civakê ditirsîne û bi vî awayî polîtîka hundir dimeşîne. Di vê çarçoveyê de dewleta netewe şerê dijwar ê çîna navîn e. Dîsa di çarçoveya heman maneyê de dewleta netewe îlahê şer ê çîna navîn e. Wer fêhm dike, wer xeyal dike, wer jêre îbadet dike. Li hemberî vî xwedayî û şerê wî yê zêde kiriye, hêzên demokratîk jî neçar in çalakî û zêhniyeta xwe biafirînin, wekî din jî ti rêya wan nîne. Li hemberî vî xwedayî rêya bi tenê ya mirov karibe pêde biçe û alternetîfa herî pîroz jiyana azad e!

h- Wexta ku em dewleta netewe lédikolin û li ser radiwestin, wê gelekî bi kêr bê û me rohnî bike ku em modelên wê yên cihê yên di nava wê de nas bikin û em wê bi hin şêweyên dewletan re bidin ber hev. Gelekî girîng e ku mirov weke sazî û têngî dewleta netewe bi cumhûriyetê re yek negire. Her cumhûriyet dewleta netewe nîne û heta qraliyet jî dikarin bibin dewleta netewe. Ji cumhûriyetan hin dikarin veguherin dewleta netewe. Cumhûriyet zêdetir li demokrasiyê vekirî ye. Têkiliyên wê bi civakê re weke şêwazê dewleta netewe nînin. Ji yekdestdaran zêdetir dûr disekine. Cumhûriyet rejîmeke hevgerin û lihevkerinê ye, lê rejîma dewleta netewe yekalî xwe li ser civakê ferz dike û çawa bixwaze dewletê welê li hev çêdike. Rejîma cumhûriyetê di warên îttîfaqên xwe û tewazuna civakê de hay ji xwe heye û guh dide wan, lê rejîma dewleta netewe her cure îttîfaq û tewazunê hildiweşîne, yekbûnê ferz dike û otorîteya navendî her xurt dike; têgihîştin û nixrên cihê yên siyasî, civakî, ekonomîk û çandî dike hedefa xwe û hewl dide wan bihelîne. Cumhûriyet dikare parve bike. Gelek fikrên cihê, çand, etnîsîte, pêkhatinên siyasî, rêveberiyên xwecih û herêmî dikarin di bin banê cumhûriyet û komarê de cih bibînin, lê dewleta netewe weke pêkhatin û zêhniyetê li dijî van şêwe û rengên cihê û yekparebûnan e.

Di modelgirtina dewleta netewe de bêtir behsa sê mînakên tê kirin.

Mînaka Franseyê modela pêşî ya dewleta netewe ye. Dewleta netewe li Franseyê ji dayik bûye. Afirîner û xwedayê wê Napolyon e. Nasnameya siyasî esas digire. Qada siyasî û huqûqî aktualîze dike û ji bo ber bi faşîzmeke tîpa elman ve neçe zêdetir xwedî helwesteke kevneşopiyê ye. Di warê etnîsîte û nijada serdest de zêde çavnebar nîne. Her kesê çand û zimanê Fransî parve dike, dikare di nava dewleta netewe ya Franseyê de cih bigire. Tirkan ji vê modelê îlham girtiye. Li dinyayê yên dane ser vê rêyê hene.

Modela elman çandê esas digire. Çanda xweserî neteweya elman hem şertê welatîbûnê û hem jî yê dewleta netewe ye. Dewleta netewe ya elman ji ber ku li ser vî hîmî mezin dibe zêdetir meyldariya wê ber bi faşîzmê ve heye. Bandora xwe li dinyayê kiriye. Tirk jî ji vê pratîkê bi tesîr bûne. Elman ji vê modelê dibihurin.

Mînaka Ingilîz nermtirê wan e. Ingilîz ne weke Fransiyayê li pey yekîtiya siyasî diçin, ne jî weke Elmanan yekîtiya çandî esas digirin. Di warê dewleta netewe de mînakeke welê pêşkêş dikin ku zêdetir li pêkhatinên siyasî û çandî vekirî ye.

i- Ji bo mirov karibe pêşketin û veguherîna dewleta netewe fêhm bike, girîng e ku ji aliyê zeman ve pê dakeve û li ser rawest e. Me gelek çaran destnîşan kir ku forma dewletê ya bingehîn a modernîteya kapîtalîst e, û ji lewra mirov wê di nava rêveçûna dîrokê de nebîne nikare rola wê bi temamî fêhm bike.

Hollanda û Ingilîstan ji bo armancên Spanya û Franseyê yên împaratoriyê bişkînin li dewletên hînê bi tesîr geriyane û vê lêgerînê jî bi xwe re tîpa dewleta netewe xistiye rojevê. Hem ji aliyê siyasî û malî ve, hem jî nexasim ji aliyê jinûveavakirina artêşê ve, li hemberî avahiya berê ya eskerî û siyasî serdestiya wê zêdetir hat piştrastkirin. Berê pêşî di warê deryayê de serdestî bi dest xistin. Di dawiya sedsala 16. de serdestî ango hegemonya li deryayan ket destê Hollanda û Ingilîstanê. Di serê 1700'î de li Spanyayê bi Franseyê re di şerên xanedaniyê de serdestiya xwe piştrast kirin. Lê belê Franse û Awûsturyayê armancên xwe yên der barê

împaratoriyê de bi ti awayî nediterikandin û vê yekê zirareke mezin li wan kir. Şensê xwe yê ji bo bibin dewleta netewe ji dest didan. Her weha ji aliyê malî ve pêkhatinên dewletê bi berdêlên giran li ser wan rûdiniştin.

Hollanda û Ingilîstanê li hemberî xwestek û armancên ji bo împaratoriyê destek dan avakirina dewleta netewe. Nexasim polîtîkayeke gelekî bi bandor bû ku Dewleta Prûsyayê weke dewleteke netewe ya xurt derxistin pêşberî Awûsturya û Franseyê. Polîtîkayeke din a bi bandor ew bû ku muxalifên Ewrûpayê hemû û di vê navberê de yên li ser şopa dewleta netewe timî palpiştiya wan kirin û bi vî awayî hevrikên xwe hilhilandin, bêtaqet kirin. Ji ber ku hema hema bê îmkân bû ku bi dewletên netewe karîbûna. Peymana Westpahaliyayê encama van bûyeran bû. Ewrûpaya dewleta netewe li hemberî Ewrûpaya împaratoriyê zemînê xwe berfireh dikir û serdestî bi dest dixist. Di Şoreşa Franseyê de armanca Ingilîstanê ew bû ku qralê pê re li hev nedihat bixîne û dîsa muxalifan bixe rojevê. Destek dan her kesê bi qral re nakokiya wî hebû. Bi awayekî din mirov dikare bibêje, Şoreş di çarçoveyeke din de bi temamî nebe jî komployeke Ingilîstanê bû. Lê qraliyê paşê bi Cumhûriyet û Napolyon hesabên der barê derbasbûna dewleta netewe de xira kirin. Ingilîstan ji Napolyon hema hema xilas bû. Her weha polîtîka Prûsyayê jî diyar bû bi heman encamê re rûbirû bû.

Em mînakeke dişibe ya Napolyon di avakirina Komara Tirkiyê de dibînin. Wexta ku Ingilîstanê li hemberî Îttîhadiyên elmangir destek da muxalifên alîgirê Ingilîzan, hema mînaka Napolyon xwe dubare bike, Mistefa Kemal Paşa karîbû xwe ji navê derxe. Hem alîgirên Elmanan û hem jî alîgirên Ingilîzan bi bin ketin. Gelek ezmûn û tecrûbeyên Ingilîstanê yên bi heman rengî hene. Divê mirov van ezmûneyan hûrûkûr lêbikole. Her weha divê mirov ji bîr neke ku bi Masonan polîtîkayên xwe dimeşîne.

Di çarçoveya Ewrûpayê de sala 1861'ê li Îtalyayê û sala 1871'ê bi yekîtiya neteweyî ya Elmanyayê re bi hilatina van herdu dewletên neteweyî, serketina dewleta netewe misoger bû. Vê carê jî şerê hegemonyayê ket navbera Ingilîstan û Elmanyayê. Salên di navbera 1870-1914'an de ango çilûpênc salan herdu alî li îttîfaq û hevgerîtinê gerian.

Şerê Cîhanê yê Yekemîn derbên mezin li armancên hegemonîk ên Elmanyayê xistin. Şerê Cîhanê yê Duyemîn mîna şerekî tolhildanê bû. Encam hilweşîna trajîk a dewleta netewe ya Elmanyayê bû.

Rûsyayê bi Şoreşa Cotmehê di sala 1917'an de xwest valatiya hegemonyayê ya Elmanyayê dagire. Ji ber vê yekê, Sovyet bi lez veguherandin dewleta netewe. Lê belê hevgerîna Ingilîstana xwedî ezmûn bi DYE'yê re, xwestekên Rûsyayê yê hegemonyayê mîna yê Franse û Elmanyayê pûç kirin. Bi awayekî fermî jihevdeketina Sovyetê di sala 1989'an de dihat wê maneyê ku Sovyetê dev ji îdîaya hegemonyayê berdida. Hegemonya Ingilîstanê ya sêsed salî bi salên 1945'an re di berdêla bibe hevgerîyekî piçûk ê DYE'yê de ev hegemonyadariya xwe dewr kir. Sovyetê li dijî hegemonyadariya DYE'yê tevgerên rizgariya neteweyî destek kir û ev polîtîka encama şerê sar ê di navbera salên 1949-1989'an de bû. Şerê sar ê di navbera DYE û YKSS'ê de ji bo dewletên netewe serdemêke zêrîn bû. Tengezariya di navbera wan de kir ku gelek gelek dewletên netewe peyde bibin. Pêvajoya dewletên netewe di sala 1914'an de li Ewrûpayê û di serê salên 1970'î de jî li gelemperiya dinyayê tamam bû. Şerê Cîhanê yê Duyemîn krîza pêşî û ciddî ya dewletên netewe yê Ewrûpayê bû. Yekîtiya Ewrûpayê weke berhema vê krîzê derket holê.

Mijara divê bê rohnîkirin ew e, ka modernîteya kapîtalîst çima dewleta netewe weke model pêşde biriye. Tevahiya vegotinên me ji bo ravekirina van sedeman bû û em dikarin lê zêde bikin û bibêjin; vê modelê bi hêsanî firsenda pêşketinê nedida şewazên mîna împaratoriye. Eger împaratorî bi ser keta, dibe ku şensê yekdestdarên kapîtalîst weke serdemên navîn bûna. Ji ber vê sedemê, ziravê xwe kirin devê xwe û li dijî çar armancên mezin ên împaratoriye li ber xwe dan. Spanya di navbera salên 1500-1600'î de, Franse di navbera salên 1600-1870'î de, Elmanya di navbera salên 1870-1945'î de û Rûsya jî di navbera salên 1945-1990'î de bi armanc û daxwaza împaratoriye rabûn, lê bi polîtîkayên dewleta netewe hatin pûçkirin. Divê mirov împaratoriye Osmanî û Awûsturyayê jî li van zêde bike.

Herçiqasî navê bûrjûwaya neteweyî hêjayî dewletên neteweyî bê dîtin jî rastiya xuya dike ew e ku dewleta netewe berhema yekdestdarên kapîtalîst e yên ku bi pey sîstemeke dinyayê ya navneteweyî ketine. Mînaka Tirkiyeya ku xwe neteweperesteke hişk dihesibîne jî bi erêkirina Ingilîstanê û hevgirtina DYE'yê hat meşandin. Bêyî sîstema kapîtalîst a navneteweyî, pêşketin û hilatina dewleta netewe mumkin nîne. Dewletên netewe yên Sovyet û Çînê jî di nava vê de ne. Di damezrandin û li ser piyan mayîna wê de yek ji sedemên sereke ew e ku bersiva herî baş a polîtîk, garantiya karê ya sermayeyê, didin. Kengî ev xisletên xwe ji dest dan, hingî hêdî hêdî hatin veguherandin û hewl dan hebûna xwe pêşî di bin hegemonya Ingilîstanê de û paşê jî di bin ya DYE'yê de dewam bikin. Bê polîtîka sîstema dinyayê ango modernîteya kapîtalîst û hegemonyadariya wê, ti dewleta netewe nikare demeke dirêj li ser piyan bimîne. Ji ber ku ev bi mentiqê sîstemê re li hev nake. Ya pêre li hev neke jî yan wê pirr bi zehmetî bijî yan jî wê hilweşe. Yek ji mînakan ku vê gotina me piştrast dike ew e ku Sovyet û Çîn bi xwe jî ji bo karibin li ser piyan bimînin hewcedar bûn bi DYE'yê re li hev bikin.

Di vê rewşê de em dikarin dawîya trajîk a Seddam Husên jî baş fêhm bikin. Sîstem nas nekir an nexwest nas bike. Ji bo li ser piyan bimana bi tenê şensekî wî hebû, ew jî diviyabû Iraq veguherandana sîstemeke berfireh a demokratîk. Ji ber baweriya xwe ya xurt a bi xwedayê dewleta netewe, ev şensa xwe bi kar neanî. Wexta li ber sêdarê bû û Qurana gotinên xwedayê berê têde nivisandî di destê xwe de digirt, bi awayekî xemgînane eşkere bûbû ku li hemberî xwedayê nû yê sîstemê xwedayê wî yê berê di hewara wî de nedihat û hêza xwedayê wî têrê nedikir wî rizgar bike. Lê xwedayê sîstemê jî ango Levîathan di nava çirava Iraqê de têra xwe diperpîte. Li tevahiya cografya Rojhilata Naverast di rewşeke zehmet de ye.

Ewrûpa ji xwe re li xwedayekî nû digere. Heye ku ji xwe re xwedayekî hînê aştîxwaz û huqûqparêz ava bike. Ewrûpayê di tevahiya dîroka xwe ya dewleta netewe û netewebûyînê ya çarsed salî de gelek şerên xeternak dîtin û di serî de şerê herî dawî Şerê Cîhanê yê Duyemîn weke nerazîbûna

ji tevahiya şerên dîtine hewl dide Yekîtiya Ewrûpayê pêşde bibe. Aliyên gelekî texrîbker ên dewleta netewe ku derketin holê, bi rêbazên beridandinê li ser hîmê welatîbûneke nû ya Ewrûpayê di qada ekonomîk, civakî, siyasî û dîrokî de bi sazî, bawerî û fikrên nû hewl dide li pey xwe bihêle. Ev bi awayekî helwesta rexne li xwe girtinê ye. Ev pêvajoyek e ku divê mirov bi baldarî bişopîne û nikare ji destpêkê ve pêşbîniya wê bike ka wê çawa bi encam bibe. Dewletên Yekbûyî yên Emerîkayê DYE li Iraqê helwesta xwe ya li dijî dewleta netewe ya bi kêra wî nedihat bi awayekî hişk nîşan da; Seddam ê mîna Louisê 16.⁶ ê şaristaniya dewleta netewe û rejîma wî xira kir. Dewletên Yekbûyî yên Emerîkayê dibe ku bi şêwazê xwe yê fedaratîf li şûna dewleta netewe, Iraqê ji nû ve ava bike.

DYE di navbera hegemonya û împaratoriye de asê bûye û ev yek jî piştrast dike ku di pêvajoyeke zehmet re derbas dibe. Îdarekirina dewletên netewe bi hegemonyayeke lawaz zehmet e. Mînak têkiliyên wê yên bi Tirkîyê re vê piştrast dikin. Heye ku weke împaratorî tecrîd bibe. Hilweşîna Romayê nehatiye jibîrkirin. Lê ji ber ku ji bilî wê hêzeke din nîne xwe li împaratoriye biceribîne, ev jî şensê wê zêde dike. Her tişt tînebûna rêyekê nîşan didin. Bi hegemonya dewleta netewe ya klasîk dikarîbû heta serê sedsala 21. bi zor û zehmetî hebûna xwe dewam bike. Yekîtiya Ewrûpayê YE gaveke pêşî ye, lê gavek e ku hînê tê avêtin, hînê pêk tê. Siberoja wê diyar nîne. Sîstema Neteweyên Yekbûyî NY mîna neynika dewleta netewe be, tengavbûn û asêbûnê nîşan dide. Ne cihê çareserkirina pîrsgirêkan e, mîna ku cihê mezinkirina wan be. Nayê texmînkirin ku yekîtiyên din ên herêmî û parzemînî dewleta netewe ya bûye asteng li dawiyê bihêlin, lewma derfet û îmkanên çareseriyê hema bêjin xuya nakin. Dewleta netewe hem ji bo pîrsgirêkên hundir û hem jî ji bo yên derve, êdî ji mêj ve modeleke çareseriyê nîne. Di dema damezrandina xwe de li dijî dagirkerî û danehevên pêşî yên sermayeyê modelên li cih bûn. Tevî vê jî di roja me ya îro de bi sedan mînakên derketiye holê ku hem pîrsgirêkên siyasî, femînîstîk, hawîrdor, etnîk, çandî, dîrokî û civakî yên di hundir de

⁶ Louis ê 16'an: Di Şoreşa Franseyê de bi giyotînê hat kuştin.

ditepisînin ji nû ve serî radikin, hem jî modeleke welê ne ku li hemberî pirsgirêkên navneteweyî bi rola asêkirinê radibin.

Ji vî aliyê ve, ji pirsgirêka Îsraîl-Filîstînê gelek ders hene bêne girtin. Herdu jî bi modela dewleta netewe ya hişk ve girêdayî ne. Ji bo çareserkirina pirsgirêka Qudsê yan divê bajêr parçe parçe bikin an jî divê heta dawiyê bi hev re şer bikin û hevdu tine bikin. Ji vê mînakê çêtir mînak nîne ku aliyê kor û çaresernekêr ê sîstemê nîşan bide. Jixwe rewşa wê ya li Iraq, Afganistan û Libnanê li ber çavan e. Heye ku di dorê de Îran û yê din hebin. Ji ber ku ne adil û insanî, ne jî siyasî û demokratîk e, roj bi roj derdikeve holê ku şensê vê modelê tineye.

Dewleta netewe di salên 1970'î de bi qasî ku mezin bibe mezin bû û nexasim kengî Yekîtiya Komarên Sosyalîst ên Sovyetê YKSS ji hev belavbûn, ket krîzeke kûr. Krîza wê, û ji ber ku bersiv neda pirsgirêkên sîstemê û dîsa ji ber ku her çû li pêşiya sîstemê bû kelem, li cem yekdestdariya kapîtalîst qîmeta xwe ya berê nema. Modela Yekîtiya Ewrûpayê ji bo krîz bi beridandinê ango qonax bi qonax li dawiyê bimîne zêde hêviyê nade. Ev yek bi krîza giştî ya global a modernîteya kapîtalîst têkildar e. Rojhilata Naverast ew qad e ku rewşa bi krîz lê werdigere kaosê. Ya diqewime bi qasî Şerê Cîhanê yê Sêyemîn heye. Yekîtiyeke Ewrûpayê ya diduyan û Projeya Rojhilata Naverast a Mezin li gorî rastiya herêmê di wê rewşê de nînin ku bersivê bidin û bibin çare. Heye ku rewşa kaosê dirêj bajo. Dibe ku sîstem bi kirasekî sexte yê demokrasiyê dewleta netewe ji nû ve li herêmê ava bike. Hêzên demokratîxwaz, azadîxwaz û wekhevîtxwaz bi pêşdebirina şaristaniya demokratîk dikarin bersivê bidin vê yekê û ev bersiveke li cih e.

Ez ê di parêznameya xwe ya bi navê **Li Rojhilata Naverast Krîza Şaristaniyê û Çareseriya Modernîteya Demokratîk** de hewl bidim projeya Konfederasyona Demokratîk a herêmê guftûgo bikim.

j- Eger mirov dewleta netewe weke paradîgmayeke pîrr bi kok, aliyê wê yê epîstemolojîk (zanista zanînê) guftûgo neke, wê gelekî kêmbimîne. Pênasekirinên heta niha nîşan didin ku dewleta netewe ji dewletekê

wêdetir xwe dispêre paradîgmayeke gelekî cihê. Xebatên Thomas Kuhn der barê epîstemolojiyê de girîngiya paradîgmayê nîşan didin. Xusûsa di vê mijarê de dixwazim der barê paradîgmayê de bibêjim; hêza mezin a dewleta netewe der barê berevajîkirinê de ye. Kesekî di nava rewşa civakî ya dewleta netewe de ghiştibe, wê nêrîna wî ya zanistî li rastiyan ji sedî nod dijber be. (Hemin ev texmîneke min a hişkeber e.) Sedema vê yekê ya bingehîn ew e ku paradîgmaya dewletgir a neteweyî di şêweyê xwe yê avakirina welatiyan û xweberdana tevahiya çavîyên civakê de, têgihîştina xwe ya dîrok û civakê serwer û ava dike. Nemaze di pêkanîna dîroka netewe û dewletê de ku di zikhev de vê yekê dike, çawa ku awirê giştî yê li dîrokê înkâr dike, dîroka civak, dewlet û neteweyên din jî bi pirranî înkâr dike yan jî berevajî dike û ji bo pêkanîna dîroka xwe bi kar tîne.

Welatiyekî ji vê paradîgmayê nebihure, nikare bibe zanyar ango nemumkin nebe jî nikare xebatên zanistiyê bike, eger bike jî wê berevajî be û ji bo şîroveyên manedar bike wê nikaribe bibe xwedî hêz. Ya yekemîn, fanatîk e; di çarçoveya dewleta netewe de li her tiştî dinêre. Bi tevahî diyarde di şablona wî ya milletperest de bi cih nebin manedar nabin. Jixwe îmkân nîne ku civaknasiyê fêhm bike. Perspektîfa şoven a netewe îhtîmala bi destxistina zanistê kêmtir dike û bi tenê wexta dikeve çarçoveya wê dikare fêhm bike. Ti diyarde, têkilî û bûyera naxwaze nikare jiberkirina wî xira bike. Texrîbata milletperestiyê weke dîn bi temamî di vê nuqteyê de derdikeve pêşiya me. Tiştêkî ji milletperestiya wî re xizmetê neke bi ti awayî jê re manedar nîne. Eleqeya xwe jêre nîne. Rewşa wî ya derûnî û zêhnî lê girtî ye. Lewma rastiyan civakî yê li derveyî diyardeyên dewleta netewe îfade bikin, weke dijberê wê xuya dikin. Ji ber vê, her tiştê di qada rastiya civakî de divê bi berçavkên dewleta neteweperest xuya bikin. Ev berçavka hespan be jî wisa ye. Ev berçavk nikare li objektîvîzma felsefî û dîrokî bifikire. Di wê rewşê de nîne ku li zanistê jî serwext bibe. Hişkbûna zêhn jî bi serê xwe astengek e.

Li derveyî civaka dewleta netewe nikare civakên din bifikire. Di vê mijarê de hişkbûyîn yan çavdêriya objektîv berevajî dike, yan jî ber bi nêrîneke bê eleqe ve dibe. Ji ber ku ji dîndarê herî muhafezekar zêdetir bi

paradîgmaya herî muhafezekar li yê din dinêre, yan wî nabîne, yan jî weke dijmin lê dinêre. Cîhana dewleta netewe ji ber vê sedemê timî şer diafirîne. Heye ku mînaka Hîtler di vî warî de mînakeke balkêş be. Yan Ewrûpa û dinya wê weke ew dibîne bibe yan jî wê nebe, tine bibe. Zehmet nîne ku mirov îspat bike, ev paradîgma çawa vediguhere şiddetê.

Şerên dînî jî eşkere ye ku bi paradîgmayên cuda re têkildar in. Şerên çavkaniya xwe milletperestî ne, gelekî zêdebûna wan bi paradîgmaya wan, bi nêrîna bingehîn a dewleta netewe serwerkirî re têkildar e. Mirov zanist û agahiyê rast fêhm neke, ev yek ê bi awayekî pirr xwezayî rê veke ku mirov bibe xwedî agahiyên şaş û çewt. Ev yek jî wê bi xwe re biryar û bicihanînên şaş bîne.

Kîjan zanyarê hûrûkûr xwediyê nêrîna (paradîgma) dewleta netewe be, di serî de civaknasî (em ji bîr nekin ku bi tevahî zanistên din kokeke wan a civakî heye) mirov nikare li bendê be; ew bibe xwediyê wê hêzê ku karibe şîroveyeke manedar bike.

Ev zêhniyeta ku hewl dide her tiştî bi 'ez' îfade bike, dibêje; 'sînorên min', 'civaka min', 'welatê min' û di her tiştî de 'ez', bi vî awayî di nava egoîzmê de ango di nava ezeziyeke mezin de noq dibe, xwe dinepixîne û mezin dike. Ji lewra em dikarin fêhm bikin ku ji vê kesayetê ti biryar, têkilî û hêza çalakiyê ya tekûz çênabe. Ji ber ku dewlet û civaka wî, bi aso û dîroka wî re, bi xwestek û berjewendiyên wî re dibin yek, di warê neteweyî û navneteweyî de hêviya aştî û piştgiriyê jê nayê kirin.

Me hewl da vê paradîgmayê weke pêşnûmeyeke hişkeber pêşkêş bikin, heta ku em dernekevin derveyî fikra dewleta netewe ya vê paradîgmayê, sensê me wê nebe em zanistê bikin ango bibin xwediyê biryar û têkiliyeke rast. Nişane hemû didin xuyakirin ku atmosfereke demokratîk ji bo soreşeke zanistî derfet û îmkanan dide. Em ji agahiya dema 6000-4000 B.Z. (Kevana Bi Bereket) bigirin, heta bi Îyonya û Atînyaya 600-400 B.Z., Ronesans, Reformasyon û Rohnîbûna ji sedsala 15. û pêve li Ewrûpayê dest pê kir, em ê bibînin ku demên di wan de zanist herî bi lez pêşketine, têkildarî asta azadiyê ya civakan in. Tevî desteketiyên wê yên mezin, eger Ewrûpa hînê li dinyayê gelekî tê rexnekirin, ev ji ber egoîstiya wê ya

berjewendîperest a dewleta netewe ye. Ji ber egoîstiya berjewendîperest a dewleta netewe, modernîte nikare ji pirsgirêkên roja me ya îro re çareseriyên bibîne. Çawa ku li tevahiya şerên girîng ên dûrî aqilan ên di van çarsed salên dawî de rê vekir.

Bi têgihiştina şaristaniya demokratîk hilberandina zanistê şensekî gelekî mezin e. Nexasim di atmosfera krîz û kaosê de pêdiviya bi zanistê nû bi tenê bi serdestiya paradîgmaya civaka demokratîk safî dibe. Bêyî çareserkirina pirsgirêkên epîstemolojîk wê çareseriyên pratîk pêş nekevin, eger ev wisa ye, hingî divê paradîgmaya dewleta netewe were hilweşandin û paradîgmaya modernîteya demokratîk bi serkeve, ev yek wê mirov bigihîne hêza çareseriyê.

5- ZEMANÊ MODERNÎTEYA KAPÎTALÎST

Mirov dîroka şaristaniyê weke serdema destpêkê, navîn û nû dabeşî sê beşan bike û ev çewt nîne. Îxtilaf bêhtir li ser naveroka pênasekirinê ne. Ez yeqîn dikim ku naverok û şêweyê vegotinê yê ez di parêznameya xwe de bi kar tînim rohnî dike. Cihê nîqaşê ye, ka mirov kapîtalîzmê weke şaristanî bibîne yan na. Di hîmê guftûgokirina min a şaristaniyê de şaristanî yekpare ye, û weke 'çemê sereke' yan jî 'çemê mezin' diherike. Li guhera sêgoşe ya bajar, çîn û dewletê tevdigere. Şêweyê ev sêgoşe digire şêweyê şaristaniyê jî diyar dike. Em şaristaniya Sumer û Misriyan weke şêweyê pêşî yê klasîk, dema Grek-Romen, Îslam û Xiristiyantiyê weke dema stewînê, dema şaristaniya Ewrûpayê jî weke dema jihevdeketin û kaosê bi nav bikin.

Aliyekî din ê divê ez cihê bikim, aliyê Şaristaniya Demokratîk e. Tevî ku di nava çemê sereke yê şaristaniyê de cih digire jî mirov nikare bi heman rengî bibîne û yek bihesibîne. Jixwe yekparebûna şaristaniyê têra xwe yekparebûneke nakok e. Nakokiya bingehîn di navbera şaristaniya dewletê ya yekdestdar û şaristaniya demokratîk a civaka nebûyî dewlet de ye. Nakokiya di navbera şaristaniya dewletdar û şaristaniya demokrasîk de herî baş em di dema serdema antîk de di navbera du bajarên Grek de dibînin: ango bajarê Spartayê yê bi qraltiyê dihat rêvebirin û bajarê Atînayê yê bi demokrasiyê dihat rêvebirin. Di dema pêşketina şaristaniya Ewrûpayê de gelek nakokiyên bi vî rengî çêbûn, qewimîn. Ji sedsala 14. heta nivê sedsala 19. gelek şerên di navbera dewlet û demokrasiyên bajaran de, ya rastî di navbera şaristaniyên demokratîk û dewletan de diqewimin.

Yek ji kêmasiyên girîng ên Marksîzmê ew e ku vî şerî di çarçoveyeke teng a çînî de dibîne. Şerê yekser ê çînan analîtîk e. Şerê berçav di nava gewdên civakî de pêk tê: di nava civaka dewletê û civakên demokratîk de diqewime. Encamên nêrîna di çarçoveyeke teng a çînî de tene zanîn. Jixwe di nava çînan de ti carî sînorên mutleq nabe ku bêne danîn û her roj di

nava çînan de çûnûhatinek heye, ya girîng rewşa wan a çandî û têgihîştinê ye. Çîna şaristaniya xwe nas neke yan jî nikaribe wê pêk bîne, jixwe di rewşa tinebûnê de ye. Têkoşîna çînî ya bê şaristanî nabe. Ji ezmûna Sovyetê jî tê zanîn ku têkoşîna çînî ya di nava şaristaniyekê de çiqasî çewtiyeke xeternak e. Ji ber ku nikarîbû qalibên şaristaniya dewleta Ewrûpayê bişkîne, nikarîbû şaristaniyeke xweser a Sovyetê pêk bîne. Ji ber ku bi giranî qalibên modernîteya kapîtalîst kiribûn esas, di dawîya dawî de nikarîbû ku nebe weke wan û li heman aqûbetê rast neyê. Di dîrokê de gelek rewşên bi vî rengî qewimîne. Eger tu bi sîlehên kesên din şer bikî (şêwazê jiyana şaristaniyê), tu yê jî bibî mîna wan. Ji ber ku şoreş nikarin şêweyên xwe yên şaristaniyê diyar bikin, rewşên bi vî rengî derdikevin holê.

Di vê çarçoveyê de şaristaniya kapîtalîst têgîneke teng e. Lê mirov şaristaniyeke mîna ya Ewrûpayê ku di nava xwe de gelek hêmanên xurt ên demokratîkbûnê dihewîne mîna ku şaristaniyeke hevpar a du çînan (karker-kapîtalîst) nîşan bide, ev yek ê gelek şaşiyên bigire nava xwe. Li şûna şaristaniyeke bi tenê ya Ewrûpayê, mirov weke Ewrûpaya demokratîk û kapîtalîst ji hev cihê bike, dibe ku mirov zêdetir jê hîn bibe. Hewl didin Yekîtiya Ewrûpaya îro di navbera van herdu şaristaniyan de pêşde bibin. Ev Ewrûpaya şaristaniyên lihevkerî ye. Ezmûneke balkêş a hêjayî lêkolînê ye. Ewrûpa, hewl dide şaristaniya dewletê ya hişk bi rêûresmên gelekî bi hêz ên demokratîk, bi hêzên gelekî nerm ên mîna huqûq û mentiqê bixe weznekê û ev yek pênasekirina me ya dema dawiyê (rewşa şaristaniyê ya bi krîzan di zikhev de ye) ya şaristaniyê re (dewletdar) li hev dike. Pirrbûna şerên di çarsed salên dawî de îspateke din a avahiya bi krîz e. Ji bo gelek guftûgoyên der barê sîstemê de mirov sîstema Sovyetê jî weke mînakeke piştrastkirinê dikare qebûl bike. Avahiya Yekîtiya Ewrûpayê, guftogoyên der barê siberoja wê de bi serê xwe bê biryardariya modernîteyê û rizgarnebûna wê ji krîzê nîşan didin.

Şêweyê avahiya yekdestdariya kapîtalîst sedema bingehîn e ku em dibin xwediyê hukmekî bi vî rengî. Çawa ku Marks di **Kapîtalê** de piştrast kiriye, krîz bi sermayeyê, ango bi şêweyê avahiya yekdestdariyê re têkildar e.

Daneheva sermayê û kar bê krîz bi sernakevin. Çawa ku sermaye wexta karê neke nikare bisekine herwisa bê krîz jî natibite. Şoreş, demokratîkbûn û mafên mirovan her di rojevê de cih digirin, ev ne bi tenê ji ber pirsgirêkên hundir in, ya rastî ji ber pêdiviya bibe bersiveke ji bo krîzê ye. Ji ber rewşa dinyayê ya nayê rêvebirin e. Di her dem û dewrana xwe de sermaye global dinya rêve nebir; bi dinyayê re şer kir. Ji ber krîza di xwezaya wê de li gelemperiya dinyayê şer belav bûn. Bi derketina şaristaniyê re artêşa profesyonel a pêşî û şer her hebûn. Şaristaniya dewletê ji ber cewherê xwe serwerî civakê nebe, nikare pêşde biçê û mezin bibe. Serwerî jî desthilatdarî ye. Desthilatdarî jî bê serdestî, ew jî bê zor pêk nayê. Ji ber vê, Hegel dîrok şibandiye 'selexaneyekê'.

Herdu şaristaniyên beriya kapîtalîzmê ji aliyê hejmara avahiyên bajar, çîn û dewletê ve cihê ne. Bajar piçûk in, çîn bi sînor in, dewlet hindik û piçûk in. Ji lewra şer hindik û demkurt bûn. Lê dîsa jî bi sedema ku şiddet karekerekî avahiya şaristaniyê ye, girîng e. Lê di kapîtalîzmê de bajar, çîn û dewlet bi tevahî civak daqurtandine û bi vê jî nemane, hawîrdor, binerd û sererdê jî dadiqurtînin. Rewşên kaotîk hem xwe li civakê û hem jî li hawîrdorê ba didin. Wallerstein dibêje; kapîtalîzm piştî salên 1970'î ji ber şeweyê pêkhatinê ketiye krîzê û hukim dike ku ev krîz ê 25 heta 50'î salan dewam bike. Wexta dibêje; encam ê bi kalîteya zanist + rêxistin + çalakiyê diyar bibe, beşek ji diyarde û têkiliyan tîne ziman. Hê xwe ji têgihiştina buhrana dewrewî ya Marksîst xilas nekiriye. Li gorî min a rast ew e ku mirov tevahiya demên kapîtalîzmê bi buhran bibîne. Di vî beşî de bi kurtî ez ê hewl bidim demên kapîtalîzmê dabeş bikim, hem şeweyê pêkhatina wê, rewşa wê ya bi krîz, hem jî pirsgirêkên wê yê veguherînê, di asta pêşnûmeyê de guftûgo bikim.

A- Kapîtalîzma Bazirgan a Yekdestdar

Qada herî kevin a sermayê bazirganî ye. Di dîrokê de li dora sîteya Ûrûkê di dema 4000-3000 B.Z. de mirov dikare behsa serdemeke bazirganiyê bike. Em dizanin ku Asûriyan ji Anatolyayê heta bi Hindistanê koloniyên bazirganiyê ava kirine. Fenîkeyî qewmê pêşî ne ku karîbûn

koloniyên bazirganiyê yên pêşî li her devera Deryaspî ava bikin. Di dema împratoriya Persan de ji aliyê bazirganiyê ve berfirehbûn û ewlekarî di çarçoveya globalbûna herî berfireh de ye. Di şaristaniya Greko-Romen de bazirganiyê bi tevahî bandora xwe dewam kiriye. Bêyî bazirganiyê li ser piyan mayîna bajarên mezin zehmet e. Bajarê mezin tê maneya bazirganiya mezin. Şaristaniya Îslamê ya li Rojhilata Naverast hêzeke mezin a global e, li ser rêya ber bi bazirganiya Rojava ve diçe qonaxa dawî ya herî mezin e. Tevahiya rêûresmên ji bo bazirganiyê hewce ne, mîna ku tamam bûne. Hêmanên mîna pere, krêdî, banke, sened, bazar û çûnûhatinê, di şaristaniya Îslamê de weke argumanên kevin û nû, bûne sektoreke herî zêde giraniya wan heye. Bajarên bazirganiyê yên Îtalyayê ya esas rêûresma bazirganiya Îslam û Bîzansê wergirtine.

Di sedsala 13. de serdestiya di bazirganiyê de bi destê Îtalyayê derbasî parzemîna Ewrûpayê bû. Bajarên bazirganiyê yên Îtalyayê di salên navbera sedsala 13. û 16. de serdestiya xwe ya di bazirganiyê de dewam kirin. Ji sedsala 16. û pêve serdestî ket destê bajarên yekdestdar ên Hollanda û Ingilîstanê. Serketina bazirganiya kapîtalîzmê bi giranî ji vê sedsalê pêve bi destê paytextên van welatan London û Amsterdamê pêk hatiye. Di ser Atlantîkê û Pozê Hêviyê re (Cape of Good Hope) keşfa Emerîkayê û Başûr-rojhilatê Asyayê û tevlîbûna wan a nava rêyên bazirganiyê, yek ji şoreşên herî mezin ên bazirganiyê ye. Bi van rêyên nû re rêyên bazirganiyê yên Rojhilata Naverast ên weke rêûresmekê ji Rojhilat heta Rojava û ji Bakur heta Başûr dirêj dibûn û serdestiya wê li ser hebû, ji sedsala 16. û pêve derb xwar û qîmeta wê ya berê nema. Şaristaniya Rojhilata Naverast ji sedsala 16'an ve her tim bi paş ket û têkiliya vê ji nêz ve bi van rêyên nû re heye. Bi şoreşa îndustriyê re derba herî stratejîk xwar û heta roja me ya îro careke din hêz û taqeta wê nebû bi ser xwe ve bê.

Daneheva pêşî ya sermaya herî mezin a Ewrûpayê di sedsalên 15. û 18. de bi roleke sereke radibe. Ji sedsala 10. pêve pîşekariya bajêr mezin bû û hegemonya xwe ya pêşî li ser cotkariyê çêkir. Tevgera pîşesaziyê cara pêşî bi awayekî ciddî weke manîfakturê bû yekdestdar û belav bû, têkiliya vê

mezinbûna wê ya hecmî ji nêz ve têtikiya xwe bi hegemonyadariya yekdestdar a bazirganiyê re heye. Di dema xwe de şîrketên herî mezin ên bazirganiyê yên Hollanda û Ingilîstanê Kûmpanyayên Rojhilat û Rojavayê Hindê pozîsyona xwe ya pêşeng demeke dirêj dewam kirin. Amûrên bi tesîr ên sermayê weke banke, sened, krêdî, kaxiz, pere, muhasebe û fûarvanî di vê demê de bi aweyekî xurt bi sazî dibin.

Di vê demê de em careke din dibînin ku di nava yekdestdariyên bazirganiya taybet û yekdestdariya dewletê de yekîtiyeke ba di ber re naçe heye. Ya rastî, mumkin nîne mirov bêyî dewletê behsa yekdestdarî, nexasim jî bi serê xwe behsa yekdestdariya bazirganiyê bike. Ji serdema destpêkê ya bazirganiyê heta serdema bazirganiya Ewrûpayê, yekdestdariya dewletê her tim pêşeng bû. Ji bilî dewletê lîberalîzm dereweke mezin e. Maneya bingehîn a lîberalîzmê ew e ku dewletê bi temamî bixe xizmeta yekdestdariya ekonomîk û bi vî awayî dewleta siyasî bike dewleta ekonomîk. Lîberalîzma bêdewlet mîna baxçeyê bêxwedî ye. Di vê demê de giraniya bazirganiyê li ser dewletê, bi gotineke hînê rasttir; têtikiyên wê bi yekdestdariya bazirganiyê re bi roleke sereke radibin.

Ji ber vê sedemê, ji vê dema navbera sedsalên 15. û 18. re dema merkantîlîst têtî gotin. Ya rastî, dewlet bi saya bazirganiyê bi ser xwe ve têtî, û sedema vê jî ew e ku pê budçeya xwe zêde dike. Mirov dikare ji vê re milletperestiya bazirganiyê jî bibêje. Ji ya digire zêdetir difiroşe, û bi vê rêyê dibe dewleta herî serdest. Dewleta neteweyî weke dema mezinbûna monarşiyê jî têtî zanîn. Di warê civakî de arîstokrasî dest diavêje bazirganiyê û arîstokratbûyîna bazirgan bi vê re di zikhev de çêdibe, bûrjûwazî weke çîna modern a nû di vê serdemê de dibe xwediyê rêûresmekê. Em ji îdeolojiya bûrjûwayê bigirin heta şêwazê jiyana wê, ji têtîhiştina wê ya modeyê heta mîmariya bajêr, di gelek waran de reformên bi kok têne kirin.

Reformasyon û Rohnîbûn di vê serdemê de bûne. Lê mirov dema Reformasyon û Rohnîbûnê weke tevgerên bûrjûwaziyê bifikire, mirov ê gelekî bixape. Reformasyon di cewherê xwe de neteweyîkirina dîn e; ango saxberdana neteweyî ye. Têtikiyeke wê ya xwe bi sedem bispêre

bûrjûwaziyê tineye. Armanca wê ew e ku dogmayên di fikra dînî de yên dema xwe tamam kirî, di nava şertên nû yên demê de nû bike. Tevgerê e ku dîn li gorî demê bi rêkûpêk dike. Ew jî parçeyekî şoreşa fikrê ye. Rohnîbûn şoreşeke fikrê ya berfirehtir e. Paradîgmayên fikrê yên berê bi giranî li dawiyê têne hiştin û paradîgmayên nû mohra xwe li demê dixin. Şêwazên fikrê ji her alî ve bi nû ve dibin. Du qadên girîng, bi şoreşa zanist û felsefeyê ve têkildar in. Rasthatina li serdema bazirganiyê xweber e, lê ji ber karakterê çînî yê bûrjûwaziyê mirov dibîne xwedî lê derdikeve û dike malê xwe. Herdu qadan jî ji xwe re dike sermaya entelektuel. Girîngiyê mezîna a vê tevgera wê heye. Di berdêlê de navnîşaneke çînî ya rewa bi dest dixê. Karaktera yekdestdaran a kurtêlxur piştguh hatiye kirin, di vê de herî kêr bi qasî arîstokrasî û mutleqiyetê rola fikirdarên Rohnîbûnê jî heye. Ji ber ku bûrjûwazî çîneke nû ye pêk tê, zêde li ser encamên wê rê li ber veke nefikirîne. Ji lewra jî bi tevahî kêmasî û neyênî kirine malê çînên berê. Karaktera çîna navîn mohra xwe li serdemê dixê û di vê de bûrjûwazî bi rola sereke radike.

Bûrjûwazî, ji aliyê îdeolojîk ve destekê dide milletperestiyê û vê jî ji bo li ser bazara neteweyî bibe yekdestdar dike. Ji bo reqîbên xwe tesfîye bike milletperestî bi roleke bi tesîr rabûye. Ji bo xwediyên sermayê yên ji milliyet û neteweyên din li derve bihêle; bûye hîmê her cure dijminatîya nijadperestî, neteweyî û dînî. Milletperestiyên beramberî hevdu sor kirine. Li gelemperîya dinyayê li dijî Cihûtiyê hisên nefretê bi vê sedemê zêde bûne. Cihû êdî di rewşeke welê de ne; li pêşîya xirabî û armancên neteweyî êdî astengeke ciddî ne. Cihûyan li dijî vê bi şêweyekî parastina navneteweyî û xurtkirina dostaniyê, ji bo dijminên xwe tesfîye bikin rêxistinîya masontiyê çêkirin. Herçend koka vê rêxistinîyê bigihîje serdema navîn jî rola wê ya esasî di vê demê de girîng bûye. Di nava gelek tevgerên serhildêr de para wê çêbûye. Milletperestîya Cihûtiyê rê li Siyonîzmê vekirîye.

Têkiliya bazirganî û kolonyalîzmê mirov dikare bi serdema derketinê bi hev re deyne û pêşketina wê ya piştî wexta mirov li ber çav digire, diviyabû di dema merkantîlîzmê de bi şêweyekî çipkirinê pêşbiketa.

Kolonyalîzma vê demê weke mêtîngeriye derdikeve pêşiya me. Du parzemînen di dîrokê de hîç kolonî nas nekirine, Emerîka, Awûsturalya û bi hezaran girav di vê demê de mêtîngeriye nas dikin. Bi tevahî parzemînen berê yê dinyayê, di serî de Efrîka û Asya, ji bo ku her yekê ji wan veguherînin parzemînen mêtinkariye hema bêje ji nû ve keşif kirin. Bi vê armancê, xebatên mîna oryantalîzm (zanista şerqiyatê) û antropolojiye (zanista mirov) dest pê kirin. Mirov dikare vê weke mîna keke baş ji bo têtikiliyên di navbera civaka nû û zanistê de bihesibîne. Teoriyên der barê nijada jor de derfetên pêşketinê di vê demê de bi dest xistine. Xwestine Darwînzemê li ser civakê biceribînin. Xebatên dîrok û cografayê bi paradîgmaya nû bi dest xistine û ev yek jî di çarçoveya heman armancan de hatiye kirin. Ev xebatên keşfê mîna dinyayê li kapîtalîzmê vekin hatine kirin.

Kolonîti yan jî mêtîngertiya encamên wê ye hîne sistematîk hene, ya esas polîtîkayên belavbûnê ye yekdestdarên bazirganiye ne. Ango şeweyên hîne modern ên talanê ne. Kapîtalîzma bazirganiye ya Ewrûpayê bi giranî li ser hîmê talana mêtinkariye pêk hatiye. Wexta ku zîv û zêrên Emerîkayê dihatin talankirin, berhemên tevnê yê erzan bi buhayên nehatiye dîtî bûne amûrên girîng ên vê talanê. Ne bi tenê pêkhatina buhayên bê tewazun, -bazirganiye gelek demên, buha yekalî hatiye destnîşankirin jî dîtine. Kolonîti ji aliyê yekdestdarên bazirganiye ve di empozekirina buhayan de û di bedestxistina kareke zêde de bi rola sereke rabûye. Jixwe di hîmê kara bazirganan de ev rastî hene: yan newekheviyên buha yê di navbera bazaran de bi kar tînin yan jî bi rêbazên cûrbicûr ên mîna hilanîn û kêmkirina mal, bi xwe vê newekheviya buha çêdikin.

Fernand Braudel dibêje, di pêkhatina kapîtalîzmê de roleke diyarker a tevgerên spekulatîf ên bazirganiya mezin heye. Diyar dike ku li bazarê ti rola bihevguhertina ji rêzê nîne û ev xebatên ekonomîk ên normal in. Ekonomiyê bi pêşketina bihevguhertinê dide destpêkirin. Hilberandina malê bi armanca bikaranînê, ekonomî nayê hesibandin. Kengî tê ber pêvajoya bihevguhertinê êdî ekonomiyê dest pê kiriye. Li vê qadê kara bê kirin tineye. Di bihevguhertinê de mirov dikare behsa kara aliyan bike. Li

vir spekulasyon tineye. Ya rastî, spekulasyon li qadên mezin ên bazirganiyê ne. Jixwe weke mala kapîtalîzmê tê binavkirin. Cudahiya di nava buhayan de bi lîstina bi buhayan tê çêkirin. Ji lewra ekonomî nayê hesibandin û weke 'tişteki' ji derve hatibe ferzkirin, pirr eşkere deşîfrekirina wê tê xwestin. Ji vir û pêve jî pirr zêde nayê pênasekirin û ev jî weke kêmasiyeke mezin bi mirov re pirsan çêdike.

Haya F. Braudel ji cudahiya di navbera dewlet û desthilatdariyê de heye. Bi qasî Marks nebe jî ango fonksiyona dewlet û desthilatdariyê bê qîmet nîşan nede jî nikare diyar bike ku çiqasî bi tesîr e. Di Marksîzmê de wexta dewlet weke ekonomiya zêde û mezin tê pênasekirin, carnan zêdetir nêzî rastiye ye. Lê ev destnîşankirineke giştî ya neberçav e. Ya rastî dewlet û desthilatdarî 'ekonomiya neekonomî ne.' Ango ekonomiyê weke qadeke lê berhemê zêde û nirx tene vedizîn dibîne û li vê qadê yekdestdariya xwe datîne. Di çarçoveya vê maneyê de qada di ser ekonomiyê re ye. Gelekî têkildar e. Bi tevahî mekanîzmayên wê ji bo bi rêbazên cûr bi cûr bi destxistina berhemê zêde û nirxan e. Cotkarî, bazirganî û pîşesazî di serê wan qadan de tînin ku yekdestdariya xwe lê datîne. Di serê rêbazan de jî bacgirtin tê. Mînak bacên ne yekser tene girtin weke yekdestdariya bazirganiyê têkiliya dewletê ya dikeve nava tevgerê ye. Di vir de dewlet bi temamî bazirganek e. Li vir jî gotina ekonomiya gelekî zêde û mezin wêdetir, yekser bazirganek e. Para van bacan weke tê zanîn ew par e ku ji nîvê hatina wê dibihure.

Dewlet her weha gundikên cotkarî û heywan xwedîkirinê, bazarên cotkaran û buhayên berhemên wan destnîşan dike, ji lewra dewlet bi temamî yekdestdariyeke ekonomîk e. Di lîteratura ekonomiya Ewrûpayê de têkiliya ekonomiyê ya dewlet û desthilatdariyê timî şîlo tê hiştin. Hem sosyalîst hem jî lîberal tevî ku bi deh hezaran cild pirtûk nivîsîne jî hînê di wê rewşê de nînin ku vê qadê rohnê bikin. Marks dest neavêtê vê qadê yan jî temenê wî tîrê nekir ji bo li ser vê qadê raweste, lê destneavêtina wî ya vê qadê kêmasiyeke mezin e. Di vê alozî û tevliheviyê de para vê kêmasiyê mezin e.

Em divê li xwe mikur bèn ku di xwegihandina serketinê ya serdema bazirganiyê ya navbera sedsala 15. û 18. de rola bingehîn a mekanîzmayên li derveyê ekonomiyê bû. Baş e, wê wextê ekonomî nîne, çi ye? Bi giştî ji bilî desthilatdariyê, bi taybetî jî dewlet weke îfadeya wê ya huqûqî, bêîmkan nebe jî zehmet e ku hêzek vê qadê li gorî dilê xwe bi kar bîne. Belkî jî mirov dikare behsa klîkên hêzê yên yekdestdar ên cûrbicûr bike. Lê di encamê de ev hêz jî neçar in bi desthilatdariyê yan jî bi dewletê re ya îfadeya berçav a desthilatdariyê ye, têkildar bin. Carinan mirov dikarin ji vê qadê re bibêjin qadeke pereyî ye. Pere êdî ji amûrekî bihevguhertinê yê nîrxê derketiye, ya rastî, herî kêr bi qasî şûr dikare bi rola hêzê rabe. Napolyon bê sedem di warê artêşê de negotiye ‘pere, pere, pere’. Lê ev kîjan pere ye? Ev, ew pereyê ku bûye amûrê bihevguhertina nîrxê nîne; ev ew pere ye ku ekonomî nîne. Ev pereyê bazirganiya mezin e, pereyê amûrê spekulasyonê ye. Pere di van qadan de bi temamî fermanar e, rêveber e. Bûrjûwazî ji ber ku li vê nuqteyê baş serwext bûye roleke girîng dide pere. Ji bo pere bibe fermanarê dewamî yê hêza civakê, kirine ku civak bi kêra selexanevan hatibe parçeparçekirin. Civak û heta dewlet xistine halekî ku bê pereyan nikarin bijîn, nikarin dewam bikin.

Anîna civak û dewletê ya vê qonaxê belkî jî şoreşa rastî ya bûrjûwaziyê ye. Dewlet û civaka hewceyî pereyan tê wê maneyê ku êdî ketine bin fermana bûrjûwaziyê. Ji vê rewşê re ku mirov dikare bibêje şoreşa pereyan jî di dîrokê de cara pêşî di vê dema Ewrûpayê de pêk hatiye. Mînak, êdî hewce nake ku karkerek weke kole û serfekî bê girêdan. Jixwe wexta yewmiya xwe negire wê birçî bimîne. Birçîbûn wê wî mehkûmî pereyan bike. Karker xistine rewşekê ku ji bilî teslîmbûna pereyan ti çareya wî nîne. Ji lewra, ji bo peydakirin û rêvebirina karkeran, hewce nabînin weke xwediyên berê yên feodal û koledariya klasîk tevbigerin. Jixwe bi vî awayî hem mesref zêde diçe, hem jî zêde berpirsiyariyê dixwaze. Kapîtalîst jî hêza pere nîşan dide û bi vî awayî çawa dixwaze karkeran bi dest dixê û bi kar tîne.

Di mijara emtîayê de jî mirov dikare xusûsên bi heman rengî diyar bike. Emtîa weke mal, kirine ku bê pere nikare tevbigere. Her cure tevgera

emtîayê têkildarî pere ye. Hilberandin, barkirin û bikaranîna emtîayê bê pere mumkin nîne. Ev jî şoreşeke mezin a kapîtalîzmê ye: ango ekonomiyê dixê bin fermandariya mutleq a pere. Ekonomî êdî di destê pere de mîna lîstokekê ye. Di ti serdemê de ekonomî evçend bi pere ve nehatiye girêdan. Li vir pere bi temamî mîna dewletekê ye. Ne bi tenê mîna wê, dewlet bi xwe ye! Û heta dewlet jî bi vî awayî bi pereyan girêdayî ye. Dewleta bê pere, karkerê bi pere xistiye rewşa mal û emtîayê. Nakok xuya bike jî dewleta dewletê ya rastî pere ye. Anîna dewletê ya vê rewşê, vedîtineke sedsala 16. a Hollanda û Ingilîstanê ye. Dewleta bi hêz hatiye afirandin. Lê ew dewlet e ku bi pereyan ve hatiye girêdan. Dîrokna dibêjin; Franse ji ber ku di vî warî de bi serneketiye li hemberî Ingilîstan û Hollandayê di şerê hegemonyayê de têkçûye. Di mijara pere de em hinekî din li ser serdema finansê guftûgo bikin, em ê pê bêtir ber xwe bibînin.

Di pêşketina şaristaniya navbera sedsalên 15.-18. de bûrjûwaziya bazirgan weke aktorê herî girîng derdikeve holê û mirov dikare bandora wê li ser tevahiya civakê bi firehî guftûgo bike. Xisletên civaka bazirgan têne zanîn. Weke kesên zêde pere û faîzxur, tefekar û banker bi awayekî gelekî neyênî di bîra civakê de cih girtiye. Van kesan derba herî xedar li exlaqê xistine û di serî de wêje, di van sedsalan de huner herî zêde li ser vê mijarê sekinî. Mîna vîrusek ketibe civakê. Her wê dikeritîne. Ji asta dejenerebûna giştî ya civakê berpirsiyar tê dîtin. Têkiliyên berê yên germ û insanî li ser rûyê pere dicemidînin. Yên pereyên wan tinebin di şerê ji bo jiyane de têkçûne. Her weha ji bo xwe mezin nîşan bide mîna berê hewcedarî bi textên zêr, sêniyên zîv, qesrên neqîşandî, îhtîşam, nîşandana hêza xwe, kincên rengîn û sofreyên luks nîne. Bila bi tenê cihekî te yê tu têde pereyan hilînî hebe, bes e. Êdî yê herî mezin tu yî. Hatina vê astê, pêşketina mirovatiyê nîne. Navê wê serdema nû be jî tişteki nû pêşkêş nake. Eger bibe nebe, bi tenê dibe bibe destpêka krîza şaristaniyê. Ji bo kesekî hurmeta xwe ya li hemberî civakê heyî, ji vê rewşê xirabtir rewşeke krîtîk û piçûk bixîne tineye.

Sermaya bazirganiyê di vê demê de ji bo qadên din zêde xwedî xwestek xuya nake. Rêjeya kara wan têra wan nake. Ti qadeke din nikare bi kara

bazirganiya mezin re serî bikişîne. Cotkarî û manîfaktor kengî nêzî kara bazirganiya mezin karê dikin, dibin ji wan sektorên hînê bi wan re mijûl dibin. Ango derfeteke bi sînora pêşketinê dibînin.

Ji aliyê dîroka siyasî ve, dema em behsa wê dikin gelekî tevlihev û aloz derbas bûye. Ji bo bibin dewama Împaratoriya Mezin a Romayê Spanya, Franse û Awûsturya pirr dijwar xwe li hev radikişînin û ji ber ku meylên wan ên şeweyê împaratoriyan berê hene, wê nikaribin xwe ji têkçûnê xilas bikin. Di vê de têkiliya pere-dewletê bi roleke girîng rabûye. Li pey hev a Hollanda û Ingilîstan gihandiye hêza hegemonyayê hêza fermanîdar a pereyê bazirganiya mezin e. Wexta ku dewleta xwe bi krêdiyên bazirganî bi hêz kirin, bi xwe jî weke bazirganî tevgerandine. Dewlet û siyaseteke di warê karê de gav avêtîye heye. Hêza fermanîdar a pere, nexasim di avakirina artêşa deryayî û artêşên nû de ispat kirine. Di ekonomiya wan de serketina kapîtalîzmê hilberandina erzan e. Hilberandina erzan tê maneya serdestiya bazirganiyê. Bi vê jî reqîbên xwe anga dewleta bixwazî di qada navneteweyî de têk dibin. Jixwe bi pirranî jî di qada eskerî de têkçûne. Hollanda û Ingilîstanê bi şoreşên komplowarî destwerdane û vê yekê jî serdestiya wan a siyasî piştrast kiriye. Serdestiya xwe bi mêtîngehên berê yê Spanî û Portekîzî yê destguhêrandin piştrast kirin, û li Asya û Afrîkayê jî bi destguhertinên bi heman rengî serdestiya wan a di bazirganiyê de li pey hev hatiye. Bi îttîfaqên li parzemîna Ewrûpayê Fransî bê tesîr kirin, xwesteka Awûsturyayê ji bo avakirina Împaratoriya elman şikandin, û zanîn ku çawa bixwazî Çartiya Rûs bi kar bînin. Ji împaratoriyan bi hêz ên wê demê Împaratoriya Osmanî xistin pêvajoya nîv-mêtîngehbûnê. Li hemberî şeweyê dewlet û hilberandina kapîtalîst serdema Osmaniyan weke xanedanên din derbas bûbû. Aqûbeta li benda Împaratoriyan Çîn û Hindê jî mêtîngeh û nîv-mêtîngehbûn bû. Pêvajoya tesfîyebûna şaristaniyan berê bi lez di rojeva dîrokê de bû. Tevî ku baş nedihat zanîn ya nû çî ye jî li ser navê pêşketinê her tişt bû. Mîna di her dîne nû de girêdan bi îmanê bû. Dîne xwe bazirganî, xwedayê xwe jî pere bû.

B- Serdema Îndustriyalîzmê û Şoreşa Pîşesaziyê

Bi pirranî pêvajoya îndustriyê û şoreşa pîşesaziyê wekhev tên dîtin. Lê tevahiya dîrokê îndustrî her hebû û heta verotina kevîrê pêşî jî îndustrî yan jî pîşesazî ye. Keşfa cotkariyê di qada xwe de şoreşeke pîşesaziyê ye. Zenaetkarî pîşesaziyek e. Der barê hilberînê de vedîtina her amûr, agahî û rêbazê di pîşesaziyê de pêşketinek e. Bi tenê cinsê mirov ji bo têrxwarin, cilûberg û vehewînê (bicihûwarbûnê) hilberandinê bi amûran pêk tîne. Pîşesazî, ango bi amûran hilberandin xweserî mirov e.

Di dawiya sedsala 18. de li welatê hegemonîk ê Ewrûpayê Ingilîstanê diyardeyek pêk hat, ya rastî ji vê diyardeyê re pêşengî dihat kirin. Ev diyarde xelekeke girîng a nûbûnan e ku demeke dirêj dewam dikin.. Gerandina çerxa makîneyan bi enerjiya bi hilm û dûkelê îfadeyêke sembolîk e. Naxwe hêza makîne û hilmê ji mêj ve dihat zanîn, dihat bi kar anîn. Li Hollanda û Ingilîstanê pêşengiya di warê manîfaktur û cotkariyê de berê hatibû bi destxistin. Hilberandina herî erzan û girseyî dihat kirin. Ev jî şoreşa pîşesaziyê dihat hesabandin. Di serî de Franse û Îtalya di îndustriyê de ne kêmbûn. Erzantî û girseyetî avantajek bû. Di bingehe hegemonyadariyê de ev diyarde heye. Girîngiya pîşesaziyê ku di sedsala 19. de gava mezin avêt, kar bû, ango ji bo sermaye bi dest bixe û karê bike, li rêza pêş cih girt. Bûyera jêre şoreş hat gotin jî ew bû ku li gorî kara ji bazirganî û cotkariyê dihat, kara ji hilberandina pîşesaziyê hat bi lez mezin bû. Di dîrokê de hilberandina di warê pîşesaziyê de cara yekemîn pêşengî bi dest dixist. Di cewherê şoreşê de ev diyarde heye. Li gorî rêûresmê cotkarî û dezgevanî qadên hilberandinê bûn. Bazirganî li ser hilberandina zêde ya van herdu qadan bi şeweyê kirînûfirota metayê dihat kirin. Tevgera jê re ekonomî jî dihat gotin di cewherê xwe de ev bû.

Eger em bi tenê ji aliyê hilberandinê ve binêrin em nikarin zêde tiştekî ji şoreşa pîşesaziyê fêhm bikin. Çi ji aliyê cûrbicûriyê ve, çi jî ji aliyê pirraniyê ve em bi diyardeya hilberandinê re rûbirû dibin. Û heta ku mirov dikare bibêje; mirovatiyê ji şoreşa cotkariyê mezintir şoreş nedît, ji aliyê

dem û girîngiyê ve ti şoreş negihişt şoreşa cotkariyê. Ji lewra girîngiya şoreşa pîşesaziyê di tiştêkî din de ye. Ne di tiştêkî de di gelek tiştan de ye.

1- Di dîrokê de cara pêşî hilberandina bajaran ji ya gundan dibihure. Pîşekarê hezar salan weke hilberînerêkî bi koka xwe bajarî timî weke alîkarê hilberînerê gundan bû. Bi gundan ve girêdayî bû. Ew nebûya jî gundan dikarîbû xwe dewam bikira. Şoreşa pîşesaziyê ya sedsala 19. piştî hezarê salan rêveçûna pêvajoyê berevajî kir. Eger em sedsalên 15.-19. di weznekê de bihesibînin, sedsala 19. ev wezin bi timamî li aliyê pîşesaziyê giran kiriye. Ev rewş nû ye û wê gelek encamên girîng bi xwe re bîne.

2- Nûbûneke hînê girîngtir di qada civakî de ye. Civaka bajêr dikeve pêşiya civaka gundan. Civakên bajaran berê bi awayekî besît bi ser civaka gundan ve bûn, lê şoreşa pîşesaziyê hêza civaka bajêr bi awayekî nedîtî zêde kiriye. Civaka gundan êdî bi tevahî avahiyên xwe yên jor û jêr diket bin hukmê civaka bajêr. Mîna ku şêweyekî diyalektîka mêtîngehî di navbera gund û bajêr de çêdibû. Civaka bajêr destpêkiriye êdî civaka gund dike mêtîngeh. Ji qada îdeolojîk bigirin heta qada amûrên hilberandinê, ji exlaqê wê bigirin heta bi qada hunerê bajar gund bi awayekî eşkere ji xwe re dike mêtîngeh. Şoreşa zêhniyetê bi lez rê li serdestiya bajêr a li ser gund vedikir.

3- Ji aliyê çînî ve jî mirov dikare behsa veguherînên dîrokî bike. Bi şoreşa pîşesaziyê re bûrjûwazî tê astekê ku serdestiya xwe ya li hemberî tevahiya çîn û tebeqeyan îlan dike. Bûrjûwaziyê çîna karker jî kir yêdeka xwe û li hemberî dema feodal û beşên ji pîşekariyê mayî weke xwediyê paradîgmayê, yê dizane modern bijî, xwediyê bi tenê yê rastiyên û yê herî pêşketî bû; bi mîtolojî, dîn, felsefe û zanista xwe, ew civak, netewe û dîrok bi xwe bû. Yên din jixwe bûbûn mazî û yên mayî jî weke nirxên divê li muzeyan bimînin bûn.

4- Zanist cara pêşî bi şoreşa pîşesaziyê re bi plan beşdarî hilberandinê dibe. Teknîkên zanist û hilberandinê berê bi awayekî cihê her yek di cihoka xwe de diherikî, pêş diket. Bi şoreşa pîşesaziyê re cara pêşî dest dan

hevdu. Zanist êdî ne armanc bû, ketibû rewşa amûrekî. Kengî zanist kirin amûr hingî bi awayekî ciddî ketin û serberjêrçûna civakê jî pêre dest pê kir.

5- Kara ji pîşesaziyê ji rêjeya kara qadên din gelekî bihurî. Aktorên nû yên civakê pîşekar bûn. Pîşesazî di her qadê de dihat menaya serketina stratejîk û yê ev sîleh di destê xwe de digirt, piştî wî nedihat erdê. Bazirganî jî serdestiya xwe ji dest dabû. Cotkar jî êdî ketibûn rewşa rencberan.

6- Encamên şoreşa pîşesaziyê hînê girîngtir bûn. Ji aliyekî ve rê li dewleta neteweye vekir, li aliyê din jî ber bi derve jî çûna ber bi emperyalîzmê ve dest pê kir. Li gorî mêtîngeriya li ser rûyê dinyayê meşeke bêhtir sîstemkirî heye. Welat an jî welatên pîşesaz ên bi rola kilît radibin êdî wê duyemîn pêngava mezin a global li ser dinyayê ferz bikin. Mêtîngerî ku pêngava yekemîn bû, tevî ku bi zehmetiyan re rûbirû bû jî rêbazeke berhemdar a serdestiyê nebû. Mêtîngerî bi îxracê sermayeyê bi hevkarên xwecihî dihat teqwiye kirin. Emperyalîzma kapîtalîzmê li ser hîmê şoreşa pîşesaziyê xwedî îmkana xuya dikir.

Çawa ku tê dîtin, encamên şoreşa pîşesaziyê gelekî berfireh bûn. Encamên siyasî û civakî yên şoreşê herî kêr bi qasî encamên wê yên ekonomîk bi tesîr bûn. Ya serketina şaristaniya Ewropayê vebirî kir pêngavên pêşîsaziyê di sedsala 19. de bûn.

Di vekolîna şoreşa îndustriyê de rexnekirina hin têgihiştinan girîng e. Ya pêşî ew e ku şoreşa îndustriyê bi kapîtalîzmê re yek tê dîtin. Mîna ku îndustrî yekser weke encameke kapîtalîzmê tê fêhm kirin. Divê mirov vê têgihiştinê bişkîne. Weke Ronesan, Reformasyon û Rohnîbûnê şoreşa îndustriyê jî pêvajoyeke xwe ya xweser a dîrokî û civakî heye. Ango encameke ketî ser hev a civakî dîrokî ye.

Bi giştî yekdestdariya dewletê, bi taybetî jî yekdestdarên kapîtalîst ew sazî ne, ku timî hûrûkûr li ser nîrx û berhemên zêde radiwestin. Li çî deverê daneheveke zêde hebe, mîna qirakên berateyan yekser bêhna wê dikin û li ser dipîçikin. Di vê mijarê de bêvla wan gelekî nazik e, û baş

bêhnê dike. Ne mumkin bû ku nehatana dîtin, çawa enerjî û makîne xwe bi xwe dixebitin û di warê hilberandinê de rê li çavkaniyeke mezin a karê vedikin. Di mijara pîşesaziyê de ya sermayê kir ew bû ku ev herdu diyarde bi qadên berhemdar ên karê ve girê da.

Enerjî cara pêşî bû ku ji hêza milan rizgar dibû. Makîne têra xwe techîzkirîbûn ku bi rola milan rabin. Di warê çavkaniyên enerjîyên nû de ji bilî hilmê, ji komir, petrol, elektrîk û avê jî enerjî hat bi destxistin û ev yek şoreşeke rastî bû. Kengî sîstema makîneyan a xwe bi xwe dixebite bi cureyên nû yên enerjîyê re gihîşt hev, êdî hilberandin mîna goleke biteqe zêde bû. Ev şeweyên makîne û enerjîyê yên heta roja me ya îro tevî bi mîlyonan celebên xwe, civakê û xwezayê hê jî bi lezeke mirov tê dernaxe wê heta bi ku biçê, bi giranî bandorên neçê dike, ji hev dixê, dide parçekirin û belav kirin. Sermayeyê ev yek weke firsendeke mezin a dîrokê nixand û şeweyên mezin ên nedîtî yên desthilatdariyê li serê civak û xwezayê gerandin û pêk tîne. Civak û xweza bi êrişên nedîtî yên sermayê re rûbirû ne. Parastina civak û xwezayê ji çînayetî û têkoşîneke civakî wêdetir veguheriyê pîrsgirêkeke ontolojîk ango pîrsgirêkeke man û hebûnê. Em bi çend mînakên bûyeran dikarin vê feraziya xwe berçav bikin.

a- Bajar bi kansêr dibin, gund hildiweşin. Dualîteyên civak û xwezayê, hem di nava xwe de, hem jî di navbera xwe de ji şeweyekî jiyane têne derxistin. Em bi bûyereke welê re rûbirû dibin ku civaka nexweşketî û xwezaya ekolojîk êdî nabe ku dewam bikin. Ji şeweyekî hebûnê ango ontolojîk ê mirov têde dijîn wêdetir civakê vediguherînin parçeyekî dezgeha makîneya sîstema tehakum û mêtîngeriye. Bi şewazekî ku di ti dema şaristaniyê de nehatiye dîtin, ferd, civak û xweza berdan hevdu, xwezaya têde wezna di navbera ekolojî û ferdiyetê de xira bûye weke tesîra êrişên dijber ji civak û ekolojiya hawîrdorê tolê hiltîne. Ji aliyê bijîşkî ve bi sedan mînakên piştrast bûye ku kansêra ferdî bi koka xwe bûyereke civakî ye. Em di vî warê de dikarin behsa cixarê bikin. Civak bi kansêrê ditamije û yek ji sedemên bingehîn ê kansêrê cixarekêşiyê. (Modernîte cixare kişandinê sor dike û sektora tûtînê yek ji çavkaniya karê ya

kapîtalîzmê ye) Em wexta vê li ber çav bigirin, em dikarin behsa kansêrbûna civakê bikin û wê bê fêhmkirin ku ev têgîndanîneke rast e. Êdî kirine ku civak nebe çarçoveyeke jiyane.

Gefa herî mezin a îndustriyalîzmê ango îndustriyalîzma bi tenê ji bo karê tevdigere, gihiştîye asta dijberiya civakê bike. Yek ji mijarên Marksîzm têde kêr maye, ev mijar e. Ji ber şeweyê pêkhatina wê ya pozîtîvîst, civaka îndustriyê weke diyardeyeke îdeal nîşan dide û bêyî îttîraz bike qebûl dike û heta dixwe şûna xwedê. Ji ber ku wer dihesibîne; çîna karker bêyî wê nabe û nikare bibe. Di cewherê teoriya wê de ev heye. Rexneyeke piçûk li îndustriyê nake, li hemberî vê, tevna fabrîke û makîneyan bêsînor mezin dike. Mirov bi hêsayî dikare bibêje; di avakirina dîne bi navê îndustriyalîzmê de para Marksîstan jî herî kêr bi qasî ya kapîtalîstan heye. Îndustriyalîzm herî kêr bi qasî Levîathanê dewleta netewe, niha ji mêj ve bûye Levîathanekî global.

Bajar bingehê tevnika şaneyên bi kansêr ê civakî pêk tîne. Em li ser dîrokçeya damezrandin û pozîsyona bajarên rawestiyabûn, lê tevî vê jî em neçar in ku têkiliya bajarên bi pêşketina civakî re timûtim lêbikolin û li ser rawestin. Herçend bajar şeweyekî civakê be jî diyardeyeke çînîkirinê û biryargeha dewletbûnê ye. Bi giştî tê qebûlkirin ku ev sê diyardeyên bingehîn têne maneya şaristanîbûnê ango civakên çînî, dewletî û bajarî têne maneya şaristaniyê. Bê sedem ji şaristaniyê re 'medeniyet' negotine. Gotineke erebî ye, û tê maneya bajarî, ya xweserî bajar û jiyana bajar. *Civilisation* jî nêzî vê maneyê ye.

Li aliyê din, mirov bajar bi tenê weke diyardeyeke şaristaniyê bibîne, ev yek ê nêzîkbûneke teng be. Ne lazim e ku bajar şaristanî û mekanê şaristaniyê be. Çawa ku gund diyardeyeke dîrokî ya damezrandina civakî ya jiyane ye, mirov dikare bajêr jî di heman çarçoveyê de şîrove bike. Bêguman, ne dibe ku civak timî di şikeft û berqefan de bihewiya, ne jî neçar bû ku ji gundan derneketa. Diviyabû jiyaneke ji şikeft û gundan bibihure û mekanên wê bihatana avakirin. Bajar di encama van lêgerînan de di dîrokê de cihê xwe dît. Di pêşketina mejiyê analîtîk de rola bajêr girîng e. Bajar weke mekanê civaka têkiliyên wê tevlîhev û zêde di zikhev

de mejîyê analîtîk ferz dike. Neçar dike. Pirsgirêkên civakê zêde dibin û divê çareserîya wan bi mejî bibê, ji lewra jî mirov fêhm dike ka çima beşê pêwendîdar ê mejî bi şêweyê analîtîk pêş ketiye. Jixwe civak bi xwe vî cureyê mejî ferz dike. Bajar jî wî derdixîne asta jor. Mirov dikare bajar weke mekanê hewcedariya hevbeş ê komên gundan jî bi nav bike.

Ev xusûs gelekî girîng e. Em felsefeya damezrandina bajêr di vê diyardeyê de dibînin. Em nikarin bajaran weke avahiyên bê gund bifikirin. Em dikarin vê têgihîştina ku gelekî belav e, û hînê nav lê nehatiye kirin weke bajarîtiyê binirxînin. Di cewherê wê de bajar li dijî gund bi cih dike. Felaket jî bi vê têgihîştinê re têkildar e. Bicihkirina bajar li dijî gund, ji têgihîştinekê wêdetir meylek e ku em di nava pêşketina dîrokî de wê nas dikin: bajar weke diyardeyeke li dijî gund dibîne û bi vî rengî dinirxîne. Ya rastî, di felsefeya damezrandina bajar û hîmê wê yê dîrokî de meyla çîneke teng û têgihîştina dewletdaran heye. Ev helwesta li dijî gund tê maneya berhemê zêde û desthilatdariyê ku di kûrahiya şaristaniyê de cih girtiye. Di tevahiya dîrokê de ji ber helwesta vê têgihîştinê, gund piçûk hatiye dîtin, piçûk hatiye xistin, nezan, bêêdrak, ji nazikbûnê bêpar û çor hatiye pênasekirin. Dewlet û bajar li hemberî gund û jiyana li derveyî wan, ango bi pirranî li dijî eşîr û qebîleyên li derveyî bajaran weke ku hevdu girtine xuya dikin. Nakokiyên di navbera civaka gund û bajar de bi awayekî neheq û bi awayekî bajar ji felsefeya rastî ya damezrandina wî dûr bixe, berevajî bike û bi pirsgirêk bike anî heta roja me ya îro.

Ya rastî mirov dikare bajar û gundan weke mekanên hevdu xwedî dikin (simbiyotîk), weke qadên jiyana yê dest ji wan nabin, di weznekê de û li hev ava bike. Nemaze mirov dikare di navbera herduyan de, bi giştî wezneke ekolojîk di navbera şênîyên civaka bajar û şênîyên civaka gund de deyne û ev yek ê herî îdeal bûya. Yek ji texrîbatên herî mezin ê şaristaniyê ew e ku bajar li dijî gundan mezin kiriye, weke navend û mekanekî mêtîngeh û serdestiyê hiştiye. Li ser vî hîmî rola bajêr berevajî kiriye. Ango bajar ji kêrhatina wan a rastî anîne xwarê. Bi serê xwe ji bo ev qad bigihîje felsefeya xwe ya rastî ya damezrandinê hewcedarî bi çalakiyeke mezin a civakî heye.

Encameke din ku em karin ji dîroka bajêr derxînin ev e; bêyî ku li têkiliya xwe ya bi hawîrdorê re binêre mîna ûra kansêrê belav û mezin dibe. Bersiva pîrsa ka 'divê sînor û mekanê wê heta bi ku be' nade. Mentiqê bajêr ê hatiye berevajîkirin û şaristaniyên di bin vî mentiqî de ghiştine, berevajiyê tê zanîn, ne berhemekî aqil, ên bê aqiliyê ne. Ya rastî, berhemên aqlê analîtîk in ku têkiliya xwe ji his û jiyanê qut e, û dişibe dengê ji tenekeyê tê. Ast û şaxên felaketê, bi awayekî muhtemel pêşî li wan nayên girtin îro hînê baştir têne fêhmkirin. Bajar dîsa jî di serdemên pêşî de avahiyên bi heybet bûn. Mirovan aqlê selîm hînê ewçend ji dest bernedabûn. Di şaristaniya Sumer û Misrê de nakokiyên bi civaka gund û xwezayê re hînê kûr nebûbûn. Giraniya weznê hînê li aliyê civakên li derveyî bajaran bûn. Bajarên li derve û hundirê kelhan mezin dibûn ji aliyê zemînê xwe ve bi cotkariyê re yekpare bûn. Şênîyên wan kêr daran ji sed hezaran dibihurîn. Belkî jî bi tenê çend paytext karîbûn bigihêjin wê astê. Qirêjkirina hawîrdorê di wê astê de nebû ku bibe pîrsgirêk. Mîmariyeke wan a manedar hebû. Bi awayekî organîk hevdu temam dikirin. Di şaristaniya Greko-Romen de perestgeh, bazar, meclîs, holên şanoyê û jîmnasyûm bi mîmariyeke bi pîvan û bi heybet bûn. Sekû, bernig û baxçe, bi nîzama malê re bi awayekî yekparebûnê temam bikin li hev dikirin. Bermahiyên van bajaran hînê jî heyecan û aramiyeke kûr diafirînin. Diyar e ku mekanê behsa wan tê kirin, xwedî maneyeke felsefî û naverokeke pîroziyê bûn.

Di serdema navîn de herçend bi mezinbûna bazirganiyê re yekparebûna wî xira bibe jî pêşketina bajêr dewam kir. Bandora çanda manewî ya giraniya xwe hebû mîmariya dînî derxist pêş. Hecm û şênîyên wan ti carî neghiştin wê astê ku gefan li jiyanê bixwin. Bi jiyana li derve û ya gundan re timî nêzî weznekê bûn. Bi giranî hevdu temam dikirin. Girîngiya cotkariyê, pîşekariya bajêr jî kir karekî pêşketî. Pîşekar hewcedarî gundiyan, gundî jî hewcedarî pîşekaran bûn. Ji nakokiyê wêdetir di navbera wan de yekparebûneke organîk hebû. Rîska wan a bi tenê felaketên weke erdhej, hişkesalî û şer bûn. Nîzama wan a kelhe û bircan heybeta xwe dewam dikir. Bazirganiya mezin hînê di wê astê de nebû ku

pîşekar û gundan daqurtîne. Bazirganî weke sektoreke ekonomiyê normal li ser rêya xwe bû. Di navbera sedsalên 13. û 16. de bajarên Îtalyayê bi bandora Ronasansê jî nûnerên dawî yê vê demê ne. Venedîk, Cenova û Floransa mîna ku di navbera şaristaniya klasîk û şaristaniya serdema nû de bi rola pirê radibin û digihînin hevdu.

Bi serdema nû re bajartiyê dest pê kir maneyên nû di nava xwe de hewandin. Serweriya bazarê li aso xuya dikir. Bazirganiyê her ku diçû giraniya xwe nîşan dida. Wezna dîrokî hêdî hêdî ne li aliyê gund û jiyana li derveyî bajarê giran dibû. Mîmariyeyeke bajêr a li gorî pêdiviyên bazirgan derdiket pêş. Têkiliya di navbera jiyana û hawîrdorê de ji dest diçû, zêhniyeta karê her tişt destnîşan dikir. Di serî de Parîs, London, Amsterdam û Hambûrg bajarên dihatin avakirin mohra serdema nû û merkantîlîzmê li ser wan hebû. Bajarên serdema bazirganiyê hem ji têngiştina bajarên klasîk cihê dibûn, hem jî nakokiyên xwe yê bi civaka gund û xwezayê re bi lez didan der. Bajar weke baregeha bingehîn a Levîathanê modern pençên xwe dirêjî tevahiya civak û qadên hawîrdorê dikir. Serdema îndustriyalîzmê mirina bajêr e. Aliyê herî balkêş jî ew e ku nexweşiya kansêrê ya biyolojîk jî bi giranî nexweşiyeke bajêr e. Ji sedî sed têkiliya kansêrê bi bajar re heye, bajêr civaka xwe nexweş dike.

Şoreşa pîşesaziyê ya bi sedsala 19. re bi lez pêş ket, pêşî li civakê ango li navenda lê ji dayikbûyî da. Avahiyên mezin ên pîşesaziyê li bajarê kom bi kom zêde bûn, ev zêdebûna wan ne ku ji ber hewcedariyê bû, bi tenê ev ji hewcedariya bi karê bû. Li keviyên bajarê avahiyên bê serûber ji bo mayîna koleyên modern proleteran bûn. Bajar xerîbê van meskenan bûn. Mêtîngêhbûna civakê li derveyî bajarê û gundan temsîl dikirin. Ji tevgera kolonîkirinê ya serdema bazirganiyê xeternaktir weke kolonîkirineke hundirîn bajarê bê serûber û li keviyan çêkirin. Çi xwedî kar, çi jî bê kar, deverên behsa wan tê kirin ji îndustriyê re kewarên kedê bûn. Ji bo bazirgan kewar çi be, ji bo pîşesazan jî keviyên bajarê û kolanên xizanan heman tişt in. Girêdayî vê diyardeyê gelek diyardeyên din ên ne li rê bi vê re çêkirin. Ji bo fabrîkeyan, fabrîkoka bajar dagir dikirin. Têngiştina modela serdema klasîk hat jibîrkirin. Bajar bûn navendên

daqurtandina civakê. Di dawiya sedsala 19. de polîtîka bajêr a îndustriyalîzmê di bin tebeqeya mijê de bi zor û zehmetî bêhn dida û distend. Di dîrokê de cara pêşî bajarên bi mîlyonan bêne îfadekirin bejna xwe nîşan didan. Kesên ji mîmariyê fêhm bikin, baş dizanin ku ne mîlyon, bajarên di ser nîv mîlyonê re jî wê kêrhatî nebin. Wexta ku bajar bû mîlyon an jî jê wêdetir çû, êdî asta krîza nexweşiyê derketiye holê.

Diyardeya jêre kansêrbûn tê gotin ew e ku şaneyek, bi şêwazekî tevahiya bunyeyê zevt bike, mezin dibe. Di rewşeke bi vî rengî de ji ber ku organên din ên hucreyê bi kêr nayên, nexweş dimire. Mezinbûna bajêr jî ji bo civakê encamên bi heman rengî bi xwe re tîne. Aliyên civakî û dîrokî yên diyardeyan jî heye. Kengî aliyek weke aşûtê mezin bibe û bê, wê wextê kansêrbûnê dest pê kiriye. Bajarên bûne mîlyon û tew ji bajarên ji deh mîlyonan bihurîne êdî ji civakbûnê derketine; ya girse jê re tê gotin êdî bûye civaka keriyên. Çawa ku kerî gov û axuran tijî dikin, gotina herî baş a tijîbûna bajaran îfade bike jî axur e. Mirovên dibin mîna keriyên, axur û govan tijî dikin. Ji mêj ve mirov razî kirine ku tenê bibin kesên ji rêzê yên dixwin û vedixwin. Di axuran de jî kerî bi heman rengî ne. Wekî din jî li ber serê wan keriyekî bêkaran danîne. Bi vê jî têne aşkirin. Têgînên weke Navenda Rêveberiyê, qesrên taybet û xaniyên bi baxçe, li gorî ruhê bajêr li cih nînin. Mirov dikarin navenda rêveberiyê li serê çiyê jî ava bikin. Xaniyên bi baxçe û bi koşk hewcedariya xwe bi bajêr nînin. Li her deverê dibe ku bêne avakirin.

Eger wisa be, wê wextê ji bajêr çi dimîne? Perestgeh, şano, meclîs, jîmnasyûm û bazarê ji zû ve şûna xwe ji mînakên sîmûltane re hiştine. Rastir e ku mirov ji deverên wisa re bibêje; deverên lê nefesa sexte tê stendin. Di vê rewşê de siberoja bajar diyar nîne. Ji bo xwedîkirina bajarekî deh mîlyon şênîyên wê hene, divê civaka ekolojîk a herêmekê bimire. Bi tenê ji bo xwedîkirina vî bajarî, komkujiya civak û hawîrdorê divê. Çend bajarên pênc deh milyonî têra kuştina welatekî dikin. Trafîk hewayê qirêj dike, ev bi serê xwe têra mirina bajarekî dike. Piştî ku bajar ji rêjeya xwe bihurî maneya xwe jî nemaye. Li cihekî mane jî nemîne mirov nikare behsa jiyanê bike. Lê helbet em bêhn dan û stendîne jiyan nahesibînin.

Bajar berê ew dever bûn ku li wan rastî dihatin keşîfkirin û felsefe dihat avakirin. Niha li bajarên îndustriyalîzmê yê hildiweşin jî sê S ; seks, spor û sinaet tevahiya naveroka wan hatiye pûçkirin û bajar kirine mîna axurên golikan. Ma ev mirina bajêr nîne çî ye?

b- Aliyekî din ê îndustriyalîzmê ku tine dike, têkiliya jiyan-hawîrdorê ye. Bajar zêdetir ji hundir ve civakê kansêr dike, lê îndustriyalîzm bi tevahî êrişê dibe ser hawîrdora jiyanê. Polîtîka îndustriyalîzmê ya dewleta netewe ku hînê jî qîmeta wê kêm nebûye hewce dike ku bi tevahî çavkaniyên civak û welat peyrewên îndustriyê bin. Vê jî weke rê û polîtîkayeke welat pê radibe û pêş dikeve dibîne. Ya rastî, bi vê polîtîkayê ne welat radibe, pêş dikeve û dewlemend dibe, ne jî ti têkiliya wê bi hêzbûnê re heye. Sedema bingehîn a vê yekê ew e ku sermaye di vê qadê de rêjeya herî zêde ya 'KAR'ê bi dest dixê. Îndustriyalîzm tevgerêke rêveberiya karê ye. Bi têgînên weke sermayerazandin û pêşketinê armanca bingehîn vedîşêrin. Eger kar hebe sermayerazandin û pêşketinê jî çêdibe. Naxwe bi serê xwe sermayerazandin û pêşketinê tiştêkî îfade nakin. Îndustriyalîzm, bi hezaran carî ji milkiyetê zêdetir, diziyêke mezin e. Hem jî ev dizî ji tevahiya welat û xwezaya wî tê kirin.

Ez ji serî ve bibêjim ku em sermayerazandinê bi serê xwe naspêrin hilberandina fabrîkeyê. Mirov dikare modeleke fabrîkeyê û sermayerazandinê her tim li ser hîmê qenciya civak û hawîrdorê bi cih bîne. Ev bi serê xwe xirabiyê belav nakin. Kengî dikevin bin fermana karê, rê li kansêrbûnê vedikin. Îndustriya ji bo karê ji bo pêdiviyên civakî nîne. Pîvana kara zêde ji hewcedarî û pêdiviyê nîne. Ew bi xwe mentiqê xwe heye. Eger qada pêdivî pê heye karê bike, pê re eleqedar dibe. Naxwe wê qadê bi destê mirinê ve berdide. Teknolojiyên heyî rast bêne pêşdebirin û bicihanîn, ne bêkarî û xizantî, ne jî nexweşî û bêperwerdeyî weke pîrsgirêkên civakî namînin. Ji van jî girîngtir, ji bo çavkaniyan bi fabrîke û teknîkê xirakirina hawîrdorê nayê qebûl kirin.

Bi hezaran qadên ku bi hêsanî dikarin bersivê bidin pêdiviyên ji bo jiyanê girîng hene, lê belê ji ber ku li van qadan karê nabînin, wan bêtêr dihêlin. Ji bo karê carnan çavkaniyên bi mîlyonan salî bi zor û zehmetî

beridîne û heta roja me ya îro hatine, bêyî ku li encamê bifikirin diqedînin. Polîtîkayên petrol, derya, daristan û kanan ji ber karê hawîrdor kirine qadên man û nemanê. Ti diyarde bi qasî komkujiya hawîrdorê nikare rûyê hov ê karê nîşan bide. Bi destxistina karê bi vî awayî dewam bike, ne çend sedsal, çend deh salên din wê felaketa hawîrdorê be. Jixwe bi hezaran zanyar vê yekê piştrast dikin.

Îndustriyalîzm ji bo mejiyê analîtîk serketineke super e. Lê bi awayekî xeternak jî têkçûna mejiyê hisî ye. Îndustriyalîzm, ji nû ve hatina wehya herî kevin a xwedayî ye ku tevahiya ruhber xistiye xizmeta insên. Gotineke şaş e, mirov bibêje; xistin xizmeta insên. Ji komikekê re ku bi hêrsa karê radibe, bi tevahî ruhber têne qurbankirin. Wê wextê qurbankirina mirov bi xwe kengî bê kirin dibe meseleyekê demê. Ji bo ku mirov gotina xirab a di Pirtûkên Pîroz de bi awayekî li cih rave bike, ti mînak bi qasî îndustriyalîzmê nabe emsaleke baş û li cih.

C- Divê mirov îndustriyalîzmê weke pirsgirêkeke hilberandinê nebîne. Yekdestdariya sermayê û hilberandina li ser karê hatiye avakirin, maneya rastî didin. Îndustrî heta nekeve xizmeta yekdestdarên karê, mirov dikare pêdiviyên bingehîn ên civakî û şertên hawîrdorê li ber çav bigire, li gorî derfetên zanist û teknolojiyê her tim hilberandinê ango polîtîkayeke sermayerazandinê bihûne. Di cewherê meselê de zêde ferq nake ku bi mekîneyan an jî bê mekîne bê kirin. Bi tenê yek jê bi lez hildiberîne ya din jî hêdî, ewqas. Jixwe li vir a diyarker ew e ku şert bi pêdiviyên civakî, hawîrdor û ekolojiyê re li hev bikin. Lez û hêdîbûn bi serê xwe armanc nînin. Ango di hilberandinê de pêvajoya makîneyan bi serê xwe çê û xirab nîne. Ji sedsala 19. heta roja me ya îro armanca karkirinê her mohra xwe li diyardeya bi navê îndustriyalîzmê, bi makîne û bê makîne, bi lez û hêdî, li tevahiya pêvajoyên sermayerazandin, hilberandin û bikaranînê xist, weke encam jî her tişt dibe pirsgirêk û kangren. Ji lewra bajar anormal mezin bûn. Sîleh bi awayekî xeternak pêşketin. Artêşên dêw hatin avakirin. Li dinyayê şerê dijwar û xeternak qewimîn. Hawîrdor hat talankirin. Cinawirê jêre dewleta netewe tê gotin hat afirandin. Jiyan bi tevahî hat pûçkirin. Polîtîka hat tinekirin. Wexta ku kapîtalîzm weke yekdestdariyê

mohra xwe li hilberandina bi makîneyan da, cinawirê bi navê îndustriyalîzmê bi awayekî nerewa jê çêbû. Nuqteya esas jî ev e.

Yekdestdariya dewletê berê di cotkariyê de, paşê jî di bazirganiyê de berhemê zêde zevt kir. Bi sedsala 19. re bi awayekî nedîtî bi hilberandina pîşesaziyê re, bêguman bi vedîtina makîne û enerjîyên nû yekdestdarî ava bû, kara di ti dema dîrokî de bi dest nehatiye xistin hat bidestxistin, bi gotineke din weke berdêla berhemê zêde, sermaye hat bidestxistin. Wexta ku kar li ser îndustriyalîzmê tê ferzkirin her tişt ji rê derdikeve. Wê wextê karkirina bi îndustriyê û îndustriyalîzm, têgînên gelekî ji hev cihê ne. Her weha îndustriyalîzm ekonomî jî nîne; yekdestdariya ekonomiyê ye; ya li ser hilberandina pîşesaziyê tê ferzkirin, dewlet an jî taybet ferq nake, yekdestdarî ye. Civak bi hezarê salan e ku bi keda destê xwe, bêyî ku bibe xerîbê xwe weke xebatên ekonomîk li qadên hilberandinê çi fabrîke, çi dezgedar, çi gundikên cotkariyê û çi jî manîfaktor xebitiye, û ev ne yên guftûgokirinê ne. Pirsgirêk hilberandina li van qadan nîne. Dîsa pirsgirêk bihevguhertina li bazarê jî nîne. Kengî yekser dewlet an jî hin kesên li ser navê dewletê tevdigerin, ji derve van qadên ji bo pêdiviyên mirovan dixin destê xwe û bi rêbazên bacgirtin, talan û kara zêdeyiyê didizin, ha hingî pirsgirêkên mezin û ciddî yên ekonomîk û civakî derdikevin holê. Ji sedsala 19. heta roja me ya îro hilberandin piştî dema em jêre dibêjin şoreşa pîşesaziyê bi awayekî anormal bû qada karê û bi vê re di encama ferzkirina yekdestdaran de bi awayekî dijwar di serî de şerên neteweyî û çînî, civak hem di nava xwe de, hem bi civakên li derveyî xwe re û hem jî bi xwezayê re şerekî hûrûkûr dike. Civak bi qasî ku ti carê nebûye, dibe xwediyê desthilatdariya hukim dike. Herkes bi qirika herkesî digire. Bi awayekî din mirov bibêje; cinawirê Hobbes, Levîathan ‘şerê herkesî bi herkesî re’ bi dawî nake. Berevajî vediguhere ‘şerê herkesî bi herkesî re’ bi xwezayê û bi xwe re. Ango civak dibe cinawir, cinawir dibe civak an jî ev dibe qonaxa dawiyê.

d- Têgîna civaka pîşesaziyê jî bi serê xwe manedar nîne. Wexta yekdestdarên pîşesaziyê têne avakirin, civak hînê zêdetir bi emtîabûn, bi hilberandina pevguhertinê ve, hilberandin jî bi pîşesaziyê ve tê girêdan.

Maneya kapîtalîzma pîşesaziya yekdestdar ew e ku qadên hilberandinê yên mayî bi pîşesaziya yekdestdar ve têne girêdan. Di vê çarçoveyê de civaka pîşesaziyê dikare weke qonaxeke din a şaristaniyê manedar bibe. Mirov bibêje; qonaxeke bi vî rengî ya şaristaniyê mohra xwe li sedsala 19. xistiye, rastir e. Ji ber ku ji her demê zêdetir di vê demê de derfet û îmkanê vedizîna karê dîtin, mirov dikare ji vê demê re bibêje; serdema herî bi heybet a kapîtalîzmê. Hêrsa ji bo karê xwe li tevahiya civakê digerîne. Kapîtalîstbûyîn dibe armanca jiyane û dikin şewazê xwezayî yê jiyane. Ha di vê çarçoveyê de civaka pîşesaziyê cara pêşî ye diqewime. Di asta herî jor de kapîtalîstbûna civakê ye. Qral êdî tazî ye, ango cara pêşîye ku kapîtalîstên li rêza pêş ên nû, lê ji yên berê cudatir, bi xeml û kincên xwe yên ji rêzê, komeke qral in, xwe weke welatiyan pêşkêş dikin. Qral jî pirr dibin, xwe ji rewşa xwe ya bi heybet û xemilandî dikin û bi awayekî ji rêzê êdî hene. Civaka pîşesaziyê di çarçoveya vê maneyê de civakeke qralên tazî ye.

Karkerê bi heqdestiyê ve hatiye girêdan di vê civakê de zêde dibe. Ji awirekî din mirov binêre, ev çînek e ku ji civakê hatiye cihêkirin. Cudahiya xwe ji koletiya klasîk ew e ku bi koletiya heqdestiyê ve hatiye girêdan. Ji aliyê etîk ve rast nîne ku mirov bibêje kîjan rast e, yan jî çewt e. Yek ji şaşiyên girîng ên Marksîstan ew bû ku di vê civakê de bûrjûwaziya pîşesaz û çîna karker pêşketî îlan kirin û mohra paşketî li beşê mayî yê civakê xistin. Herçî berevajî ya rast e. Yekîtiya çîna karker û pîşesaziyê dibe ku xisleteke modernîteyê be; lê ji aliyê wekhevîti, azadî û demokratîkbûnê ve di çarçoveya dewleta yekdestdar de ne. Xwediyê helwestekê ne ku zêdetir nêzî anti-civakbûnê ye. Qewlê rewşenbîran bi vê hevgirtina çînayetî re, li ser navê sosyalîzmê jirêderketineke bê şens e. Civaka pîşesaz a yekdestdaran weke têgîn timî civaka xwedî şer îfade dike. Bê sedem dewleta netewe nebûye şeweyê dewletê yê vê demê.

e- Dewlet û siyaseta yekdestdariya pîşesaziyê dewleta netewe ye. Li ser hîmê milletperestiyê herî zêde, bi tevahî civaka neteweyî bi dewletê ve tê kelandin. Dewleta netewe herî zêde di vê demê de hatiye îdealîze û realîzekirin. Sedema bingeîn a vê yekê, kara zêde ya sermayê û belavbûna

wê ya li civakê ye. Ji bo kara xwe zêde bikin divê tevahiya civakê bi yekdestdarên pîşesaziyê ve girê bidin. Ev jî şerê navxweyî ye. Lê bi dewleta netewe ya bi milletperestiyê zêde û dîsa bi desthilatdariyê şidiyayî barkirî, ev şerê hundir tê tepisandin û bi vî awayî nîzama kara zêde tê danîn. Di vê demê de weke sîstem hêdî hêdî pêşketina faşîzmê bûyereke xweser nîne. Bi milletperestiyê bibe dîn, civak dibe kerî û desthilatdarî li çeperên herî hûr belav dibe.

Modernîteya Rojava ya ji sêberan îndustrî, dewleta netewe û kapîtalîst pêk tê, ji ber vê naveroka xwe dibe şaristaniya herî xwînrij a vê serdemê. Ev modernîteya sêber a ketiyê zikhev; hem di nava civakê de şer ango faşîzm, hem jî di navbera dewletan de şerên neteweyî, herêmî û cîhanî pêk tîne. Em timî dubare dikin, di bingeheê vê de şeweyê pêkhatin û parvekirina karê heye. Wexta ku dewleta netewe hedefa xwe ya sereke weke îndustrialîzm destnîşan dike, rengê xwe yê kapîtalîstbûyînê yan jî xwesteka xwe ya ji bo wê dixê rojevê. Kapîtalîst wexta hedefa xwe ya siyasî weke dewleta netewe diyar dikin, dizanin ku dewleta netewe bi milletperestiyê bihevkelandina netewe mumkin dibe û eşkere dikin ku ev jî ji bo sîstema karê nîzamekî dewletê ye ku herî zêde hewcedarî pê heye. Kengî pîşesazî hem ji bo dewletê, hem jî ji bo kapîtalîzmê bû hedefa sereke, wê wextê çarenûsa sedsala 19. û 20. diyar dibe. Pîşesazî jî weke cotkariyê, weke manîfakturê serdemeke hilberandinê ye. Xwe dispêre mîrateya şaristaniyê. Lê ti serdema hilberandinê bi qasî serdema pîşesaziyê kar û zêdekirina hêza desthilatdariyê nedaye yekdestdariya kapîtalîst û dewletê. Ji ber vê yekê, dewlet û kapîtalîst di pîşesaziyê de dikevin pêşbaziyê. Ne ku pirr zêde li ferd û civakê difikirin an jî ji netewe re pirr bi hurmet in, ji ber derfet û îmkaneke dîrokî ya karê bi destxistine, evçend bi çavkorî dibezin.

Civaka pîşesaziyê ji aliyê dîrokî ve ji nêz ve bi îdealên hegemonya û şer ve têkildar e. Franseyê çendîn zor da hevgirtina Hollanda û Ingilîstanê, van dewletan jî ji bo statuya xwe ya hegemonîk ji dest nedin dîsa xwe avêtin dawa hilberandina erzan. Dîrok nîşan dide, eger pêşengiya şoreşa pîşesaziyê nebûya, hegemonya Ingilîstanê, heye ku di serê sedsala 19. de, nexasim li hemberî Napolyon têkbiçûya. Li ber serê Franseyê Çartiya

Rûsyayê û DYE hino hino nû mezin dibin û tê gotin şensê wan ê hegemonyayê heye. Piştî jî Elmanya wê beşdarî vê pêşbaziyê bibe. Şens û belkî jî çareya bi tenê ya li ber Ingilîstanê şoreşa pîşesaziyê ye. Ev rewş careke din nîşan dide ku zarûret zorê dide afirîneriyê. Makîneyên bi dûkelê dixebitin û pêşketina makîneyên tevnê careke din çerxa dîrokê li gorî dilê Ingilîstanê gerandin. Vedîtinên nû yên eskerî û siyasî bi hilberandina nû ya pîşesaziyê re bi lez û bi hêz dibin. Ev jî bi xwe re li pey hev serketinên eskerî tîne.

Wexta ku xelekên zincîrê hevdu tamam kîrin, êdî qetandina wan zehmet e. Têkçûna Napolyon tevî hin sedemên din, bi îhtîmaleke mezin encama şoreşa pîşesaziyê ye. Hegemonya Ingilîstanê bi vê şoreşa pîşesaziyê ji bo bibe împaratoriyeke mezin a cîhanê, gava xwe diavêje sedsala 19'ê. Sedsala 19. sedsala bi heybet a Ingilîstanê ye. Di vê sedsalê de Ingilîstan cara pêşî navnîşana 'Împaratoriya Roj Lê Naçe Ava' bi dest dixê. Ev împaratoriyeke klasîk nîne. Weke Roma û Osmaniyan nameşe. Gelek pêkhatinên siyasî yên di asta dewletan de di bin bandora wê de hene û ev ji bo împaratoriya wê kêmasiyek an jî zirarek nînin. Weke modeleke xweser ku gelek pêkhatinên siyasî di nava xwe de dihewîne, herçend her biçe qels bibe jî karîbûye heta roja me ya îro bi navê Koma Neteweyên Ingilîz (British Commonwealth of Nations) hebûna xwe dewam bike.

Şewazê îxracîkirina şoreşa pîşesaziyê li dinyayê, weke yê her şaristaniyê pêş dikeve. Piştî ku xwe îspat dike, pêşî li Ewrûpaya Rojava û di dawiya sedsala 19. de li tevahiya Ewrûpayê belavbûna xwe dewam dike. Di serê sedsala 20. de gavavêtina xwe ya li tevahiya dinyayê bi lez dike. Yekdestdarên Ingilîstan û Elmanyayê pêşengiya hevrikiya di navbera yekdestdarên pîşesaziyê de kîrin û ji ber gavavêtinên bê tewazun, du şerên mezin ên cîhanê û gelek şerên herêmî û xwecihî qewimîn. Careke din em dibînin ku kara pîşesaziyê yekdestdarî ye, yekdestdarî jî dewleta netewe ye, dewleta netewe jî şer e. Eger em ji bîr nekin, tevahiya dewletên netewe bi şer hatine avakirin, mirov dîroka karê û bi destxistina herêmên îxracî pîşesazî û pîşesazîbûnê bi şewazekî bi tesîr di van şeran de bibîne. Eşkere ye ku di cewherê şer û dewleta neteweperest de bi destxistina karê heye.

Dema pîşesaziyê weke emperyalîzmê tê bimanekirin û ev jî bi îxracîkirina wê ya derve re têkildar e. Pîşesazî dikare li mêtingeh û nîv-mêtingehan, li qadên girêdayî û hewce jî hinekî pêş bikeve û dikare bibe sedema destpêkirina şerê hundir an jî derve. Şerên rizgariya neteweyî ku diyardeyeke xurt a sedsala 20. bûn di cewherê xwe de bi bernameya pîşesaziyê ya li qadên mêtingeh û nîv-mêtingeh re têkildar e. Statuya wan a pêşengiyê çî dibe bila bibe, hemûyan dewleta netewe, dewletên netewe jî pîşesazî kiribûn serê bernameya xwe û ev jî yek ji kevîrê çarqozî yê çûna ber bi dinya kapîtalîst ve bû. Di vê çarçoveyê de Şoreşên Çîn û Rûsyayê bi analîzên dawî şoreşên pîşesaziyê û dewleta netewe ne. Bûyer vê pêvajoyê bi awayekî bi tesîr piştrast dikin. Şerên rizgariya neteweyî bi rêbazên cihê hatibin meşandin jî herçî sedsala 20. bi giranî serdema pîşesaziya derveyî Ewrûpayê ye.

Ev serdem bi xetên sereke heta çaryeka dawî ya sedsala 20. bi tevahî giraniya xwe bi cih tê. Qonaxa piştîre tê ew e ku Ewrûpa pîşesaziya jê re dibe bargiranî û zêde karê nayne (qirêjiya hawîrdorê û heqdestên zêde) îxracî dinyayê dike. Pêşî mal, di sedsala 19. de mal û sermaye, di sedsala 20. de jî mal, sermaye û pîşesazî bi mekanîzmeyeke sêber îxracî dinyayê hat kirin. Hema bêje ti herêmeke dinyayê ya pîşesazî nas nekiribe, nemaye. Bi vî awayî em dikarin bibêjin ku serdema pîşesaziyê giraniya xwe ya esas nemaye, ya rastî pîşesazî bi sermaya finansê dewam dike. Şaristaniya Ewrûpayê ya serdema xwe ya pêşî bi bazirganiyê û ya duyemîn jî bi şoreşa pîşesaziyê meşand, weke qonaxa sêyemîn di serdema xwe ya finans global de ye. Serdema finansê bi giranî piştî salên 1970'î destpêkiriye, bi rola xwe ya pêşengiyê rabûye. Serdema finansê mijara beşa ji niha û pêve ye.

Her serdem a beriya xwe ji holê ranake, dixê dereceya duyemîn. Bazirganiyê di sedsala 19. de dewam kir. Lê li gorî pîşesaziyê di warê karbidestxistinê de hêza xwe ya berê nema û di dereceya duyemîn de ma. Serdema finansê berî niha bi gelekî hîmê xwe danîbû. Komarên bajaran ên Îtalyayê şeweyekî komarên finansê bûn. Gelek qraliyet bi finansê bi xwe ve girêdan. Di serdema bazirganiyê de jî di warê karûbarên pereyan de, di

warê deyndayîn û stendinê de bi lez bûn û çûnûhatina wan zêde bû. Ji bo debarê, krêdî gelekî baş bû. Lê di warê karê de sektorek bû ku li rêza sêyemîn cih digirt.

Rexnegîr û rexneyên li pîşesaziyê, kengî talankirina hawîrdorê bi awayekî berçav hat dîtin û rîskên vê talanê gihiştin asteke global, zêde bûn. Felaketên îndustriyalîzm rê li wan vedike êdî gelekî têne guftûgokirin ka mirovatî dikare çawa serî bi wan re derxîne. Felaketên behsa wan tê kirin, derketine asteke welê êdî nakokiyên wan bi jiyane re ji holê nayên rakirin. Zanist û teknîk bi awayekî wisa bê berpirsiyarî tên bikaranîn êdî tê guftûgokirin ku mirov dikare weke qiyametê binirxîne.

Di bingehe tevahiya pîrsgirêkan de têkiliyên karê û pîşesaziyê hene. Wexta ku herdu bê dezgîn digihîjin hevdu, bihêlin pêşketinê, hatiye dîtin ku veguherîne guloka pîrsgirêkan. Ji ber ku pîşesazî li tevahiya qadên civakê hukim dike û qadeke civakî ya veneguherandibe mijara emtîayê nehiştiye, pîrsgirêkên civakî gihandin asteke nedîtî. Gelek pêşketinên çavkaniya xwe pîşesazî ye bi qasî ku bi xwezaya civakan re li hev nake, bi hawîrdorê re jî li hev nake. Hema hema bi tevahî gund û pêkhatinên li derveyî bajaran daqurtandine û em niha nû bi encamên wê re rûbirû dibin. Dîsa encamên veguherîna dijberê bajêr hîna nû têne dîtin. Ji bilî guftûgoyan, der barê alternatîfan de tiştek li naverastê nîne. Hemî civak ê bê pîşesazî nikaribe bijî. Lê wê nikaribe yên li ser navê pîşesaziyê têne kirin jî rake. Antî-îndustriyalîzm her biçe dikare bi hêz bibe. Xebatên der barê bajar û hawîrdorê de gelek ekolên di vî warî de girtine nava xwe. Di ketina qada siyasî de jî her diçe cih dibînin. Ev hewldan ji sînore reforman nabihurin, ji lewra mirov nikare li bendê be ku ev hewldan tewazuna xirabûyî ya herdu xwezayan ji nû ve sererast bike, naxwe bendewariyeke bi vî rengî wê safiktî û bergî nedîtin be. Heta ku di paradîgmaya heyî ya şaristaniyê de bin, wê nikaribin ji guhertinên şiklî bibihurin.

Neyênîyên şaristaniya pênc hezar salî bi xwe re tîne, belkî jî serdema pîşesaziyê bi tenê çend qatên din zêde kiriye. Ev fikrek e ku bi tevahî çavdêr li ser hemfikir in. Germbûna hewayê bi tenê yek ji wan mînak e. Talan û hilweşandin ji texmînan jî wêdetir kûr û berfireh e. Ne bi tenê

rexnekirina serdema pîşesaziyê, rexnekirina tevahiya şaristaniyê divê. Marksîstan û muxalifên din pirsgirêk yan xistine çarçoveyeke teng a ekonomîzma çînî yan jî xistine kategoriyên weke hawîrdorparêzî, çandparêzî û femînîzmê û vê yekê rê li ber hin encamên erênî vekiriyê. Lê xwe nikarîbûne bigihînin bernameyeke siyasî û çalakiya wê, ev jî herhal bi kêmasiyên wan ên bi kok ve têkildar e.

Her ku li ser şaristaniya demokratîk a alternatîf e, diponijim, ez dibînim ku ev hilibijartineke bi îsabet û li cih e. Lê alternatîfên şaristaniya demokratîk ên bi kok, bi bername û rexneyên berfireh, herî kêr bi qasî wan bi rêxistin û çalakiyan bibe yek û kengî me bi paradîgmaya civaka demokratîk, wekhev, azad li jiyana û xwezayê temaşe kir, em ê karibin bi rêya xwe de bimeşin.

C- Serdema Fîransê - Femandar Pere

Pere li ser civakê bû xwediyê hêza fermanê û bêguman ev yek bûyereke girîng e. Ev nuqte ji hev neyê derxistin, neyê vejinandin, wê fêhmkirina civakê kêr bimîne. Pere belkî jî ji bo enerjîya di bedenê de pêk bîne mîna xwîna di demaran de diherike, nirxek e, di jiyana de ekonomî pê ditamîje û hînbûyê. Fenomeneke ciddî ya civakî ye ku divê bê fêhmkirin ka çawa gihiştîye vê astê û çî ye. Ev amûrê ku nayê înkarkirin gelek qirêj pêve heye, di encama kîjan sedemên civakî û dîrokî de gihiştîye vê astê? Bi rastî di civakê de çî pêk tîne? Bi kê û kîjan kes û koman dide qezenckirin û bi kê dide wendakirin? Bêyî wî dibe, nabe, çî dikare li şûna wî cih bigire? Mirov dikare pirsan zêde bike.

Weke amûrê bihevguhertinê pere, mirov dikare amûrê karekî besît fêhm bike. Dîsa jî divê mirov bi baldarî tevbigere. Yê bi hev tên guherandin çî ne? Di navbera du guherbaran de gelo pere weke amûrekî pîvanê dikare bi roleke adil rabe? Eşkere ye ku hîne di destpêkê de gelek zehmetiyan di nava xwe de dihewîne. Di meseleyeke besît a danûstendinê ya sêv û hirmiyekê de em bibêjin em ê yekê bi dudiyên bikin: ango sêvek bi du hurmiyan. Em bibêjin bila pere bi roleke bi vî rengî rabe. Çima yek bi

dudiyan, bi sisiyan an jî çima ne yek bi yekê? Hingî bi awayekî besît ked ê bikeve nav meseleyê. Dibe ku pirs li pey hev bên. Ya nirx dide kedê çi ye? Mirov dikare bibêje kedeke din û bi vî awayî pirsan heta hetayê dugêsinî bike. Eşkere ye ku di mijara kirîn û firotinê de zehmet e ku pere bibe pîvaneke adil û li cih. Bi îhtîmaleke mezin wê hêz û îtîbara xwe ji vê bigire. Ji ber ku welê tê qebûlkirin tê pejirandin. Tewş e ku mirov di hîmê wî de li pîvanên weke dad û nirxê bigere. Yên di nava zeman û mekan de amade bûne, ji bo ku karê xwe hêsan bikin gotine, em navbeynkarekî hilibijêr in. Ji objeya weke navbeynkar dîtî re gotine pere. Em bi vê kurteçîrokê hewl didin pere bidin naskirin. Lê em bi amûrekî welê yê navbeynkar re rûbirû ne, wexta dev ji statuya xwe ber dide û bi hin rolên din radibe, her tişt dikare tevlihev bibe.

Em bi mînakekê bikin ku bê fêhmkirin. Li gorî civakê, jinek bi mêrê xwe ve girêdayî be û li malekê bi awayekî tê gotin bi namûs bijî, tê qebûlkirin. Eger jin ji vê rewşê derkeve ango gelek mêran bîne mala xwe, yan jî berevajiyê wê zilam gelek jinan bîne malê, gelo rewş ê çawa be? Herhal bi gotineke herî ji rêzê mirov dikare bibêje, rewş ê tevlihev bibe. Di meseleya pere de rewş hinekî din tevlihevtir e. Em bi mînaka xwe dewam bikin. Ji ber ku jin derdikeve derveyî pîvanên giştî yên tene qebûlkirin, bi avêtina wê ya derve dikarin çareseriyekê bibînin. Lê di meseleya pereyan de dibe ku rewş evçend hêsan nebe. Yê pere di destê xwe de digire, eger bi namûs nebe, çiqas pere bikeve ser pereyê wî dikare bibêje; min qebûl e. Mîna di meseleya jinê de, herçî civak e, di vê qebûlkirinê de pere nekiriye amûr. Bi îhtîmaleke xurt karîbûye bibêje; dayîna ser hev a pereyan bênamûsiya herî mezin e.

Li gorî bîrûbaweriya min, mesele bi vî awayî qewimiye. Di nava zeman û mekanekî gelekî bi sînor de ji bo hêsanî be, ev amûr hatiye qebûlkirin û ti carî nehatiye qebûlkirin ku li tevahiya zeman û mekan belav bibe. Li vir bûyereke mezin a sûstîmalê ango bikaranîna xirab heye. Dikare bibêje ti carî qebûl nake. Lê wê wextê jî mumkin e ku weke meseleya 'heta Xidir xemilî dawet betilî' bibe. Ango 'heta malxwê pê bihese mêvan binê beroşê bialês e.' Ha wê wextê jî hukmê xwe têrê nake. Ji lewra pere dikare bibe

mîna fahîşeyeke nedîtî ya karibe li gorî rewşê bilîze û dekûdolaban bigerîne. Dikare xwe ji yekî re bi yekê û ji yekî din re bi hezar dolarî bide bi kirê. Êdî li pêşiyê ti hêz nîne wê rawestîne. Çawa ket vê rewşê? Em hinekî jî bi zimanê ekonomiyê hewl bidin vê rewşê bidin fêhmkirin.

Ekonomiyê bi pevguhertinê didin destpêkirin, ev vegotin herçend zêde xwedî îfade nebe jî bihevguhertin bi xwe hêmanekî girîng ê ekonomiyê ye. Du tiştên bi hev têne guhertin ji wan re mal an jî meta tê gotin. Civakê ji nirxa bikaranînê wêdetir hînê ti nirx nas nedikir, guhertina tiştêkî bi tiştêkî demeke dirêj weke exlaq rast nehat dîtin. Bi sîstema ku em jê re ekonomiya xelat û diyarîdayînê dibêjin ve girêdayî ma. Tiştêkî hildiberandin an jî objeyeke pirr qîmet pê didan, weke diyarî didan. Çanda diyarî û xelatê mezinbûnê îfade dike. Tiştê tê mezinkirin û bilindkirin, diyarî pêşkêşî wê-wî tê kirin. Bi vî awayî nirxê ya bi nirxê tê piştrastkirin û bi rûmet dikin. Objeyên mayî di jiyana rojane de têne bikaranîn. Bi çavekî baş li danehevê nanêrin. Komên mirovan karîbûn mîlyonan sal berê bi vî awayî debara xwe bikin. Bêyî bihevguhertina mal, wicdan û exlaqê civakê bi ti awayî razî nedibû ku mal bi mal an jî bi pereyan biguherîne. Ji ber ku nedifikirî ku wê buha û berdêla nirxê hildiberîne hebe. Li wê fikirîn jî ji aliyê exlaqî ve rast nedidît. Belkî jî bi hestiyarî û têgihîştina xwe ya exlaqî ev weke rêyeke bi hîle dihesiband.

Eger gava pêşî ya bihevguhertinê gava pêşî ya ekonomiyê be, wê wextê wê ev gavavêtineke baş a nava ekonomiyê neyê hesibandin. Ji ber ku bêyî rêûresma resen gav hatiye avêtin. Mirov dikare weke feraziyê bihevguhertinê weke nirxekî bingeîn ê têkiliyên ekonomiyê bihesibîne. Lê li gorî bîrûbaweriya min rast nîne mirov bi tenê weke nirxeke ferazî bihesibîne. Mirov dikare ji bilî bihevguhertinê ekonomiyê bi sedemên din zanistî bike yan jî ji vê rastir mirov dikare ji bihevguhertinê cihê û heta mîna pereyan mirov dikare hin şeweyên bihevguhertinê yên xwe naspêrin navbeynkariyê ku bêne qebûlkirin, peyda bike. Teorîk û piratîk di warê peydakirina van şeweyan de têra xwe rê dide afirandinê. Ya ji bihevguhertinê girîngtir meseleya emtîa ya bûye mal. Nêrxê bikaranînê kengî dibe mijara pevguherandinê ev yek weke emtîabûn, malbunê tê

binavkirin. Di civakê de çêbûna diyardeya emtîayê nêzî pêvajoya demên şaristaniyê ye. Sedema bingehîn a qebûlkirina bazirganiyê emtîa ye. Emtîa bi xwe, di wê kêliyê de ku kesê destpêkê wî digire, ji dest derdixîne, pêk tê. Wexta ji destderxistina wî qebûl dike, emtîa jî dest pê dike. Wexta ji aliyê din ve jî di berdêlê de tiştêkî din digire, pêvajoya emtîayê temam dibe. Em dîsa mînakekê bidin. Em bifikirin ku xezaleke bi salan xwedî dike bi bizinekê diguhere. Ti carî nayê ispatkirin ku ev bihevguhertin adil û wekhev e. Ji ber ku wê ti carî neyê zanîn, çiqasî ked hatiye dayîn. Ji vê jî girîngtir, bizin û xezal ti carî wekhev nabin. Bêguman em van analojiyan (mînakdanan) ji bo jihevderxistina nakokiyên mentiqê bihevguhertinê didin. Û nakokiyên bi vî rengî her tim hene.

Eger em di çarçoveya qebûlkirina van nakokiyan de ji nû ve li mijara pere vegerin, em ê hînê baştir li hîleyên di nava wî de dihewin, hayil bibin. Wexta mirov civakan nas dike, nuqtetek heye divê mirov baş fêhm bike, ew jî ew e; diyardeyên civakî diyardeyên fizîkî nînin. H₂O, ji sedî sed nebe jî di şert û mercên dinyayê de timî molekula avê ye. Wekî din maneya xwe nîne. Civak jî pakêtek e ku mirov ji diyardeyan ava kiriye. Herçiqas di navê de gelek tiştên nediyar hebin jî. Civak dikare ya ava dike biguherîne û ji nû ve ava bike. Wê wextê ev pîvan peyde dibe: RASTIYÊN CIVAKÎ RASTIYÊN AVAKIRÎ NE; ango rastiyan xwedê û xwezayê dayî nînin. Eger wisa be; wê wextê pere jî rastiyeke e ku hatiye avakirin. Mijara guhertin û emtîayê jî rastiyan feraziye ne ku hatine avakirin. Dayîna xwedê û xwezayê nînin.

Yek ji gunehên mezin ê pozîtîvîstan ew e ku rastiyan civakî weke diyardeyên fizîkî di heman kategoriyê de bi cih kirine. Wexta ku hûn diyardeya civakî bi rastiyan naguherin re yek bigirin, hûn ê derî heta ser piştê li paradîgmayên civakî yên di nava xwe de gelek nuqtayên mirov pê bixape dihewîne, vekin. Dema mirov ji vî alî ve bi awayekî pozîtîvîst li ekonomiyê binêre, ne mumkin e ku van nuqtayên divê mirov ji wan dûr bisekine nebîne. Wexta mirov milletperestiyê weke îfadeyeke rastiya objektîv fêhm bike, herçiqas di rewşên cihê de bin jî ji aliyê felsefî ve Hîtler û Stalîn yek in, û hûn ê bikevin rewşa wan. Ev herdu jî ango pozîtîvîst hemû û materyalîstên çor jî rastiyan di civakê de weke rastiyan mutleq

dinirxînin û nikarin xwe ji vê xilas bikin. Sedema ku mijara pere gelekî nazik û girîng dike têgihîştina bi vê helwesta pozîtîvîst nêzî civakê dibe ye: ango pere bi temamî rastî dihesibîne. Ji lewra bi rêya wî destguhertin her diçe, dihêle ku weke rastiyeke temam bê fêhmkirin.

Bi pevguhertinê ketina pere ya nava ekonomiyê û di tevahiya dîrokê de pêşketina wî mijara me ya lêkolînê nîne. Lê belê di ekonomiyê de her ku diçe pere dibe tiştekî welê ku dest jê nabe û maneya vê jî ew e ku tehlûkeyên di hinavê xwe de dihevwîne mezin dibin. Em kengî bi nakokiya yek bihevguhertinê bi tenê di hinavê xwe de digire rûbirû bibin, em ê bibînin ku hêza bihevguhertinê ya bêsînor a pere bi destxistiye çiqasî rê li rewşên bêyom û bi tehlûke vedike. Hêsan nîne ku tiştek bibe rewşeke berçav a hezaran nakokiyên. Bi vê rewşa xwe ya bi nakok di nava ekonomiyê de rêûrê tê, digihîje serdema finansê û wexta tê digihîje serdema finansê jî bi tevahî rewşeke xeternak rû dide û heta mirov vê rewşê bi tevahî nebîne û rabe civakê rave bike, mirov ê xwe bixapîne. Ya em jêre dibêjin rewşa xeternak ew e ku pere bi tehlûkeyên di hinavên xwe de gihîşt serdema xwe ya herî pêşketî. Ev rewş û sicîlek welê ye, mîna ku mirov zordarekî xirab bike fermandarê artêşekê. Ev amûrê em behsa wî dikin, di destpêkê de kesên di civakê de amade ji bo kêliyêkê wî qebûl dikin û ev amûrê bi guman rewşa wî ya demborî her diçe diguhere û wî derdixînin mertebeya xwedê. Her weha hêza herî bi tesîr a fermanê jî di destê xwe de digire.

Heye ku gelekî balkêş be, mirov dîroka pêşketinê ya pere lêbikole. Tê gotin di dîrokê de pûlên zêrîn cara pêşî ji aliyê Kreuzûsê Lîdyayî ve hatine çêkirin. Tê gotin li bajarê Manîsayê Sardê yê gera zêran lê bi pirsgirêk e, rûdinişt û ti belaya bi serî de nehatiye nemaye. Pere tiştekî wisa ye, ne bê wî dibe, ne jî bi wî ango xwedî rewşeke zehmet e. Ya tê zanîn ew e ku bihevguhertina emtîayê û perebûnê dest dane hev pêşketine û weke kevirê çarqozî yê ekonomiyê cih girtine. Ji sedan cureyên pûlan ên gihîştine heta roja me ya îro diyar e ku şaristaniya Pers û Greko-Romen pere gelekî bi kar anîne.

Di şaristaniya Îslamê de Riyal herî kê m bi qasî siltanan gihiştibû statuyeye muteber. Li bajarên textê pere qehîm û tekûz bû. Nexasim serrafên cihû gelekî bi qîmet bûbûn. Serraf û bazirganên Ermenî û Cihûyan ji Ewrûpayê heta Hindistanê li ser rêyên bazirganiyê tevî bajarên xeteke yekdestdariyê ya pere û bazirganiyê danîbûn. Tevî serweriya siyasî ev xeta kapîtal gelekî bi bandor bû. Siltan û mîreg gelekî bi xwe ve girêdabûn. Bandora wan a li Ewrûpa û Asyayê her ku diçû zêde dibû. Weke qewm ji Cihû û Ermeniyên nerazîbûna civakê her diçe zêde dibe û heye ku di vê de para vê rastiye hebe. Wexta ku mirov pogromên (qirkirinên wan) Cihû û Ermeniyên lêbikole divê yek ji xusûsên mirov bi girîngî li ber çav bigire ev be.

Bajarên Îtalyayê ber bi nivê sedsala 13. ve pêşengtiya pere û bazirganiyê ji cîhana Îslamî wergirtin. Nexasim Venedîk, Cenova û Floransa weke mûcîzeyeke rastî ya bazirganî û pereyan pêk hatin. Bajarên behskirî heta sedsala 16. di serî de Ronasans ji her alî ve di pêşengiyê de ji Ewrûpayê re bajarên mîna stêrkan bûn. Bajarên Îtalyayê ne bi tenê Şoreşa Ronasansê kirin; ji mîmarên girîng ên şoreşa pere ne. Herçiqas peyrewên xwe yê pêşî di cîhana Îslamî de dîtîbin jî gelekî bi kê hatine. Bi tevahî argumanên pere yê ku destê modernîteyê ji wan nabe yê weke pereyê kaxizî, banke, sened, krêdî û muhasebe ji aliyê van bajarên ve hatin pêşdebirin û bisazîkirin. Di dîroka pere de rola van bûyer û pêşketinan gelekî heye. Di pêşketina bazar û bazirganiyê de bi rola şoreşekê rabûn. Emtîatî û peretiyê leza xwe belkî jî sed qat zêdetir kirin. Di pêşketina serweriya pere de kevîrê çarqozî bûn.

Civak hêdî hêdî ji tehekuma van amûran re amade dikirin. Bi qasî ku xuya dikir, yê dihatin kirin danûstendineke sûkî ya teknîkî bû. Banke wê bûbûna cihê daneheva pereyan. Sened perçeyên kaxizê bûn ku diketin şûna pereyan. Pereyê kaxizî jî bi şeweyekî seneda giştî bû. Sivik bû, karûbar pê hêsan dibûn û bi lez dibûn. Krêdî jî ji bo muşteriyên di tengasiyê de pereyekî deyn bû ku di berdêla faîzeke munasip de dihat dayîn. Wê jî karûbar bi lez dikirin, pêşî li valamayîne digirt, nedihîşt eleqedarê wê bi keslandî rûnê, ji bo deynê xwe bide ew bi lez dikir û

dixebitand ango bi roleke bi xêr radibû. Ew ji bo karên muhasebê învanterên zelalkirina kar-zirarê, lêçûn-hatinê dokumanter bûn. Mîna neynikê, di dema xwe de rewşa şîrket û kesan nîşan dida. Ev besît bûn, lê bi encamên xwe yê mirovan matmayî bihêlin şoreş bûn. Di serî de Sevîlla, Lîzbon, London, Amsterdam, Hambûrg, Lyon, Anvers û Parîsê, bajarên Ewrûpayê ev berhemên şoreşê yê bajarên Îtalyayê tevî berhemên Ronesanê bi lez veguhestin welatên xwe, li tevahiya parzemîna Ewrûpayê belav kirin û mezin kirin.

Me bi awayekî pêşnûme ji we re pêşkêş kiribû ka çawa bi sedsala 16. re Hollanda û Ingilîstanê berê di cotkarî û bazirganiyê de, paşê jî di pîşesaziyê de bi alîkariya van berhemên şoreşê ber bi şoreşeke giştî ya kapîtalîst veguherîn. Kapîtal, kapîtalîst û kapîtalîzm pêlikên pêş ên seltenata pere ne. Her yek ji wan qralê rastî ne, xwe di ser van pêlikan re çip dikin: ango qralên tazî ne. Serdema bazirganiyê bi leza wê ya mezin re kara xwe ya gihişt rêjeyeke mezin bi giranî deyndarê van amûrên pere û perebûnê bû. Serweriya pereyan bêdeng û gelekî di binî re pêşde diçû. Ne bi tenê bi qraltiyê bi xwedatiyê jî radibû. Hem jî yekem car bêmaske û bi zatê xwe. Serdema îndustriyê hem gelek tiştan deyndarê wê ye, hem jî gelek firsendên mezin danê. Di civakê de bazar, bajar, emtîa û bazirganî zêde nebûya, şoreşa pîşesaziyê wê nebûya. Pere jî nebûya ev pêvajo bi tevahî pêk nedihat. Bi lezbûna pere û perebûnê bi rola xwîna di demarên mirov de digere radibûn. Eger ew qut bûbûna organ ê nexebitiyana û wê ji kêrhatina xwe bûbûna. Ev jî bi mirina wan re hemwate bû.

Eger em têkiliya fabrîkeyê û karker ji hev derxin rewşê e baştir bê fêhmkirin. Mumkin nîne ku mirov fabrîkeyê bi koleyê berê û gundiyê serf bixebitîne. Tu heta mirovî ji efendî, senyor û axê qut nekî karker çênabe. Bi temamî karkertî bi heqdestekî mutleq dibe. Heqdest jî nirxek e ku pere nebin nayê dayîn. Ji sedî sed karker êdî mehkûmî pereyan dihat kirin. Pere êdî di wê astê de bû ku bêyî efendî û senyor dikarîbû koleyê nû bixe bin serweriyeke mutleq. Di desthilatdarbûnê de ev gaveke gelekî mezin bû. Bi vê rêyê, civaka nû ya pîşesaziyê, cara pêşî dibû civaka herî mezin a serweriya pere bi temamî nas dikir. Ti civakên berê yê şaristaniyê

serdestiya pere evçend nepejirandibûn. Di civaka îndustriyê de pere êdî çandek e. Her tişt li dora wî dibe xwedî mane. Bi qasî ku rê li xeyalên mezin vekir, her weha bêyî pereyan jî nedibû ti proje dest pê bike. Her malbat di warê pêdiviya bi pere ya mutleq de serwext e. Ji gundekî li quncikeke dinyayê heta bi bajarê herî pêşketî tevahiya malbatan bi vê dizanin. Her kes dibîne; ji bo karibe pêlavekê ji zarokê xwe re bikire û lampeya mala xwe vêxe, pêdivî bi pere heye. Her kes ji bo pereyan bi dest bixe neçar maye çî hewce be ji xwedayê xwe yê nû re pêşkêş bike.

Bi qasî xuya dikir, nirxa pêroz ked dihat firotin. Ev rewşek bû ku pere rê lê vedikir û mirov bi awayekî tîpîk pê dixapiya. Ya bi peran dihat firotin an jî mirov ji destê xwe derdixist bi tenê ked nebû. Beriya her tiştî ji bo mirov ew bi dest bixista hewcedarî bi bedeneke tenduristiya wê baş, ji bo bedeneke tenduristiya wê baş jî hewcedarî bi dayikekê û ji bo dayikekê jî hewcedarî bi jinekê heye. Ev 'ji bo' heta bi hetayê diçin. Her weha diviyabû ked kêrhatî bibûya. Ew nebûya nedihat firotin. Ji bo wê jî hewcedarî bi hoste, dezgehdar; hewcedariya wê jî bi ezmûna kar a hezar salan û keda wê heye. Heqdestekî besît (ziktêrkirin û hinekî zêdetir) lîstikek bû ji bo ku ev nirxên pêroz bi tevahî ji dest bêne derxistin. Dîrok û civak dihat firotin. Mirov û ferd bi vî awayî kiribûn amûr. Heta niha ti xwedayê civakî evqas li ser evdên xwe serdestî nekiribû.

Di dîroka pere de yek ji qonaxên girîng jî ew e ku madenên bi qîmet ên weke zêr û zîv êdî ji berdêlnîşandanê xilas dibûn. Ev şoreşa mezin ango şoreşa pereyê reş di sala 1970'î de pêk hat. Êdî pere bi temamî azad bûbû. Azadiya yekemîn, wexta bajarên azad ên Îtalyayê ew bi însurmanên weke krêdî, sened û kaxizê ve girêdabûn pêk hatibû. Şoreşa mezin a duyemîn jî kengî Dolarê DYE'yê ji zêr û zîv hatibû qutkirin pêk hatibû.

Bi vê şoreşê bi awayekî fermî serdema finansê dest pê kir. Di binê pêşketina dîrokî de ku jê re pêngava mezin a sêyemîn a globalbûnê tê gotin, ev diyarde heye. Çawa ku tê zanîn, pêngava mezin a kapîtalîzmê ya globalbûnê cara pêşî di serdema bazirganiyê de (sedsalên 15.-18. P.Z.) tevgerên mêtîngehkirin û nîv mêtîngehkirinê bûn. Duyemîn tevgera mezin a globalbûnê di serdema pîşesaziyê de ango bi hesabekî kêr-zêde ji serê

sedsala 19. heta çaryeka dawiya sedsala 20. dema pêngava emperyalîzmê û şerên neteweyî û çînî yên ji ber wê rûdane. Van demên behsa wan tê kirin li derdora çarsed salan dewam kirine û bêguman yek ji aktorên sereke yên van deman, pere ye. Mirov bi tevahî ji van deman re bigota dema pere, wê şaş nebûya. Xwedayê mezin ê modernîteya kapîtalîst (Zeus, Jupîter) dewleta netewe, xwedayê şer desthilatdarî (Ares û Mars), pere jî xwedayê nû yê ekonomiyê û serdema nû ye ku di dîrokê de bi giştî hemtayê wî nîne. Vî xwedayê hegemonya xwe daniye, xwedayên qedîm hemû tepisandine!

Xisleta bingehîn a serdema finansê ew e ku saziya pereyan tevî îstrumanên xwe hemûyan, bû hêza sereke. Bi temamî yekdestdariyên bazirganî û pîşesaziyê xistine kontrola xwe. Dewlet jî weke yekdestdariyê nexasim jî dewleta netewe gelekî baş bi xwe ve girêda, tamijand. Qatên bingehîn ên ekonomiyê platformên hilberandin-pevguherandin û bikaranînê bi temamî xistin bin destê pere. Di vî warî de amûrên hatin bi karanîn IMF, Bankeya Cîhanê, Rêxistina Navneteweyî ya Bazirganiyê; bi tevahî bankeyên navendî yên dinyayê, bankeyên global, senedên krêdiyan ên curbicur, piyase û borsa; bono û senedên tehwîlê, kartên bikaranînê, qûrên dovîz û faîzan lîsteyeke dirêj a îstrumanan. Bi saya van saziyan êdî pere bûye mîna xeyaleteke li naverastê. Ya rastî, li gorî hiyarerşiya berê, ketiye şûna rêveberê malbata têde bav xwedî erk e, û li şûna wî ev saziyên xeşîm jî bi rola ewladê wî radibin. Lê bi tevahî jî tovên kalên xwe ango pereyan hildigirin û ev jî rastiyeke e.

Saziyan behsa wan tê kirin, di nava xwe de xwediyê tevneke xurt in. Heta dawiyê organîzekirî ne. Saniye bi saniye haya wan ji hev heye. Bandorê li hev dikin. Teverên wan weke kin, navîn û dirêj têne birêkûpêkirin. Li gorî modeyê mirov ji teverên wan ên dema kin re bibêje 'pereyê germ' ji yên dema navîn re bibêje 'bono û tehwîl' û ji yên dema dirêj re jî bibêje 'senedên demdirêj' wê rastir be. Timûtim dikarin nav û demê biguherin. Li gorî rastiya wan a avakirina civakê, ev herî bi lez têne kirin. Amûrê bingehîn ê muhasebeyê Dolar û Euro ye. Ev diravên DYE û YE'yê ne. Tevî ku hînê jî hewl didin sîstemê jêhatî bikin jî ya rastî ev pêvajoyê

temam bûye. Baş e, armanca bingehîn kar wê di nava sîstema nû de çawa pêk bê?

Bi tevahî nakokî û têkiliyên dinyayê yên siyasî, civakî û ekonomîk bar kirin nava vê sîstema nû ya ferazî ye. Ne bi tenê ev; argumanên îdeolojîk, akademîk û çandî jî ji wan dinyan e ku ketine nav pençê vê sîstemê. Eger em hînê ji nêz ve li van rastiyan temaşê bikin, em ê karibin hêza xwe ya maneyê xurt bikin.

Diravê bingehîn ê muhasebeyê dolar e (di yêdekê de Euro heye) maneya vê çi ye? Qadên lê dolar dikevin serhev û guhertinên qûran di navbera pereyên neteweyî de; bono û tehwîl, tevgerên hîsseyên senedan, guhertinên faîz û buhayan nakokî û têkiliyên kîjan dinyaya berçav ango kîjan şer û tifaqan nîşan didin? Gelo, heye ku ew Şerê Cîhanê yê Sêyemîn ku gelekî behsa wî tê kirin, bi giranî di nava vê dinyaya sembol û feraziyan de diqewime? Şerên rastî yên em li rûyê erdê dibînin jî gelo cîhana feraziye carnar weke erdheja di terkên fayan ên dinyayê de xwe nîşanî me didin, nebin?

Bi giştî herkes hemfikir e ku DYE piştî Şerê Cîhanê yê Duyemîn bûye hêza hegemon. Diravê wê Dolar giraniya xwe ya li dinyayê encama vê hegemonya wê ye. Ya balkêş ew e ku kengî ev hegemonya derket asta herî jor, Dolar ji berdêlbûyîna zêr xilas kir. Eşkere ye ku ev yek bi awayekî, bêberpirsiyariya hegemonya dinyayê ya bêhesêb nîşan dide. Baş tê zanîn ku DYE'yê ji salên 1980'yî ve qat bi qat ji trîlyonan zêdetir bê berdêl Dolar berda dinyayê. Ev bûyereke xeternak e. Ev tê wê maneyê ku bi tenê bi xebitandina çapxaneyê banknotan salekê bêberdêl dibe xwediyê trîlyon dolaran. Di ti dem û serdemê de pere evqasî xwe bi xwe mezin nekiriye. Ma ti amûrekî din heye ku bi qasî vê diyardeyê mikur bê û nîşan bide hegemonya xwe bi pereyan nîşan daye yan jî pere bi xwe hegemon e? Eger em rewşa deyndar a tevahiya dewletên netewe li ber çav bigirin (pirr seyr e, dewleta netewe ya herî mezin a deyndar DYE bi xwe ye), em ê hêza xwe ya fêhmkirinê careke din zêde bikin ka çima pere bi temamî hegemon e. Lîstina pirr hindik a bi pereyan (tevgerên kêmkirin û zêdekirina faîz-buhayan) ji aliyê Bankeya Navendî ya DYE'yê ve dinyayê bi diwarî

dihejîne û ev jî nîşan dide ku sîstema finansê gelekî baş hatiye danîn û cih girtiye. Ango diyardeyên hêza pere nîşan bidin gelekî zêde bûne.

Têkiliya krîzan bi sîstemê re jî gelekî balkêş e. Krîzên li welatên Asya, Rûsya û Emerîka Latîn bi awayekî zincîrwarî weke demî û belawela pêk tên, bi temamî di qada pereyan re derbas dibin. Piştî xwe di ekonomiya reel de nîşan didin. Krîzên berê jî li cîhana reel dest pê dikirin û li cîhana pereyan bi encam dibûn, lê krîzên serdema finansê berevajiyê vê yekê diqewimin. Ekonomiya reel ji bo herî dawiyê tê hiştin, lê çawa ku serwerê cîhana finansê dixwazin ew welat an jî blokên welatên din kengî stû ditewînin, hînê pirr giran nebûye bi dawî dikin. Eger mirov weke mînak li Rûsyayê binêre mirov dikare gelekî jê hîn bibe. Yekîtiya Komarên Sovyeta Sosyalîst YKSS'ê bi awayekî fermî di sala 1991'ê de ji hev belav bû, lê piştî her ku çû ew xistin pêvajoyeke giran a krîzê ya finansê. Di 1998'an de krîz derxistin asta herî jor û bilind.

Pirr balkêş e; di vê demê de, tê zanîn di çarçoveya bûyerên derketina ji Şamê de ez jî li Moskovayê bûm. Rayedarên Rûsyayê dixwestin ez bi lez ji Rûsyayê derkevim û ji bo min derxin digotin, çî ji destê wan tê wê bikin. Şefê wan ê herî mezin ê Îstîxbaratê weha digot: 'Eger piştî 6 mehan bûya, her tişt ê hêsan bûya. Me jî bi te re bi vî awayî nedana û nestandana.' Erê, krîza 1998'an Rûsya teslîm girtibû û rayedarên xwedî gotin ê vî welatî bi devê xwe li vê rastiye mikur dihatin. Gelekî baş tê bîra min. Serokwezîrê Îsraîlê Ariel Şaron û Wezîra Karê Derve ya DYE'yê Madeline Albright ku operasyona der barê min de dimeşandin, bi lezûbez hatibûn Moskovayê û di berdêla deh mîlyon Dolarî de ez ji Rûsyayê dabûm derxistin. Bi vê armancê bi IMF'ê re peymanek hatibû morkirin. Her weha di navbera Tirkiyê û Rûsyayê de jî di berdêla min de peymana enerjîyê 'Xeta Şîn' hatibû mohrkirin. Yek ji şertê Rûsyayê jî ev bû. Tevî ku DYE li ber rabûbû. Piştî ku Rûsya ket xeta neolîberal a hegemoniya sîstemê jê dixwest, hêdî hêdî ji rewşa xwe ya bi felc xilas bû û bi ser sîstemê ve bû. Di serdema dişoreşên finansî û ferazî de dişoreşek jî bi vî awayî pêk dihat!

Eger mirov rêvebirina dinya reel ji aliyê serdema finansê ve ji hev derxe mirov dikare gelekî tiştan jê hîn bibe.

a- Serdema finansê dinya ekonomîk a reel rêve dibe û me gelek caran anî ziman ku têkiliya vê bi hêza pere ya bûye fermanîdar re heye. Para bêtir projeyên ji polîtîkayên sereke yê hegemon re xizmetê bikin, esas têne dîtin. Ekonomiya dinyayê li gorî serdema finansê wê çawa were dîzaynkirin? Kîjan herêm wê li ser hilberîna kîjan malan bisekine? Wê para wê çî be? Siyasetên bingehîn ên welatan wê çawa bêne birêkûpêkkirin, avahiyên wan ên civakî û siyasî wê çawa bêne nûkirin, deynên wan çawa bêne dayîn, divê çavkaniyên xwe çawa bikarbînin? Her weha welatên ji wan re asî û çete dibêjin wê çawa serî li wan û ekonomiya wan bê tewandin? Welatên bloka berê ya YKSS'ê, Çîn û welatên din ên ji wan re dinya sêyemîn tê gotin, wê çawa bi ser sîstema hegemonîk ve bikin? Bi Îsraîlê re têkilî wê çawa bêne danîn û sererastkirin? Bi tevahî welat, dewlet û gel weke dinya bi kîjan parametre û pîvanên giştî yê serdema finansê nû yê neoliberal li hev bikin, wê li gorî vê projeyan deynin pêşiya welat, şirket, dewlet û kesan. Kengî li gorî van projeyan gelek şertên eskerî û siyasî jî pêve danîn wê finansman û înstumanên pereyî jî tekûz bikin. Yê guh nedin jî wê krîz li ser wan bê ferzkirin heta biçin ber îflasê. Jixwe wexta serdema finansê tê gotin, mebest jê serdema bi şertan ji bo projeyan bi destxistina krêdiyê ye.

Sîstem li ser vî hîmî tê xebitandin. Ev kurtepêşnûmeya me pêşkêşkirî jî pîr eşkere nîşan dide ku di serdema finansê de kapîtalîzm ekonomî nîne. Lîstikên bi kaxizan bi qasî ku ne ekonomî ne, mirov dikare piştrast bike ku ew amûrên li ser ekonomiyê hatî ferzkirin in. Di asta herî jor de karkirina yekdestdaran bi van kaxizan dibe. Ma ji vê zêdetir ekonomînebûnek heye? Ti sektor û dem, nikare bi qasî serdem û sîstema finansê rave bike ku gelekî di ser serdema pîşesazî û bazirganiyê re belaş kar tê kirin. Di berdêla kûponên piçûk de hem her kes tevî karê tê kirin û bi vî awayî her kesî dikin hevparê gunehê sîstemê, hem jî sîstem bi vî awayî xwe xurt dike û rizgar dike. Serdema Fîsansê ji serdema îndustriyalîzmê zêdetir ne ekonomî ye û li derveyî wê ye; şeweyekî civakê ye, çanda wê ye.

Eşkere ye ku em di asteke jor de bi yekdestdariyeke pereyan re rûbirû ne. Em li qonaxeke welê ya yekdestdariya super in, ku dewletan û heta

weke dewlet DYE'yê jî di nava xwe de dihelîne. Gihîştîye hêzeke welê, bi tevahî pêvajoyên desthilatdariyê kontrol dike, pêşde dibe, xira dike û ji nû ve ava dike. Cewherê globalbûna nû ev e. Çawa ku tê zanîn serdema globalbûnê ragihandin nîne. Ekonomî û siyasî, û yekdestdariya siyasî bi awayekî ti mînakên wan nehatine dîtin di asta globalbûnê de ketine zikhev û ev yek cewherê serdema finansê pêk tîne. Bi tevahî îradeyên xwecihî, neteweyî, siyasî û ekonomîk dikevin kontrola hêzên super ên yekdestdarên global û serdema finansê vê îfade dike. Ev rewşeke nû ye, û divê mirov gelekî hûrûkûr li ser rawest e.

b- Bandora wê ya li ser realîteya civakî bi temamî bi armanca fetihkirinê ye. Hedef civakeke pere û ferazî ye. Rêya herî bi tesîr a ji bo kapîtalîzekirina civakê, tevîkirina wê ya nava însturamanên weke bono, repo, tehwl û senedên bi armanca handana karê ne. Bi vî awayî, nexasim di serî de çîna navîn, bi tevahî civak bi cîhana finansê re dibe yek. Di berdêla kareke piçûk de wê dike hêza parastina pergalê. Refleksên wê yên dijberî pergalê para bêhtir têne şikandin. Bi civaka xure, krediya ji bo xureyan, bi hezaran awayên krediyê, dixwazin civakê zevt bikin û teslîm bigirin. Rêbaz gelek hêsan e. Pêşî krîzan ferz dikin û bi vî awayî dinyayeke nû ya bêkaran li dinya bêkaran zêde dikin. Çîna navîn hildiweşînin û dikin ku li ber wan bigere. Birçîtî û xizantiyê heta bi sînore mirinê ferz dikin. Kaos û aloziyê kûr dikin. Piştî di berdêla şertan de ji bo jinûveavakirina civakê, wê bi krêdiyan ve girê didin.

Berê hewl didan civakan bi şoreş û tevgerên rohnîbûn-çandî veguherînin. Niha bi rêbazên finansê yên hînê komple ne, bi pîlan in, destê xwe nadin agir û bi maşeyê encamê jê digirin an jî hewl didin pê bigirin. Dixwazin tevahiya civakan bi homojenî û yekrengiyê global ji nû ve ava bikin, ji bo bikin kerî û girse di hawênêkî yekçandê de dikutin, û dikin ku bi qasî misqalê zerre jî li ber sîstemê ranebin. Projeyên civakê bi awayekî li şûna şoreşên berê û utopyayan datînin. Êdî hewcedarî bi utopya û şoreşan nîne. Her tişt dikare bi proje bibe. Her weha finansor jî amade ne. Xuya ye ku civaka dijber, civaka sîmulakr, civaka ferazî û civaka yek zêhniyet ev e. Gelo ya ferz dikin faşîzm nîne? Gelo ya ferz dikin, bi maskeyeke nû di asta

global de projeya pêkanîna faşîzmê û dinya wê nîne? Divê mirov civaka serdema finansê ji her alî ve nas bike û pê nase bike.

C- Polîtîkayên siyasî û dewletê yê serdema finansê bi yê serdema îndustriyê xwedî hinek nakokîyan e. Îndustriyalîzm, ya esas li ser polîtîkayên milletperestî û dewleta netewe dimeşe. Dixwaze yekdestdaran biafirîne. Hewcedariya serdema finansê bi globalbûnê, dibe sedem ku van yekdestdaran asteng bibîne. Kapîtalîzm a bû sistemeke dinyayê, bi xwe jî nikare heta dawiyê yekdestdariya dewleta netewe destek bike. Yekdestdarên dewleta netewe zêdetir xwe li hundir digirin û li pêşiya yekdestdarên dixwazin di asta global de tevbigerin dibin asteng. Nexasim serdema finansê di asta global de înrumanên xwe bi kar bîne, dikare kara xwe zêde bike. Lê di vê rewşê de dewleta netewe li pêşiya wê kelem û astengeke ciddî ye. Yan wê li gorî rewşa nû xwe bi rêkûpêk bike, yan jî wê hilweşe. Dewletên netewe yê weke Koreya Bakur, Lîbya, Sûrî, Îran, Iraq û hwd. Dema Lîbyayê qebûl kir xwe li gorî rewşa nû bi rêkûpêk bike hebûna xwe dewam kir. Kengî Iraqê qebûl nekir, bi awayekî bibe êbret li xezeba serdema finansê rast hat. Ji lewra divê ya nû bê avakirin. Bi tevahî xira nake. Nexasim welatên mîna Brezîlya, Tîrkiye, Arjantîn, Çîn, Hindistan û Rûsya yê ku dewleta netewe li cem wan gelekî xurt e, dixwazin wan bi krîzan terbiye bikin û ji nû ve wan entegreyî sistemê bikin.

Ji vê jî girîngtir, dewleta netewe ya tekperest a stendart li pêşiya globalbûnê bi kûrahî asteng e. Globalbûn bi tîpa dewletên netewe yê xwedî unîteyên siyasî yê xwecihî razî nîne, bêtir bi tîpên dewletên qîma xwe bi desthilatiyeke girêdayî û çarçoveya xwe bi sînor tînin, razî ye. Dewletên di asta navîn de mezin in, dixwaze bi unîteyên xwecihî veguherîne. Globalbûna serdema finansê û dewleta netewe wê demeke dirêj nakok bin. Di bunyeya wan de hêmanên antî-kapîtalîst ên bi sînor vê mecbûr dikin. Bi giştî dewleta klasîk û bêhtir jî kêmasiyên kûr ên dewleta netewe, dixwazin bi civaka sivîl ku di cewherê xwe de bi temamî civaka sivîl temsîl nake, bi sistemeke tampon wan li dawiyê bihêlin û ji wan bibihurin. Civaka sivîl ji naveroka wê ya demokratîk tê kirin û ji bo nakokîya dewleta netewe kêr bikin, hewl didin lîberalîzmê bi kar bînin.

Civaka sivîl ew qad e, ku şaristaniya klasîk û şaristaniya demokratîk xwe li ser li hev radikişînin. Demokratîkbûna civaka sivîl pirsgirêkeke prensîbwarî ye, û divê ji hev bê derxistin û yek ji wezîfeyên bingehîn ê siyaseta demokratîk e ku divê li ser bixebite.

Di serê mijar û pirsgirêkên serdema finansê de ku ji aliyê îdeolojîk ve anî rojevê ev hene; şerê şaristaniyan, radîkalîzm, terorîzm, jinûveavakirina dewletê, globalîzm û bilindkirina nîrxên mîna dîn. Teza şerê şaristaniyan ji du aliyan ve girîng e. Mirov dikare li bendê be ku hêza hegemon a sîstemê, şaristaniya endamê wê ye, ferz bike. Çawa ku tê gotin an jî hin derdor dibêjin, şaristaniya spî, Anglo-Sakson xirîstiyana nîne. Bi sosyalîzma reel xwestin şaristaniya sosyalîzmê biafirînin, lê vê nikarîbû ji modernîteya kapîtalîst bibihure û nikarîbûn taybetmendiyên bihurandinê jî nîşan bide, ji lewra jî ji nû ve bi ser sîstemê ve bû û vê rewşê kir ku krîzeke şaristaniyê ya mîna heyî xuya dike, li dawiyê were hiştin. Ji ber ku şerê di nava herdu blokan de şerê di navbera du şaristaniyan de nebû, herdu hêzên hegemonîk heman modernîte temsîl dikirin û ev yek bi jihevdeketina YKSS û kapîtalîstbûyîna Çînê derket holê.

Qada jê re Îslam tê gotin, hem qadeke şaristaniya kevn e, hem statuya wê ya milletperestiya herêmî û hem jî nakokiyên wê bi Îsraîlê re pirsgirêka şaristaniyan xistiye rojevê. Rojhilata Naverast di hersê serdemên kapîtalîzmê de jî bi ti awayî bi sîstemê re nabe yekpar e. Dewleta netewe bihêlin ku çareseriyê bîne, berevajî pirsgirêkan asê dike. Ji ber ku milletperestiya dînî hem li Erebiştana Suûdî, hem jî li Îrana Şîî tê mezinkirin û ji ber ku şiddet bi tevahî dijawariya xwe li ser kar tê hiştin û ji ber bandorên mayînde yên pirsgirêka Îsraîl-Filistînê, guftûgoyên li ser şaristaniyê pirralî dibin. Ev aliyê pirsgirêkê yê di nava şaristaniyê bi xwe de ye. Aliyê din jî daxwazên gelên herêmê bû ku dixwestin hebûna civakên xwe yên mozaîk, nasnameyên xwe yên çandî biparêzin, xwe ji dewleta faşîst a despotîk û aloziya dewleta netewe xilas bikin. Ji awirêkî din mirov dikare bibêje ev şerê di navbera şaristaniya demokratîk û şaristaniya despotîk a klasîk de li herêmê xwe nîşan dide. Wexta ku mirov ji vî awirê

ve meseleya av û petrolê jî bibîne, eşkere ye ku mirov dikare li Rojhilata Naverast behsa pirsgirêkeke ciddî ya di navbera şaristaniyan de bike.

Radîkalîzm, di cewherê xwe de li dijî globalbûna serdema finansê nerazîbûneke dewleta netewe ye. Gavavêtinên îdeolojîk-polîtîk in, armanca wan ew e ku bi rengên dînî û nijadî dewleta netewe zêdetir di nava xwe de be. Di her qadê de mînakên wê hene. Yên weke Îslam, Xirîstiyaniyê, Hindû û dînên anîmîst yê Efrîkayê, dîn û hêmanên rastgir yê milletperest û nijadtperest ên di nav her dewleta netewe de hene , bazkê din ê radîkal pêk tînin. Mînak hene gelek caran herdu alî digihîjin hevdu. Li dijî globalbûnê şeweyê paşverû yê xwecihtiyê temsîl dikin. Li aliyê din, li dijî globalbûnê ekolên demokratîk, çandî û femînîst ên xwecihî û çepgirên nû, nexasim bi kêmanî be jî li platformên mîna Forma Sosyal a Dinyayê têne cem hev û dikarin hêza xwe ji bo guftûgokirina şaristaniya demokratîk nîşan bidin. Bi îhtîmaleke mezin terorîzm tevgerêke provokatîf a sîstemê ye. Gelek îşaretên bi hêz hene ku ji bo rewakirina desthilatdariya serdema finansê bahaneyên bi vî rengî bi zanebûn têne afirandin. Mînak El Qaîde hînê jî xisleta xwe ya mîna sîrrê dewam dike. Serdema finansê bi xwe xwediyê xisletên bi hêz ên terorîstî ye.

Têkiliyên civakî yê pere wan xira dike, bi serê xwe pirsgirêkeke mezin a terorîzmê ye. Ti teror bi qasî hegemonya pereyan nikare civakê ji kokên wê yê kûr, dûr bixîne û bi tesîr bibe. Pîrraniya xebatên sîstem dike, ji bo ku hebûna xwe di tevahiya qadên ekonomîk, civakî û siyasî de ava bike û dewam bike, di çarçoveya terorê de ne ku di dîrokê de mînakên wê kêma hatine dîtin.. Dixwaze terora mezin bi hêmanên provokatîv veşêre. Bi destxistina pereyan ji pereyan li derveyê ekonomiya reel bi giranî pêk hatiye û ev yek bi destê xasûk û bi hêz ê di dîrokê de tîmî derketiye pêşberî me, hatiye kirin û ev destê behsa wî tê kirin xwe kiriye sîstem û li ser serê civakê rûniştiye. Diziyên Çil Heramiyan ji mîlyarê yekê diziyên yekdestdarên serdema finansê nake. Diziyên evçend berfireh bi temamî di sîstemên terorê de dikarin bêne kirin. Di vê çarçoveyê de diyardeya bi navê serdema ragihandinê bi tenê ji bo veşartina terora finansê hewce bû. Belkî jî bi vê armancê têgîna em jê re terora medyayê dibêjin, bibe xwedî

mane. Kurtûkurmancî, sîstem bi xwe di dîrokê de terorîstê herî mezin e ku hatiye dinyayê û siberojê dîsa wê yê herî mezin be.

Mezinkirin û bilindkirina dîn di çarçoveya piştperdekirin û sergirtina mêtingeriyê de dikare maneyek xwe hebe. Şêwazê mêtinkariyê ji bo xwe baş rewa bike hewcedariya wê bi dîn heye. Di çarçoveya pêdiviyên civakî de li derveyî hilberandina berê hatibû hiştin û ev pêvajo bi serdema finansê ghişt asta herî jor. Bi awayekî girseyî bê kar hene. Bi zanistê zehmet e ku bê ravekirin, ji ber ku ev rewş ne yên qebûlkirinê ne, dîn dikare rewşê nerm bike û bide qebûlkirin û ya dibe jî ev bi xwe ye. Zordestiya behsa wê tê kirin, çanda dîn bi xwe di binê vê zordestiyê de nîne; bûyera divê em nav lê bikin ew e ku ji nû ve dîn çêdibe. Wexta ku dibe muhafezekar ya her serdem dike muhafezekariya îdeolojîk e. Bi vî awayî civak, bi xelekên mîna kurtêlên ekonomîk, bi civaka kerî, bi şerên şaristaniyê, bi terorê û bi muhafezekariya dînî hişkehişk tê girêdan. Kengî bi qefesa hesinî û gelekî binçavkirinan civak neyê kontrolkirin, hêmanên îdeolojîk ên bi vî rengî bi ser ên berê ve têne kirin û wan dixin dewreyê.

Bi qasî ku xuya dike serdema herî bi hêz a kapîtalîzmê serdema finansê tevî xisletên xwe hemûyan hilweşînê îfade dike. Wer xuya dike ku potansiyela ji bo dewamkirina sîstemê qedandiyê. Serdemek çiqasî pûç bibe, ewqasî hewcedariya xwe bi muhafezekariyê his dike. Ev hêza hewcedariyê nîne, ev bêhêzbûnê îfade dike. Hilberandin xebata bingeîn a mirov û civaka wî ye ku bêyî nikare bijî û debara xwe bike. Serdema finansê jî serdemeke welê ye, mikur tê ku di vê serdemê de debara mirov nabe. Sîstemek e ku nikare hilberîne, ew sîstemeke bêkar e. Ya em dibînin jî ev e. Sîstemek evçend bi xebat û hilberandinê re nakok e, ji bo karibe bijî bi tenê rêyeke wê heye, ew jî teror e ku vê têgînê jî têra xwe berevajî dike û bi provakasyonan dimeşîne.

Di serê salên 1980'î de Reagan û Thatcher ên li serê du hêzên hegemon ên sîstemê DYE û Ingilîstanê bi êrişên terorê yên li Nikaragua û Falklandê teror sor kirin. Du desthilatdariyên darbekekar ên Pakistan û Tirkîyê jî alîkarên wan ên herî nêz bûn. Emerîka Latîn bi tevahî hatibû terorîzekirin. Bi pêşbaziya sîlehçêkirinê, şerê stêrkan dewam kiriye û di encamê de

Rûsya ji hêzeke hegemonîk daketiye xwarê. Li Çînê reformên Deng Siao Ping tawîz bûn, dabûn sîstemê. Tawîzên bi şerê rizgariya neteweyî û dewleta refahê hatibûn bi destxistin jî bi dawî kirin û bahoza terorê ya serdema finansê li her qadê rakirin. Clinton ev yek hînê nerm lê bi polîtîkayên hînê bi tesîr meşand.

Rojhilata Naverast mabû ku bi temamî nehatibû fetihkirin. Ew jî veguherandin girêkeke kor a pirsgirêkên çavkaniya xwe dîn, teror, radîkalîzm û şaristanî. Eger sîstem naxwaze paşve bikeve bi vî awayî yan jî bi awayekî din diviyabû fetha xwe temam bikira. Her weha pirsgirêka petrolê heye ku bi qasî jiyanê girîng e. Petrol yek ji wan sektoran e ku serdema finansê herî zêde li ser wê prîm dike. Tespît kiribû ku bi qasî sedsaleke din hewcedariya sîstemê pê hebû. Pirsgirêka Erebb-Îsraîlê mîna şûrê Demokles li ser serê sîstemê dihêjiya. Îran a şî jî hînê weke tehlûkeyeke mezin li cihê xwe bû.

Li herêmê kapasîteya mezin a probleman ji Ingilîstan û Franseyê mîras mabû. Ya rastî Şerê Cîhanê yê Yekemîn li herêmê neqediyabû. Darbe, serhildan, şerê hundirî û gerîlla bi tevahî nîşaneyên vê rewşê bûn. Bi tenê ji bo zêdekirina probleman sînor bi cedwelan hatibûn xêzkirin. Mirov dikaribû texmîn bike ku DYE ji ber van pirsgirêkan demeke dirêj li pey projeyekê bû. Şerê sar, YKSS, Emerîka Latîn û pirsgirêkên bi Ewrûpayê re nebûna wê ji zû ve neçar bibûya dest werde herêmê. Pirsgirêkên navbuhurî, bi temamî nebin jî di serê salên 1990'î de ji bo sîstemê hinekî bi serûber dibûn. Pirsgirêka Rojhilata Naverast jî her diçû kangren dibû û dewam dikir. Yan wê bi temamî destê xwe jê bikişanda yan jî wê bi temamî destwerdanayê. Eger dest jê bikişanda petrol û Îsraîl wê ji dest biçûna û wê şens bida Îranê ji bo bibe hêzeke hegemon. Jixwe Saddam hewesa wî hebû bibe Bismarckê Ereban.

Serdema bazirganiyê bi şerên mezin ên talanê hatibû meşandin. Serdema pişesaziyê jî du şerên mezin ên cîhanê û ji bilî şerên çînî yên navxweyî bi şerên rizgariya neteweyî têrûtijî derbas kiribû. Fîrans kapîtal jî veguherî şerê desthilatdariyê yê tevahiya civakê bi civakê re. Yekdestdarê herî dawî yê şaristaniyê, eger bi tevahî Rojhilata Naverast ji

dest bidaya, heye ku di binê kaosa avabûn û struktural de bimaya. Jixwe rewşa diqewimî jî nêzî vê bû. Êdî şensê sîstemê bi giranî li gorî bûyerên li herêmê biqewimiyana wê diyar bibûya. Ji ber vê, û ji ber şertên xweser, bûyerên diqewimîn Şerê Cîhanê yê Sêyemîn bû. Jixwe bûyerên piştî rûdidan ev yek piştrast dikirin.

Ez yeqîn dikim ku têkiliya stratejîk û krîtîk a vê pêvajoyê bi min re, di demên pêş de wê eşkere were fêhmkirin. Jixwe mijar her ku diçe zelal dibe. Min bihîst ku wexta lîderê bi tesîr ê Sûriyê Hafîz Esed bi lîderê bi tesîr ê DYE'yê Clinton re du caran hevdiştin pêk aniye, nîviyê rojeva wan der barê min de bûye. Hatibû fêhmkirin ku ez rewşê asê dikim. Di nava Projeya Rojhilata Naverast a Mezin de roleke stratejîk a demdirêj dane Kurdan. Di çareserkirina pirsgirêkên herêmê yê bi finans kapîtalê re Kurd û Kurdistan wê weke beşê pê deriyê kelhê tê şikandin, bêne bikaranîn. Di hin dem û dewranan de Ermenî û yê weke wan Helen, Asûrî û heta Cihû, Erebb û Filistinî ji bo van armancan hatibûn bikaranîn. Hêzên statukoparêz, dewletên zêde neteweperest, yê li şûna ku pirsgirêkên sîstemê çareser bikin li pêşiya wê dibin asteng û dev ji hewesa xwe ya hegemonya herêmê bernadin, heye ku bi çoyê kurd tesîr li wan bê kirin û ji hev bêne xistin.

Wer tê fêhmkirin ku ev pîlan ji salên 1970'î ve hatiye amadekirin, û ez jî weke hêmanekî li bendê nebûn, lê weke hêmanekî rewşê asê dike, ketim navê. Yan min ê guh bida gotinên wan û bi temamî bibûma eskerekî wan, yan jî ez ê bihatama avêtin aliyekî din. Ez xwediyê wê kesayetiyê nebûm ku bibim eskerê wan. Ji lewra mirov dikare fêhm bike ka çima ez ê pêşî bûm ku avêtin aliyekî û bi hêsanî ez ji pêşiya xwe derxistin. Şerê Cîhanê yê Yekemîn kengî milîtanekî Sirp welîtextê Awûsturyayê kuşt dest pê kiribû û hînê bi dijarî wê dewam bikira. Lê weke Şerê Cîhanê yê Sêyemîn wê dewam bikira. Berevajî berê vê carê bi pîlana tevahiya hêzên rêxistinî yê sîstemê ez ê weke qurban bihatama hilbijartin. Rewş dişibin hev û dîrok xwe bi nûkirinê dubare dike. Ev jî têra xwe tesîr dike û balkêş e. Min di parêznameya xwe de ku ji doza min a li Dadgeha Îstînaf a Atînyê re şandibû, weha gotibû: 'Xweda Zeûs û alîkara wî Xwedawend Athena, bi destdana hev a Hades û Ares , Prometheus li zinarên Kafkasyayê li zincîrê

xistin û neviyên mirovan ez jî mîna wî li zinarên Girava Îmralityê zincîr kirim.' Wer tê fêhmkirin ku ev nirxandin û şîroveya min jî hinekî kêma e.

Ji vê analîza min baş tê fêhmkirin ku xwedayekî rastî ez zincîr kirim. Ev çelika piçûk a xwedê, di dehlîzên dîrokê de bi dizî hêdî hêdî mezin bû, dewlemend bû û bû xwedî pere, bi serdema kapîtalîzmê re jî derket ser rûyê erdê. Xwe wisa da qebûlkirin, bi tevahî xwedayên serdemên berê ji naverastê rabûn, tinebûn. Qral bi erdê re hatin kaşkirin û serê wan hatin jêkirin. Ji her demê zêdetir xwîn rijîya û mêtinkariyeke heta bi mûyê serê mirov hat ferzkirin. Ser û binê erdê qirêj kirin, giş tevlihev kirin. Bi rastî mirov û li derveyî wî, bêhejmar ruhber tine kirin.

Xwedabûna pere, diyardeyeke welê ye ku ji rastiya xwe xeternaktir e. Eger bi van rêzên nivîsê min karîbû ya ev sîstem xwe dispêriyê û li pey xwe dibe hinekî bînim ziman, ew diyardeya jêre bextewarî tê gotin belkî jî xelatek e ku bi tenê para min ketiye. Spînoza gotibû: 'Mane azadî ye.' Ez jî bawer dikim ku li derveyî vê, azadî nîne. Bi qasî fêhmkirinê azadbûn, ji bo jîyanê hêza min e. Xwedayê herî mezin ê serdema finansê, tevî alîkar û xasûkên xwe hemûyan, ez bi zinarên Îmralityê ve girêdam. Di berdêla vê de wê li serê çiyayên Zagros û Torosan, cihên ku textê tevahiya xweda û xwedawendên dîrokê bû, kesên ku meşaleya azadiyê ya ku êdî wê hîç venemire lê vexistî, bibînin.

Apollon xwedayê parastin û rohnîyê bû. Hinekî kêfa min jê re tê. Dionysos xwedayê eşq, gewzî û şerabê ye. Kêfa min hinekî ji çanda wî re jî tê. Ev herdu sûretên xwedayên kevin ên bi koka Zagros-Toros in ku derbasî Anatolyayê bûne. Eşkere ye ku nasnameya gelan a ji hezarê salan tê îfade dikin. Rohnî û gewzî îfadeyên herî xweş ên jîyanê ne. Du xwedayên qedîm ên herêma me Gudea (Xweda) û Ellah jî ez li ser wan diponijim û hewl didim ji hev derxim. Ez dixwazim hîn bibim ka çima gelên me li hemberî Ellahpere bê rohnî û parastin û di nav êş û xwînê de hiştine û bi vê rewşê razî bûne. Ez gelekî kêfxweş im ku weke gedeyekî bengî yê herêmê, min gelên me ji bextê xwedayê pereyan ê kor, hîlekar û qelpezan re nehiştine. Ez her bawer dikim ku dostên min û civaka xwe jî wê bi min re heta hetayê bextewar bimînin.

6- ENCAM

GELO ŞARISTANIYA DEWLET DAR DIKARE BI ŞARISTANIYA DEMOKRATİK RE LI HEV BIKE?

Ez ê hewl bidim xulaseya vê beşa parêznameya xwe weke encamên kurt pêşkêş bikim.

1- Eger em pêkhatina desthilatdariyê di tevahiya dîrokê de ji hev dernexînin em nikarin xebateke baş û tekûz a sosyolojîk bikin. Zanistên civakî yên dixwazîn bi têgihîştina zanistên pozîtîvîst ango bi paradîgmaya wê pêşde bibin, bi temamî asê bûne. Naxwe em nikarin diyardeya mêtinkarî û şer a ev çend mezin bûye rave bikin. Nabe ku zanyarek herî kêr bi qasî alimekî dînî û exlaqparêzekî berpirsiyar nebe. Eger zanist ji mîtolojî, dîn û felsefeyê zêdetir xwediyê hêza maneyê ye û tevî ku şoreşa xwe di sedsala 17. de kiriye û serketina xwe îlan kiriye, çima nikarîbû vê serdestiya xwe li hemberî diyardeya şer û mêtinkariya nedîtî nîşan bide? Mirov dikare di desthilatdarbûna zanistê de vê yekê weke sedem nîşan bide. Zanista bibe desthilatdar azadiya xwe ji dest dide.

Eger em zanistê weke şîroveya herî pêşketî ya maneyê bi nav bikin, em ê ev çend bi lez yekbûna wê bi desthilatdariyê re yan li ser navê zanistê û zanyaran weke têkçûnê yan jî em ê weke pirsgirêkeke ciddî ya bi navkirina diyardeya zanistê fêhm bikin. Min xwest ez têkiliya vê pirsgirêkê bi pozîtîvîzmê re deynim. Tevî ku ew bi xwe di rexnekirina dîn û metafizîkê de were bi kar anîn jî zanistên pozîtîvîst ji dîn û metafizîkê jî paşdetir bi materyalîzmeke çor di zikhev de bûne mîna dîn û metafizîkê, û ev yek xwe di asta bêberpirsiyariya wan de bi awayekî eşkere nîşan da. Berpirsiyariya wan bû li ber mêtîngerî û şer rabin, lê ti tişt nekirin, berpirsiyariya xwe jî

nehesibandin û paşê jî zanist bi ser desthilatdariyê ve kirin. Ji vir encama divê em derxin ew e ku zanist hewcedarê şîroveyeke nû ya maneyê ye. Zanist hewcedariya xwe bi şoreşeke nû ya paradîgmâtîk heye. Min hêza xwe ya şîroveyê weke bi cihanîna qabîliyeta xwe ya maneyê di vê xebatê de ceriband. Encam bi vê ceribandinê re têkildar in.

2- Divê mirov desthilatdariyê weke rêûresmekê bifikire. Yek ji rêûresmên herî qedîm e. Ne ew yekparebûneke çalakiyane ku rojane hukmê xwe li ser civakan pêk tîne. Divê herweha mirov baş fêhm bike ku desthilatdarî bi serê xwe dewlet nîne. Yek ji hîmê şaşiyên gelek caran tên kirin ew e ku desthilatdarî weke dewletê û şeweyên wê tê pênasekirin. Jixwe hin caran çalakiyên şeran ên zêde li ber çavan û beloq ku bi kirinên desthilatdariyê re dikin yek û pêşkêş dikin, ev yek ji şîroveyên herî oportunist ên der barê desthilatdariyê de ne. Min di vê xebata xwe de têgîna 'zîlamê bihêz û xasûk' weke formekê bi kar anî. Çawa ku di nava piyaseyan de behsa 'destekî veşartî' tê kirin, ev jî tiştêkî wisa ye. Lê ji bo mirov bingehê desthilatdariyê fêhm bike, ez yeqîn dikim ku di warê hînkirinê de qîmeteke xwe ya mezin heye. Hin caran xwe eşkere didin der û bi piranî di bin rûyê eşkere yê civakê de têkiliyên desthilatdariyê datînin, yên van têkiliyan datînin û xwediyên van têkiliyan avakerên desthilatdariyê ne.

Desthilatdarî yek ji wan diyardeyê civakî ye ku her tim domdar e, û xwe zêde dike. Zîlamê jin kedî kir, belkî jî yek ji wan kesên pêşî ye ku di vê de herî zêde xwedî par e. Şamanîstan li ser hêza maneyê yekdestdarî ava kir, bûn rahib û pê re nasnameya dînî bi dest xistin û di pîrozkirina hêza eşkere ya desthilatdariyê û dayîna wê ya xisleta esrarengî de bi tesîr bûn. Mirov dikare bi tevahî têgînên xwedabûnê û mîtolojiyên desthilatdariyê bi vê grûbê ve girê bide. Vegotina dînî û mîtolojîk bi piranî di avakirin û rewakirina desthilatdariyê de pîrr bi tesîr e. Di rejîma bavan a hiyerarşîk de sêberiya rahib + rêveber + fermanदार ew kom e ku ji bo di nava civakê de zemînê desthilatdariyê bi awayekî berfireh pêk bê, bi roleke girîng radibe. Di textdanîna pêşî ya desthilatdariyê de ew afirînerên vê rêûresmê sembolîze dikin. Ji vê demê nîşaneyên bi hêz ên desthilatdariyê mane û bi

têgînên weke xwedayetî, text, bilindbûn, jihevqutbûna mirov û xwedê, piçûkxistina xwedawendan û evdîtîyê têne îfadekirin.

3- Desthilatdariya dewletê, şeweyekî berçav û mayînde yê desthilatdariyê ye, li ser zemînê hiyerarşik û kedîkirina jinê û kolekirina evdîtîyê pêk tê. Ev yek, birêkûpêkkirina têkiliyên desthilatdariyê yên li civakê berfirehbûyî, wan bike xwediyê asteke diyar a berpirsiyariyê û bi tesîrtir û ekonomîktir bikarînanan wan, îfade dike. Desthilatdarî di nava xwe de dewletê dihewîne. Lê ya di nava xwe de dihewîne ji dewletê zêdetir e. Dewlet di dîrokê de ji wan saziyan e ku xwe herî zêde kirin têtîgîn û ji wan saziyên yekdestdar e ku dîrokê bi xwe dide destpêkirin. Di çarçoveya analîzên dawî de mirov dikare bibêje; hêza ekonomîk a civakê ya zêde dibe nahêlin bikeve rojeva siyaseta demokratîk û weke hêza desthilatdariyê hewl didin yekdestdariya xwe ava bikin û bi vî awayî hewl didin berhem û nîrxên zêde desteser bikin. Ji bilî vê her tiştê din ê bi dewletê re têtîkildar e, weke mîtolojî, felsefe, dîn, zanist, şer û siyaseta têtîkiliya hemûyan bi vê armanca bîngêhîn re heye. Eger dewlet komînîst be jî encam naguhere. Dewlet û desthilatdarî di civakê de fermî dibin û rewabûna xwe pêşde dibin.

Çalakî, şer û vegotinên civak dikarin manedar bibînin ji wan mijaran e ku herî zêde kesên li ser navê dewletê tevdigerin pêre têtîkildar dibin. Dewlet ji aliyê huqûqî ve yekparebûna rêzik û pîvanan e. Rewşa bi pîvanan a rêûresmê ya bi hêzê palpiştiya wê tê kirin, dikare weke pênasekirina dewletekê were bikaranîn. Di vê çarçoveyê de mirov dikare weke tevahiya têtîkiliyên neberçav ên pêşketî jî qebûl bike. Herçiqaqas dewlet weke dîn, despotî, qraltî, împaratorî, komarî, mutlaqiyet, neteweyî, çînî, etnîkî, huqûqî, laîk, demokratîk û civakî jî were pênasekirin û ji aliyê şiklî ve cihê bin jî di cewherê xwe de birêkûpêkîrîneke desthilatdariyê ne. Berçavbûyîna têtîkiliyan e. Kengî bajar ji aliyê civakî ve tevlihev bibin û di warê çînî de dabeş bibin, dewlet û desthilatdarî jî di pêkanînen xwe de bi rolên sereke radibin. Lê nabe ku mirov bajar bi tenê bi dewletê re yek bibîne.

4- Hûrûkûrbûna dewletê li ser bajêr û di vê çarçoveyê de serdestiya wê bi awayekî berfireh li ser civakê şaristaniyê îfade dike. Rêvebirina dewletê ya bajêr hewldaneke ciddî ya şaristaniyê ye. Gotineke din a berdêla şaristaniyê tê 'medeniyet' jixwe bajartî ye, û wesfên weke 'bajarî' vê maneyê rave dikin. Hin xisletên şaristaniyê hene ji dewletê dibihurin. Têkiliyeke xwe ya xurt bi zeman û mekan re heye. Di nava xwe de hejmareke zêde etnîsîte, qewm, netewe, dîn, bawerî û fikran dihewîne. Dewlet kakilê şaristaniyê ye. Lê her tiştê wê nîne. Bajar jî ji bo dewletê mekanekî bingehîn e. Lê bajar jî bi tenê dewlet û heta desthilatdarî nîne. Şaristanî li mekan û zemanên cihê dikarin pirr bibin. Mîna şaristaniyên Misr, Sumer, Pers, Greko-Romen, Xirîstiyânî, Îslam, Hind, Çîn, Aztek û Ewrûpayê. Ya ku hemûyan dişibîne hev bajarîtî, çînayetî û bajar e. Têkiliyên şaristaniyan ên hundirê xwe û di navbera xwe de li gorî naveroka wan a yekdestdariya aborî û siyasî, dikarin aştîyane yan jî şerane bin, dikarin vê weke parvekirineke adil qebûl bikin û li hev bên. Eger pê razî nebin, şaristanî ango dewlet weke amûreke dadê herî zêde serî li şer didin. Di navbera şer, şiddet, şaristanî, dewlet, dad û huqûqê de têkiliyeke xurt heye. Di cewherê xwe de civak û ferd li ser navê wan xwedî li çalakiyên wan derdikevin an jî kom û kesên din xwedî li çalakiyên wan ên ekonomîk, siyasî û îdeolojîk derdikevin. Şaristanî bi tevahî yekparebûna têkiliyên van rêûresm, sazî û pîvanan e. Dibe ku carnana li gorî pêkhatina şeweyê berhemê zêde û çînê jî bêne îfadekirin. Mîna şaristaniyên koledar, feodal û kapîtalîst. Jina kedîkirî + hiyarerşiya bavikan + dewlet + şaristanî = yekparebûna desthilatdariya ketiye serhevdu, formule dike ka çiqasî têkiliya hêzeke komple nîşan dide.

5- Şaristaniya demokratîk an jî medeniyet, ji şaristaniya dewletdar cihê kategoriyeke civakî ye. Çi formên civakî yên berî dewletdarî û şaristaniyê, çi jî pêkhatinên dewletê yên li derveyî dewletê mane, armanca wê ye ku bike têgîn. Tevahiya dîrokê dewletan xwe bi civakê re timî yek dît û bi taybetî ev kirin. Di serê vegotinên xwe yên îdeolojîk de timî anîn ziman ku civakbûneke bê dewlet çênabe. Eger tu bibêjî, civak ji dewletê cihê ye û nakokiyên xwe yên bingehîn pê re hene, xwediyên dewletê wê ji

van gotinên te nerazî bibin û tîrên wan wê berê xwe bidin vegotinên te. Lê gelekî girîng e ku mirov bibêje; dewlet di cewherê xwe de yekdestdariyeke teng e, armanca wê ya bingehîn karên gelemperiyê ango palûte û zibaretiya civakî nîne û vê ji xwe re weke qilifekî xwe pê veşêre bi kar tîne.

Bêguman civak piştî qonaxa komina destpêkê tevlihev bûye û gelek karên civakê yên hevpar divê bêne rêvebirin derketine holê. Dewletê bi demê re ev kar kirine armanca rewabûna xwe û bi vî awayî civak li derve hiştiye, lê demokrasî pêşniyar dike ku karên behsa wan tê kirin, ji aliyê civakê ve bêne kirin an jî demokrasî ji bo ev yek bibe bi kêr tê. Di bingehê jihevcihêbûna şaristaniya dewletê û şaristaniya demokratîk de ev diyarde heye. Ev diyarde bi qasî manûnemanê girîng e. Kengî civak der barê karê xwe de bûn xwedî gotin û çalakî, mirov dikare behsa demokratîkbûna wan bike. Naxwe kengî ji karên wan ên hevpar bi pirranî dewletê yan jî komên din bi cih anîn wê qabîliyet, azadî, wekhevî û têgihîştina xwe wenda bikin. Kom û ferdên nikaribin xwe çalak bikin û bi axivin, nikarin bi qabîliyet û serwest bibin, nikarin azad û wekhev bijîn. Cihêtiya diyardeyî ev çend rê li encamên girîng vedike.

Yek ji diyardeyên bingehîn ên der barê civakê de divê mirov bibêje ew e; nîzama komin a klan û qebîleyan e ku berî mîlyonan salan pê rabûne. Em rewşa destpêkê ya demokrasîyê dikarin di vê nîzama komin de bibînin. Çawa ku dewlet kakilê şaristaniyê ye, nîzama komin a destpêkê jî kakilê şaristaniya demokratîk e. Ev diyardeya bi serê xwe jî nîşan dide ku bingehê demokratîk çiqasî bi hêz e. Dîroka nivîskî timî behsa şaristaniya dewletdar dike. Nabêje ka civak çawa bi mîlyonan salan bi nîzama komin jiyaye, karûbarê xwe meşandine. Tu dibêjî qey ev nakeve çarçoveya dîrokê. Lê diviyabû dîroka rastî ev bûya. Ji ber ku cinsê mirov hem ji aliyê mekan ve û hem jî ji aliyê zeman ve dirêjtir demê û li hawîrdoreke berfireh nîzama komin daniye û ev civakê bi xwe îfade dike. Civak esas bi xwe ev e. Dewlet û şaristanî gelekî piştê tîrên û li hev çêkirî ne. Mîna xemleke hewce nake weke giraniyekê ketiye ser piştê civaka bingehîn. Eger dewlet û şaristanî nebûna jî civakê wê hebûna xwe dewam bikira. Jixwe dewam

kiriye jî. Lê civak mehkûm kirine bi awayekî berevajî, çeloxwarî, bi xwînrijî û mêtinkarî dewam bike.

Em wexta li zimanê nivîskî û dewletdar ê civakê dinêrin, em dibînin ku termînolojiya tê bikaranîn bi tevahî zimanê derew, hîle, zilm û zordestiyê ye. Cîhaneke welê ya forman diafirînin, mîna ku ji civakan re jiyaneke bê zordestî û mêtinkarî, bê evdîtî û koletî mumkin nîne. Ji forman ber bi reelê ve çûn, ango rewşa herikîna xwezayî yanî civak weke potansiyela demokratîk di zarokatiya jiyana xwe de li zincîrê têne xistin. Rewşa awarte ev e, ango şaristaniya zincîrkirî. Ji bo gavavêtina demokratîk sedemên me yên bi hêz hene û divê em wan weha rêz bikin; vê şaristanyê bombeya atomê teqandiye, di temenê xwe yê pênc hezar salî de bi tenê sêsed salan di nava aştî û aramiyê de maye wekî din timî şer kiriye, hawîrdor xira kiriye û bi tevahî pirsgirêkên civakî kangren kiriye. Ji tevahiya van pirsgirêkan ev şaristanî berpirsiyar e, û divê mirov vê bîne ziman. Ya awarte ango ne asayî ew e ku şaristaniya dewletdar weke dêwan mezin dibe û li hemberî vê şaristaniya demokratîk bejinbihost dimîne. Di hinavê tevahiya civakan de ev nakokiya sereke heye. Bi demokrasîyê pêş neketin, nexweşiyê şaristaniya dewletdar, bêgotin û bêçalakî ye. Rewşa civakan a gewz û bi evîn, divê herî kêmbi qasî rewşa wan a bi êş, xemgîn û bêevîn asayî bê qebûlkin. Ha şaristaniya demokratîk, wê civaka ber bi şaristaniya gewz û bi evîn diçe, îfade dike. Ev ne bi tenê alternatîfek e, ev jiyaneke azad e ku bi awayekî xwezayî li xwezaya cinsê mirov tê, bi mejiyê wî yê analîtîk û hisî re dibe yek.

6- Çawa ku tê zanîn, nîzama sermayedariyê berhemê kapîtalîzma çarsed salên dawiyê nîne, berhemê şaristaniya dewletdar a pênc hezar salî ye. Berhemê zêde yê bi cotkariyê derket holê bingehe maddî yê pêkhatina sermayê ye. Rêxistiniya xwe ya destpêkê di zemînê perestgehan de meşandiye. Di vê sîstemê de li qatê jor xwedê ango rêveberê jor hebû, li qatê navîn hêza rewaker rahib ango alîkarê rêveberê jor; qasidê têkiliyên evdan û civakan hebû, li qatê jêr jî koleyên bi nanozikê dixebitîn hebûn. Vê sîstemê heta roja me ya îro timî xwe mezin kir, pîrr kir, cihê kir û li xwe zêde kir û hat. Li gorî analîza dawî bajarbûn, çînayetî û dewletbûn

berhemên berhemê zêde ne. Civak berhemê zêde pirr dike û timî li ser vî hîmî kar dabeş dike, qonax bi qonax dike, bi hêzê techîz dike, dixê pozîsyona êriş û parastinê û ev hemû diyardeya şaristaniyê îfade dikin û ev yek jî têkiliya wê ya bi sermayê re eşkere nîşan dide. Di çarçoveyeke teng de xwe weke ekonomiyê de demên kin de pirr dike, pênase dike û di çarçoveyeke fireh de xwepirrkirina wê xwediyê heman maneyê ye. Çawa ku komkirina rojane ya bazirgan sermaye be, berhemê zêde yê yekdestdarê axê ango dewleta cotkariyê jî bi hêsanî mirov dikare weke sermayê bi nav bike.

Dîrok nîşan dide ku serdema bazirganiyê ji şaristaniyê hînê demdirêjtir e, û ji serdema Ûrûkê B.Z. 4000 salî heta roja me ya îro ango şeş hezar salî ye. Şaristaniya bazirganiyê li gorî şaristaniya cotkariyê di dereceya duyemîn de maye, û ji aliyê zeman û mekan ve car caran rê li şaristaniyên bi heybet ên bajarên vekirî, lê di nava civakan de zêde eleqe nedîtiye. Di vê de karekera wê ya di karê de îstîsmarker bi roleke girîng radibe. Zêdetir di goşeyên tenha û dehlîzên dîroka civakî de ji xwe re cih dîtiye. Di tevahiya serdemên şaristaniyê de mezinbûna xwe misêwa dewam kiriye. Sektora bazirganiyê di dîrokê de cara pêşî P.Z. di navbera sedsalên 13.-16. de li bajarên Îtalyayê, di navbera sedsalên 15.-18. de li tevahiya bajarên Ewrûpayê dibe hêzeke hegemonîk û di derketina şaristaniya Ewrûpayê de bi roleke bingehîn radibe. Tevî ku di civaka nû de dibe aktor, platforma siyasî jî dixê bin bandora xwe. Talanên mêtinkariyê û yekdestdarên mezin ên bazirganiyê di zêdebûna sermayê de bi roleke diyarker radibin. Zanîbû çawa tevgerên Ronas, Reformasyon û Rohnîbûnê bixê bin bandora xwe.

Di sedsala 19. de bi şoreşa pîşesaziyê re îndustrî bû qada bingehîn a kara sermayê. Kengî hilberandin, gera sermayê û bikaranîna mal ket kontrola yekdestdarên pîşesaziyê, ev yek bû asta herî jor a şaristaniya Ewrûpayê. Vê rewşê li hundir rê li çînayetiye, li derve jî rê li şerên rizgariya neteweyî vekir. Îdeolojiya hegemon a sîstemê herdu tevgerên berxwedanê di berdêla tawîzên hundir ên sîstemê de bê tesîr kirine. Di dawiya sedsala 20. de di serî de pîrsgirêkên hawîrdor û bajarên, krîzên

îndustriyalîzmê rê li wan vekirine êdî xwedî karakterê avabûnê ne. Encama vê jî serdema finansê bû. Ev serdema ku sermaye ji hilberînê û pere jî ji rezervên xwe yên zêr xilas bûye û bi temamî bê serûbinî bûye, veguheriya krîza topyekûn a pêvajoya şaristaniyê. Potansiyela civakî ya sermayê qediyaye û xwe weke sîstemên ferazî nû dike û hewl dide dewam bike. Nîzama kar-sermayê ya ketiye rewşa ku xwe dispêre qeydkirina kaxizan, misêwa hewl dide biceribîne civakê bi krîzan bê refleks bihêle. Diyardeya jê re pêngava global a sêyemîn tê gotin, ya rastî qonaxa sêyemîn û dawî ya şaristaniyê ye. Ev jî bi qonaxa pêsiirtengiya strukturel re eleqedar e.

Di cih de ye ku em serdema kapîtalîzmê weke krîza civakî bi nav bikin. Me weke tezeke bingehîn destnîşan kir ku ji kapîtalîzmê re şaristaniya ekonomîk tê gotin, lê ew ekonomî nîne, yekdestdariyeke hêzê ye, ji derve tê, xwe ferz dike û nabe rewa bê qebûlkirin. Li ser diyardeyeke mîna civakê ya ji yekparebûna koman pêk hatiye, hêzeke mîna kapîtalîzmê herî egoîst, berjewendîperest û şerûd serdestiya xwe çêkiriye û ev jî di dîrokê de rewşeke 'awarte' ango ev jî dikare rewşeke bi krîz îfade bike. Serdema finansê dihêle ku ev rastî ji gelek aliyan ve û di her parçeyê civakê de xwe nîşan bide. Eger sîstem misêwa terorê diafirîne, beşê mezin ê civakê bê kar dihêle, karkeriyê jî weke şeweyekî bêkariyê bi kar tîne, rê li civaka girse û keriyana vedike; sinaet, seks û sporê dike îndustrî, û desthilatdariyê bi heta mûrehekên civakan belav dike, ev hemû nîşan didin ku sîstem xilas bûye, qediyaye. Hewa û atmosfereke welê hatiye afirandin ku mîna tevahiya dîrokê û paşeroj bi tenê li ser hîmê sermayê dikare hebe.

Sektora jê re medya jî tê gotin, rola wê ya sereke ew e ku vê civaka ferazî û sîmulakr mîna rastî be nîşan bide. Civaka divê bijî û pêk bê jî misêwa bêber, xeyalî û utopîk tê nîşandan û li derveyî rojevê tê hiştin. Sermaye, ne weke tê zanîn ekonomî ye, berevajî li serê ekonomiyê piçikiye û bûye bela. Ew têra xwe ji rê derxistiye, li şûna maddeyên pêdivî bi wan heye ketiye wan qadan ku têde kara xwe mîna gidîş û lodan zêde kiriye, ev yek bi çavsorî û çavkorî kiriye, ji ber ku ew nîzamekî şiddetê û yekdestdariyeke hêzê ye.

7- Berevajî nîzama sermayê, ekonomî qada tedarikkirina pêdiviyên maddî yên civakê ye. Demeke dirêj bi nirxê bikaranînê re sînordarkirî maye û têkiliya vê yekê jî bi nîzama komin re heye. Yekparebûna civakî bi awayekî jiyana herkesî misoger bike bi şeweyê pîvanekê tê rêvebirin. Ev yek li gorî xwezaya mirov e. Hilberandin ti carî ji bo karê nehatiye kirin. Piştî dudiliyeke demdirêj ango ekonomiya diyariyan, weke encama dabeşkirina karê di nava civakê de, ekonomiya malpevguhertinê karîbûye ji xwe re di nava civakê de cih bibîne. Li nirxê bikaranînê zêdekirî, nirxê pevguhertinê bi armanca karê nîne. Pêdiviyên pirrcure zêde dibin û li ser hîmê hewcedariya beramber bi hev heyî di hinavê wê de heye. Têkiliya metabûyîn, bazar û pere di destpêkê de bi armanca karê nîne. Ji bo tedarikkirina vê pirrcuretiya pêdiviyên û hewcedariya bi hev, hatine pêşxistin. Diyardeya jê re ekonomiya bazarê tê gotin weke tê zanîn ekonomiya sermaye-karê nîne, ekonomiyek e ku têra xwe têde bihevguhertin heye. Bazirganî eger di berdêla hewldana ger an jî gerandina mal de bibe û parek di berdêla vê de bê girtin wê bibe xebateke ekonomîk a kêrhatî û hewcedarî pê heye. Eger buhayên malan li derveyî reqabeta yekdestdaran li bazarê diyar bibe wê wextê mirov dikare bibêje dilê ekonomiyê li bazarê lê dide. Pere bi tenê pevguhertinê hêsan dike. Komikên em ji wan re dibêjin dikandarên piçûk û xwedî pişe hemû, eger pêvajoya bazarê îstîsmar nekin, wê bi rola hêmanên ekonomîk ên hewcedarî bi wan hene, bi xêr û kêrhatî, rabin. Pêdiviyên mirovan weke xwarin û vexwarin, lixwekirina cil û bergan, cih û war, vehewîn û strîn, çûnûhatin, şahî û her wekî din dabeşî sektorên cihê bibe, ev hemû nîşaneyên pêşketina aboriyê ne. Bi tevahî hewldanên der barê van sektoran de mirov dikare weke xebatên ekonomîk manedar bibîne. Mirov van xusûsan bi tevahî ji bo civakê bi hêsanî dikare fêhm bike, bi qîmet in, û etîk in.

Diyardeya bi nerazîbûn û li ber rabûneke mezin hat pêşwazîkirin û di tevahiya dîrokê de weke xirab, krêt, zordarî, zilm, neheqî û divê nebe hat dîtin, ji derve li ser ekonomiyê hat ferzkirin an cebren û bi zorê, yan jî bi rêbazên xasûk weke tinebûn, stok, lîstina bi buhayan û nirxên peran

ferzkirinên yekdestdaran in. Ji sazkirina vê nîzama yekdestdar re bi giştî nîzama kar-sermaye tê gotin. Li gorî pîvana wê bivê nevê, divê hinek pîrr zêde karê bikin, beşê mezin jî ango bêkar, xizan û kesên li sînorê birçîtiyê têne ragirtin jî muhtacê nîzama sermayê bêne kirin. Sedema nîşan jî dide ew e ku wexta keysa bi destxistinê ya mezin bê dayîn, pêşbazî wê dest pê bike û ev yek jî wê ekonomiyê pêşde bibe. Ev dereweke mezin e, û ev jî ji rewşa wan kesên îro li serê serdema finansê rûdinin û ti têkiliya wan bi ekonomiyê re nîne (ji bilî mijarên spekulatîf ên mîna borsa, faîz, qûr) tê fêhmkirin. Têkilîdanîna van kesan bi ekonomiyê re bi krîzê re heman tişt e. Ji bilî karê ti tişt wan eleqedar nake.

Bi saya disîplîneke zanistê ya berevajîker a bi navê ekonomîk-polîtîk xebatên ekonomiyê yên rastî li derveyî rojevê û li derveyî ekonomiyê têne hiştin. Xebatên ne ekonomî ne weke xebat û pîroziyên ekonomiyê (dîsa mijarên spekulatîf ên weke borsa, faîz û qûr) yên dest ji wan nabe têne nîşandan. Hewl didin wê weke ekonomiya di asta bilind de bidin qebûlkirin. Yekdestdarên hêzê eşkere û li ber çavan a ekonomî ye weke ne ekonomî, ya ne ekonomî jî û heta ya dijberê ekonomiyê weke ekonomiya asta bilind û pîroziyên ekonomiyê dikarin bidin qebûlkirin. Eger were pirsîn ka pîrsgirêka bingeşîn a ekonomiyê çi ye, wê bersiva wê ew be ku divê mirov wê ji vê yekdestdariya dizekan xilas bike. Ji bo ekonomiyê rastî pêk bê, divê mirov wê ji ya ne ekonomî û ji ya bi destên yekdestdaran ji derve tê ferzkirin û dijberiya ekonomiyê ye, rizgar bike. Divê mirov xwe ji lîstikên spekulatîf qûr, borsa û faîzê yên di bin navê nûçeyên ekonomiyê de xilas bike; ekonomiya rastî ew e ku bi rêkûpêk bersivê dide pêdiviyên û mirov bi hêsayî bi teknîkeke dost a zirarê nade hawîrdorê xwe digihîne wan û bi vî awayî hildiberîne, dabeş dike û bi kar tîne. Ji bo avakirina ekonomiyê bi vî rengî me pênas kir, gava pêşî ya divê em biavêjin ew e ku divê em bi rêxistin, bi bername û bi plan xwe ji ya ne ekonomî ye, xilas bikin.

8- Li hemberî barbariyên serdema kapîtalîst qebîle û ezbetên pêşî ku xwestibûn wan li ber mêtinkarî û nîv-mêtinkariyê stûtewendî bikin, li ber xwe dan û serî rakirin. Qebîleyên Çermsoran ên li Bakurê Emerîkayê û

şaristaniya Aztek a li Başûrê Emerîkayê heta dawiyê li ber xwe dan. Şaristaniyên Asya û Efrîkayê, qewm û qebîleyên wan, şaristaniyên Çîn, Hindistan û Hebeşîstanê bi hezaran qebîleyî timî serhildan û berxwedanên xwe dewam kirin. Hînê bi awayekî serwext û rêxistinkirî, pirranî jî bi şêweyê tevgerên rizgariya neteweyî yên sedsala 20., kêmbê û hinekî xapiyayî bin jî serketinên gelekî girîng bi dest xistin. Di hundir de hişyarkerên mezin jî pêvajoya proleterbûnê bi xwe bû. Çawa ku tê zanîn di piyaseyê de bi awayekî azad firotina keda xwe mirov ji serftî û nîv-koletiyê xilas nake; berevajî, mehkûmiyeteke gelekî zalimane ya koletiyekê ye, ji bilî heqdestekî ti çareya xwe nîne. Bi qasî peyde nekirina kar, timî heqdesta kêmbê, karakterê rejîma nû ya zordar nîşan dide ku gelekî ji ya berê xirabtir e.

Bi tevahî serhildanên mezin ên li dijî kapîtalîzmê ji bo karkerên bi vî rengî nebin çêbûn. Ev serhildan ne têkoşîna karkerbûnê ne, têkoşîna ji bo karkernebûnê ne. Bi danasîneke şaş gotina 'Bijî têkoşîna karkeran' û gotina 'Bijî koletî' yek tişt e. Ya rast û ya jiyana jî destekê dide ew e ku divê mirov li ber mehkûmetiya bi heqdestê rabe. Ev serhildanên nîv-dezgehdaran û nîv-gundiyan ku weke lod û gidîşan xweber mezin bûn, timî bi dîroka kapîtalîzmê re di zikhev de ne. Rewşenbîrên ji paşeroja nîzama feodal bê hêvî bûn û texmîn nedikirin ku wê nîzama nû ya paşerojê çawa be, misêwa li welatekî rojê geriyana. Utopiyagerên pêşî ti carî xeber ji kapîtalîzmê nedan. Berevajî, li dijî vê kabûsê bi paşerojêke tijî hêvî rabûn û xeyal be jî xwe paşve nedan ji bo di vî warî de projeyên xwe pêşkêş bikin. Serdema gavavêtina kapîtalîzmê di heman demê de di serî de Saint Simon, Campanella, Fourier, Erasmus û gelek utopyagerên mezin û nifşekî qehremanan ji bo wekhevî, azadî û nîzama komin têkoşiyana.

Bi pêşengiya K. Marks û F. Engels cara pêşî li dijî kapîtalîzmê ala têkoşîneke bingehe wê zanist hat hildan. Herçiqasî di hinavê wê de şaşî û kêmasiyên girîng hebûn jî di bin navê sosyalîzma zanistî de dijberiyêke sîstemê ya sedûpêncî salan bajo û bibe xewneke xeternak a kapîtalîzmê, pêk hat. Qehremaniyên gelekî mezin hatin nîşandan. Çeperên gelekî girîng hatin bidestxistin. Heftê salan bû îdeolojiya fermî ya YKSS'ê. Çîna

parzemînê rakir ser piyan. Ji tevgerên rizgariya neteweyî re bû îlham. Bêşensiya vê tevgera li dijî sîstemê ew bû ku nikarîbû modernîteya kapîtalîst ji hev derxîne û nikarîbû bi awayekî radîkal xwe ji wê qut bike. Paradîgmaya wê ya zanistî, pozîtîvîst bû. Şaristaniya dewletdar û rêûresma desthilatdariyê ya di şaristaniya kapîtalîst de dewam kir, pîrr zêde fêhm nekirin. Lê dîsa jî ji zû ve heq kirin ku bibin yek ji kevirê çarqozî yê şaristaniya demokratîk.

Divê mirov antî-kapîtalîstiya anarşîstan ti carî piçûk nebîne. Di serî de Proudhon, Bakunin, Kropotkin û yên weke wan şoreşgerên gelekî hoste bûn; rexne li sîstemê dikirin û hewl didan wê bi demokrasiya komin re bikin yek. Azadî û komin gelek tiştan deyndarê wan e. Tevgera anarşîstan jî nikarîbû bi temamî bingehê desthilatdarî û şaristanî li ser bilind dibû bibîne, nikarîbû qalibên modernîteyê bişkîne û wan jî kapîtalîzm bi tenê weke sîstemeke ekonomiyê dît. Xalên me jimartin kêmasiyên wan ên bingehîn bûn û nuqteyên sereke bûn ku têde xapiyabûn.

Tevgera ciwan-rewşenbîran a di sala 1968'an de ji nişkê ve derket pêş, di ketina serdema finansê de tevgera herî mezin a protestoyê bû. Herçend aliyê wê yê utopîk li pêştir bû jî li dijî serdema herî qirêj û tarî bû meşaleya azadî û rohnîyê. Piştî tevgerên çandî, femînîst û hawîrdor-ekolojîk pêşketin, bi perspektîfên xwe yên pêşî yên antî-modernîst rêyeke nû vekirin. Bêyî xwe bispêrin desthilatdariyê vegotina têkoşîna wekhevî, azadî û demokratiyê xurt kirin. Li dijî sermayedariya global gav û navê civaka global weke dijberên sîstemê hat bihîstin, bi rexneyên der barê rabihuriyê de li xwe kirin, cara pêşî bi awayekî bi rêkûpêk bi têgihiştineke dîrokî û civakî xwe xurtkirin, bi veqetîneke temam ji şaristaniya kapîtalîst û bi yekbûna bi şaristaniya demokratîk re karîbûn li ser rêya azadî, wekhevî û kominalîzmê pêşde biçin.

9- Şoreşgerên di sedsala 19. û 20. de di mijara desthilatdarî û forma wê ya berçav û modern ango dewleta netewe de xapiyan, sedema sereke ya binketinên wan jî ev e. Di çareserkirina pîrsgirêkên civakî de weke xelesa bingehîn xwe gihandina desthilatdariyê didîtin. Di bernamêyên wan de hedefa pêşî xwegihandina desthilatdariyê dihat nîşandan. Bi tevahî

şêweyên têkoşîna wan bi vê perspektîfê ve hatibû girêdan. Lê jixwe desthilatdarî bi xwe azad nebûn, ne wekhevî û antî-demokratîzm bû. Amûr xwediyê wan xisletên kevneşopiyê ne ku dikarin her şoreşgerê herî li ser xwe jî nexweş bixîne. Jixwe der barê desthilatdariya amûrê rizgariyê dihesibandin ti analîza wan a dîrokî-civakî tinebû. Qet neanîn ziman ku di tevahiya dîrokê de desthilatdarî çawa pêk hat, di kîjan qonaxan re derbas bû, têkiliya wê bi dewlet û ekonomiyê re çî bû, di nava şaristaniyan de bi kîjan rolan rabû û di nava civakê de çawa cih girt. Bawer dikirin ku bikeve destê şoreşgeran wê weke 'çoyekî bi sêhr' bi ku ve bibe, ew dever ê veguherîne buhuştê. Bi kîjan pirsgirêkê bikin, wê biketa rê û çareser bibûya. Şêwazê dîktatoriyê jî dikarîbû bal bikişanda. Li hemberî dîktatoriya bûrjûwayê dîktatoriya proleteriyayê hatibû îlankirin. Ji vê çêtir mirov xwe bi xwe nedixist feqê. Têkoşîna qehremanan a sedûpêncî salî, di geravên desthilatdariyê de xeniqîn, çûn. Di dawiyê de amûrê weke desthilatdariyê di destê wê de ma, hat fêhmkirin ku mekanîzma kapîtalîzmê ya herî paşverû, antî-demokratîk, ne azadî û ne wekhevî ye. Lê gelek tişt ji dest çûbûn. Nexweşiyêke desthilatdariyê ya mîna di dîroka Xiristiyantiyê de xwe dubare kiribû.

Nêzîkbûna ji dewleta netewe re hînê rewşeke bi felaket bû. Ev Levîathanê modernîteyê yê herî milletperest, cinsiyetperest, dînperest û bi zanistê hatiye strandin ji bo têkoşînê weke hîm û çarçoveyêke rast dihat qebûlkirin. Li hemberî Konfederalîzma Demokratîk dewleta netewe ya navendî weke amûrekî pirsgirêkan çareser dike û pêşverû ye, hat qebûlkirin ango weke armanceke rast hat pêşkêşkirin. Nava desthilatdariyê bi milletperestiya yekreng, civaka cinsiyetperest, dînperestiya fanatîk û zanista pozîtîvîst hatibû tijî kirin û nepixandin. Hat fêhmkirin ku dewleta netewe hîmê wê avahiyê ye ku di dîrokê de welatîyê herî sosret afirandiye, civak bi tevahî di nava dewletê de helandiye û di encamê de biriye faşîzmê. Ev dewleta netewe bi ti awayî ji hev nehatiye derxistin û analîzkirin. Ev amûra ku desthilatdariyê dawerivand heta bi çeperên civakê, kengî bû tercîha sosyalîzma zanistî jî çarenûsa sosyalîzmê diyar bû. Jihevdeketina Sovyetê bi awayekî fermî di sala 1989'an de

formalîteyek bû. Kengî xisleta demokratîk a Sovyetê di destpêka Şoreşa Cotmehê de ji dest çû, diviyabû diyar bibe ku ya biwelide wê ne sosyalîzm, lê kapîtalîzm be. Rizgariya neteweyî ya nebû bendewariya hêviyan jî ji nêz ve têkiliya xwe bi vî şêweyê desthilatdariyê re hebû. Amûrekî ku bingehe tepisandina azadî, wekhevî û demokrasîyê bû, wê çawa pê azadî, demokrasî û wekhevî bihata avakirin? Ji ber ku demokrasî weke amûrekî ku desthilatdariyê sist dike dihat dîtin hînê di destpêka desthilatdariyê de ji dewreyê hatibû derxistin.

Dewleta netewe weke proto-faşîzmê di ser dewlemendiyên civakan ên tevahiya dîrokê bi destxistî re weke bûldozerekê derbas bû û hêviyên paşerojê di tariyê de difetisandin. Li dawiyê bi tenê dewleta netewe ya xwe kirî xwedê dima ku xwe bi dînekî milletperestiya pozîtîvîst a pûtperest diparast, xwe rastiya bi tenê didît û ava dikir, bê hest û zalimek e ku kare qir bike. Di dîroka pênc hezar salî ya sermayê de cara pêşî ekonomî, siyaset, civak û îdeolojî bi yek destarî hatin hêran û ev hêza yekdestdariyê bû, bingehe pîrsgirêkan tevan e. Eşkere bû ku heta dewleta netewe weke tégîn û pratîk li dawiyê nehata hiştin, têkoşîna sosyalîzmê wê xwe ji xapandinê wêdetir neçûya. Îndustriyalîzm jî weke cêwiyê dewleta netewe neyê analîzkirin, di serî de kansêrbûna bajêr, rê wê li hilweşîna hawîrdorê neyê girtin. Îndustriyalîzma ku weke hedefeke şoreşger tê nîşandan şêweyekî kara zêde yê yekdestdariya dewletê ye. Hebe nebe, mirov dikare weke sosyalîzma firewnan maneyekê bidiyê. Heta jihevdeketinê YKSS, di roja me ya îro de jî sosyalîzma Çînê, weke pratîkvanên herî çor ên îndustriyalîzmê, ji wan rejîman bûn ku herî zêde sîstema kapîtalîst xwedî kirin. Herdu jî bi awayekî pîrri hişk, bûn dewleta netewe û modernîteya îndustriyalîzmê ku ev jî serketina kapîtalîzma lîberal bû.

Sîstema xwe weke serdema finansê, gelekî ekonomîk nîşan dide, ji bo mirov wê fêhm bike, divê timî wê berepaş bixwîne. Heye ku mirov ji vê rêbazê gelekî hîn bibe. Wexta ku ew finans dibêje; divê mirov desthilatdariyeke heta çeperên civakê belavbûyî fêhm bike, wexta ew ekonomî dibêje divê mirov a li derveyî ekonomiyê û dijberiya wê fêhm

bike, wexta ew neolîberalîzm dibêje, divê mirov muhafezekariyeke hişk fêhm bike û ev yek jî wê me bigihîne şîrovevên hînê rastir.

Yekdestdariya finans, îndustriyalîzm û dewleta netewe amûr in ku ne bi tenê modernîteya kapîtalîst, pêşiyê li jihevdeketina avahiya şaristaniya pênc hezar salî jî digirin. Ji bo karibin xwe bi awayekî mayînde ji nû ve ava bikin wê alternatîfên xwe neçarî gavavêtinên kêr û şaş bikin, di nava xwe de wan kedî bikin, bê tesîr bikin û wan weke sîlehê bi kar bînin.

10- Di tevahiya dîrokê de beşên civakî yê xizan û demokratîk di têkoşîna xwe de 'hespê şaş' hilibijartine. Wer bawer dikirin ku bi tenê bi sîlehên dijminên xwe karin dijminên xwe têk bibin. Li gorî karektera xwe ya azadîxwaz, wekhevîxwaz û demokratîk nîkarîbûn sîlehan çêkin. Çêkiribana jî li gorî serketin û binketina xwe bi hêsanî dikarîbûn dest ji wan bikişînin. Sîlehên pêşketî yê dijberên wan ji wan re hêsan bûn. Ne bi tenê amûrên wan ên eskerî, ji avakirina wan a xwedayan heta cil û bergên wan, ji mîmariya wan heta bi şêwazên wan ên aqil, ji şêweyên wan ên mêtinkariyê heta bi hûnandina wan a desthilatdariyê, sazî û zêhniyeta şaristaniya berê hatiye avakirin weke heyî hemû dewr girtin. Yan jî di nava wan de heliyan û bûn ew bi xwe. Eger mirov û dijberên xwe, heman hespî hilibijêrin encam ev e.

Sereqebîleyên Semîtik û Aryenîk ên ji çar aliyan ve êriş birin ser şaristaniya Sumeran, yan weke heyî çûn serê sazî û zêhniyeta Sumeran an jî di navê de bûn evd û çûn. Qehremaniyên destanwarî yê hezarê salan ên qebîle û êlan ku hînê jî awazên wan li ber dahol û zirneyan dilê me zîz dikin, bi vî awayî badilhewa çûn.

Apîrûyên êriş birin ser şaristaniya Misrê, piraniya wan bûn kole û kêr kesan ji wan di nava burokrasiya qesrê de cih girt û jê wêdetir jî neçûn. Em qebîleyeke Ibraniyan nas dikin; hem ji Sumer-Babîlan, hem ji şaristaniya Misriyan mîras mayî. Ew jî hem bûn bela serê xwe hem jî bûn bela serê dinyayê. Ne bi temamî bûn kole, ne jî bi temamî azad bûn.

Êlên Med û Skîtan bi qasî sêsed salan li hemberî împaratoriya Asûr li ber xwe dan û êriş kirin. Di encamê de li kopiyên wê li împaratoriyan

Ûrartû û Persan rê vekirin. Serdarên wan ên eskerî bi pirranî bûn evd û nikarîn xwe ji vê xilas bikin. Li dijî şaristaniya Greko-Romen ji derve berxwedan û êrişên Keltîk, Nordîk, Gotîk û Hûnîkan, û di hundir de jî serhildanên koleyan û berxwedana Xirîstiyanan a weke partiyeke tevahiya xizanên bi koka xwe etnîk bûn, tevahiya pêncsed salan li pey hev misêwa dewam kir. Serketina hat bidestxistin ji kopyayeke rengmirî ya taca Romayê ji xemla serê hin qebîle û papatîyê wêdetir neçû. Bîranînên bi mîlyonan têkoşerên avêtin ber şêran, hatin şewitandin û li çarmîxê hatin xistin, di nava hesabên sar ên şaristaniyê de qeşagirtin û man.

Qewm û binemalên Helen, Çerkez, Asûrî, Ermenî, Kurd, Tirk û Ereban tevahiya heftsed salan li ber xwe dan û êriş birin ser şaristaniya Sasanî û Bîzansan û mîratxwirên wan, di encamê de li dawiyê kopiyên tacên rengmirî yên siltanan û bi mîlyonan qebîleyên xizan, bendeyên axayan û kole man.

Jixwe ya bi serê wan kesên li hemberî şaristaniya kapîtalîst a Ewrûpayê li ber xwe dan û serî rakirin, hat, min bi firehî diyar kiribû.

Di serdema neolîtîk de komên mezin ên şoreşger nîzama wan a komin tijî pîrozî bû. Bi tevahî şaristaniyan ji aliyê maddî û manevî ve mîrasa vê serdemê xwarin, xwarin neqedandin û ev rewş dilên me, dilê min xemgîn dike. Divê em dîroka destanwarî û bi heybet a van êrişkar û têkoşeran a xwe bihesibînin ango 'dîroka şaristaniya demokratîk'. Lê divê em vê dîroka hatiye jibîrkirin û hatiye desteserkirin baş ji hev derxînin, binivîsînin û xwedî lê derkevin. Divê em ti awayî xwedî dernekevin li dîroka evdên li qesran û xwediyên tacên rengmirî yên çavberdan xemlên tacên şaristaniyê, bi qebîle û hemû etnîsîteyan, bi keda qewmên xizan, bi berxwedan û serhildanên wan, bi zanyartî û qehremantiya wan re îxanet kirine. Em heta van ji hev nekin, em nikarin dîroka şaristaniya demokratîk binivîsînin. Ev dîrok heta neyê nivîsandin wê têkoşîna rojane ya azadiyê, wekhevîyê û demokrasîyê bi awayekî serketî neyê meşandin. Dîrok kok e. Her giha li ser koka xwe hêşîn dibe. Çawa ku ruhberêkî li ser koka xwe ranebe, nikare xwe dewam bike, cinsê mirov jî bi dîroka xwe ya civakî ranebe nikare rêyeke jiyane ya bi anor û azad hilibijêre.

Dîroka şaristaniya serwer ji ber ku xwe weke ya yekane qebûl dike, teza dibêje nabe dîrokeke din hebe, esas digire. Mirov heta xwe ji vê têgihiştina dîrokê ya dogmatîk û reduksiyonîst qut neke, têgihiştina li dîroka civakî-demokratîk çênabe. Bila kes yeqîn neke ku sazî, têkilî û bûyerên dîroka şaristaniya demokratîk tinene yan jî kê m in. Berevajî ev dîrok bi materyalên herî dewlemend tijî ye. Herî kê m bi qasî dîroka şaristaniyê mîtolojî, dîn, felsefe, zanist, huner, zanyar, hozan û nivîskarê wê hene. Ya hewce ew e ku divê em zanibin bi paradîgmaya xwe binêrin, ji hev bikin, hilibijêrin û binivîsînin! Ez nabêjim ku mirov ji zêhniyet, sazî û sîlehên dijmin û hevrikên xwe sûdê wernagire. Lê bi qasî ku mirov jê sûdê bigire, divê zêhniyeta xwe, sazî û sîlehên xwe çêke û esas bigire, naxwe mirovê nikaribe xwe li ber zêhniyet, sazî û sîlehên wan ji têkçûnê xilas bike û mirov ê nikaribe xwe xilas bike ji destê wan ji bo nebe weke wan.

11- Weke encam, mirov ji tevahiya van tez û analîzên min divê hukmekî weha dernexîne ‘şaristanî bêyî ku li hev bikin heta hevdu tine bikin û serketinê bi dest bixin şer dikin’. Çavkaniya hukmên bi vî rengî, têgihiştina diyalektîkî ya tine dike ye, û weke min di têgihiştina xwe ya felsefî de jî hewl dabû rave bikim, ez wê li gorî diyalektîka herikîna gerdûnî li cih nabînim. Herçiqasî seriyên hevdu tine bikin hebin jî ya esas ew e ku dualî bi hev ve girêdayî ne, û hevdu xwedî dikin ango têkiliyeke simbiyotîk e. Di xwezaya civakê de zêdetir ev cewherê diyalektîkê dimeşe. Ji bo civakan jiyanên hevbeş esas in; li hev dikin, bêyî ku hevdu tine bikin, beramber hevdu xwedî dikin. Dîrok û aktualîte bi giranî vê xwezayê bi mînanan piştrast dikin. Şeweyên têkiliyê yê tine dikin û zêde ji xwe cihê dikin, rewşên îstîsnayî ne. Çawa ku di cîhana heywanan de şer îstîsna ne.

Şaristaniya dewletdar û şaristaniya demokratîk bi hev re û bêyî ku hevdu tine bikin, dikarin li hevdu bikin. Ji bo vê jî şertê pêşî ew e ku şaristanî nasnameyên hevdu nas bikin û bi rêz bin. Eger aliyek li ser aliyê din nasnameya xwe bi zorê yan bi hin avantajên di destên wê de yan jî bi pêşengiya xwe hewl bide pê bide qebûl kirin, ev li hev kirin nîne, rêbaza tinekirinê ye. Di tevahiya dîrokê de ev rêbaz derdikeve pêşiya me û di roja me ya îro de jî heta bi çeperên civakan belav bûye. Ev rêbaz a şer û

desthilatdariyê ye. Ewrûpa, hinekî jî DYE weke hêzên hegemon ên sîstema kapîtalîst ji rêbaza şer-desthilatdariyê ya tevahiya çarsed salan hat pêkanîn, dersên hewce girtine û bêyî ku bi tevahî dewleta netewe (Ji ber ku sedema bingehîn a şerê hundir û derve rêxistinîyên bi vî rengî yê desthilatdariyê ne) hilweşînin, hewl didin bi şêweyên yekîtiyên federal ji nû ve ava bikin. Wexta vê yekê jî dikin, argumanên weke mafê mirovan, civaka sîvîl û demokratîkbûnê jî tevî dikin. Eşkere ye ku dixwazin dewleta netewe ji şêweyê wê yê hişk daxînin û nerm bikin, ango dixwazin dewletê bînin astekê ku zêdetir bi roleke çareserker rabe. Li Rûsya û Çînê jî hewldanên bi heman rengî hene. Dewletên mîna Koreya Bakur, Iraq, Sûrî, Tirkî, Îran û welatên weke wan ên di hişkbûnê de israr dikin li helwestên hişk rast tên. Iraq ji bo bibe numûne û êbret, hedef hat nîşandan. Êdî dixwazin ji vê rewşa kaotîk dibe û ji krîzê bi xisareke kêr û hindik birînan derkevin.

Tê guftûgokirin ka gelo sîstem mîna Romayê bûye xwedî împaratoriyeke. Bêguman ji Romayê bi tesîrtir xwediyê rêveberiyêke global e. Çi hegemonîk, çî jî împaratorî be, hêza vê îradeyê xwediyê giraniyêke ye ku cih ji nîqaşê re nahêle. Timî wê hewl bide sîstema xwe restore bike û li ser piyan bihêle. Nîzamên parzemînî yê mîna Yekîtiya Ewrûpayê ji bo Asya, Efrîka û Emerîkayê jî di rojevê de ne. Ji bo Rojhilata Naverast, Projeya Rojhilata Naverast a Mezin pêşde dibin. Difikirin ku Neteweyên Yekbûyî NY reforme bikin. Ji nû ve sererastkirinên civakî, çandî û ekonomîk misêwa di rojevê de ne. Ango li hemberî me û sîstema şaristaniyê ya em di nava wê de têne ajotin, herçend di serdema xwe ya herî kaotîk de be jî vala nasekine.

Eger bê pirsîn ka gelo refleksa wê ya lihevhatinê heye yan na, ez ê bibêjim vê rêbazê jî hiç kêr nake. Jixwe di dîroka xwe de rêbaza misêwa serî lê dide û encamê jê digire, ev rêbaz e. Sîstem ên hemberî wê çiqasî bê însiyatîfa rêxistin, têgihîştin û azadiyê be, her tim ji pêvajoyên lihevhatinê serketî derketiye. Di mînakê sosyalîzma pêkhatî de bi vê rêbazê di serî de YKSS û Çîn bêtesîr kiriye. Modernîzmê qelsiyên wan ango dewleta netewe, îndustrialîzm û pozîtîvîzm bi kar anî û ev serketin bi dest xist. Rizgariya neteweyî û sosyal-demokrat hîne bi hêsanî asîmîle û bêtesîr kirin. Karîbû

tevgerên mîna anarşîst, femînîst, ekolojîst û hin tevgerên radîkal jî marjînal bike.

Tevî van nîşaneyan hemûyan jî hêza sîstemê her tişt nîne. Ji vê jî wêdetir di dema xwe ya herî qels de ye. Eger bereya şaristaniya demokratîk, destketiyên hînê dixwaze, yê hewce û heq kirine nikare bi dest bixe, sedema vê ya bingehîn ew e ku şoreşa paradîgmaya pêdivî pê heye (nêzîkbûna zanistî ya bingehîn) hînê bi temamî nekiriye û nikarîbûye xwe bigihîne hêza têrê dike ya bername, rêxistin û çalakiyê. Ev ne ew hedef in ku mirov nikaribe bi dest bixe û nikaribe xwe bigihîne wan. Tevgera şaristaniya demokratîk dikare li nasnameya xwe ya rastî xwedî derkeve ango li azadî, wekhevî û demokrasiyê, dikare analîzên xwe yê dîrokî-civakî bike û bi vî awayî şêweyên xwe yê bername, rêxistin û çalakiyê yê di asta dinya, herêm û xwecihî de ava bike. Konfederalîzma Demokratîk a Dinyayê; ji bo Asya, Efrîka, Ewrûpa û Awûsturalyayê weke konfederalîzmên demokratîk ên herêmî dikarin di rojevê de cih bigirin. Nexasim ji bo Rojhilata Naverast, projeya Konfederalîzma Demokratîk a Rojhilata Naverast ji bo derketina ji rewşa kaotîk a heyî dikare bibe xebateke manedar.

Divê mirov xwe ji helwestên taktîk ên weke 'yan hemû yan jî hîç' dûr bigire, dîsa helwestên weke heta dawiyê şoreş an jî şer û dijberê wan helwesta Hz. Îsa heta dawiyê aşî, li hemberî diyardeya desthilatdariyê ya komplîke û kevneşopiyê nikarin bi tesîr û serketî bibin. Divê mirov berxwedan, serhildan û xebatên avakirinê bike şêweyekî jiyane, bêyî ku însiyatîfa azadiyê ji dest berde bi tevahiya hêzên sîstemê re li her cihî û demê li hev bike, ev rêbazek e ku wê zêdetir pêşde bibe û bi ser bixe. Lê divê ez dubara bikim ku şaristaniya demokratîk nasnameya me ye û mirov dikare li hev bike, lê bi ŞERTÊ ku divê em zanibin xwe di nava şaristaniya dewletdar de ti carî nehelînin, ji dest nedin, xwe ava bikin û biparêzin.

12- Di encamê de ez dixwazim çend xusûsan li ser şêweyê nivîsîna xwe diyar bikim. Wexta min destpêkiribû, min anîbû ziman ku ez ê rêbaza bikaranîna kategoriyên mîtolojî, dînî, felsefî û zanistî di nava hev de bi kar bînim. Ez yeqîn dikim ku ez di vî warî de hinekî jî serketî bûm.

Em nikarin dest ji vegotina mîtolojîk berdin. Nexasim berî dîrokê, dîroka neolîtîk, serdema destpêkê û şaristaniya demokratîk beşekî mezin mîtolojîk e. Di vegotinên zanyar û efsaneyan de xwe tînin ziman. Eger ji aliyê civakî ve bi awayekî serketî ji hev bêne derxistin wê vegotina dîrokê ji sedî sed bi hêz û rengîn bikin. Divê ne ku weke hene, pêwîst e ku mirov wan bixe ber şîroveya sosyolojîk û ji sedî sed fikra dînî jî armgumaneke vegotina dîrokî ye ku dest jê nabe. Dîrok heta rêjeyeke girîng bi dogmayên dînî hatiye veşartin. Sedemên vê yekê gelek in. Dîsa bûyerên civakî jî bi pirranî di dîn de bi vegotineke xweser cih digirin. Eger bi helwesteke dîrokî-civakî mirov bi wan dakeve ji bo agahdarkirinê çavkaniyeke mezin in.

Eşkere ye ku dîrok bê felsefe nayê nivîsîn. Tevî ku ew bi xwe metafîzîkeke çor e, teza dibêje 'pozîtîvîzm bi tenê bi diyardeyan dîrokê vedibêje' beredayî ye. Pozîtîvîzma ku dîn û fikra fermî ya kapîtalîzmê ye, mîna ku sermayeya dîrokê nîne û her tişt ji nişkê ve ji ezmên daketiye Ewrûpayê nîşan dide, ya rastî ev helwest bi xwe jî mîtolojîk e. Wexta ku dîn dibin, serdema modernîzmê ya pûtperestiya objektîv temsîl dikin. Ji lewra ji bo vegotina civakî-dîrokî gelekî zêde bikaranîna felsefeyê, çavkaniyek e ku dest jê nabe.

Ya ez dixwazim bi helwesta zanistî bêjim, ne şeweyên vegotinê yên bi giranî subjektîf û ne jî yên bi giranî objektîf in. Haya min ji wekhevî û şibandina hiskirin û diyardeyê heye. Rêbaza min a zanistî, ji ber ku min bi tevahî çavkaniyên behsa wan kir di zikhev de bi kar anîne, dikare weke 'şîrovekariyê' jî bê nirxandin. Ji şewazê min ê analîzê gelekî baş tê fêhmkirin ku min giraniya xwe nedaye objektîvîteyê û min hewce pê nedîtiye. Gelek kesên di mijarê de xwedî gotin wê bi hêsanî karibin bibînin ku ez zêde bi nava sûbjektîvîzmê de neçûme.

Min xwest, bêyî ku ez cudahiya obje-sûbjeyê înkâr bikim, jê bibihurim û misêwa hêza şîroveyê pêş bixim, di vê çarçoveyê de eger bi awayekî çor min nikarîbû têrê bikim û kêmasiyên min hebin, dixwazim bêne bexşandin. Eger bê fêhmkirin ku min hêz daye hêza maneyê ya her kesê bi civakê re pêwendîdar, ez ê xwe bextewar bihesibînim.

